

**PAPIESKI WYDZIAŁ TEOLOGICZNY WE WROCŁAWIU
KATEDRA TEOLOGII DUCHOWOŚCI**

Ks. Janusz Ospa

*DIALOG DOŚWIADCZENIA RELIGIJNEGO
Z NIECHRZEŚCIJANAMI
WEDŁUG BŁ. JANA PAWŁA II*

*Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
bpa prof. dra hab. Andrzeja Siemieniewskiego*

WROCŁAW 2013

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW	4
WSTĘP	7
ROZDZIAŁ I DIALOG MIĘDZYRELIGIJNY W UJĘCIU BŁ. JANA PAWŁA II	18
1) PODSTAWY RELACJI JANA PAWŁA II DO NIECHRZEŚCIJAN	19
a) Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu o wyznawcach innych religii	19
b) Stosunek chrześcijan do niechrześcijan w historii Kościoła.....	24
c) Stosunek do niechrześcijan w nauczaniu Soboru Watykańskiego II	28
2) DIALOG MIĘDZYRELIGIJNY	31
a) Pojęcie dialogu	32
b) Dialog według Soboru Watykańskiego II	33
c) Dialog według bł. Jana Pawła II	34
d) Pojęcie dialogu międzyreligijnego i jego przedmiot	36
e) Cel dialogu.....	38
f) Cechy i zasady dialogu	42
3) FORMY DIALOGU MIĘDZYRELIGIJNEGO	46
a) Dialog życia	46
b) Dialog czynów	48
c) Dialog wymiany teologicznej.....	49
d) Dialog doświadczenia religijnego.....	50

ROZDZIAŁ II	DIALOG DOŚWIADCZENIA RELIGIJNEGO NA PŁASZCZYŹNIE WIELORELIGIJNEJ	55
1)	MODLITWA	56
a)	Tło historyczne i duchowe Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu	57
b)	Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w 1986 r	60
c)	Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w 2002 r	66
d)	Dzień Modlitwy o Pokój w Europie	68
e)	Zgromadzenie Międzyreligijne	70
f)	Cel i owoce Dni Modlitwy o Pokój	72
2)	POST I POKUTA	79
3)	PIELGRZYMKA	83
4)	SPOTKANIA W MIEJSCACH O ZNACZENIU SYMBOLICZNYM	85
5)	DZIELENIE SIĘ BOGACTWAMI DUCHOWYMI	86
6)	DIALOG INTERMONASTYCZNY	89
ROZDZIAŁ III	DIALOG DOŚWIADCZENIA RELIGIJNEGO Z JUDAIZMEM	100
1)	MODLITWA	104
2)	POST I POKUTA	110
3)	PIELGRZYMKA	113
4)	SPOTKANIA W MIEJSCACH O ZNACZENIU SYMBOLICZNYM	117
5)	DZIELENIE SIĘ BOGACTWAMI DUCHOWYMI	123
ROZDZIAŁ IV	DIALOG DOŚWIADCZENIA RELIGIJNEGO Z ISLAMEM	135
1)	MODLITWA	138
2)	POST I POKUTA	143
3)	PIELGRZYMKA	146
4)	SPOTKANIA W MIEJSCACH O ZNACZENIU SYMBOLICZNYM	149
5)	DZIELENIE SIĘ BOGACTWAMI DUCHOWYMI	150
6)	DIALOG INTERMONASTYCZNY	164

ROZDZIAŁ V DIALOG DOŚWIADCZENIA RELIGIJNEGO Z HINDUIZMEM I Z BUDDYZMEM	165
1) MODLITWA	170
2) POST I POKUTA	174
3) PIELGRZYMKA	176
4) SPOTKANIA W MIEJSCACH O ZNACZENIU SYMBOLICZNYM	178
5) DZIELENIE SIĘ BOGACTWAMI DUCHOWYMI	182
6) DIALOG INTERMONASTYCZNY	191
ROZDZIAŁ VI DIALOG DOŚWIDCZENIA RELIGIJNEGO Z RELIGIAMI TRADYCYJNYMI	205
1) MODLITWA	206
2) POST I POKUTA	207
3) SPOTKANIA W MIEJSCACH O ZNACZENIU SYMBOLICZNYM	208
4) DZIELENIE SIĘ BOGACTWAMI DUCHOWYMI	210
ROZDZIAŁ VII TRUDNOŚCI NA DRODZE DIALOGU	236
1) TRUDNOŚCI W DIALOGU NA PŁASZCZYŹNIE WIELORELIGIJNEJ	236
2) TRUDNOŚCI W DIALOGU NA PŁASZCZYŹNIE MIĘDZYRELIGIJNEJ	250
a) Trudności w dialogu z judaizmem	250
b) Trudności w dialogu z islamem	256
c) Trudności w dialogu z buddyzmem i hinduizmem	263
d) Trudności w dialogu z religiami tradycyjnymi	265
ZAKOŃCZENIE	269
BIBLIOGRAFIA	280
1) ŹRÓDŁA PODSTAWOWE	280
2) ŹRÓDŁA POMOCNICZE	323

Wykaz skrótów

ChL - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 350-489.

CT - Collectanea Theologica.

DE - Sobór Watykański II, Dekret o ekumenizmie „Unitatis redintegratio”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 193-208.

DeV - Jan Paweł II, Encyklika „Dominum et vivificantem”, w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 255-354.

DFK - Sobór Watykański II, Dekret o formacji kapłańskiej „Optatam totius”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 288-301.

DG - Rada Biskupów do Spraw Dialogu Międzyreligijnego i Kongregacji do Spraw Ewangelizacji Narodów, Dialog i głoszenie. Refleksje i wskazania dotyczące dialogu międzyreligijnego oraz głoszenia Ewangelii, Paciorek A. (tł.), Tarnów 1993.

DJ - Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja „Dominus Jesus”. O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła, Wrocław 2000.

DM - Sobór Watykański II, Dekret o działalności misyjnej Kościoła „Ad gentes divinitus”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 433-471.

DRN - Sobór Watykański II, Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich „Nostra aetate”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 333-337.

DWR - Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis humanae”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 410-421.

EiAf - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Africa”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 700-818.

EiAm - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in America”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 306-413.

EiAs - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Asia”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 414-527.

EiEu - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Europa”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 626-727.

EiO - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Oceania”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 528-625.

HD – Homo Dei.

KDK - Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 526-606.

KK - Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 104-166.

KKK – Katechizm Kościoła Katolickiego, Poznań 2012.

KL - Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 48-78.

OR - L'Osservatore Romano.

PK - Sekretariat dla Niechrześcijan, Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii, OR 5 (1984) n. 7, s. 1,4-5.

RH - Jan Paweł II, Encyklika „Redemptor hominis”, w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 6-77.

RM - Jan Paweł II, Encyklika „Redemptoris missio” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 510-617.

TMA - Jan Paweł II, List apostolski „Tertio millennio adveniente”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, s. 409-457.

VC - Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Vita Consecrata”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 6-161.

VS - Jan Paweł II, Encyklika „Veritatis splendor” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 705-840.

UUS - Jan Paweł II, Encyklika „Ut unum sint” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 991-1180.

Wstęp

Nauczanie bł. Jana Pawła II istotnie wpłynęło na kształt współczesnej teologii i działalności Kościoła. Jednym z istotnych dzieł papieża był dialog prowadzony ze współczesnym światem. Do najbardziej wyróżniających się dokonań bł. Jana Pawła II można zaliczyć dialog międzyreligijny. Jedną z form tego dialogu jest dialog życia, który sprowadza się do utrzymywania dobrych relacji z osobami związanymi z innymi tradycjami religijnymi. Inną jest dialog dzieł, który można zaobserwować we współpracy na płaszczyźnie humanitarnej, społecznej czy politycznej. Kolejną formą jest dialog wymiany teologicznej, który polega na wymianie poglądów przez ekspertów związanych z różnymi religiami. Następną jest dialog doświadczenia religijnego, który dotyczy tego, co jest rdzeniem danej tradycji religijnej. Kościół poznając różne tradycje religijne i poznając ludzi zakorzenionych w tych tradycjach przekonał się, że można tam odkryć żywe doświadczenie Boga i żywą religijność. To doświadczenie Boga i ta żywa religijność jest ujęta w zbiorczym określeniu „doświadczenie religijne”. Papież, bł. Jan Paweł II nawiązując do nauczania Soboru mówił: „Są to właśnie owe »ślady«, czy też »ziarna« Słowa i »promienie« Jego prawdy. Można do nich zaliczyć niewątpliwie modlitwę, której często towarzyszy post, a także inne formy pokuty, pielgrzymowania do otaczanych wielką czcią miejsc świętych”¹. Ta forma dialogu to także zatrzymywanie się nad bogactwami duchowymi w dziedzinie wiary i poszukiwań Boga². To dzielenie się doświadczeniem wiary dokonuje się na różnych płaszczyznach. Na szczególną uwagę zasługuje wymiana duchowa środowisk monastycznych.³

Dialog doświadczenia religijnego dokonuje się na płaszczyźnie międzyreligijnej, czyli między dwiema religiami lub wieloreligijnej, czyli równocześnie między wieloma tradycjami religijnymi. Typowym i najbardziej znanym przykładem dialogu na płaszczyźnie wieloreligijnej był Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w 1986 r., na którym zgromadzili się przedstawiciele wielu

¹ Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986 - Watykan), OR 7 (1986) n. 10, s. 6.

² Por. DG, n. 42.

³ Por. VC, n. 102.

różnych religii. Wydarzenie to zainicjonowane przez bł. Jana Pawła II było czymś wyjątkowym. Doniosłość tego dzieła docenił jego następca, Benedykt XVI. Dnia 27 października 2011 r. Kościół odchodził 25 rocznicę Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu. Papież Benedykt XVI wspominając to wydarzenie mówił: „Inicjatywa ta wywołała żywą reakcję opinii publicznej: była żarliwym apelem o pokój i stała się wydarzeniem, które pozostawiło ślad w historii naszych czasów (...). Inicjatywa, z jaką wystąpił przed (...) laty Jan Paweł II, ma charakter trafnego proroctwa”⁴.

Bł. Jan Paweł II często podkreślał wpływ nauczania Soboru Watykańskiego II na swoje posługiwanie. W celu zrozumienia istotnych elementów dialogu międzyreligijnego prowadzonego przez bł. Jana Pawła II najpierw w tej pracy zostanie przedstawione nauczanie soboru. W ten sposób będzie można rozróżnić, co w prowadzonym dialogu międzyreligijnym jest skutkiem nauczania soboru, a co jest nowatorską myślą papieża.

Sobór Watykański II rozpoczął się przed pięćdziesięciu laty 11 października 1962 r.. Jednym z kluczowych dokumentów Soboru Watykańskiego II dotyczących relacji z niechrześcijanami była Deklaracja *Nostra aetate*. Jej tytuł zaczerpnięty został z pierwszych słów tego dokumentu: „w naszej epoce”. Ojcowie soborowi zatrzymują się w tym dokumencie najpierw nad tym, co dzieje się na świecie i w Kościele. Zauważają wzrost jedności, zwielokrotnienie relacji i zależności. Dlatego też chcąc się włączyć do umacniania miłości i jedności podejmują refleksję nad tym, co wspólne⁵. W dalszej części tego dokumentu czytamy: „Nie możemy zatem wzywać Boga jako Ojca wszystkich, jeśli wobec niektórych ludzi, stworzonych na obraz Boży, nie chcemy postępować po bratersku. Stosunek człowieka do Boga jako Ojca i stosunek człowieka do ludzi jako braci są do tego stopnia wzajemnie powiązane, że Pismo święte mówi: »Kto nie miłuje, nie zna Boga« (1J 4,8)”⁶.

Sobór patrząc na ludzi żyjących na świecie odnajduje w nich ukryte „ziarna słowa”⁷. Dostrzega także to, co dobre w różnych religiach

⁴ Benedykt XVI, Znaczenie modlitwy dla budowania pokoju. Przesłanie Benedykta XVI z okazji 20. Rocznicy Światowego Dnia Modlitwy o Pokój, który odbył się w Asyżu 27 października 1986 r., OR 27(2006) n. 12, s. 4.

⁵ Por. DRN, n. 1.

⁶ DRN, n. 5.

⁷ DM, n. 11.

np. w uformowanych przez nie nakazach i doktrynach⁸. Ojcowie soborowi mówią także o „szkodliwym zniekształceniu”⁹. Sobór jednak nie precyzuje, co jest u niechrześcijan i w religiach niechrześcijańskich „prawdziwe i święte”. Nie precyzuje, co ma na myśli, gdy mówi o tym, co jest „szkodliwym zniekształceniem”. Jan Paweł II w swoim nauczaniu niektóre z tych elementów „prawdziwych i świętych” nazwał po imieniu, jak również określił elementy negatywne. W poniższej pracy zostaną przedstawione wypowiedzi papieża, których analiza umożliwi odkrycie tego, co bł. Jan Paweł II dostrzegał kierując się nauczaniem Soboru, u niechrześcijan i w religiach niechrześcijańskich.

Nauczanie Soboru Watykańskiego II było dla papieża punktem wyjścia. Jego nauczanie poszło znacznie dalej. Nie tylko odkrywał ślady Boga i Bożego działania, ale także nawiązał dialog, który był swoistego typu wymianą. Bł. Jan Paweł II poprzez swoją postawę i nauczanie pokazywał, że Kościół otwiera się na pewne przejawy prawdy, bogactwa, na to co święte u niechrześcijan i w religiach niechrześcijańskich i zapraszał do otwierania się na to, co prawdziwe, święte w Osobie, w życiu i nauczaniu Jezusa Chrystusa oraz Kościele. Określenie „dialog doświadczenia religijnego” prowadzi do wniosku, że uprzywilejowaną przestrzenią dialogu, spotkania, otwarcia się na siebie, wzajemnego ubogacenia jest autentyczne doświadczenie religijne.

Akcent położony przez bł. Jana Pawła II na dialog wyraził się między innymi w tym, że powołany przez papieża Pawła VI Sekretariat dla Religii Niechrześcijańskich, został podniesiony w 1988 r. do rangi Papieskiej Rady. W ten sposób powstała Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego¹⁰. Odejście od zwrotu o zabarwieniu negatywnym, „religie niechrześcijańskie” na rzecz sformułowania „dialog międzyreligijny”, jest znakiem otwartej postawy bł. Jana Pawła II i zmieniającej się postawy Kościoła. Tradycyjne określenie ma charakter dwubiegunowy, natomiast określenie wprowadzone przez papieża ma wydźwięk pluralistyczny.

⁸ Por. DRN, n. 2.

⁹ Por. DM, n. 9.

¹⁰ Por. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Pastor Bonus”, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 80.

Celem tej pracy jest analiza dialogu doświadczenia religijnego prowadzonego przez bł. Jana Pawła II z niechrześcijanami. Analizie poddane zostaną także Dokumenty Stolicy Apostolskiej ogłoszone podczas pontyfikatu bł. Jana Pawła II. Temat opracowania został sformułowany następująco: *Dialog doświadczenia religijnego z niechrześcijanami według bł. Jana Pawła II*. Użyty w tytule pracy zwrot „dialog z niechrześcijanami” jest odwołaniem do określeń soborowych. Wydaje się to słuszne, po zasygnalizowaniu funkcjonowania nowego określenia, jakim jest „dialog międzyreligijny”, ponieważ papież bardzo często zwracając się do niechrześcijan cytował dokumenty Soboru Watykańskiego II, a szczególnie *Nostra aetate*. W pracy tej będą zamiennie używane obydwa określenia.

W niniejszej pracy pod pojęciem „dialog z niechrześcijanami” będzie się krył dialog z osobami zakorzenionymi w pewnych systemach, czy tradycjach religijnych i dialog z niektórymi tradycjami religijnymi. Tzw. „dialog z niechrześcijanami” nie jest jednak dialogiem z wszystkimi niechrześcijanami. Ze względu na wielość religii jest on prowadzony tylko z niektórymi tzw. wielkimi religiami. Określenia „buddyzm”, „islam” czy „hinduizm” używane w tej pracy będą miały charakter zbiorczy. Tak samo określenie „religie tradycyjne” będzie dotyczyło religii i wyznawców tych religii zamieszkujących różne kontynenty. Trzeba także zaznaczyć, że nie wszyscy związani z daną tradycją religijną przyjęli zaproszenie papieża do dialogu. Dzisiaj prowadzony jest dialog z judaizmem czy islamem, ale nie jest to dialog z całym islamem, czy z całym judaizmem, ale z tymi frakcjami, czy z tymi osobami, które chcą podjąć dialog. Dla innych otwarta postawa Kościoła ciągle jest zaproszeniem do dialogu. Omawiane zagadnienie ma konkretne ramy czasowe. Są nimi lata pontyfikatu bł. Jana Pawła.

Zagadnienia omawiane w tej pracy mają znaczenie szczególne. Odkrywanie „ziaren” Słowa, rozpoznawanie śladów Boga u niechrześcijan jest zasadniczym punktem wyjścia do dialogu, ale również może wpłynąć na twórcze spojrzenie Kościoła na siebie. Może pomóc w odkryciu tego, co w Kościele jest ponadczasowe i tego, co jest uwarunkowane kulturowo¹¹. Niniejsza praca stawia sobie za cel znalezienie odpowiedzi na następujące

¹¹ Por. Bürkle H., Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii, Poznań 1998, s. 94.

pytania: Jakie „ślady” Słowa, przejawy działania Ducha Świętego dostrzegł bł. Jan Paweł II u niechrześcijan? Jak powinien być prowadzony według bł. Jana Pawła II dialog doświadczenia religijnego z niechrześcijanami? Jakie formy religijności, które są u niechrześcijan, stały się płaszczyzną dialogu prowadzonego przez bł. Jana Pawła II? Jaki jest cel dialogu? Jakie są zagrożenia i niewłaściwe formy prowadzenia dialogu?

Zagadnienie dialogu międzyreligijnego z uwzględnieniem doświadczenia religijnego, jest chętnie podejmowane przez licznych teologów. Dialogiem międzyreligijnym na płaszczyźnie duchowości, doświadczenia religijnego, zajmował się J. Dupuis. Jego monografia *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*¹² była próbą nakreślenia pewnych dróg dla dialogu doświadczenia religijnego. Innym czołowym teologiem podejmującym badane zagadnienie jest H. Bürkle. Jego pozycja *Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii*¹³, to przykład teologii otwartej na wartości innej religii, ale także podkreślającej różnice i niebezpieczeństwa uproszczeń. Na gruncie polskim warto podkreślić myśl teologiczną A. Siemienińskiego. Prace tego autora, między innymi monografia *Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii*¹⁴ to refleksja w kontekście dialogu na płaszczyźnie teologii duchowości. Krytykuje on wszelkie próby zacierania różnic i prowadzenia dialogu w wyniku, którego zaciera się własna tożsamość. Zagrożeniami duchowymi interesuje się także A. Zwoliński. Jego praca *Leksykon współczesnych zagrożeń duchowych*¹⁵ ma charakter zbiorczego opracowania. Podobny charakter ma praca A. Posackiego *Encyklopedia zagrożeń duchowych: mistyka, ezoteryzm, okultyzm*¹⁶. Zagadnienie mistyki w wielkich religiach świata stało się przedmiotem opracowania D. L. Carmody i J. T. Carmody *Mistycyzm w wielkich religiach świata*¹⁷. Praca ta jest próbą opisanie mistyki w różnych tradycjach religijnych.

¹² Dupuis J., *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, Kraków 2003.

¹³ Bürkle H., *Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii*, Poznań 1998.

¹⁴ Siemieniński A., *Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii*, Wrocław 2000.

¹⁵ Zwoliński A., *Leksykon współczesnych zagrożeń duchowych*, Kraków 2009.

¹⁶ Posacki A., *Encyklopedia zagrożeń duchowych: mistyka, ezoteryzm, okultyzm*, Radom 2009.

¹⁷ Carmody D. L., Carmody J. T., *Mistycyzm w wielkich religiach świata*, Kraków 2011.

Oprócz opracowań na temat dialogu doświadczenia religijnego trzeba przedstawić także prace, które są skutkiem prowadzonego dialogu i przyczyniają się do rozwoju dialogu.

W zakresie dialogu z judaizmem na uwagę zasługują prace W. Chrostowskiego, M. Czajkowskiego i Ł. Kamykowskiego. Wymienieni autorzy zajmują się istotnymi elementami składającymi się na doświadczenie religijne, które stają się płaszczyzną dialogu. Dialogiem z islamem zajmują się między innymi tacy teolodzy jak E. Sakowicz, A. Wąs. Dialog z hinduizmem i buddyzmem jest przedmiotem zainteresowania L. Fica, E. Sakowicza, B. Maika, S. Lach, Z. Kijasa. Natomiast dialog z religiami tradycyjnymi jest przedmiotem prac R. Dziury, H. Zimonia i T. Szyszki.

Obecnie dialog doświadczenia religijnego z niechrześcijanami jest nadal prowadzony przez licznych teologów. Problematykę dialogu doświadczenia religijnego z judaizmem i islamem przedstawia praca *Księgi Święte płaszczyzną dialogu?*¹⁸ Doświadczenie religijne w judaizmie także w kontekście dialogu stało się przedmiotem całego numeru *Życia Duchowego* pt. *Duchowość żydowska*¹⁹. Natomiast pewne elementy wchodzące w skład dialogu doświadczenia religijnego z islamem zostały poruszone w dwóch numerach *Ateneum Kapłańskiego* pt. *Chrześcijaństwo a islam I*²⁰ oraz *Chrześcijaństwo a islam II*²¹.

W zakresie dialogu z tradycyjnymi religiami ważna jest praca H. Zimonia *African Traditional Religions in the Perspective of Comparative Studies and Interreligious Dialogue*²². Autor omawia poszczególne płaszczyzny, na których prowadzony jest dialog doświadczenia religijnego z afrykańskimi religiami tradycyjnymi z uwzględnieniem specyfiki poszczególnych regionów i nacji. Podobne treści znajdujemy również w pracy tego autora: *Ewangelizacja Afryki w kontekście kulturowo-religijnym*²³.

W pracy tej zostanie jednak przedstawiony przede wszystkim dialog doświadczenia religijnego prowadzony przez bł. Jana Pawła II. Jego wkład w dialog międzyreligijny jest niepodważalny. Dialog doświadczenia religijnego

¹⁸Stefanow J., Wąs A., *Księgi Święte płaszczyzną dialogu?*, Warszawa 2006.

¹⁹*Życie Duchowe* 60/2009.

²⁰*Ateneum Kapłańskie* 596 (2008) z. 1.

²¹*Ateneum Kapłańskie* 597 (2008) z. 2.

²²Zimoń H., *African Traditional Religions in the Perspective of Comparative Studies and Interreligious Dialogue*, Lublin 2010, s. 231-263.

²³Zimoń H., *Ewangelizacja Afryki w kontekście kulturowo-religijnym*, w: Perszon J. (red.), *Jan Paweł II a religie świata*, Toruń 2007, s. 83-100.

dokonywa się na płaszczyźnie wieloreligijnej i międzyreligijnej. Przykładem dialogu na płaszczyźnie wieloreligijnej był Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w 1986 r.. Ciekawe opracowanie na rynku polskim można znaleźć u J. Klecel, *Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu*²⁴. W pozycji tej została zaprezentowana analiza tamtych wydarzeń dokonana przez H. Waldenfelsa i F. Kőninga. Asyjskie wydarzenie było także przedmiotem zainteresowania takich polskich teologów jak: E. Sakowicz, A. Szafrńska, Z. Kijas. Pozostałe przejawy dialogu na płaszczyźnie wieloreligijnej takie jak Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu z 2002 r., Dzień Modlitwy o Pokój w Europie z 1993 r., Zgromadzenie Międzyreligijne z 1999 r., nie było przedmiotem opracowania. Będą one przedmiotem refleksji teologicznej w tej pracy.

Przedmiotem zainteresowania jest także dialog prowadzony przez bł. Jana Pawła II na płaszczyźnie międzyreligijnej. Elementy dialogu doświadczenia religijnego prowadzonego przez bł. Jana Pawła II z muzułmanami ujmuje w swojej w pracy D. Rudnicka-Kassem, *John Paul II, Islam and the Middle East. The Pope's Spiritual Leadership in Developing a Dialogical Path for the New History of Christian-Muslim Relations*²⁵. W opracowaniu tym znajduje się refleksja w zakresie miejsc pielgrzymkowych i symbolicznych dla obu tradycji religijnych. Również E. Sakowicz w artykule *Dialog z islamem w ujęciu Jana Pawła II*²⁶ i *Jan Paweł II wobec Żydów i judaizmu*²⁷ omawia podobne zagadnienia dotyczące dialogu doświadczenia religijnego. Ten sam autor interesuje się także dialogiem z religiami tradycyjnymi. Wynikiem jego pracy jest artykuł *Bóg-człowiek-świat. Jana Pawła II tematy dialogu Kościoła katolickiego z tradycyjnymi religiami afrykańskimi*²⁸. Interesujące zagadnienia zostały podjęte także w pracy

²⁴ Klecel J. (red.), *Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu*, Warszawa 1989.

²⁵ Rudnicka-Kassem D., *John Paul II, Islam and the Middle East. The Pope's Spiritual Leadership in Developing a Dialogical Path for the New History of Christian-Muslim Relations*, Kraków 2012, s. 119-154.

²⁶ Sakowicz E., *Dialog z islamem w ujęciu Jana Pawła II*, w: Perszon J. (red.), *Jan Paweł II a religie świata*, Toruń 2007, s.101-118.

²⁷ Sakowicz E., *Jan Paweł II wobec Żydów i judaizmu*, w: Perszon J. (red.), *Jan Paweł II a religie świata*, Toruń 2007, s.157-181.

²⁸ Sakowicz E., *Bóg-człowiek-świat. Jana Pawła II tematy dialogu Kościoła katolickiego z tradycyjnymi religiami afrykańskimi*, w: Zimoń H., Kupisiński Z., Grodz S. (red.), *Badania nad religiami Afryki oraz religijnością ludową Polski i Ukrainy*, Lublin 2009, s. 39-57.

A. Piwko, *Modlitwa, post, jałmużna – chrześcijańskie i muzułmańskie drogowskazy do wspólnej przyszłości*²⁹.

W zakresie dialogu z buddyzmem pewne badania dotyczące dialogu doświadczenia religijnego prowadzonego przez bł. Jana Pawła II można znaleźć w pracy L. Fica *Kościół katolicki a buddyzm. Propedeutyka dialogu*³⁰ jak również w artykule tego autora *Dialog z hinduizmem i buddyzmem*³¹. Natomiast w zakresie dialogu intermonastycznego w pracy N. Szczurko³². Warto także podkreślić pracę R. Dziury *Dialog z religijno-społeczną tradycją ludów Zambii w świetle posoborowej nauki Kościoła*³³. Opracowanie to przedstawia badania autora dotyczące między innymi wiary, pojęcia Istoty Najwyższej, duchów przodków i życia pozagrobowego, rytuałów i systemu wartości moralnych. Tematy poruszane w tej pracy wyraźnie nawiązują do nauczania bł. Jana Pawła II. Pozostałe źródła i opracowania wraz z literaturą pomocniczą zostaną zaprezentowane w spisie bibliograficznym umieszczonym w tej pracy.

Zaprezentowana literatura dowodzi, że nauczanie i dzieło bł. Jana Pawła II zostało opracowane fragmentarycznie. Często jest ono omawiane ujmując tylko jedną tradycję religijną. Poniższa praca będzie próbą całościowego opracowania dialogu doświadczenia religijnego w ujęciu bł. Jan Paweł II. Dialog doświadczenia religijnego jest najtrudniejszą formą dialogu i stanowi rdzeń dialogu międzyreligijnego. Z tego też powodu przebadanie nauczania i dialogu prowadzonego przez bł. Jana Pawła II jest celowe i ważne.

Bł. Jan Paweł II często odwoływał się do nauczania ostatniego Soboru, dlatego też dokumenty soborowe będą punktem wyjścia w badaniu podjętych zagadnień. Stosunek do niechrześcijan jest przedmiotem przede wszystkim Konstytucji *Lumen gentium*, ale także pewne uwagi dotyczące tych relacji znajdujemy w Konstytucji *Gaudium et spes* i *Sacrosanctum Concilium*. Istotne wskazania Kościoła dotyczące kwestii międzyreligijnych są w Dekrecie *Ad gentes divinitus*. Ogólne zasady i wskazówki znajdują się także w Dekretach

²⁹ Piwko A., *Modlitwa, post, jałmużna – chrześcijańskie i muzułmańskie drogowskazy do wspólnej przyszłości*, w: Lewicka M., Łapicz Cz. (red.), *Dialog chrześcijańsko-muzułmański. Klucz do wspólnej przyszłości*, s. 61-74.

³⁰ Fic L., *Kościół katolicki a buddyzm. Propedeutyka dialogu*, Włocławek 2009.

³¹ Fic L., *Dialog z hinduizmem i buddyzmem*, *Ateneum Kapłańskie* 153 (2009) z. 3, s. 471-494.

³² Szczurko N., *Osoba konsekrowana a dialog międzyreligijny*, Olsztyn 2012.

³³ Dziura R., *Dialog z religijno-społeczną tradycją ludów Zambii w świetle posoborowej nauki Kościoła*, Lublin 2009.

Unitatis redintegratio i Optatam totius. Jednak najistotniejszym dokumentem Soboru dotyczącym badanych zagadnień jest Deklaracja *Nostra aetate*, która często w tej pracy stanowić będzie punkt odniesienia. Przedstawione zostanie także nauczanie zawarte w Deklaracji *Dignitatis humanae*.

Głównym przedmiotem niniejszej pracy badawczej będzie nauczanie bł. Jana Pawła II zawarte w encyklikach, adhortacjach, listach apostolskich i orędziach. W tej grupie dokumentów trzeba podkreślić wagę dla badanego zagadnienia encykliki *Redemptoris missio*, posynodalnej adhortacji apostolskiej *Vita Consecrata* i posynodalnych adhortacji kierowanych do chrześcijan żyjących na różnych kontynentach: *Ecclesia in Africa*, *Ecclesia in America*, *Ecclesia in Asia*, *Ecclesia in Europa*, *Ecclesia in Oceania*. Wśród listów apostolskich szczególną uwagę poświęcono *Tertio millennio adveniente* i *Redemptionis anno*. Przedmiotem pracy badawczej będą także liczne przemówienia papieskie – wypowiedzi, których adresatami są osoby związane z innymi tradycjami religijnymi i wypowiedzi na temat religii niechrześcijańskich i niechrześcijan. W pracy tej będą również interpretowane poszczególne gesty, przejawy szacunku dla innych tradycji religijnych. Pomocne w interpretacji okazały się też *Kroniki* z poszczególnych podróży apostolskich.

Kolejna grupa materiału będąca przedmiotem analizy to dokumenty ogłoszone przez Stolicę Apostolską podczas pontyfikatu bł. Jana Pawła II. Swoje miejsce w tej rozprawie znajdą dokumenty wypracowane na drodze dialogu przez Komisje międzyreligijne i dokumenty wydane przez osoby reprezentujące poszczególne nurty w danej tradycji religijnej.

W pracy badawczej będzie zastosowana metoda analityczno-syntetyczna. Najpierw analizie zostanie poddane papieskie nauczanie w kontekście nauczania Soboru Watykańskiego II. Następnie dokumenty Stolicy Apostolskiej ogłoszone podczas pontyfikatu bł. Jana Pawła II. Z kolei za pomocą syntezy zostanie podjęta próba stworzenia możliwie całościowego ujęcia dialogu doświadczenia religijnego prowadzonego przez bł. Jana Pawła II. Nakreślenie solidnych podstaw dialogu prowadzi do otwartej postawy na autentyczne wartości, ale także chroni przed uproszczeniami i niebezpieczeństwami z tym związanymi.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów. W pierwszym rozdziale zostanie przedstawiony stosunek do niechrześcijan zawarty w Piśmie świętym, następnie relacja Kościoła do niechrześcijan na przestrzeni wieków, by z kolei przeanalizować nauczanie w tym temacie Soboru Watykańskiego II. W pracy zostanie przedstawiona analiza pojęć: „dialog” i „dialog międzyreligijny” ze szczególnym uwzględnieniem dialogu doświadczenia religijnego. Wczytując się w takie dokumenty jak *Dialog i głoszenie*³⁴ oraz *Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii*³⁵ można dojść do wniosku, że w dialog doświadczenia religijnego wchodzi takie formy jak modlitwa, post i pokuta, pielgrzymka, spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym dla różnych tradycji religijnych i dzielenie się bogactwami duchowymi. Bł. Jan Paweł II w *Vita Consecrata*³⁶ zachęca środowiska monastyczne do nawiązania dialogu ze środowiskami monastycznymi związanymi z religiami niechrześcijańskimi. Dlatego też dialog intermonastyczny wpisuje się także w dialog doświadczenia religijnego. Wymienione części składowe dialogu doświadczenia religijnego tworzą w tej rozprawie szkielet w oparciu, o który zostanie dokonana analiza dialogu międzyreligijnego.

Rozdział drugi jest analizą dialogu wieloreligijnego. W taki dialog wpisują się Dni Modlitwy o Pokój w Asyżu, Dni Modlitwy o Pokój w Europie, Zgromadzenie Międzyreligijne, na których zgromadzili się przedstawiciele różnych tradycji religijnych.

Rozdziały od trzeciego do szóstego opisują dialog międzyreligijny z judaizmem, islamem, buddyzmem i hinduizmem oraz z religiami tradycyjnymi. W rozdziałach tych będzie przeanalizowany dialog na płaszczyźnie doświadczeń religijnych, w oparciu o takie formy jak: modlitwa, post i pokuta, pielgrzymka i dzielenie się bogactwami duchowymi. Omawiając dialog z buddyzmem i hinduizmem przebadany zostanie także dialog intermonastyczny. W rozdziałach tych przedmiotem rozważań będą wypowiedzi i dialog prowadzony przez bł. Jana Pawła II. Następnie przedstawiona zostanie

³⁴ Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego i Kongregacja do Spraw Ewangelizacji Narodów, *Dialog i głoszenie. Refleksje i wskazówki dotyczące dialogu międzyreligijnego i głoszenia Ewangelii*, Tarnów 1993.

³⁵ Sekretariat dla Niechrześcijan, *Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii*, OR 5 (1984) n. 7, s. 1,4-5.

³⁶ Jan Paweł II, *Posynodalna adhortacja apostolska „Vita Consecrata”*, w: Jan Paweł II, *Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005*, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 6-161.

próba syntezy, by w ten sposób uchwycić specyficzny charakter danej tradycji religijnej z jej bogactwem, z tym, co święte, i z tym, co jest błędem.

W rozdziale siódmym zostaną omówione trudności, jakie pojawiają się na drodze dialogu. Mają one charakter doktrynalny i społeczno-kulturowy. W różnych tradycjach religijnych oprócz dobra można dostrzec także braki, niedostatki i błędy³⁷ czy nawet powiązania ze złem. Na tych płaszczyznach pojawiają się przeszkody na drodze otwartego dialogu. Prowadzony dialog ma także swoje uwarunkowania społeczne, kulturowe i polityczne. Szkic tych okoliczności będzie również przedmiotem tego opracowania.

W zakończeniu zostaną przedstawione wyniki badań, które pomogą określić jak powinien wyglądać dialog międzyreligijny według bł. Jana Pawła II. W dobie licznych uproszczeń i wielu błędnych koncepcji dialogu międzyreligijnego takie sprecyzowanie z punktu widzenia teologii duchowości wydaje się ważne i celowe.

³⁷ Por. RM, n. 55.

Rozdział I

Dialog międzyreligijny w ujęciu bł. Jana Pawła II

Sobór Watykański II był milowym krokiem w stronę innych wyznań chrześcijańskich, religii niechrześcijańskich i całego świata. Kluczowym dokumentem poruszającym badane w tej pracy zagadnienia jest deklaracja *Nostra aetate*. Dokument ten jest owocem refleksji Kościoła nad sobą i nad zadaniami do których wzywa Duch Boży. Stwierdzenie „Kościół katolicki nie odrzuca niczego, co w tych religiach jest prawdziwe i święte”³⁸ stało się podstawą do współpracy, wezwaniem do wzajemnego zrozumienia, szacunku i dialogu.

To zadanie Kościoła było podejmowane przez poszczególnych papieży. Paweł VI, jeszcze w czasie trwania Soboru, pisze Encyklikę *Ecclesiam suam* podkreślając potrzebę dialogu i powołuje Sekretariat dla Religii Niechrześcijańskich. To dzieło Kościoła zostało też podjęte i pielęgnowane przez bł. Jana Pawła II, który wielokrotnie podkreślał, że realizuje zadania wytyczone przez Sobór Watykański II. Takie spojrzenie na niechrześcijan ożywiło relacje z nimi. Coraz bardziej spotkania stawały się dialogiem. Dlatego bł. Jan Paweł II wprowadził termin „dialog” do nazwy Sekretariatu dla Religii Niechrześcijańskich. W ten sposób powstała Papieska Rada do spraw dialogu Międzyreligijnego³⁹. Odejście od zwrotu o zabarwieniu negatywnym, „religie niechrześcijańskie”, na rzecz sformułowania „dialog międzyreligijny” jest znakiem zmieniającej się postawy Kościoła. W wypowiedziach o religiach niechrześcijańskich i na temat religii niechrześcijańskich papież starał się unikać tych tradycyjnych określeń. Często mówił o „innych systemach religijnych”, „innych tradycjach religijnych” i konsekwentnie o „wyznawcach innych religii”.

W tym rozdziale zostaną omówione zagadnienia związane z dialogiem i dialogiem międzyreligijnym, by następnie omówić jego formy. Szczególnie przeanalizowany zostanie dialog doświadczenia religijnego. Badane

³⁸ DRN, n. 2.

³⁹ Por. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Pastor Bonus”, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” ..., dz. cyt., s. 80.

zagadnienia będą opierać się zasadniczo na myśli i nauczaniu bł. Jana Pawła II.

1) Podstawy relacji bł. Jana Pawła II do niechrześcijan

Myśl Ojca Świętego jest bardzo mocno osadzona w Piśmie św. i w nauczaniu ostatniego soboru. Nawiązywał on także do nauczania Kościoła o niechrześcijanach na przestrzeni wieków. Zanim przeanalizowana zostanie w tej pracy myśl bł. Jana Pawła II prześledzone zostaną teksty zawarte w Piśmie św., dotyczące relacji i dialogu z przedstawicielami innych tradycji religijnych a następnie omówiony zostanie stosunek Kościoła do niechrześcijan w minionych wiekach i dokonana zostanie analiza nauczania Soboru Watykańskiego II w tym temacie.

a) Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu o wyznawcach innych religii.

W Piśmie św. znajdujemy liczne teksty o powszechności Objawienia. Psalmista mówi „Niebiosa opowiadają chwałę Boga” (Ps 18,1). To objawianie się Boga jest tak wyraziste, że głupim autor natchniony nazywa tego, który mówi „nie ma Boga” (Ps 53,1). I bardzo podobnie Księga Mądrości: „Głupi z natury są wszyscy ludzie, którzy nie poznali Boga: z dóbr widzialnych nie zdołali poznać Tego, który jest, patrząc na dzieła, nie poznali Twórcy” (Mdr 13,1). Autor Dziejów Apostolskich podkreśla, że Bóg nie przestał świadczyć o sobie wszystkim narodom. Te znaki, to według autora: deszcz, urodzajne lata, pokarm i radość, która przepelnia ludzkie serca (Dz 14,16-17). Św. Paweł także wypowiada się w bardzo podobny sposób: „Albowiem gniew Boży objawia się z nieba na wszelką bezbożność i nieprawość tych ludzi, którzy przez nieprawość nakładają prawdzie pęta. To bowiem co o Bogu można poznać, jawne jest wśród nich, gdyż Bóg im to ujawnił. Albowiem od stworzenia świata niewidzialne Jego przymioty - wiekuista Jego potęga oraz bóstwo – stają się widzialne dla umysłu przez Jego dzieła, tak że nie mogą się wymówić od winy, ponieważ, choć Boga poznali, nie oddali Mu czci jako Bogu, ani Mu

nie dziękowali, lecz znikczemnieli w swoich myślach i zaćmione zostało bezrozumne ich serce. Podając się za mądrych, stali się głupimi. I zmienili chwałę niezniszczalnego Boga na podobizny i obrazy śmiertelnego człowieka, ptaków, czworonożnych zwierząt i płazów ” (Rz 1,18-23). Według Apostoła Narodów to objawienie się jest tak jasne, że mówi o winie i w konsekwencji o karze. Nierozpoznanie znaków Bożych nie jest spowodowane brakiem objawienia, czy błędem ludzkim. Jest ono tak oczywiste, że przyczynę nie rozpoznania Boga widzi w nieprawości ludzkiego sumienia i w zamknięciu na prawdę. A nawet widzi w życiu pogan odchodzenie od objawionej prawdy. Ten proces poznawania Boga i odkrywania prawdy dokonuje się dzięki rozumowi człowieka i głosowi, który odczytuje w sumieniu.

Warto jeszcze z tej myśli św. Pawła podkreślić powszechność Bożego objawienia, a w konsekwencji tego możliwość odkrycia, przyjęcia i życia Bożą prawdą. Myśl o powszechności objawienia powtarza się w mowie św. Pawła na Areopagu (Dz 17,16-32)⁴⁰. Objawianie się Boga nie jest czymś w stosunku do człowieka tylko zewnętrznym, ale dokonuje się także w sercu człowieka: „Bo gdy poganie, którzy Prawa nie mają, idąc za naturą, czynią to, co Prawo nakazuje, chociaż Prawa nie mają, sami dla siebie są Prawem. Wykazują oni, że treść Prawa wypisana jest w ich sercach, gdy jednocześnie ich sumienie staje jako świadek, a mianowicie ich myśli na przemian ich oskarżające i uniewinniające”(Rz 2,14-14). Powyższy fragment podkreśla możliwość poznania Bożej woli, podstawowych norm i zasad moralności.

Jeden z Ojców Soboru, J. Daniélou mówi o dwóch objawieniach: o objawieniu kosmicznym – skierowanym do wszystkich narodów, a w związku z tym o religiach kosmicznych i o objawieniu Mojżeszowym i chrześcijańskim, a w związku z tym o religiach objawionych⁴¹.

Na kartach Starego Testamentu pojawiają się wzmianki o ludziach, którzy czcili prawdziwego Boga mimo, że Bóg w sensie ścisłym im się nie objawił. Może to znaczyć, że poznali prawdziwego Boga ze znaków jakie są w świecie, albo było w ich życiu jakieś szczególne Boże prowadzenie, światło, które zaowocowało wiarą. Taką osobą był Henoch, który żył w przyjaźni

⁴⁰ Sakowicz E., *Biblijno-patrystyczne podstawy dialogu międzyreligijnego*, *Annales Missiologici Posnanienses* t. 14 (2004) s. 54.

⁴¹ Por. J. Daniélou, *Bóg i my*, Kraków 1965.

z Bogiem (Rdz 5,24) i Melchizedek (Rdz 14,17-20)⁴². Ofiara tego drugiego jest figurą Najświętszej Ofiary. *Katechizm Kościoła Katolickiego* stwierdza, że taka relacja z Bogiem „jest udziałem bardzo wielu sprawiedliwych we wszystkich religiach świata”⁴³. Pierwsze przymierze Bóg zawiera z Noem, a pośrednio przez niego, ze wszystkimi ludźmi. Niektórzy teolodzy idą jeszcze dalej i pierwsze przymierze widzą w dziele stwórczym i relacji jaka była między pierwszymi rodzicami a Bogiem⁴⁴.

Na kartach Pisma świętego pojawiają się także wypowiedzi podkreślające troskę Boga o swoje stworzenie. W księdze Mądrości czytamy: „Miłujesz bowiem wszystkie byty, niczym się nie brzydzisz, co uczyniłeś, bo gdybyś miał coś w nienawiści, nie byłbyś tego ukształtował. Jakżeby coś trwać mogło, gdybyś Ty tego nie chciał?” (Mdr 11,24-25). Życie to pierwszy dar Boga i znak przymierza z człowiekiem.

W Piśmie świętym znajdujemy również sformułowanie, że Bóg chce każdego człowieka doprowadzić do poznania prawdy i do zbawienia. Ostatecznie w zwięzłej formie ujął te stwierdzenia św. Paweł: „Jest to bowiem dobre i miłe w oczach Zbawiciela naszego, Boga, który pragnie, by wszyscy ludzie zostali zbawieni i doszli do poznania prawdy. Albowiem jeden jest Bóg, jeden też pośrednik między Bogiem a ludźmi, człowiek Chrystus Jezus, który wydał siebie samego na okup za wszystkich” (1Tm 2,3-6). Św. Piotr przed Sanhedrynem mówi bardzo podobnie: „Nie ma w żadnym innym zbawienia, gdyż nie dano ludziom pod niebem żadnego innego imienia, przez które moglibyśmy być zbawieni” (Dz 4, 12). Jezus posługując się obrazem owczarni określa relacje jaka jest między nim, a ludźmi. Mówi także o owcach, które są Jego owcami mimo, że nie należą do owczarni: „Mam także inne owce, które nie są z tej zagrody. I te muszę przyprowadzić, i będą słuchać głosu mego” (J 10, 16). Św. Paweł w liście do Efezjan mówi, że Bóg chce wszystko zjednoczyć w Chrystusie, to co na ziemi i to co w niebie (por. Ef 1, 10). Wyraźnie widać uniwersalizm Chrystusowego dzieła i zadania jakie stają przed

⁴² Por. Hbr 11,1-7.

⁴³ KKK, n. 2569.

⁴⁴ Por. Dupuis J., *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, Kraków 2003, s. 154-162.

Jego Kościołem. Dlatego też Kościół prowadzi misje i wchodzi na drogę dialogu międzyreligijnego⁴⁵.

Na kartach Pisma św. widzimy Jezusa, a w późniejszym czasie Apostołów, w relacji do osób, które nie były Żydami. Ludzie ci stykając się z osobami należącymi do Narodu Wybranego poznali Objawienie, uwierzyli, w różnym stopniu starali się w życiu kierować Bożymi przykazaniami i poprzez różne formy pobożnościowe wypełniać Prawo. Do tej grupy można zaliczyć np.: Samarytan, urzędników rzymskich, obywateli rzymskich, Greków i wielu innych. W czasach apostołskich do tych osób odnosił się zwrot „bojący się Boga” (Dz 10,2; Dz 13,16). Przykłady te nie są dialogiem międzyreligijnym. Są to spotkania z osobami, które już w Boże Objawienie uwierzyły.

Na tej płaszczyźnie należy rozpatrywać fragment, gdy Pan Jezus mówiąc o sądzie przedstawia oskarżycieli Narodu Wybranego. Będą nimi mieszkańcy, stolicy królestwa babilońskiego, Niniwy, którzy się nawrócili i Królowa z południa, która szukała mądrości Salomona (Mt 12, 41-42).

Podobnie można interpretować spotkanie Jezusa z Samarytanką. Tej kobiecie nie należącej do Narodu Wybranego, a znającej i wierzącej w Boże Objawienie Jezus objawia, że jest Mesjaszem (J 4,1-42). Do grupy tych osób można zaklasyfikować także setnika, którego wiarą zadziwił się Jezus. Jego słowa: „Panie, nie jestem godzien, abyś wszedł pod dach mój, ale powiedz tylko słowo, a mój sługa odzyska zdrowie” (Mt 8,8), zajęły stałe miejsce w liturgii Mszy świętej. Mocna wiara tego człowieka jest lekcją dla chrześcijan przeżywania spotkań z Jezusem. Tak samo można spojrzeć na Kananejkę (Mt 15,28), której wiarę chwali Pan Jezus.

Także Kościół w czasach apostołskich wielokrotnie odkrywał autentyczną wiarę i prawdziwą pobożność takich osób. Bardzo wymowny jest fragment Dziejów Apostołów o Korneliuszu rzymskim setniku (Dz 10,1-48), którego jałmużna i gorliwe modlitwy podobały się Bogu. W wyniku tych doświadczeń apostołowie głoszą Jezusa wobec Żydów następnie tzw. „bojącym się Boga” i ostatecznie poganom.

⁴⁵ Por. Jan Paweł II, Wiara, nadzieja i miłość w perspektywie dialogu międzyreligijnego. Audiencje generalne (29 listopada 2000 - Watykan), OR 22 (2001) n. 3, s. 36-37.

Inna grupa wypowiedzi to takie, których adresatami są poganie. W Dziejach Apostolskich znajdujemy wypowiedzi św. Pawła przed prokuratorem Feliksem (Dz 24,1-22) i przed prokuratorem Festusem (Dz 25,1-12). Oprócz obrony i polemiki z żydami mają one charakter misyjny, są świadctwem o Jezusie.

Szczególnie ważna w omawianym zagadnieniu jest mowa św. Pawła w Atenach na Areopagu (Dz 17,16-32). Ma ona charakter misyjny, ale także są w niej elementy, które mają charakter dialogu międzyreligijnego. W wypowiedzi tej św. Paweł nawiązuje relację z poganami, ustosunkowuje się do ich religijności i mówi o tym, co jest przedmiotem Jego wiary. Opis tego wydarzenia zaczyna się od spostrzeżenia, że: „Paweł burzył się wewnątrz na widok miasta pełnego bożków” (w. 16). Następnie widzimy Pawła nauczającego pośród żydów i tzw. „bojących się Boga”. Po zaproszeniu przez filozofów epikurejskich i stoickich na Areopag w celu sprecyzowania nowej nauki św. Paweł mówi: „Mężowie ateńscy (...) widzę, że jesteście pod każdym względem bardzo religijni. Przechodząc bowiem i oglądając wasze świątynie jedną po drugiej, znalazłem też ołtarz z napisem: »Nieznanemu Bogu«. Ja wam głoszę to, co czcicie, nie znając. Bóg, który stworzył świat i wszystko na nim, On jest Panem nieba i ziemi, nie mieszka w świątyniach zbudowanych ręką ludzką (...). Określił właściwe czasy i granice ich zamieszkania, aby szukając Boga, czy nie znajdą Go niejako po omacku. Bo w rzeczywistości jest On niedaleko od każdego z nas. Bo w Nim żyjemy, poruszamy się i jesteśmy, jak też powiedzieli niektórzy z waszych poetów: »Jesteśmy bowiem z Jego rodu«. Będąc więc z rodu Bożego, nie powinniśmy sądzić, że Bóstwo jest podobne do złota albo srebra, albo do kamienia, wytworu rąk i myśli człowieka. Nie zważając na czasy nieświadomości, wzywa Bóg teraz wszędzie i wszystkich ludzi do nawrócenia, dlatego że wyznaczył dzień, w którym sprawiedliwie będzie sądzić świat przez Człowieka, którego na to przeznaczył, po uwierzytelnieniu Go wobec wszystkich przez wskrzeszenie Go z martwych” (Dz 17, 22-31).

Analizując ten fragment w kontekście dialogu międzyreligijnego warto podkreślić, że św. Paweł widzi wyraźnie to co jest błędem, zniekształceniem prawdziwej relacji z Bogiem. Oprócz tego dostrzega on także to co pozytywne.

W tym przypadku zaakcentował religijność. Wydaje się, że z tej perspektywy pozytywnie odnosi się do przejawów tej religijności. Następnie mówi o prawdach Objawionych, w które wierzy. Określa sytuację ateńczyków jako poszukiwanie Boga po omacku. Zaznacza, że Bóg jest blisko każdego człowieka. W wypowiedzi cytuje teksty bliskie dla ateńczyków. Następnie zatrzymując się nad tym, co jest błędem i nieprawdą. Tłumaczy, objaśnia zachęca do zmiany postawy. Jego wypowiedź kończy się nauczaniem o Jezusie.

Tak drobiazgowo analizowanie tej wypowiedzi jest potrzebne, ponieważ jest ona dla bł. Jana Pawła II modelem w oparciu, o który prowadził on dialog międzyreligijny. W dialogu prowadzonym przez papieża można dostrzec bardzo wyraźnie wzorowane na św. Pawle podejście do niechrześcijan, czy nawet podobny styl budowania wypowiedzi, jak również podobieństwo w poruszanych zagadnieniach.

Innym przykładem dialogu międzyreligijnego jest wypowiedź św. Pawła w Listrze (Dz 14,8-18). Na wieść o cudzie dokonany za pośrednictwem św. Pawła kapłan Zeusa chciał złożyć w świątyni poświęconej temu bogu ofiarę. Reakcja Barnaby i Pawła była gwałtowna: „Ludzie, dlaczego to robicie! My także jesteśmy ludźmi, podobnie jak wy podlegamy cierpieniom. Nauczamy was, abyście odwrócili się od tych marność do Boga żywego, który stworzył niebo i ziemię, i morze, i wszystko, co w nich się znajduje. Pozwolił On w dawnych czasach, że każdy naród chodził własnymi drogami, ale nie przestawał dawać o sobie świadectwa czyniąc dobrze. Zsyłał wam deszcz z nieba i urodzajne lata, karmił was i radością napełniał wasze serca” (Dz 14, 15-18). Nawiązuje w niej św. Paweł do wierzeń, przekonań religijnych współczesnych Pawłowi pogan zamieszkujących Grecję. W tym przypadku jest to kwestia wolności boga od cierpienia. Następnie mówi o Bogu Stworzycielu nieba i ziemi. Głosi to, co jest przedmiotem jego wiary. Zaakcentował także to, co może być pozytywne w ich religijności. Mianowicie możliwość odkrycia Boga, który się troszczy o poszczególne narody i daje się poznać.

b) Stosunek chrześcijan do niechrześcijan w historii Kościoła.

Papież w swoich wypowiedziach często nawiązywał do różnych osób, dzieł, sposobu działania, które stały się fundamentem współczesnego dialogu międzyreligijnego.

Jedną z tych osób był św. Franciszek z Asyżu, który żył w XII-XIII w.. Zauważa on, że mimo upływu lat zainteresowanie osobą świętego nie maleje, ale przybiera na sile. W Liście z okazji osiemsetlecia urodzin św. Franciszka papież naucza: „Św. Franciszek nikogo nie uważał za nieprzyjaciela, lecz każdego nazywał bratem. Dzięki temu potrafił wznieść się ponad spory ludzi owych czasów; nawet wśród Saracenów głosił Chrystusa, zasiewając w umysłach jak gdyby ziarna Jego woli, aby budzić ducha dialogu i ekumenizmu wśród ludzi różniących się pod względem kultury, pochodzenia i religii; to z kolei jest jednym z najbardziej podstawowych osiągnięć naszego wieku”⁴⁶. W Przemówieniu do ludności Asyżu wygłoszonym w 1981 r. mówił: „Pojednanie z Bogiem między ludźmi jest właściwym orędziem Porcjunkuli (...). Święty z Asyżu był także, że tak powiem, mistrzem pojednania między ludźmi”⁴⁷. Rozpoczynając Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w roku 2002 stwierdził: „Spotykamy się w Asyżu, gdzie wszystko mówi nam o niezwykłym proroku pokoju, który miał na imię Franciszek. Kochają go nie tylko chrześcijanie, ale również liczni wyznawcy innych religii oraz ci, którzy utożsamiają się z jego ideałami sprawiedliwości, pojednania, pokoju, choć są dalecy od religii”⁴⁸.

Prowadząc dialog międzyreligijny papież nawiązywał do dialogów prowadzonych przez Kościół z przedstawicielami innych wyznań religijnych w minionych wiekach. Zauważył, że dialog z żydami ma głębokie korzenie w historii Kościoła: „Wiadomo, że począwszy od pierwszych wieków Kościoła aż do naszych czasów stosunki z braćmi żydami były, niestety, trudne. Jednakże w tej długiej i powikłanej historii zdarzały się okresy spokojnego i konstruktywnego dialogu. Przypomnijmy w tym kontekście znamieny fakt, że już w II w. powstało dzieło teologiczne zatytułowane *Dialog*, które było

⁴⁶ Jan Paweł II, „Skąd Ci to, że cały świat przychodzi do Ciebie?” List Ojca Świętego Jana Pawła II na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka (15 sierpnia 1982), w: Jan Paweł II, Nauczanie papieskie, t. V/2 - 1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1996, s. 269.

⁴⁷ Jan Paweł II, Pojednanie z Bogiem i ludźmi jest właściwym orędziem Porcjunkuli. Przemówienie do ludności Asyżu (12 marca 1981 - Asyż), w: Jan Paweł II, Nauczanie papieskie, t. IV/1 - 1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 366-370.

⁴⁸ Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich (24 stycznia 2002 –Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 18.

polemika filozofa i męczennika Justyna z żydem Tryfonem. Należy również wspomnieć o obecności silnego nurtu dialogowego we współczesnej literaturze nowożydowskiej, który wywarł wpływ na myśl filozoficzno-teologiczną dwudziestego wieku⁴⁹. Natomiast zwracając się do żydów z okazji setnej rocznicy zbudowania rzymskiej Synagogi Większej mówił: „W średniowieczu również niektórzy z waszych myślicieli, jak Jehuda Halewi i Mojżesz Majmonides, zastanawiali się nad tym, w jaki sposób byłoby możliwe wspólnie adorować Pana i służyć cierpiącej ludzkości, przygotowując tym samym drogi pokoju. Dobrze znany św. Tomaszowi z Akwinu wielki filozof i teolog Majmonides z Kordoby (1138-1204), którego osiemsetną rocznicę śmierci obchodzimy w tym roku, wyraził pragnienie, aby lepsze stosunki między żydami i chrześcijanami doprowadziły «cały świat do jednomyślnej adoracji Boga, jak powiedziano: >Wtedy bowiem przywrócę narodom wargi czyste, aby wszyscy wzywali imienia Pana i służyli mu jednomyślnie< (So 3,9)» (Misznah Torah, *Hilchot Melachim* XI, 4, wyd. Mossad Harav Kook, Jerozolima)”⁵⁰.

Podkreślał papież także próby prowadzenia dialogu z muzułmanami. W dialogu z tą tradycją zaakcentował rolę Rajmunda Lulla, Karola de Foucauld oraz Alberta Peyriguère⁵¹. Rajmund Lull (1232-1315) był filozofem, teologiem, misjonarzem, pustelnikiem. Studiował filozofów arabskich, poznał język arabski. Uważał, że prawdy chrześcijańskiej wiary można przedstawić w sposób tak logiczny, że przyjęcie ich byłoby koniecznością dla myślącego człowieka. Mimo takiego podejścia zauważał konieczność łaski. W taki sposób prowadził dialog, misję wśród muzułmanów⁵².

Natomiast Karol de Foucauld (1858-1916) doszedł do wiary między innymi zainspirowany pobożnością wyznawców islamu. Dojrzały okres swojego życia spędził wśród koczowniczych plemion Tuaregów na Saharze. Opracował gramatykę, słownik, antologię przysłów plemion Tuaregów. Na ich język

⁴⁹ Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (28 kwietnia 1999 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005*, Warszawa 2005, s. 272.

⁵⁰ Jan Paweł II, Przesłanie na stulecie rzymskiej Synagogi Większej (13 lutego 2003 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 338.

⁵¹ Jan Paweł II, W dialogu ze światem islamu zachowajcie zawsze własną tożsamość. Do biskupów z Afryki Północnej w czasie wizyty „ad limina” (23 listopada 1981 - Watykan), w: *Nauczanie papieskie*, t. IV/2 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 329.

⁵² Por. Judycka J., Rajmund Lull, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. XI, Wilk S., Ziemann E. (red.), Lublin 1989, kol. 210-212.

przełożył także Ewangelię. Był apostołem miłości i braterstwa wśród ludzi⁵³. Albert Peyriguère (1883-1959) zafascynowany życiem Karola de Foucauld poszedł podobną drogą. Zamieszkał wśród Berberów i stał się znawcą języka i kultury plemion posługujących się tym językiem. Podobnie ja O. Karol de Foucauld spisywał przysłowia, opowieści, wiersze i piosenki Berberów. Żyjąc wśród nich świadczył o Jezusie⁵⁴.

Prowadząc dialog międzyreligijny bł. Jan Paweł II korzystał także z doświadczeń niektórych misjonarzy. Wspomina papież chętnie tych, których życie było naznaczone wielkim szacunkiem dla osób związanych z innymi religiami. W tym kontekście mówił papież o Matteo Ricci⁵⁵. Ten włoski jezuita misjonarz Chin dobrze poznał język i kulturę chińską do której odnosił się z szacunkiem. Twierdził, że chrześcijaństwo musi zostać zaadoptowane do warunków chińskich. Na pewnym etapie życia przywdział strój mędrca, nauczyciela konfucjanizmu i w ten sposób głosił Ewangelię i Jezusa Chrystusa. Założone przez niego chrześcijańskie wspólnoty przetrwały do naszych czasów⁵⁶.

Od rozpoczęcia działalności misyjnej rodziło się pytanie o kształt chrześcijaństwa na terenie Chin w zetknięciu ze starymi kulturami. Proponowane były dwa modele. Jeden nakazywał przy przyjęciu chrześcijaństwa porzucenie wszystkiego, co wiązało się z rodzimym systemem filozoficznym, religijnym czy też z kulturą. Drugi model dążył do adaptacji tego, co było związane z tradycją i kulturą. Tak na przykład jezuita i wspomniany Matteo Ricci stali na stanowisku, że cześć oddawana Konfucjuszowi i zmarłym jest ceremoniałem świeckim i dlatego uważali, że udział chrześcijan w tych obrzędach jest możliwy. Innego zdania byli teolodzy związani głównie

⁵³ Por. Gryczyński M., Karol de Foucauld - znak pustyni, w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/swieci/b_karol_de_foucauld_pk.html (pobrano 14.08.2012). Por. także Baś A., Kuźmak K., Foucauld Ch., w: Encyklopedia Katolicka, t. V, Bieńkowski L., Hemperka P., Kamiński S., Misiurka J., Stawecka K., Stępień A., Szafranski A., Szlaga J., Weiss A. (red.), kol. 417-418.

⁵⁴ Gensac H., Peyriguère A., w: Lexikon für Theologie und Kirche, t. VIII, Kasper W. (red.), Freiburg, Basel, Rom, Wien 1999, kol.155.

⁵⁵ Por. Jan Paweł II, Przemówienie na sesji plenarnej Sekretariatu dla Niechrześcijan (3 marca 1984 - Rzym), w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 52.

⁵⁶ Por. Ricci Matteo, w: Wielka Encyklopedia PWN, t. XXIII, Wojnarowski J. (red.), Warszawa 2004, s. 347.

z franciszkanami i dominikanami. Uważali oni, że obrzędy te są kultem i dlatego udział chrześcijan w nich powinien być zakazany. W klimacie tych dyskusji papież Benedykt XIV wydał bullę *Ex quo*, w której zakazał chrześcijanom brać udział między innymi w obrzędach przodków. Dopiero 8 grudnia 1939 r. papież Pius XII zezwolił na udział w obrzędach ku czci Konfucjusza i w obrzędach przodków przychylając się do stanowiska, że nie mają one charakteru religijnego⁵⁷.

c) Stosunek do niechrześcijan w nauczaniu Soboru Watykańskiego II

Następną płaszczyzną, na której rozwijała się myśl bł. Jana Pawła II, było nauczanie Soboru Watykańskiego II. Dokumenty soborowe poruszają zasadniczo trzy tematy: zbawienie tych, którzy nie należą do Kościoła, wartości u niechrześcijan i w ich tradycjach religijnych oraz stosunek Kościoła do innych tradycji religijnych i ich członków.

Dokumenty soborowe określały między innymi stosunek Kościoła do niechrześcijan. *Lumen gentium*, z wypracowaną myślą o przynależeniu i przyporządkowaniu do Kościoła, nakreślił fundament pod relacje z innymi religiami⁵⁸. Sformułowania użyte w tym dokumencie wymagają krótkiego sprecyzowania. Konstytucja w punkcie odnoszącym się do katolików mówi, że do Kościoła wcielani są ci, którzy przez wiarę i chrzest wchodzą do niego⁵⁹. Następnie w dokumencie tym czytamy: „Do społeczności Kościoła wcielani są w pełni ci, którzy mając Ducha Chrystusa, przyjmują całą jego strukturę i wszystkie ustanowione w nim środki zbawienia oraz w jego widzialnym organizmie pozostają z Chrystusem, który rządzi nim przez papieża i biskupów, złączeni więzami wyznania wiary, sakramentów i kościelnego zwierzchnictwa oraz komunii”⁶⁰. Następnie, gdy dokument mówi o chrześcijanach, którzy nie są w pełni wcieleni do Kościoła to stwierdza, że: „Kościół wie, że jest z nimi związany z licznych powodów”⁶¹. Natomiast w Dekrecie o ekumenizmie czytamy: „Ci bowiem, którzy wierzą w Chrystusa i w sposób właściwy przyjęli

⁵⁷ Por. Mierzejewska A, Chin religie, w: Sakowicz E. (red.), Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Radom 2006, s. 118-127.

⁵⁸ KK, n 13.

⁵⁹ Por. tamże, n. 14.

⁶⁰ Tamże, n. 14.

⁶¹ Tamże, n. 15.

chrzest, trwają w jakiejś, choć niedoskonałej, wspólnotcie (communio) z Kościołem katolickim”⁶².

Natomiast do nie należą Ludu Bożego niechrześcijanie i niewierzący w Boga. A. Zuberbier uważa: „Pojęcie «przyporządkowania do Kościoła» opisuje sytuację tych, którzy nie nazywają się chrześcijanami, którzy nie stanęli nigdy w sumieniu wobec swego powołania do Kościoła. Swoje miejsce znajdują tu także i ci, którzy żyli przed Chrystusem. Konstytucja mówi także o tych, którzy nie doszli jeszcze do poznania Boga. Wszystko, co w ich życiu jest z prawdy czy dobra, pochodzi od Tego, który oświeca każdego człowieka przychodzącego na ten świat”⁶³. S. Nagy twierdzi: „Realizujące się w tych ludziach zbawienie nie jest zbawieniem w Kościele, a więc na ustanowionej przez Chrystusa zwyczajnej drodze zbawienia, ale zbawieniem w oparciu o dzieło zbawcze Chrystusa złożone w Kościele, a więc w jakiś sposób i przez Kościół, chociaż na całkowicie wyjątkowej drodze”⁶⁴.

W takim sensie w *Lumen gentium* czytamy: „Ci wreszcie, którzy jeszcze nie przyjęli Ewangelii, w rozmaity sposób przyporządkowani są do Ludu Bożego. Przede wszystkim więc ten naród, który otrzymał przymierze i obietnicę (...). Ale plan zbawienia obejmuje także i tych, którzy uznają Stworzyciela, wśród nich głównie muzułmanów (...).Także od innych, którzy szukają nieznanego Boga po omacku i wśród cielesnych wyobrażeń, sam Bóg również nie jest daleko, skoro daje wszystkim życie, tchnienie i wszystko (...). Ci bowiem, którzy bez własnej winy nie znając Ewangelii Chrystusowej i Jego Kościoła, szczerym sercem szukają jednak Boga, a Jego wolę poznaną przez nakazy sumienia starają się pod wpływem łaski wypełniać w swoim postępowaniu, mogą osiągnąć wieczne zbawienie. Nie odmawia też Opatrzność Boża pomocy koniecznej do zbawienia tym, którzy bez własnej winy w ogóle nie doszli jeszcze do wyraźnego poznania Boga, a usiłują, nie bez łaski Bożej, prowadzić uczciwe życie”⁶⁵.

⁶² DE, n. 3.

⁶³ Kamiński W., Waluś M., Dzieci soboru zadają pytania. Konstytucją Kościoła jest Ewangelia. Z ks. Andrzejem Zuberbierem rozmawiają Wojciech Kamiński i Marek Waluś, w: <http://mateusz.pl/ksiazki/dszp/dszp-04-Zuberbier.htm> (pobrano 11.06.2012).

⁶⁴ Nagy S., Chrystus w Kościele: zarys eklezjologii fundamentalnej, Wrocław 1982, s. 234. Por. DE, n. 3.

⁶⁵ KK, n.16.

Kluczowym dokumentem na którym bazujemy omawiając dialog międzyreligijny jest *Nostra aetate*. W zwięzły sposób deklaracja ta podkreśla bogactwo zawarte w religiach niechrześcijańskich: „Kościół katolicki nie odrzuca niczego, co w tych religiach jest prawdziwe i święte. Ze szczerym szacunkiem przypatruje się owym sposobom działania i życia, owym nakazom i doktrynom. Chociaż pod wieloma względami różnią się one od tych, których sam przestrzega i które zaleca, często odbija się w nich promień tej Prawdy, która oświeca wszystkich ludzi”⁶⁶. W tym samym dokumencie i w tym samym paragrafie czytamy: „Zachęca więc swoje dzieci, aby dając świadectwo wiary i życia chrześcijańskiego, z roztropnością i miłością przez wzajemne rozmowy i współpracę z wyznawcami innych religii poznawały, zachowywały i rozwijały te dobra duchowe i moralne, jak również te wartości społeczno-kulturalne, które się w nich znajdują”⁶⁷. Deklaracja wpisuje się w duszpasterski, a nie doktrynalny charakter soboru. To, co Kościół dostrzega w innych religiach ma przede wszystkim prowadzić do przewyższania podziałów i nawiązywaniu przyjacielskich stosunków.

W *Gaudium et spes* czytamy, że w niechrześcijańskich tradycjach religijnych są „cenne elementy religijne i ludzkie”⁶⁸. Kościół mówi o tym, co dobre w sercu i w kulturze. Widoczne jest tu spojrzenie na jednostkę i na to, co tworzy. To otwarte spojrzenie dotyczy także różnych tradycji religijnych. Sobór mówi o „nakazach i doktrynach”⁶⁹, które są częścią systemów religijnych.

Bardzo śmiała jest wypowiedź ojców soborowych skierowana do instytutów zakonnych. Kościół zachęca: „niech usilnie rozważają, w jaki sposób tradycje ascetyczne i kontemplacyjne, których załączki wprowadzone zostały przez Boga do dawnych kultur niekiedy jeszcze przed przepowiadaniem Ewangelii, mogłyby być włączone w chrześcijańskie życie zakonne”⁷⁰.

Ojcowie soborowi widzą elementy wartościowe w doktrynach innych religii, ale także dostrzegają możliwość powiązania ze złem. Stwierdzają: „Cokolwiek zatem dobrego znajduje się jako zasiew w sercu i umyśle ludzi albo we własnych obyczajach, obrzędach i kulturach narodów, nie tylko nie ginie, ale

⁶⁶ DRN, n. 2.

⁶⁷ Tamże, n. 2.

⁶⁸ KDK, n. 92.

⁶⁹ Por. DRN n. 2.

⁷⁰ DM, n. 18.

jest oczyszczane, podnoszone i obracane na chwałę Boga, zawstydzenie szatana i szczęście człowieka”⁷¹. Konstytucja o liturgii świętej stwierdza nawet, że Kościół: „życzliwie ocenia to wszystko, co w obyczajach narodów nie wiąże się nierozzerwalnie z zabobonami i błędami, i jeśli może, zachowuje to w nienaruszonej postaci, a niekiedy nawet przyjmuje do liturgii, jeśli odpowiada to zasadom prawdziwego i autentycznego ducha liturgicznego”⁷². Dekret o formacji kapłańskiej, w tym samym duchu zaleca, by alumni poznali co w innych religiach jest dobrego i prawdziwego dzięki Bożym planom i odkrywali co jest błędem⁷³.

W wyniku studiowania nauczania Ojców soboru można dostrzec w religiach niechrześcijańskich dobro i elementy prawdy. Podkreśla sobór także powiązania ze złem, zabobony i błędy. Po tak skrajnych wypowiedziach Soboru Watykańskiego II stwierdzić można, że ocena elementów prawdy i dobra jakie odkryto w poszczególnych doktrynach i praktykach w różnych tradycjach religijnych musi być bardzo rozważna, roztropna i daleka od wszelkich uproszczeń.

Omawiając soborowy dorobek koniecznie należy podkreślić jeszcze jeden bardzo ważny akcent. Relacje z przedstawicielami innych tradycji religijnych powinny opierać się na poszanowaniu wolności religijnej. Głoszenie Jezusa nie może być związane z naciskami na przyjęcie chrześcijaństwa lub z formami wykorzystywania prostoty człowieka czy grupy ludzi⁷⁴.

2) Dialog międzyreligijny

Otwarta postawa do niechrześcijan sprzyjała nawiązywaniu relacji i owocowała dialogiem. Dialog międzyreligijny jest elementem dialogu jaki prowadzi Kościół i dialogu jaki jest prowadzony we współczesnym świecie. W poniższym paragrafie przedstawione zostaną zagadnienia związane z dialogiem, a następnie z dialogiem międzyreligijnym. Znajdzie się w nim także

⁷¹ Tamże, n. 9.

⁷² KL, n. 37.

⁷³ Por. DFK, n. 16.

⁷⁴ Por. DWR, n. 3-4.

odpowiedzieć na pytanie o jego cel. Prześledzone zostaną także wskazania Kościoła dotyczące prowadzenia dialogu międzyreligijnego.

a) Pojęcie dialogu

Rozważanie należy zacząć od analizy słowa „dialog”. Greckie „dialegein” znaczy rozmawiać. Klarowną definicję przedstawia Ł. Kamykowski: „Dialog w powszechnym użyciu oznacza kulturalną dyskusję między osobami o różnych przekonaniach, prowadzoną w celu osiągnięcia porozumienia albo przynajmniej zbliżenia poglądów: szerzej obejmuje się tym pojęciem także współdziałanie w zakresie poszukiwania prawdy, stwarzanie podstaw współpracy dla obrony wartości ogólnoludzkich”⁷⁵. Wiąże się on z otwartą postawą na drugiego człowieka. Jest to wysiłek, aby zrozumieć poglądy drugiej strony; poszukiwanie i odkrywanie prawdy⁷⁶. Na tej drodze prezentujemy swoje poglądy i podejmujemy wysiłki, aby zrozumieć partnera dialogu.

E. Sakowicz zauważa, że dialog ujawnia się w międzyosobowym spotkaniu. Odbija się w nim myślenie człowieka jego emocje a nawet ekspresja ciała. Dlatego jest on spotkaniem, rozmową. Według autora nie jest on tylko wymianą informacji, czy porównywaniem stanowisk. Autor uważa, że w autentycznym dialogu należy wystrzegać się polemiki, a tym bardziej konfrontacji⁷⁷. Wydaje się to słuszne, ponieważ wejście na płaszczyznę apologii może być ślepym zaułkiem, który utrudnia a nawet wręcz uniemożliwia wzajemne ubogacenie, czy twórcze pobudzenie. Jest on drogą do poznania się, wzbogacenia duchowego.

Dialog to też forma wypowiedzi literackiej. Utwór literacki, filozoficzny, albo teologiczny, który jest napisany w formie dysputy. Przyjęta forma miała ułatwiać lekturę dzieła. Dialog jako forma literacka bierze swój początek od Platona, którego „Dialogi” są arcydziełem literatury. Dzieło to wyrosło naturalnie na gruncie kultury greckiej. Rozmowa w życiu kulturalnym, politycznym czy społecznym odgrywała tam zasadniczą rolę. W takim klimacie rodziła się

⁷⁵ Kamykowski Ł., Dialog, w: Leksykon teologii fundamentalnej, Rusecki M. (red.), Kraków 2002, s. 309.

⁷⁶ Por. Łukaszyk R., Dialog, w: Encyklopedia Katolicka, t. III, Łukaszyk R., Bieńkowski L., Gryglewicz F. (red.), Lublin 1979, kol. 1258.

⁷⁷ Por. Sakowicz E., Dialog międzyreligijny, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 129.

demokracja ateńska. Ten model został podjęty przez innych filozofów np. Arystotelesa, Cyncerona, Senekę Młodszego, a potem przez Ojców i Doktorów Kościoła. Tą formą posługiwał się między innymi Justyn Męczennik, Orygenes i Augustyn⁷⁸.

Swój wkład w studium nad dialogiem wniosła filozofia, która nie tyle skupia się na formach, ale sięga do postaw ludzkich, do zagadnień związanych z komunikacją. Szczególne miejsce w filozofii dialogu zajmuje myśl F. Ebnera, M. Bubera, E. Levinasa. Dialog (ja - ty) jest fundamentem ludzkiej egzystencji, podstawą ludzkiego poznania. Jest najpierw prowadzony z Bogiem, który posyła człowieka do drugiego człowieka. Jest on wyrazem troski o człowieka, ale także czymś co tworzy, ubogaca człowieka⁷⁹.

Można także na dialog spojrzeć od strony psychologicznej. Człowiek wchodzi w relację z drugim człowiekiem także na płaszczyźnie emocjonalnej i woliwnej. Różne emocje może rodzić dialog, gdy człowiek czuje się atakowany albo nietolerowany. Takie sytuacje stwarzają trudności na drodze dialogu i są dla niego wyzwaniem. Czasami jest koniecznością wyciszenie punktów spornych, a pogłębianie tego co łączy.⁸⁰

Dialog ma też swój wymiar socjologiczny. Każdy podmiot dialogu ma swoje uwarunkowania kulturowe, społeczne i religijne, a te uwarunkowania wpływają na relację jakiej wyrazem jest dialog. W tym kontekście odgrywają swoją rolę także zasady postępowania, obyczaje⁸¹.

b) Dialog według Soboru Watykańskiego II

Encykliki *Lumen gentium* i *Gaudium et spes* odbijają relacje Kościoła do rodziny ludzkiej. Ł. Kamykowski zauważa: „Kościół uświadomił sobie, że samo fizyczne zwielokrotnienie relacji (...) nie daje ludzkości szans na rozwiązanie (...) problemów wspólnoty losu całej ludzkości. Sam z siebie postęp techniczny w dziedzinie środków komunikacji międzyludzkiej nie tworzy

⁷⁸ Por. Kamykowski Ł., Dialog, w: Leksykon teologii fundamentalnej, Rusecki M. (red.), Kraków 2002, s. 309.

⁷⁹ Por. tamże, s. 310; por. Baran B. (red.), Filozofia Dialogu, Kraków 1991.

⁸⁰ Por. Łukaszyk R., Dialog, w: Encyklopedia Katolicka, t. III, dz. cyt., kol. 1259.

⁸¹ Tamże, kol. 1259-1260.

dialogu”⁸². Dlatego Kościół czuje się powołany do prowadzenia dialogu i chce ten dialog utrwalac⁸³. Do dialogu zaprasza wszystkich chrześcijan. Najpierw widzi potrzebę dialogu w samym Kościele. Wielorakość, obrzędów i zróżnicowanie Kościołów partykularnych jest bogactwem, którym chce i powinien żyć cały Kościół. Następnie dialog z odłączonymi chrześcijanami, który stał się przedmiotem Dekretu *Unitatis redintegratio*. Miejsce Kościoła w świecie - dialog ze światem stał się tematem m.in. *Gaudium et spes* oraz dialog międzyreligijny, któremu została poświęcona deklaracja *Nostra aetate* i konstytucja dogmatyczna *Lumen gentium*.

Dialog rozpoczyna się od zwrócenia swojej uwagi na tych, z którymi chce rozmawiać i otwarcie się na partnera dialogu. U podstaw tej otwartości leży ewangeliczne przykazanie miłości, które prowadzi do zobaczenia w drugim człowieku bliźniego. *Gaudium et spes* mówi, że Kościół: „Ma (...) przed oczami świat ludzi, czyli całą rodzinę ludzką wraz z całokształtem rzeczywistości, wśród której ona żyje”⁸⁴. W tym świecie Kościół dostrzega ślad ludzkich wysiłków, klęsk, zwycięstw. To spojrzenie prowadzi ku Chrystusowi do zamysłu Bożego⁸⁵. Kościół widzi siebie wśród tych, którzy cierpią, zmagają się życiem, zwyciężają i tak dążą do swojego przeznaczenia. Braterstwo zarysowane w takim ujęciu prowadzi do otwartości i w konsekwencji dialogu⁸⁶. Konstytucja *Gaudium et spes* dialog rozumie jako skutek społecznej natury człowieka, ale także dostrzega, że jest on owocem, skutkiem tej relacji jaką stworzenie ma ze swoim Stwórcą⁸⁷.

c) Dialog według bł. Jana Pawła II

Komentując nauczanie Soboru K. Wojtyła wydobyl znaczenie słowa dialog: „Przez «dialog» rozumiemy tutaj, podobnie jak Deklaracja o wolności religijnej, «wymianę myśli». Jest to rozumienie najogólniejsze i najprostsze: «Jedni drugim wykładają prawdę, jaką znaleźli albo sądzą, że znaleźli, aby

⁸² Kamykowski Ł., Pojęcie dialogu w Kościele katolickim, Kraków 2003, s. 38.

⁸³ Por. KDK, n. 23.

⁸⁴ Tamże, n. 2.

⁸⁵ Por. tamże, n. 4.

⁸⁶ Por. Kamykowski Ł., Pojęcie dialogu w Kościele katolickim, Kraków 2003, s. 48.

⁸⁷ Por. KDK, n. 23.

pomóc sobie w szukaniu prawdy» (DWR 3)⁸⁸. Takie stwierdzenie może rodzić pytanie: Jakie szukanie prawdy? Skoro prawda została nam objawiona. K. Wojtyła odpowiadał: „nie jest to zasadniczo szukaniem prawdy, choć równocześnie otwiera możliwość szukania na gruncie i w obrębie prawdy poznanej”⁸⁹. Dalej dodawał: „Vaticanum II przyjęło dialog jako metodę wzbogacenia wiary. Odpowiadając na pytanie: co to znaczy być wierzącym członkiem Kościoła – Sobór stwierdza, iż znaczy to być przeświadczonym o prawdzie Objawienia i równocześnie zdolnym do dialogu”⁹⁰. Kościół strzeże prawdy Objawionej i ma świadomość, że zrozumienie pełnej prawdy przekracza możliwości ludzkiego umysłu. Stanie się to możliwe dopiero w Dniu Ostatecznym. Otwarta postawa i dialog międzyreligijny stwarza możliwość głębszego zrozumienia prawdy Objawionej.

W *Dominus Jesus* Kongregacja Nauki Wiary przypomina, że nie ma prawdziwego dialogu jeśli człowiek nie jest zakorzeniony we własnej tradycji religijnej. Postawa partnerska w dialogu zakładająca równość, wypływa z godności osobistej partnerów. Nie jest to jednak równość na płaszczyźnie doktrynalnej⁹¹. Dzisiaj ciągle propaguje się tezę o równości religii. Te poglądy nie są zbieżne z myślą bł. Jana Pawła II. Papież prowadził dialog na fundamencie prawdy. Uważał, że ma on prowadzić do prawdy, albo do głębszego jej odkrycia. Dialog jest „rozumiany jako metoda i środek wzajemnego poznania, ubogacenia”⁹². W związku z tym, dialog to nie tylko wymiana myśli, ale dar z siebie, wymiana darów i wyraz ewangelicznej miłości.

Myśl o wymianie darów w miłości, wiodła Ojca Świętego, do prawzoru dialogu – Trójcy Świętej⁹³. Dialog rozpoczyna się też w relacji Bóg – człowiek. Sumienie człowieka jest miejscem, gdzie odbywa się ta rozmowa⁹⁴. Katechizm Kościoła Katolickiego mówi o pragnieniu Boga, które jest w sercu człowieka, ale też, że Bóg nieustannie do siebie pociąga⁹⁵.

Kościół rozumie, że ma prowadzić dialog wzorując się na Bogu, który każdego chce doprowadzić do swego królestwa. Bóg zawsze prowadzi dialog

⁸⁸ Wojtyła K., *U podstaw odnowy. Studium realizacji Vaticanum II*, Kraków 1972, s. 22.

⁸⁹ Tamże, s. 22.

⁹⁰ Tamże, s. 22-23.

⁹¹ DJ, n. 22.

⁹² RM, n. 55.

⁹³ Por., UUS, n. 28,79.

⁹⁴ VS, n. 58.

⁹⁵ Por. KKK, n. 27.

z człowiekiem. Karty Pisma świętego ukazują dialog z ludzkością. Kościół uczy się od Jezusa: „Na podstawie ewangelii jawi się On w milczeniu, w działaniu, na modlitwie, w dialogu i przepowiadaniu”⁹⁶.

Dialog jest formą, poprzez którą Kościół spełnia swoje posłannictwo, misję. Kościół – głosił bł. Jan Paweł II, przypominając słowa *Lumen gentium* - jest „niejako sakramentem, czyli znakiem i narzędziem wewnętrznego zjednoczenia z Bogiem i jedności całego rodzaju ludzkiego”⁹⁷. Dialog międzyreligijny stawia dwie różne wspólnoty, albo przedstawicieli różnych tradycji religijnych, w odniesieniu do Boga. Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich Ojciec św. mówił: „Kościół ze swej strony, poprzez dialog, staje się coraz bardziej katolicki – coraz bardziej uniwersalny – zgodnie z jego naturą i z jego misją głoszenia i świadczenia o miłości Chrystusa wobec każdego człowieka”⁹⁸.

d) Pojęcie dialogu międzyreligijnego i jego przedmiot

Na spotkaniu z przedstawicielami innych religii papież tłumaczył czym jest dialog międzyreligijny: „Ogólnie dialog oznacza wzajemne komunikowanie, przyjaźń i wzajemny szacunek, co więcej, wspólny wysiłek dla osiągnięcia tych samych celów – wszyscy w służbie wspólnego poszukiwania prawdy (...). Dialog niesie również ze sobą gotowość współpracy z innymi ludźmi dla dobra ludzkości oraz zaangażowanie się na rzecz szukania prawdziwego pokoju”⁹⁹.

Sekretariat dla Niechrześcijan mówi: „Dialog jest przede wszystkim stylem działania, postaw i duchem, który przyświeca postępowaniu”¹⁰⁰. Widać wyraźnie, że dialog nie jest sprowadzany tylko do relacji werbalnej, ale w ujęciu papieża, jak i Sekretariatu dla Niechrześcijan, jest szczerą, życzliwą, otwartą postawą. Dialog międzyreligijny jest zdynamizowanym w ostatnim czasie

⁹⁶ PK, n. 15.

⁹⁷ RH, n. 3.

⁹⁸ Jan Paweł II, Jesteśmy gotowi współpracować z wami. Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich w Japonii (24 lutego 1981), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, dz. cyt., s. 248-249.

⁹⁹ Jan Paweł II, Do przedstawicieli innych religii (2 września 1990- Dar-es- Salam), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Kraków 2000, s. 184. Por. Jan Paweł II, Spotkanie z biskupami Indii (1 lutego 1986 -Delhi), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 141. Por. także PK, n. 29.

¹⁰⁰ PK, n. 29.

dziełem Kościoła. Dlatego ciągle pojawiają się w nim nowe możliwości, zadania i problemy. „Nadal jednak istnieje potrzeba, a nawet konieczność dalszego pogłębiania tego tematu przez teologów”¹⁰¹. Z dialogiem z religiami wiązał Ojciec św. wielkie nadzieje i uważał, że jest on ważnym zadaniem jakie stoi przed Kościołem.

Bł. Jan Paweł II często podkreślał, że chce pozostać wierny wizji Soboru Watykańskiego II. Z dużym upodobaniem powtarzał słowa Soboru o tym, że w różnych religiach jest to, co prawdziwe i święte. Właśnie te elementy prawdy i to co cenne na płaszczyźnie religijnej i ludzkiej czyni punktem wyjścia do dialogu.

Mówiąc o Bogu Ojcu, podczas audiencji generalnej, przypomniał także inne soborowe spostrzeżenie: „Od pradawnych czasów – stwierdza Sobór – znajdujemy u różnych narodów jakieś rozpoznanie owej tajemniczej mocy, która obecna jest w biegu spraw świata i wydarzeniach ludzkiego życia; nieraz nawet uznanie Najwyższego Bóstwa lub też Ojca” (*Nostra aetate* 2)¹⁰². Papież chętnie przypominał słowa z *Evangelii nuntiandi* (53) odnoszące się do religii niechrześcijańskich. Mówi, że w nich: „przewija się echo głosów tych, którzy przez tysiące lat szukali Boga, wprawdzie w sposób niedoskonały, ale często szczerze i należycie. Religie te, posiadające godne podziwu dziedzictwo tekstów głęboko religijnych, nauczyły wiele pokoleń ludzi modlić się”¹⁰³. Twierdził też: „również w kulturach niechrześcijańskich w pewien sposób została dostrzeżona obecność Boga jako »ducha« ożywiającego świat”¹⁰⁴. Te ziarna prawdy są odblaskiem Słowa Bożego i owocem działania Ducha Świętego. To poprzez Jego działanie otwiera się człowiek. A z tego otwarcia rodziły się różne religie. „Nierzadko ich założycielami byli ludzie, którzy z pomocą Ducha Bożego zdobyli głębsze doświadczenie religijne. Doświadczenie to, przekazane innym, przyjęło postać doktryn, obrzędów i przykazań w różnych religiach”¹⁰⁵.

¹⁰¹ Tamże, n. 5.

¹⁰² Jan Paweł II, Oblicza Boga Ojca – tęsknota człowieka. Audiencje generalne (13 stycznia 1999- Watykan), OR 20(1999) n. 3, s. 35.

¹⁰³ Jan Paweł II, Wiara chrześcijańska a religie niechrześcijańskie. Audiencje generalne (5 czerwca 1985- Watykan), OR 6(1985) n. 6-7, s. 9.

¹⁰⁴ Jan Paweł II, Słuchanie Słowa i Ducha w objawieniu kosmicznym. Audiencje generalne (2 sierpnia 2001- Watykan), OR 22 (2001) n. 1, s. 36.

¹⁰⁵ Jan Paweł II, Duch Boży a „ziarna prawdy” obecne w religiach niechrześcijańskich. Audiencje generalne (9 września 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 44-45.

Podczas zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego papież mówił: „Kontakt z wyznawcami innych religii jest zarazem często źródłem wielkiej radości i otuchy. Pozwala nam odkryć działanie Boga w umysłach i sercach ludzi, a także w ich obrzędach i zwyczajach”¹⁰⁶.

Papież podkreślał bogactwo duchowe, ale też uświadamiał, że roztropne rozeznawanie „braków, niedostatków i błędów” jest konieczne do dialogu w prawdzie. W religiach tych odbija się słabość ducha ludzkiego, skłonność człowieka do zła, błąd¹⁰⁷. *Dominus Jesus* naucza, że różne tradycje religijne i ich obrzędy mogą stanowić nawet przeszkodę na drodze do zbawienia. Stwierdzał także: „Jeśli jest prawdą, że wyznawcy religii niechrześcijańskich mogą otrzymać łaskę Bożą, jest także pewne, że »obiektywnie« znajdują się oni w sytuacji bardzo niekorzystnej w porównaniu z tymi, którzy posiadają w Kościele pełnię środków zbawczych”¹⁰⁸.

e) Cel dialogu

Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii wychodząc od obrazu Boga, który prowadzi wszystkich ludzi do zbawienia, określa zadania jakie stają przed Kościołem: „Kościół pragnie zatem współpracować ze wszystkimi ludźmi w realizowaniu tego planu”¹⁰⁹. Dialog międzyreligijny jest formą, poprzez którą Kościół realizuje swoją misję – głoszenie Chrystusa wszystkim narodom¹¹⁰.

Sekretariat dla Niechrześcijan mówiąc o celu dialogu i zadaniach przed jakimi staje Kościół podkreśla: „Winien on poszukiwać metod i dróg nawiązania stosownego dialogu z niechrześcijanami. Pracuje on zatem nad tym, aby niechrześcijanie byli poznawani i słusznie szanowani przez chrześcijan i by niechrześcijanie ze swej strony mogli w odpowiedni sposób poznać i darzyć szacunkiem chrześcijańską doktrynę i chrześcijańskie życie”¹¹¹. Podobną treść

¹⁰⁶ Jan Paweł II, *Duchowość dialogu. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego* (9 listopada 2001-Watykan), OR 23 (2002) n. 3, s. 46.

¹⁰⁷ Por. RM, n.55.

¹⁰⁸ DJ, n. 22.

¹⁰⁹ PK, n. 41.

¹¹⁰ Por. DJ, n. 22.

¹¹¹ PK, n. 4.

odkrywamy w wypowiedziach bł. Jana Pawła II, który zachęcał: „aby wymiana i dzielenie się dobrami prowadziły do dawania świadectwa o własnej wizji religii, do lepszego poznania swoich stanowisk i do porozumienia w kwestii niektórych podstawowych wartości”¹¹². *Katechizm Kościoła Katolickiego* naucza, że dialog ma umacniać, uzupełniać, pogłębiać oraz oczyszczać prawdę i dobro, które pochodzi od Boga¹¹³. Podobnie *Dialog i głoszenie*: „Zachowując w pełni własną tożsamość, chrześcijanie powinni być gotowi do poznania i przyjęcia innych ludzi, a przez nich do przyjęcia pozytywnych stron ich religijnej tradycji. Poprzez dialog mogą oni dojść do przewyciężenia przesądów, do zrewidowania z góry podjętych poglądów, a niekiedy nawet do pełniejszego rozumienia swej własnej wiary”¹¹⁴.

Oprócz tej płaszczyzny dialogu, papież podkreślał potrzebę wspólnego działania, aby ulżyć niedoli ludzkiej. Na pierwsze miejsca wysuwa się sprawa pokoju i walka z biedą. Papież w dialogu widział szansę na odnowę moralną świata: „Niechaj ta współpraca, przebiegając we wzajemnym szacunku sprawi, że będziemy mogli uczynić wiele dobrego w świecie, który staje się coraz bardziej materialistyczny i niewierzący”¹¹⁵. Uważał on, że należy podjąć dialog: „by ożywić duchowo postęp i przyczynić się do moralnej odnowy narodów”¹¹⁶. Ta moralna odnowa to lepszy świat, gdzie fundamentem jest wiara, prawda, sprawiedliwość, braterstwo i pokój.

Ciekawym faktem w nauczaniu papieża było spojrzenie na dialog międzyreligijny jako metodę i środek wzajemnego ubogacania się¹¹⁷. „Chrześcijanin znajduje tam z największą dla siebie korzyścią tradycje prawdziwie religijnego ludu, czyta i słucha świadectwa ich mądrości i ma bezpośrednio świadectwo ich wiary. Przypomina sobie czasami słowa Jezusa:

¹¹² Jan Paweł II, Dawać świadectwo o Bogu Ojcu w dialogu z wyznawcami wszystkich religii. Audiencje generalne (21 kwietnia 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 7, s. 51.

¹¹³ KKK, n. 856.

¹¹⁴ DG, n. 49.

¹¹⁵ Jan Paweł II, Religie posiadają moc kierowania ludzkimi sercami. Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich, uczestników Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu (31 października 1986-Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 18.

¹¹⁶ Jan Paweł II, Znaki nadziei widoczne w Kościele. Audiencje generalne (25 listopada 1998- Watykan), OR 20(1999) n. 3, s. 31. Por. Jan Paweł II, Listy uwierzytelniające nowego ambasadora Libanu (8 stycznia 1983), w: Nauczanie papieskie, t. VI/1 -1983, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1998, s. 42. Por. także, Papieska Rada do Spraw Środków Społecznego Przekazu, Kryteria współpracy ekumenicznej i międzyreligijnej w środkach społecznego przekazu (4 października 1989), w: Napiórkowski S.C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998, Lublin 2000, s. 150.

¹¹⁷ RM, n. 55.

«U nikogo w Izraelu nie znalazłem tak wielkiej wiary»(Mt 8,10)¹¹⁸. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, odwołując się do nauczania Soboru Watykańskiego II, mówi: „Wierzący mogą wyciągnąć dla siebie korzyść z tego dialogu, ucząc się lepiej poznawać «cokolwiek (...) z prawdy i łaski znajdowało się już u narodów, dzięki jakby ukrytej obecności Boga» (*Ad gentes*, n. 9)¹¹⁹. W *Redemptor hominis* papież zauważa: „A czy niejednokrotnie zdecydowane przekonanie w wierze wyznawców religii pozachrześcijańskich – będące również owocem Ducha Prawdy przekraczającego w swym działaniu obręb Mistycznego Ciała Chrystusa – nie mogłoby wprowadzić w zakłopotanie chrześcijan, tak nieraz zbyt skłonnych do powątpiewania w prawdy objawione przez Boga i głoszone przez Kościół (...)?”¹²⁰.

Dialog z niechrześcijanami może również owocować w życiu wewnętrznym. W *Vita consecrata* papież mówiąc o osobach konsekrowanych stwierdził: „wartości odkryte w różnych cywilizacjach mogą bowiem rozbudzić w nich zdolność głębszego przeżywania kontemplacji i modlitwy, zachęcić ich do większej troski o wspólnotę i gościnność, uwrażliwić na godność człowieka i na piękno przyrody”¹²¹. Podobną myśl znajdujemy w przemówieniu papieża skierowanym do Sekretariatu do Spraw Niechrześcijan: „w zgodności z własną wiarą możliwe jest także dzielić, porównywać, wzbogacać doświadczenia duchowe i formy modlitwy, jako drogi spotkania z Bogiem”¹²².

Dialog międzyreligijny jest wyzwaniem dla Kościoła. W *O katechizacji w naszych czasach* papież zachęca, aby rozważnie wykorzystywano elementy dziedzictwa religijnego i kulturowego, by w ten sposób pomóc lepiej zrozumieć Chrystusowe orędzie¹²³. T. Ciołkiewicz uważa, że: „Dialog z niechrześcijaninem może nam zatem ujawniać te elementy w naszej wierze, które są wynikiem naszej europejskiej inkulturacji a nie są prawdami

¹¹⁸ Jan Paweł II, Słowo i miłość dla owocnego dialogu. Do Sekretariatu do spraw Niechrześcijan (27 kwietnia 1979 -Rzym), w: *Nauczanie papieskie*, t. II/1 -1979, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1990, s. 424.

¹¹⁹ KKK, n. 856.

¹²⁰ RH, n. 6.

¹²¹ VC, n. 79.

¹²² Jan Paweł II, Wszyscy chrześcijanie są wezwani do dialogu z każdym wierzącym. Na zebraniu plenarnym Sekretariatu do Spraw Niechrześcijan (3 marca 1984 - Watykan) w: *Nauczanie papieskie*, t. VII/1 -1984, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2001, s. 274.

¹²³ Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Catechesi tradendae”, w: Jan Paweł II, *Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995*, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, n. 53.

uniwersalnymi”¹²⁴. Kościół naucza i uczy się. Odkrywa na nowo orędzie Chrystusa i w ten sposób podąża do pełnego odkrycia tajemnicy Chrystusa, które nastąpi na końcu czasu¹²⁵. To ubogacanie się oczywiście dotyczy obydwu stron dialogu. „Inne wielkie tradycje religijne świata mogą rzeczywiście zawierać wartości, które nie zawsze były jednakowo rozwijane w tradycji chrześcijańskiej (...). Nikt nie może wykluczyć, że to stopniowe dochodzenie do nich może nastąpić także pod wpływem impulsu, który stanowi oczyszczenie, ukazujące się w zetknięciu z innymi religiami (...). Z drugiej strony wszystko, co zostało powiedziane na temat pogłębienia i oczyszczenia, doświadczanych przez chrześcijaństwo jako wynik spotkań z innymi religiami, dotyczy również wpływu chrześcijaństwa na inne religie, jego wkładu w ich oczyszczenie i rozwój. Taki wpływ jest zauważalny w wielu dziedzinach: wystarczy pomyśleć o ewolucji religii, zwłaszcza wschodnich, ku formom coraz bardziej wyraźnego monoteizmu; wystarczy też wziąć pod uwagę, jak wiele dzisiejszych wyznań pod wpływem chrześcijaństwa ustawia w centrum tematykę miłości”¹²⁶.

Dzisiaj czasami stawia się pytanie: „skoro dialog z religiami stał się tak ważny, to czy (...) wysiłek wprowadzenia ludzi do wspólnoty Kościoła stał się drugorzędny a może nawet zbyteczny?”¹²⁷ Kościół podkreśla, że istotnym celem dialogu międzyreligijnego jest świadczenie o Jezusie Chrystusie. Istnieje pewna zależność między działalnością misyjną a dialogiem. Rozważając tę kwestię warto zatrzymać się nad dwoma pojęciami. Ewangelizacja - obejmuje ona całe posłannictwo Kościoła i różne działania: spotkania, wspólne dzieła, dyskusje i wszelkie konstruktywne relacje. Częścią tego zadania jest głoszenie. Dialog - jest częścią ewangelizacji jaką prowadzi Kościół, ale też jest powiązany, w mniejszym stopniu, z głoszeniem. Ojciec Święty Jan Paweł II tę relację opisał w następujący sposób: „Dialog międzyreligijny należy do misji ewangelizacyjnej Kościoła. Rozumiany jako metoda i środek wzajemnego poznania i ubogacenia, dialog nie przeciwstawia się misji *ad gentes*, ale przeciwnie, jest z nią w szczególny sposób powiązany i stanowi jej wyraz”¹²⁸. Mówiąc o głoszeniu i dialogu tłumaczy: „Trzeba bowiem, aby oba te elementy

¹²⁴ Ciołkiewicz T., Dialog a prawda, Homo Dei LV(1986) n. 2, s. 99.

¹²⁵ Por. Messori V., Pytania o chrześcijaństwo, Kraków 1997, s. 325.

¹²⁶ Witczyk H.(red.), Encyklopedia chrześcijaństwa: historia i współczesność: 200 lat nadziei, Kielce 2000, s. 168-169.

¹²⁷ DG, n. 4.

¹²⁸ RM, n. 55.

zachowały swą ścisłą więź i zarazem swą odrębność, zatem nie należy ich mieszać ani nimi manipulować”¹²⁹. Samo odkrywanie dobra w innych tradycjach religijnych i pokorne świadczenie o Jezusie jest wartością samą w sobie. Nazywa go, za Pawłem VI, „zbawczym dialogiem”¹³⁰. Dialog i głoszenie ma ten sam cel – ma wskazywać na Chrystusa i prowadzić do wiary w Niego. Wyraźnie widzi, że Kościół ma nieść Ewangelię wszystkim ludom „które nie podzielają jego wiary i które (...) odnoszą się do niego z rezerwą i zimną obojętnością – jeśli nie są mu wrogie i nie prześladują go”¹³¹.

Misja ewangelizacyjna Kościoła prowadzi do czasu, w którym Duch Boży zgromadzi w jedno rozproszone dzieci Boże¹³². Podczas audiencji generalnej papież nauczał: „Kościół jednakże (wspólnie z Prorokami i apostołem Pawłem) oczekuje znanego tylko Bogu dnia, w którym wszystkie ludy będą wzywały Pana jednym głosem i służyły mu ramieniem jednym (Sf 3,9)”¹³³. Piętnaście lat później mówił: „W imponującym opisie zawartym w Apokalipsie (...) występuje nie tylko licznie zebrany naród izraelski, symbolizowany przez dwanaście pokoleń, ale także olbrzymia rzesza ludzi ze wszystkich kultur, odzianych w białe szaty świetlanej, błogosławionej wieczności”¹³⁴.

f) Cechy i zasady dialogu

Papież w swoim nauczaniu o dialogu kładł akcent na przykazanie miłości. To przykazanie ma być podstawą relacji z osobami z innych tradycji religijnych: „Dialog religijny zawiera w sobie pragnienie przewyciężenia podziałów i budowania harmonii poprzez wzajemny szacunek, wyzbycie się egoizmu i pełną miłości służbę wobec innych bez żadnej różnicy”¹³⁵. Z niej

¹²⁹ RM, n. 55.

¹³⁰ Por. Paweł VI, *Ecclesiam suam*, Wrocław 2006, n. 71-77.

¹³¹ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska „*Reconciliatio et paenitentia*”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, dz. cyt., n. 9.

¹³² Por. PK, n. 43.

¹³³ Jan Paweł II, Wiara chrześcijańska a religie niechrześcijańskie. Audiencje generalne (5 czerwca 1985 - Watykan), OR 6(1985) n. 6-7, s. 9.

¹³⁴ Jan Paweł II, Wiara, nadzieja i miłość w perspektywie dialogu międzyreligijnego. Audiencje generalne (29 listopada 2000 - Watykan), OR 22 (2001) n. 3, s. 36.

¹³⁵ Jan Paweł II, Przemówienie do Przewodniczących Konferencji Biskupich Myanmar (11 lipca 1996 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 100. Por. Jan Paweł II, *Przeciw przejawom rasizmu, ksenofobii i skrajnego nacjonalizmu. Orędzie na Światowy Dzień Migranta – 2003r.*, w: Jan Paweł II, *Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio”...*, dz. cyt., s. 384.

wyływa umiejętność „poszukiwania i uznania tego, co może być dobre i pozytywne także w kimś, kto wyznaje idee różniące się od naszych, a nawet kimś, kto w dobrej wierze błądzi”¹³⁶. Dlatego dialog nie może być sprowadzony do pewnej taktyki przepowiadania, ale musi być związany z autentyczną, otwartą, naznaczoną szacunkiem postawą¹³⁷.

W *Redemptor hominis* papież stwierdził, że wszyscy są powołani do Bożego królestwa: „Chodzi o człowieka «każdego» – każdy bowiem jest ogarnięty Tajemnicą Odkupienia, z każdym Chrystus w tej tajemnicy raz na zawsze się zjednoczył”¹³⁸. Dlatego każdy człowiek niezależnie od narodowości i wyznania jest przedmiotem troski Kościoła. W *Veritatis splendor* nawiązuje do słów z Ewangelii Jana: „Była światłość prawdziwa, która oświeca każdego człowieka, gdy na świat przychodzi” (J 1,9)¹³⁹. Ten personalizm papieski jest jednym z fundamentów dialogu. Cały dialog bierze swoją inspirację od dialogu jaki Bóg prowadzi z człowiekiem.

Papież wpatrując się w Chrystusa, Jego ogołocenie i pokorę powtarzał zachętę św. Pawła: „To dążenie niech was ożywa; ono też było w Chrystusie Jezusie”(Flp 2,5) i nakreślał duchowy program dialogu: „Dialog nie zawsze jest łatwy, bądź wolny od cierpienia. Pojawiają się nieporozumienia, uprzedzenia przeszkadzają w wypracowaniu wspólnego stanowiska, a ręka wyciągnięta na znak przyjaźni może zostać odtrącona”¹⁴⁰. Dialog musi być prowadzony z wielką cierpliwością, ponieważ owoce bardzo często wydają się nikłe a trudności na drodze dialogu liczne.

Obok cierpliwości podkreślał potrzebę ducha pokuty i nawrócenia: „Orędzie i posługa pokuty, poza środowiskiem Kościoła i wierzących, są ponadto zwrócone do wszystkich ludzi, ponieważ wszyscy potrzebują nawrócenia i pojednania”¹⁴¹.

Dosyć często akcentował papież, że działalność misyjna nie może się wiązać z przymusem do wierzenia: „Chociaż bliska sercu jest prawda własnej

¹³⁶ Jan Paweł II, Zwycięstwo wiary i miłości nad nienawiścią (7czerwca1979 - Oświęcim – Brzezinka), w: Nauczanie papieskie, t. II/1 - 1979, dz. cyt., s. 685.

¹³⁷ Por. RM, n. 56.

¹³⁸ RH, n. 13.

¹³⁹ VS, n. 1.

¹⁴⁰ Jan Paweł II, Duchowość dialogu. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego (9 listopada 2001 - Watykan), OR 23 (2002) n. 3, s. 46.

¹⁴¹ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska „Reconciliatio et paenitentia”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, dz. cyt., n. 13.

religii, to fakt ten nie uprawnia żadnej osoby czy grupy do prób tłumienia wolności sumienia tych, którzy żywią inne przekonania religijne: nie wolno nikogo nakłaniać do sprzeniewierzenia się własnemu sumieniu. Ale nie wolno mu też przeszkadzać w postępowaniu zgodnie z własnym sumieniem, zwłaszcza w dziedzinie religijnej¹⁴². Ojciec Święty odwoływał się do nauczania Soboru: „nikogo nie wolno przymuszać do wiary”¹⁴³. Przypominał, że w historii dochodziło często do napięć i konfliktów. Z wolności wyprowadza Ojciec Święty prawo nawet do zmiany religii.

Dialog jest przedmiotem troski całego Kościoła. „Wszyscy wierni i wspólnoty chrześcijańskie wezwani są do uprawiania dialogu, chociaż nie w tym samym stopniu i formie”¹⁴⁴. Mówiąc do osób konsekrowanych papież mówił o warunkach jakie muszą być spełnione, aby dialog mógł być odpowiednio prowadzony. Wskazówki te można odnieść do wszystkich prowadzących dialog. Najpierw podkreślał potrzebę odpowiedniego przygotowania – formacja i wiedza naukowa, czyli znajomość chrześcijaństwa i innych religii. Następnie zwracał uwagę na mocną dojrzałą wiarę i dojrzałość ludzką i duchową¹⁴⁵. W tym samym dokumencie kładł również nacisk na konieczność zakorzenienia we wspólnotę Kościoła¹⁴⁶ i zakorzenienia we własną tradycję religijną.

List *Ringraziamo Dio anche* bł. Jana Pawła II i Bartłomieja I patriarchy Konstantynopola ujawnia, że dialog międzyreligijny, a zwłaszcza z religiami monoteistycznymi jest przedmiotem troski jednej jak i drugiej wspólnoty¹⁴⁷. Do dialogu doświadczenia religijnego papież zapraszał uniwersytety katolickie. Mają one wносить swój wkład w dialog i pomagać w odkrywaniu bogactwa duchowego różnych religii¹⁴⁸.

¹⁴² Jan Paweł II, Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju (1991), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, Jękot J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, s. 119.

¹⁴³ DWR, n. 12.

¹⁴⁴ RM, n. 57.

¹⁴⁵ VC, n. 102.

¹⁴⁶ Tamże, n. 79.

¹⁴⁷ Jan Paweł II, Bartłomiej I, List „Ringraziamo Dio anche”. Deklaracja wspólna Ojca Świętego Jana Pawła II i Patriarchy ekumenicznego Konstantynopola Bartłomieja I, w: Jan Paweł II, Wybór listów Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, Jękot J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, n. 7.

¹⁴⁸ Por. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Ex corde Ecclesiae” o uniwersytetach katolickich, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio”..., dz. cyt., n. 47.

Wiele niepokoju wywoływał w niektórych środowiskach dialog międzyreligijny. Dlatego dużo miejsca papież poświęcił w swoim nauczaniu na nakreślenie dróg i bezdroży dialogu: „Ludzie wierzący, obstając przy swoich przekonaniach religijnych i nie ulegając błędowi irenizmu, mogą i powinni podejmować uczciwy, pokorny i szczerzy dialog ze zwierzchnikami innych tradycji religijnych”¹⁴⁹. Taki fałszywy irenizm jest zakorzeniony w indyferentyzmie religijnym¹⁵⁰. „Oczywiście ci, którzy wierzą w prawdziwego Boga, nie mogą, ze względu na szacunek dla Prawdy, z którą związana jest cała ich wiara, uznawać, że wszystkie religie mają jednakową wartość”¹⁵¹. Bardzo często papież podkreślał, że uczciwy dialog domaga się zakorzenienia we własnej tradycji, a to prowadzi do dostrzegania różnic. Indyferentyzm byłby zdradą prawdy objawionej¹⁵². Łatwe budowanie dialogu z innymi religiami nie ma przyszłości. Jest to tylko pozorny pokój i krótkotrwała harmonia.

Wyjaśniał także papież, że dialog międzyreligijny nie ma prowadzić do synkretyzmu religijnego: „Dialog ten nie oznacza powierzchownego prześlizgiwania się ponad głębokimi różnicami, jakie istnieją między nami”¹⁵³. Dlatego uważał, że uczestnikami dialogu z wyznawcami innych religii mogą być tylko chrześcijanie, którzy są głęboko zakorzenieni w Chrystusie i są szczęśliwi we wspólnocie Kościoła¹⁵⁴.

Obecnie Kościół widzi swoje miejsce pomiędzy dwiema skrajnościami. Jedna to pluralizm religijny, uniwersalna doktryna zbawienia, pomieszanie poszczególnych religii. Druga to polemika, konfrontacja. P. Rossano, długoletni sekretarz Sekretariatu dla Niechrześcijan, mówił: „Powinniśmy dzisiaj strzec się takiego głoszenia Ewangelii, które razem z przyjęciem Ewangelii domagało się

¹⁴⁹ Jan Paweł II, Podejmujemy szczerzy dialog, aby usuwać przyczyny nietolerancji i nieporozumienia. Do członków Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzywyznaniowego (13 listopada 1992 - Watykan), OR 14 (1993) n. 3, s. 32.

¹⁵⁰ Por. Jan Paweł II, Przemówienie do Przewodniczących Konferencji Biskupich Myanmar (11 lipca 1996 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 99.

¹⁵¹ Jan Paweł II, Wzajemność, solidarność, współpraca. Noworoczna audiencja dla Korpusu Dyplomatycznego (12 stycznia 1985-Rzym), OR 6(1985) n. 1, s. 12.

¹⁵² Por. Jan Paweł II, Powitalne przemówienie Ojca Świętego. Bazylika Matki Boskiej Anielskiej. Światowy Dzień Modlitw o Pokój (27 października 1986-Asyż), OR 7(1986) n.10, s. 1.

¹⁵³ Jan Paweł II, Do indyjskiej wspólnoty w Rzymie (12 lutego 1986- Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 168.

¹⁵⁴ Por. EiAs, s. 66.

porzucenia tradycji samych w sobie nieszkodliwych lub wręcz dobrych. Zbyt często przedstawiano Ewangelię jako zburzenie, a nie jako zbawienie”¹⁵⁵.

3. Formy dialogu

Swoje misyjne posłannictwo Kościół realizuje w różny sposób. Jest to zależne od warunków w jakich ewangelia ma być głoszona. Mówiąc o dialogu międzyreligijnym Ojciec Święty zauważał różne formy tego dialogu. W *Redemptoris misio* mówi: „Przed dialogiem otwiera się szerokie pole działań, gdyż może on przybierać wielorakie formy i sposoby wyrazu: od wymiany pomiędzy znawcami tradycji religijnych czy ich oficjalnymi przedstawicielami do współpracy na rzecz integralnego rozwoju i ochrony wartości religijnych; od przekazywania sobie własnych doświadczeń duchowych do tak zwanego «dialogu w codziennym życiu», poprzez który wyznawcy różnych religii dają sobie nieustannie świadectwo o ludzkich i duchowych wartościach i pomagają sobie wzajemnie żyć nimi w celu budowania społeczeństwa bardziej sprawiedliwego i braterskiego”¹⁵⁶. W dokumencie *Dialog i głoszenie* znajdujemy wyraźne cztery formy dialogu. Przedmiotem tej pracy jest jedna z form dialogu międzyreligijnego - dialog doświadczenia religijnego. Warto jednak przyrzeć się pozostałym formom tego dialogu. Posłużono się w tej części pracy głównie wyjaśnieniami Rady Biskupów ds. Dialogu Międzyreligijnego i Sekretariatu dla Niechrześcijan.

a) Dialog życia

Dialog i głoszenie naucza, że ta forma dialogu jest wtedy: „kiedy ludzie starają się żyć w duchu otwarcia i dobrego sąsiedztwa, dzieląc swe radości, smutki, problemy i niepokoje człowiecze”¹⁵⁷. Nie muszą rozmawiać o swoich przekonaniach religijnych, ale odwołują się do wartości zawartych w ich wierze. Ukazują postawy ukształtowane przez religie. Jest on owocem naturalnej ludzkiej wrażliwości i solidarności. „Dialog życia osiąga najwyższy swój poziom,

¹⁵⁵ Messori V., *Pytania o chrześcijaństwo*, Kraków 1997, s. 323.

¹⁵⁶ RM, n. 57.

¹⁵⁷ DG, n. 42.

kiedy przyjaźń bądź duchowa jakość partnerów czyni zeń »dialog serc«. W takiej bowiem atmosferze można przewyciężyć wszelkie antagonizmy i – nawet bez słów – osiągnąć jedność w dziedzinie podstawowych egzystencjalnych kwestii”¹⁵⁸. Papież słowa św. Piotra, z Pierwszego Listu, nazwał złotą zasadą w dialogu, w stosunkach z niechrześcijanami: „Pana Chrystusa miejcie w sercach za Świętego i bądźcie zawsze gotowi do obrony wobec każdego, kto domaga się od was uzasadnienia tej nadziei, która w was jest. A z łagodnością i bojaźnią Bożą zachowujcie czyste sumienie (1P 3,15-16)”¹⁵⁹. Sekretariat do Spraw Niechrześcijan przypomniał wskazania dane przez św. Franciszka, który w regule dla braci mówi: „Niech nie wszczynają kłótni ani sprzeczek, ale z miłością do Boga będą ulegli wobec każdego ludzkiego stworzenia i przyznają się do tego, że są chrześcijanami (...), kiedy zobaczą, że tak się Bogu podoba, niech głoszą Słowo Boże”¹⁶⁰. Papież podkreślał, że dialog nie może być podszyty dumą, wynoszeniem się nad innych, ale ma być naznaczony cichą i pokorną postawą, z wolą słuchania, zrozumienia i z wolą okazania szacunku. Taki dialog przynosi owoce. Są nimi: miłość, wzajemny szacunek, jedność, przyjaźń, wolność od uprzedzeń.¹⁶¹

Chrześcijanie mają ten dialog prowadzić, gdy należą do większości i gdy są mniejszością. Mają tworzyć ewangeliczny klimat w każdym środowisku¹⁶². „Každy wyznawca Chrystusa, na mocy swego ludzkiego i chrześcijańskiego powołania, wezwany jest do przeżywania dialogu w codziennym życiu (...). Winien on tworzyć ewangeliczną atmosferę w każdym środowisku”¹⁶³. Wszyscy chrześcijanie są wezwani do świadectwa o Chrystusie. Ich życie ma być świadectwem wierności Chrystusowi i znakiem Kościoła. W *Christifideles laici* papież mówił: „Świeccy przez osobisty przykład i własną działalność mogą wpłynąć dodatnio na polepszenie stosunków pomiędzy wyznawcami różnych religii”¹⁶⁴. Ich świadectwo życia, miłości do Boga i związku z Kościołem staje się znakiem. Odgrywa wyjątkową rolę, gdy rodzi szacunek i usuwa napięcia między różnymi wyznawcami. Mimo istnienia rozbieżności między życiem

¹⁵⁸ Urban J., Dialog międzyreligijny w posoborowych dokumentach Kościoła, Opole 1999, s. 188.

¹⁵⁹ Por. PK, n. 16.

¹⁶⁰ Tamże, n. 17.

¹⁶¹ Por. EiAs, n. 31.

¹⁶² Por. PK, n. 30.

¹⁶³ Tamże, n. 30.

¹⁶⁴ ChL, n. 35.

chrześcijanina a ideałem, czyli tym jak chce żyć i jak powinien żyć, ma on obowiązek dawania świadectwa o Chrystusie i Jego Ewangelii.

Papież przemawiając do biskupów Tajlandii, którzy przybyli z wizytą „ad limina”, mówił i zachęcał do prowadzenia dialogu życia, poprzez który wierzący dają jasne świadectwo wartości duchowych pomagając sobie nawzajem żyć, tak jak naucza Ewangelia i współpracować, ze wszystkimi mężczyznami i kobietami dobrej woli, w budowaniu bardziej sprawiedliwej i braterskiej wspólnoty. „Przez cierpliwe zachęcanie waszego ludu do ukazywania ich wiary w Chrystusa, przez solidarność i hojne powierzenie się dobru jednostek wspólnoty, będziecie drzwiami dla innych religii, drogami dialogu i współpracy”¹⁶⁵. W krajach, gdzie wolność religijna chrześcijan jest ograniczona, ta forma jest jedynym możliwym dialogiem. Dlatego też ta postać dialogu jest najbardziej rozpowszechniona.

b) Dialog czynów

Jest on jedną z tych form, która przynosi najbardziej widoczne efekty. „To dialog w zakresie dzieł i współpracy, podejmowanych na płaszczyźnie humanitarnej, społecznej, ekonomicznej i politycznej, których celem jest wyzwolenie i wyniesienie człowieka. Taka sytuacja występuje często w łonie organizacji lokalnych, krajowych i międzynarodowych, w których chrześcijanie i wyznawcy innych religii wspólnie stawiają czoło problemom świata”¹⁶⁶. Pierwszym krokiem dialogu jest wspólne spojrzenie na świat (np. dostrzeżenie nędzy, bezrobocia, ofiar konfliktów zbrojnych). Następnym wspólne działanie, które domaga się otwartości i wyrozumiałości. Wspólne działania przyczyniły się do przewyciężenia wielu napięć i konfliktów.

Spotkania w Asyżu, którymi w sposób szczególny zainteresowano się w tej pracy, są elementem dialogu doświadczenia religijnego, ale także przez swój związek z potrzebą umacniania pokoju, elementem dialogu dzieł. To wołanie papieża o zaangażowanie się wszystkich ludzi w pokojowe

¹⁶⁵ Giovanni Paolo II, La tragedia umana dei rifugiati e dei profughi è una sfida per l'intera comunità internazionale. Ai vescovi della Thailandia in visita „ad limina”, w: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, t. XIV/1, Grieco G.(curato), Vaticana 1991, s. 1324.

¹⁶⁶ PK, n. 31.

rozwiązywanie konfliktów było słyszane w wielu jego wystąpieniach i dokumentach¹⁶⁷. Do dialogu dzieł należą także wszelkie wysiłki na drodze wychowywania do sprawiedliwości i pokoju. Wiele elementów z nauczania społecznego papieża może być przedmiotem dialogu dzieł.

Z wyżej przedstawionych tekstów wynika, że papież do tej formy dialogu zaprasza wszystkich ludzi dobrej woli. W *Vita consecrata* mówił o potrzebie działań Instytutów życia czynnego z członkami innych religii. Widział w tym okazję do przygotowania głębszej wspólnoty. Zachęcał szczególnie do działań na rzecz obrony godności kobiety i promowania równości między mężczyzną a kobietą¹⁶⁸.

Dialog na tej płaszczyźnie jest też podejmowany przez powołane do tego organizacje. Np. Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego organizowała wiele kongresów i konferencji z przedstawicielami innych tradycji religijnych, podczas których omawiano takie zagadnienia jak tolerancja, wychowywanie, prawa dziecka i prawa kobiet¹⁶⁹. Owocem takiego dialogu jest wzmocnienie poczucia braterstwa.

c) Dialog wymiany teologicznej

Dialog wymiany teologicznej jest także nazywany dialogiem doktrynalnym i dialogiem ekspertów. W imieniu pewnej społeczności jest prowadzony przez przygotowanych do tego specjalistów (teologów, filozofów, znawców kultury). Nie tyle jest on polemiką, ale wymianą poglądów. Ma prowadzić do zrozumienia doktryn partnera dialogu i ich wpływu na postawy, wizje życia. „Dialog ekspertów, pozwalający na skonfrontowanie, pogłębienie i ubogacenie religijnego dziedzictwa każdej ze stron, a także na wykorzystanie ich bogactwa w rozwiązywaniu problemów, które w ciągu dziejów stają przed ludzkością (...). Jego realizacja jest łatwiejsza w społeczeństwach pluralistycznych, w których współistnieją, a czasem ścierają się ze sobą odmienne tradycje i ideologie”¹⁷⁰. Przedmiotem tego dialogu jest całe

¹⁶⁷ Por. Jan Paweł II, Encyklika „Centesimus annus” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, n. 60.

¹⁶⁸ VC, n. 102.

¹⁶⁹ Urban J., Dialog międzyreligijny w posoborowych dokumentach Kościoła, Opole 1999, s. 195.

¹⁷⁰ PK, n. 33.

dziedzictwo religijne, a szczególnie pojęcie Boga i relacja do niego. Według cytowanego tekstu ma cztery cele: skonfrontowanie, pogłębienie, ubogacenie się i wykorzystanie odkrytego bogactwa w rozwiązywaniu różnych problemów.

Dialog na tej płaszczyźnie prowadzony jest w ramach Kurii Rzymskiej przez Papieską Komisję ds. Dialogu Międzyreligijnego, Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego, Komisję ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem, Komisję ds. Kontaktów Religijnych z Islamem, natomiast poza nią, przez: Komisje Mieszane do Spraw Dialogu Katolicko-Żydowskiego, Zebrania Delegatów Krajowych Komisji Konferencji Episkopatów do dialogu i współpracy z Żydami i judaizmem, Islamsko-Katolicki Komitet Łączności, Międzynarodowe Spotkania „Ludzie i religie”.

W Polsce tym dialogiem zajmuje się Komitet ds. Dialogu z Judaizmem i Komitet ds. Dialogu z Religiami Niechrześcijańskimi, który wchodzi w skład Rady ds. Dialogu Religijnego Konferencji Episkopatu Polski. Z inicjatywy Komitetu ds. Dialogu z Religiami Niechrześcijańskimi powołana została 13 marca 1998 r., Rada Wspólna Katolików i Muzułmanów, która organizuje między innymi Dni Islamu. Komitet ds. Dialogu z Judaizmem organizuje Dni Judaizmu. Także z inicjatywy innych organizacji i środowisk są organizowane Dni Judaizmu, Dni Islamu, Dni Buddyzmu, Dni Hinduizmu. Warto podkreślić w tym miejscu wkład Księża Werbistów w prowadzenie dialogu wymiany teologicznej.

Dialog specjalistów odgrywa bardzo ważną rolę. Tworzy on fundamenty pod otwarte życzliwe relacje międzyludzkie i ma swój istotny wkład we wzajemne ubogacanie się.

d) Dialog doświadczenia religijnego

Dialog doświadczenia religijnego jest najgłębszą warstwą dialogu. *Dialog i głoszenie* i *Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii* umieszcza tę formę dialogu na czwartym miejscu. Jest on wtedy, „kiedy osoby zakorzenione w swych własnych tradycjach dzielą się swymi bogactwami duchowymi, na przykład w dziedzinie modlitwy i kontemplacji, w dziedzinie wiary i poszukiwań

Boga lub Absolutu”¹⁷¹. Fundamentem tej formy dialogu jest ukierunkowanie na Boga. Każdy człowiek ma swoje doświadczenia religijne i może się nimi dzielić z innymi ludźmi. Dokument mówi o dwóch elementach tego dialogu. Jest to dzielenie się bogactwami duchowymi w dziedzinie wiary, modlitwy, kontemplacji i zatrzymanie się nad wartościami i ideałami, które są w życiu człowieka najważniejsze. Dialog ten polega na przedstawieniu jak poszczególni uczestnicy przeżywają swoje odniesienie do Boga, albo rzeczywistości duchowej. W ramach tego dialogu mieszczą się także poszukiwania Boga lub Absolutu, drogi prowadzące do Boga i wysiłki by On był najważniejszy w życiu i by życie człowieka było coraz bardziej ukierunkowane na Niego. Mimo, że dokument nie mówi o tym wprost, należy tutaj wspomnieć o poście i pokucie oraz o pielgrzymce jako wspólnych elementach duchowości, które także stały się przedmiotem dialogu międzyreligijnego.

W tę formę dialogu wchodzi także dzielenie się doświadczeniami życia zakonnego i monastycznego, doświadczeniami mistycznymi. Ojciec św. podkreśla rolę życia kontemplacyjnego zwłaszcza tam, gdzie są rozpowszechnione inne religie. Żywe świadectwo ascezy i mistyki sprzyja dialogowi międzyreligijnemu¹⁷². W *Vita consecrata* nakreślał kierunek dla tego dialogu: „Pierwszą formą ewangelizacji braci i siostr innych religii winno być świadectwo życia ubogiego, pokornego i czystego, przenikniętego braterską miłością do wszystkich”¹⁷³. Okazuje się, że mimo poważnych różnic na płaszczyźnie filozoficznej i doktrynalnej, istnieje duże podobieństwo na płaszczyźnie życia kontemplacyjnego. Dialog na tej płaszczyźnie dotyka samej istoty religii, najgłębszych relacji z Bogiem. Jest formą świadczenia o żywotności chrześcijańskiej ascezy i mistyki¹⁷⁴. „Aby pogłębić wzajemne poznanie, szacunek i miłość, Instytuty zakonne mogą też rozwijać stosowne formy dialogu ze środowiskami monastycznymi innych religii, prowadzonego w duchu serdecznej przyjaźni i obopólnej szczerości”¹⁷⁵. Takie spotkania ubogacają obydwie strony. „To poszukiwanie okazuje się korzystne także dla samych osób konsekrowanych: wartości odkryte w różnych cywilizacjach mogą

¹⁷¹ DG, n. 42.

¹⁷² VC, n. 16.

¹⁷³ Tamże, n. 102.

¹⁷⁴ Por. tamże, n. 8.

¹⁷⁵ Tamże, n. 102.

bowiem rozbudzić w nich zdolność głębszego przeżywania kontemplacji i modlitwy, zachęcić ich do większej troski o wspólnotę i gościnność, uwrażliwić na godność człowieka i na piękno przyrody (...). Podejmują (...) trud poznawania i rozumienia różnych kultur, osoby konsekrowane mogą lepiej rozeznaczyć ich autentyczne wartości oraz określić sposób, w jaki należy je przyjąć i wydoskonalić przy pomocy własnego charyzmatu¹⁷⁶.

W tę formę dialogu wchodzi także miłosierdzie, lecz nie na płaszczyźnie podejmowanych czynów, ale jako wartość duchowa, postawa.

Również w tej formie dialogu poruszane są kwestie związane z nawróceniem, przemianą serca, odnową osobistą i wspólnotową.

W *Tertio millennio adveniente* papież mówił: „W tym dialogu szczególne miejsce przysługuje żydom i muzułmanom. Oby Bóg pozwolił, by (...) możliwe stało się zorganizowanie wspólnych spotkań w miejscach o symbolicznym znaczeniu dla wielkich religii monoteistycznych. Z myślą o tym poszukuje się już właściwych metod przygotowania zarówno historycznych spotkań w miejscach o wielkiej wymowie symbolicznej — w Betlejem, Jerozolimie i na Synaju - które mają pogłębić dialog z żydami i z wyznawcami islamu, jak i spotkań z przedstawicielami wielkich religii świata w innych miejscach”¹⁷⁷. Dlatego też, analizując dialog doświadczenia religijnego prześledzono spotkania papieża z niechrześcijanami w miejscach symbolicznych dla innych tradycji religijnych.

Dialog prowadzi z zasady do zbliżenia. W tym wymiarze to zbliżenie między ludźmi dokonuje się przez zbliżenie do Boga. Do Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego mówił papież o dialogu: „Pozwala nam odkryć działanie Boga w umysłach i sercach ludzi, a także w ich obrzędach i zwyczajach. To, co Bóg w nich zasiał, może – dzięki dialogowi – zostać oczyszczone i udoskonalone (...). Duchowość dialogu pozwala (...) rozeznawać działanie Ducha Świętego i skłania do dziękczynienia za owoce miłości, radości i pokoju, które Duch przynosi”¹⁷⁸. Dialog doświadczenia religijnego, bardziej niż jakikolwiek inny, odbywa się na płaszczyźnie nie tylko międzyludzkiej, ale także w odniesieniu do Boga. Ta forma dialogu, przez spotkanie z doświadczeniem

¹⁷⁶ Tamże, n. 79.

¹⁷⁷ TMA, n. 53.

¹⁷⁸ Jan Paweł II, Duchowość dialogu. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzyreligijnego (9 listopada 2001 - Watykan), OR 23(2002) n. 3, s. 46.

religijnym drugiego człowieka, czy grupy ludzi, staje się spotkaniem z żywym objawiającym się i uświęcającym Bogiem.

W prowadzeniu dialogu międzyreligijnego bardzo ważną rolę odgrywa modlitwa. Zachęcał papież: „Niech zatem wszyscy nie ustają w błaganiu Ducha Świętego, niech powierzają się Jego kierownictwu jako Temu, który jest «głównym Sprawcą zamiarów i przedsięwzięć odnoszących się do dzieła ewangelizacji» (EN, n.75)”¹⁷⁹. Symboliczną rolę odegrało spotkanie na modlitwie w Asyżu.

Można podsumować cytując dokument *Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii*: „Ten rodzaj dialogu prowadzi do obopólnego ubogacenia i owocnej współpracy w popieraniu i chronieniu tych wartości i duchowych ideałów, które są w człowieku najwyższe. Prowadzi on oczywiście do wzajemnego przekazywania przesłanek własnej wiary (...). Dla chrześcijan jest to okazja do tego, by umożliwić drugiemu egzystencjalne doświadczenie Ewangelii”¹⁸⁰.

Omówione formy dialogu podkreślają główne płaszczyzny, na których rozwija się dialog. Warto jednak zaznaczyć, że ten podział w jakimś stopniu jest teoretyczny, ponieważ dialog doświadczenia religijnego ma jakąś część wspólną z dialogiem życia, dialogiem dzieł i dialogiem wymiany teologicznej. Ta forma dialogu wpływa także pozytywnie na inne formy prowadzonego dialogu. H. Waldenfels stwierdził nawet, że: „Dopiero wtedy, gdy przedstawiciele religii spotykają się na gruncie głębokiego doświadczenia Boga, względnie transcendencji, dochodzi do poważnego dialogu między religiami”¹⁸¹. Dlatego dialog doświadczenia religijnego staje się fundamentem wszystkich relacji, ponieważ w odniesieniu do Bożej woli łatwiej pokonywać trudności na drodze dialogu, bo w Nim człowiek znajduje siłę do przebaczenia najgłębszych ran – najgłębszych, ponieważ na płaszczyźnie religijnej. Samo autentyczne odniesienie się do Boga jest już aktem domagającym się pokory, a ona z kolei jest pierwszym krokiem na drodze otwierania się na drugiego człowieka. Nie byłoby dynamicznie prowadzonego dialogu dzieł, czynów, ani tym bardziej wymiany teologicznej, w który ludzie są autentycznie zaangażowani, bez

¹⁷⁹ DG, n. 89.

¹⁸⁰ PK, n. 35.

¹⁸¹ Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, Warszawa 1989, s. 108.

wspólnej płaszczyzny jaką jest wiara, odniesienie do Boga, albo przynajmniej szacunek dla tego, co duchowe.

Dialog doświadczenia religijnego jest motorem całego dialogu. Odkrywanie bogactwa w innych tradycjach religijnych prowadzi do pogłębionej refleksji – np. w formie dialogu wymiany teologicznej. Najbliżej tej formie dialogu jest do szeroko rozumianego dialogu życia, który w podstawowej formie jest świadectwem.

Kościół ciągle poszukuje nowych form dialogu z wyznawcami innych religii. Dlatego pojawiają się w ramach nakreślonych form różne akcenty. Jest nawet możliwe wypracowanie nowych form, które będą przynosiły liczne owoce. Współczesna teologia mówi np. o dialogu kultur, ponieważ różne tradycje religijne są powiązane z kulturą, którą tworzą i którą są uwarunkowane. Można też mówić o dialogu wewnątrz religii, szczególnie takim, który jest skutkiem dialogu międzyreligijnego i przekłada się na dalszy dialog. Taka pogłębiona refleksja ułatwia oczyszczanie wiary¹⁸². Wiele zagadnień związanych z dialogiem międzyreligijnym zostało już opracowanych¹⁸³.

W dalszej części pracy skupiono się na dialogu doświadczenia religijnego.

¹⁸² Por. Zago M., Dialog międzyreligijny, w: S. Karotempler (red.), Kościół misyjny. Podstawowe studium misjologii, Warszawa 1997, s. 121.

¹⁸³ Por. Urban J., Dialog międzyreligijny w posoborowych dokumentach Kościoła, Opole 1999.

Rozdział II

Dialog doświadczenia religijnego na płaszczyźnie wieloreligijnej

W drugim rozdziale omówiono poszczególne formy dialogu doświadczenia religijnego podjętego przez bł. Jana Pawła II. Dialog ten był treścią spotkań dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, były to spotkania, na których zgromadzili się przedstawiciele różnych tradycji religijnych. Szczególnym wydarzeniem w tym nurcie było spotkanie w Asyżu i te, dla których to spotkanie było inspiracją. Po drugie, były to spotkania, w których brali udział przedstawiciele tylko dwóch tradycji religijnych. W rozdziale tym skupiono się na podjętych formach dialogu doświadczenia religijnego na płaszczyźnie wieloreligijnej.

Nawiązując do nauczania Soboru papież mówił o wspólnych bogactwach duchowych: „Są to właśnie owe »ślady« czy też »ziarna« Słowa i »promienie« Jego prawdy. Można do nich zaliczyć niewątpliwie modlitwę, której często towarzyszy post, a także inne formy pokuty, pielgrzymowania do otaczanych wielką czcią miejsc świętych”¹⁸⁴. Do uczestników V Międzynarodowego Spotkania »Ludzie i religie« powiedział „potrzebny jest nasz wkład w sprawę - wkład modlitwy, pokuty, wewnętrznego nawrócenia, wielkodusznej solidarności”¹⁸⁵. Te formy: modlitwa, post i pokuta, pielgrzymka będą przedmiotem analizy w kolejnych punktach tego rozdziału.

W *Tertio millennio adveniente* papież wyrażał nadzieję, że będzie możliwe zorganizowanie wspólnych spotkań w miejscach o symbolicznym znaczeniu dla wielkich religii monoteistycznych, jak również spotkań z przedstawicielami wielkich religii świata w miejscach dla nich symbolicznych¹⁸⁶. Dlatego też, w kolejnym paragrafie zatrzymano się nad tą formą dialogu.

¹⁸⁴ Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986- Watykan), OR 7 (1986) n. 10, s. 6.

¹⁸⁵ Jan Paweł II, List Ojca Świętego do uczestników V Międzynarodowego Spotkania „Ludzie i religie”, OR 12 (1991) n. 12, s. 8.

¹⁸⁶ TMA, n. 53.

Dialog i głoszenie stwierdza, że dialog doświadczenia religijnego jest wtedy gdy: „osoby zakorzenione w swych własnych tradycjach dzielą się swymi bogactwami duchowymi, na przykład (...) w dziedzinie wiary i poszukiwań Boga lub Absolutu”¹⁸⁷. Kolejną więc formą dialogu, którą omówiono będzie dzielenie się bogactwami duchowymi.

Dialog doświadczenia religijnego przebiega także na płaszczyźnie monastycznej. W *Vita consecrata* papież stwierdził: „Instytuty zakonne mogą też rozwijać stosowne formy dialogu ze środowiskami monastycznymi innych religii”¹⁸⁸. W ostatnim punkcie omówiono dialog intermonastyczny.

1) Modlitwa

Podstawowym i powszechnym elementem życia religijnego jest modlitwa. Przez nią człowiek zwraca się do Boga, Absolutu i często w niej doświadcza Boga. Modlitwa jest też formą odpowiedzi na Boże wezwania. Papież w *Redemptor hominis* mówił: „To wołanie do Ducha - i o Ducha – jest odpowiedzią na wszystkie »materializmy« naszej epoki (...). To wołanie odzywa się z różnych stron i – zdaje się – że w różny sposób też owocuje. Czy można powiedzieć, że w tym wołaniu Kościół nie jest sam? Można tak powiedzieć, skoro «zapotrzebowaniu» na to, co duchowe, dają wyraz różni ludzie, pozornie nieraz stojący poza widzialnymi wymiarami Kościoła (Por. *Lumen gentium*, n.16)”¹⁸⁹.

Modlitwa nie tylko jest płaszczyzną dialogu, spotkania przez to, że jest nośnikiem tych samych pragnień, ale także jest miejscem wspólnego spotkania przez to, że w najgłębszej swej strukturze jest doświadczeniem i skutkiem działania tego samego Ducha. Papież uważał, że każda autentyczna modlitwa jest dziełem Bożego Ducha: „Ufamy, że gdziekolwiek duch ludzki otworzy się w modlitwie przed Nieznanym Bogiem, słyhać będzie echo tego samego Ducha, który znając ograniczenia i słabości osoby ludzkiej, sam modli się w nas i za nami «w błaganiach, których nie można wyrazić słowami» (Rz 8,26)”¹⁹⁰.

¹⁸⁷ DG, n. 42.

¹⁸⁸ VC, n. 102.

¹⁸⁹ RH, n. 18.

¹⁹⁰ Jan Paweł II, Do narodów Azji (1981), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. II, dz. cyt., n. 4.

Z tego właśnie powodu modlitwa, a w powiązaniu z nią post, pokuta i pielgrzymka, stały się podstawowymi formami dialogu doświadczenia religijnego.

a) Tło historyczne i duchowe Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu

Spotkanie w Asyżu odbyło się, aby się modlić. Ten zasadniczy cel spotkania został zaakcentowany w nazwie spotkania asyjskiego: „Być razem, aby się modlić”. Było ono czymś szczególnym i historycznie nowym. Mimo tego trzeba zaznaczyć, że niektóre wydarzenia wpłynęły na formę spotkań asyjskich. Już na początku minionego stulecia były organizowane kongresy, spotkania, których celem była współpraca wszystkich religii na rzecz pokoju. Jednym z inicjatorów tych spotkań był niemiecki historyk religii Rudolf Otto, który założył w 1921r. Religijny Związek Ludzkości. Przed II Wojną Światową Fridrich Heiler zachęcał do współpracy na rzecz pokoju ludzi wszystkich religii. Takie kongresy były organizowane w Europie, w Ameryce i Azji¹⁹¹. Nie były to jednak spotkania, aby się modlić. Miejscem gdzie była i jest podejmowana wspólna modlitwa jest katedra hiroszimska, nosząca tytuł kościoła pokoju. Każdego roku w rocznicę zrzucenia bomby, o świcie, gromadzą się w niej przedstawiciele różnych religii istniejących w tym kraju, aby się modlić. Poszczególne grupy modlą się nie równocześnie, ale po kolei. Waldenfels przypuszcza, że mogło to posłużyć za wzór spotkań asyjskich¹⁹².

Wybór Asyżu na miejsce Światowego Dnia Modlitwy o Pokój nie był oczywiście przypadkowy. Na początku swojej posługi pasterskiej na Stolicy Piotrowej, bł. Jan Paweł II, 5 listopada 1978 r., mówił: „Dlatego dzisiaj, po raz pierwszy jako Papież stawiając tutaj stopę, u źródeł tego wielkiego tchnienia Ducha, tego cudownego odrodzenia Kościoła i chrześcijaństwa w wieku trzynastym, połączonego z postacią św. Franciszka z Asyżu, moje serce otwiera się ku naszemu patronowi i woła: «Ty, który przybliżyłeś Chrystusa Twojej epoce, pomóż nam przybliżyć Chrystusa naszej epoce, naszym trudnym

¹⁹¹ Kónig F., Wprowadzenie, w: Klecel J. (red.), Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, Warszawa 1989, s. 7-14. Por. Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, Warszawa 1989, s. 65-67.

¹⁹² Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, Warszawa 1989, s. 97-98.

i krytycznym czasem. Wspieraj nas! (...) Pomóż nam, święty Franciszku z Asyżu, przybliżyć Chrystusa Kościołowi i dzisiejszemu światu!»¹⁹³. Ta modlitwa na początku pontyfikatu ma swoje szczególne znaczenie. W Liście na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka, z 1982 r., papież pisał: „W księdze zawierającej „Wybrane kwiaty” z życia św. Franciszka przytoczone są słowa brata Masseusza (...), który miał zapytać: »Skąd ci to, że cały świat przychodzi do ciebie?«. Po upływie ośmiu wieków od narodzin świętego Franciszka pytanie to zachowuje swoją wymowę, a nawet większa jest racja dla której zostaje ono postawione”¹⁹⁴. To zdanie było tak ważne dla papieża, że stało się tytułem wspomnianego Listu. Może nawet to pytanie traktował jako prorocstwo. Zauważa on, że mimo upływu lat zainteresowanie osobą świętego nie maleje, ale przybiera na sile. „Św. Franciszek nikogo nie uważał za nieprzyjaciela, lecz każdego nazywał bratem. Dzięki temu potrafił wznieść się ponad spory ludzi owych czasów; nawet wśród Saracenów głosił Chrystusa, zasiewając w umysłach jak gdyby ziarna Jego woli, aby budzić ducha dialogu i ekumenizmu wśród ludzi różniących się pod względem kultury, pochodzenia i religii; to z kolei jest jednym z najbardziej podstawowych osiągnięć naszego wieku”¹⁹⁵. W Przemówieniu do ludności Asyżu mówił: „Pojednanie z Bogiem i między ludźmi jest właściwym orędziem Porcjunkuli (...). Święty z Asyżu był także, że tak powiem, mistrzem pojednania między ludźmi”¹⁹⁶. Te spostrzeżenia związane z osobą Biedaczyny z Asyżu zaowocowały spotkaniem, które odbyło się cztery lata później, a które jako braci zgromadziło przedstawicieli wszystkich wielkich religii świata.

Podczas pierwszego spotkania w Asyżu stwierdził: „Wybrałem to miasto jako miejsce Dnia Modlitwy ze względu na szczególne znaczenie czczonego tu człowieka: św. Franciszka, którego cały świat uznaje za symbol pokoju, pojednania i braterstwa”¹⁹⁷. Rozpoczynając Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu

¹⁹³ Jan Paweł II, „Pomóż nam przybliżyć Chrystusa naszej epoce”. Papież w Asyż (5 listopada 1978-Asyż), w: Nauczanie papieskie, t. I/1 -1978, dz. cyt., s. 43.

¹⁹⁴ Jan Paweł II, „Skąd Ci to, że cały świat przychodzi do Ciebie?” List Ojca Świętego Jana Pawła II na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka (15 sierpnia 1982), w: Nauczanie papieskie, t. V/2 -1982, dz. cyt., s. 266.

¹⁹⁵ Tamże, s. 269.

¹⁹⁶ Jan Paweł II, Pojednanie z Bogiem i ludźmi jest właściwym orędziem Porcjunkuli. Przemówienie do ludności Asyżu (12 marca 1981- Asyż), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, dz. cyt., s. 366-370.

¹⁹⁷ Jan Paweł II, Powitalne przemówienie Ojca Świętego. Bazylika Matki Boskiej Anielskiej. Światowy Dzień Modlitw o Pokój (27 października 1986-Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 13.

w roku 2002 stwierdził: „Spotykamy się w Asyżu, gdzie wszystko mówi nam o niezwykłym proroku pokoju, który miał na imię Franciszek. Kochają go nie tylko chrześcijanie, ale również liczni wyznawcy innych religii oraz ci, którzy utożsamiają się z jego ideałami sprawiedliwości, pojednania, pokoju, choć są dalecy od religii”¹⁹⁸.

Asyż jeszcze przed Dniem Modlitwy był miejscem, gdzie spotykali się przedstawiciele innych tradycji religijnych. W marcu 1986 r. przebywali tam członkowie Stowarzyszenia Inner Awareness uczestnicząc w spotkaniach i medytacjach. Również tam, w tym samym roku, swój dzień skupienia przeżywali studenci japońscy, sintoisci i buddyści, a także muzułmańscy profesorowie i pisarze z Pakistanu, Bangladeszu i Libanu¹⁹⁹.

Światowy Dzień Modlitwy o Pokój miał także swoje korzenie w działalności misyjnej Kościoła i w nauczaniu ostatniego Soboru. Wspomina papież wielkich misjonarzy, których życie było przykładem, lekcją dobrych relacji z osobami innych wyznań. Papież mówi w tym kontekście o Mateo Ricci i Karolu de Foucauld²⁰⁰. Z okazji 30 rocznicy konstytucji *Gaudium et spes* wspominał spotkanie w Asyżu: „Bez wątpienia byliśmy przeniknięci duchem *Gaudium et spes*, kiedy w mieście św. Franciszka modliliśmy się i pościli, wspierani ufnością, iż przyczyniamy się w ten sposób do humanizacji współistnienia między ludźmi, nadal wstrząsanego przez zabójcze konflikty”²⁰¹. Nawiązania do Soboru Watykańskiego II można dopatrywać się także w innym fakcie: „Symboliczne znaczenie tego spotkania widoczne było od początku, od samego ogłoszenia intencji jego zwołania, którą Jan Paweł II wyraził w bazylice św. Pawła za Murami 25 I 1986 roku. Odbyło się to w rocznicę i w miejscu publicznego podania przez Jana XXIII intencji zwołania II Soboru Watykańskiego”²⁰². Kontekst ten sprawia, że Dzień Modlitwy o Pokój można traktować jako szczególny owoc ostatniego Soboru.

¹⁹⁸ Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich. Przemówienie Papieża Jana Pawła II, OR 23(2002) n. 3, s. 18.

¹⁹⁹ Por. Szafrńska A. (opr.), Być razem, aby się modlić. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986-Asyż), Warszawa 1989, s. 15-16.

²⁰⁰ Por. Jan Paweł II, Przemówienie na sesji plenarnej Sekretariatu dla Niechrześcijan (3 marca 1984 - Rzym), w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 52.

²⁰¹ Jan Paweł II, Soborowa konstytucja „*Gaudium et spes*” po 30 latach. Z okazji 30. rocznicy konstytucji „*Gaudium et spes*”, OR 17 (1996) n. 1, s. 42.

²⁰² Kluj W., Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II, CT 68(1998) n. 2, s. 67-68.

Na zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan (25.01.1986 r.) papież mówił o swoim pragnieniu, o modlitwie, którą podejmą wszyscy wierzący: „Stolica Apostolska pragnie przyczynić się do powstania światowego ruchu modlitwy o pokój, który przekraczając granice państw i angażując wiernych wszystkich wyznań, ogarnie cały świat. Niektóre Kościoły Wschodu i Zachodu, oraz niektóre organizacje religijne podjęły już na tym polu interesujące inicjatywy. Jest moim życzeniem, aby to duchowe zaangażowanie i solidarna modlitwa rozszerzały się coraz bardziej, ogarniając coraz większe rzesze ludzi całego świata”²⁰³.

b) Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w 1986 r.

Dzień Modlitwy został zorganizowany w ogłoszonym przez ONZ Międzynarodowym Roku Pokoju. Wybór daty spotkania na modlitwie, 27 października 1986 r., był także zamierzony. Dzień ten w żadnej religii nie jest jakimś wyjątkowym dniem. W ten sposób nie podkreślono roli jakiegś wybranej grupy religijnej²⁰⁴. Nie wybrano piątku, soboty ani niedzieli ponieważ te trzy dni są dniami modlitwy trzech wielkich religii monoteistycznych. Spotkanie odbyło się w jednym z dni neutralnych dla religii, a mianowicie w poniedziałek.

H. Waldenfels przedstawiając uczestników Dnia Modlitwy mówił: „Nie wiadomo jeszcze, kogo Stolica Apostolska zaprosiła do Asyżu i jak doszło do powołania tych konkretnych przedstawicieli poszczególnych religii świata. Obecnie wiemy kto przybył, ale nie wiemy, kto nie przyjął zaproszenia”²⁰⁵. Udział w modlitwie wzięli przedstawiciele religii tradycyjnych: Indianie z Ameryki Północnej, przedstawiciele afrykańskich religii plemiennych. Nieobecni byli przedstawiciele z Ameryki Środkowej i Południowej. Analfabetyzm, brak komunikacji i bieda były konkretną przeszkodą, która uniemożliwiała przyjęcie zaproszenia. Wśród nieobecnych byli także sintoiści. Sintoizm jest pierwotną religią Japonii. Kolejna grupa biorąca udział w Dniu Modlitwy to hinduiści. Hinduizm jest religią bardzo zróżnicowaną. Pod tą nazwą mieści się wiele grup

²⁰³ Jan Paweł II, Zjednoczeni w modlitwie o pokój. Zapowiedź światowego spotkania na modlitwie o pokój. Zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan (25 stycznia 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 1, s. 26.

²⁰⁴ Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień Modlitwy..., dz. cyt., s. 86.

²⁰⁵ Tamże, s. 86.

religijnych: parsowie, dżiniści, sikhowie. Najliczniej reprezentowani byli buddyści. Najwięcej z nich przybyło z Japonii. Nie było przedstawicieli buddystów, taoistów, konfucjanistów z Chin. Następnie trzeba wspomnieć o muzułmanach. Wśród przedstawicieli tej religii zabrakło delegatów z Iranu, Iraku, Egiptu, Arabii Saudyjskiej. Judaizm był reprezentowany przez rzymską wspólnotę synagogałną. Gospodarzami i zwykłymi uczestnikami byli chrześcijanie²⁰⁶. „Na apel Jana Pawła II przybyło do Asyżu 47 delegacji reprezentujących poza chrześcijaństwem 13 religii świata”²⁰⁷.

W Asyżu spotkali się przedstawiciele różnych tradycji religijnych, aby się modlić. Prawie we wszystkich autentycznych doświadczeniach religijnych, oprócz buddyzmu, modlitwa jest najbardziej charakterystycznym zjawiskiem. Papież nauczał: „Modlitwa stanowi pierwszą powinność człowieka religijnego, jest najwłaściwszym dlań sposobem wyrażania się”²⁰⁸. Modlitwę rozumie jako otwarcie, słuchanie, dialog i zjednoczenie z Bogiem. Nie jest ona ucieczką od rzeczywistości, ale jedną z form zaangażowania się w trudną ludzką rzeczywistość mocą z wysoka, a nie tylko własnymi siłami²⁰⁹. „Modlitwa jest węzłem, który jednoczy nas najskuteczniej: dzięki niej wierzący spotykają się tam, gdzie nierówności, niezrozumienia, urazy i wrogość przestają istnieć, to znaczy w obliczu Boga, Pana i Ojca wszystkich”²¹⁰. Ta jedność, mimo że niedoskonała, dokonuje się wokół Boga i dzięki Bogu. „Ze względu na konstytutywne otwarcie ludzkiego ducha na działanie, poprzez które Bóg pobudza go, by przekraczał samego siebie, możemy przyjąć, że »każdą prawdziwą modlitwę pobudza Duch Święty, który w tajemniczy sposób jest

²⁰⁶ Por. tamże, s. 67-78.

²⁰⁷ Napiórkowski S. C., Religie a pokój. Doświadczenia asyjskie, w: Sakowicz e. (red.), Religie i pokój. Materiały z Sympozjum Naukowego w Państwowym Muzeum na Majdanku (19 maja 1993), Lublin 1994, s. 40-41.

²⁰⁸ Jan Paweł II, Pokój przekracza ludzkie siły. Do Korpusu Dyplomatycznego przy Stolicy Świętej (10 stycznia 1987 - Watykan), OR 8 (1987) n. 1, s. 7.

²⁰⁹ Por. Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich. Przemówienie Papieża Jana Pawła II (24 stycznia 2002 –Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 20, Por. Jan Paweł II, Nie ma pokoju bez sprawiedliwości, nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia. Orędzie Ojca Św. Jana Pawła II na XXXV Światowy Dzień Pokoju. (1 stycznia 2002- Watykan), OR 23 (2002) n. 2, s. 7.

²¹⁰ Jan Paweł II, Modlitwa jednoczy nas najskuteczniej. List Ojca Świętego do uczestników VI Międzynarodowego Spotkania „Ludzie i religie”, OR 13 (1992) n. 4-5, s. 5.

obecny w sercach wszystkich ludzi» (przemówienie do członków Kurii Rzymskiej, 22 grudnia 1986 r.)²¹¹.

To ostatnie stwierdzenie stało się szczególnym przedmiotem zainteresowania Międzynarodowej Komisji Teologicznej, która opracowała dokument *Chrześcijananie a religie*²¹². W dokumencie tym czytamy: „Czy modlitwy wiernych zwracają się do tego samego adresata pod różnymi imionami? Czy tę samą rzeczywistość przedstawiają bóstwa i moce religii, spersonifikowane siły przyrody, życia i społeczeństwa, wyobrażenia psychiczne lub mistyczne? (...) Może być politeistyczna modlitwa zwrócona ku prawdziwemu Bogu, gdyż akt zbawczy może się dokonać także przez błędne pośrednictwo. Nie oznacza to obiektywnego uznania tego rodzaju pośrednictwa religijnego jako pośrednictwa zbawczego, jednak taka autentyczna modlitwa jest pobudzana przez Ducha Świętego”²¹³. A. Szafrńska uważa: „Modlitwa jest formą kontaktu człowieka z Boską Rzeczywistością, z jedyną wieczną Prawdą, w inny sposób poznawalną w każdej religii, ukryta pod zasłoną rytuałów, symboli, gestów, a w ostatecznym kształcie odrębnej teologii. Ale czy to będzie chrześcijańska Tajemnica, objawiona w Osobie Chrystusa, czy (...) Brahma hinduizmu, czy muzułmański Allah, judaistyczny Jahwe bądź buddyjska Nirwana – zawsze będzie to droga ku Boskiej Tajemnicy, ku transcendentalnej Rzeczywistości. I właśnie dążenie ku tej odwiecznej Prawdzie (...) jest tym co łączy wszystkich ludzi dobrej woli i co silnie łączyło uczestników asyjskiego spotkania”²¹⁴.

Spotkanie w 1986 r., wywołało wiele pytań i dyskusji, papież dużo uwagi poświęcił odpowiedzi na stawiane zarzuty. Wyjaśniał, że Dzień Modlitwy o Pokój „nie jest (...) ustępstwem na rzecz relatywizmu religijnego, bo przecież każda ludzka istota winna kierować się szczerością i głosem własnego sumienia w poszukiwaniu prawdy i w zgodnym z nią postępowaniu”²¹⁵. W innym

²¹¹ Jan Paweł II, Duch Boży a „ziarna prawdy” obecne w religiach niechrześcijańskich. Audyencje generalne (9 września 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 44. Por. Jan Paweł II, To, co powinno stać się kontynuacją spotkania w Asyżu (22 grudnia 1986-Watykan), OR 7(1986) n.11-12, s. 32.

²¹² Międzynarodowa Komisja Teologiczna, *Chrześcijananie a religie*, w: Ledwoń I.S., Pek K. (red.), *Chrześcijaństwo a religie*, Lublin-Warszawa 1999, s. 13-54.

²¹³ Tamże, s. 15.

²¹⁴ Szafrńska A.(opr.), *Być razem, aby się modlić...*, dz. cyt., s. 15.

²¹⁵ Jan Paweł II, Powitalne przemówienie Ojca Świętego. Bazylika Matki Boskiej Anielskiej. Światowy dzień Modlitw o Pokój (27 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 1. Por. Kijas Z.J., *Historyczna i religijna doniosłość spotkania w Asyżu w roku 1986 dla dialogu międzyreligijnego*, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), *Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów – Kraków (14-15 kwietnia 1999 r.)*, Tarnów 2000, s. 180-197.

miejscu podkreślał: „Spotkanie w Asyżu nie będzie oczywiście znakiem synkretyzmu religijnego, ale szczerą postawą modlitwy do Boga w duchu wzajemnego szacunku (...). Nie można bowiem «modlić się razem», czyli odmawiać wspólną modlitwę, ale można być obecnym, gdy inni się modlą i okazywać w ten sposób szacunek ich modlitwie i postawie wobec bóstwa, dając równocześnie pokorne i szczerze świadectwo naszej wiary w Chrystusa, Pana wszechświata”²¹⁶. W tym samym przemówieniu podkreślił: „Szanujemy tę modlitwę, nawet jeśli nie zamierzamy przyswajać sobie tekstów wyrażających inne wizje wiary”²¹⁷. Wzajemny szacunek i posłuszeństwo sumieniu było fundamentem, na którym zaistniała tamta modlitwa.

Spotkanie modlitewne w Asyżu, w 1986 r., wyglądało w ten sposób, że o określonej godzinie, w różnych miejscach modlili się przedstawiciele różnych tradycji religijnych. Ciekawym faktem jest to, że dokumentacja tego spotkania nie zawiera materiałów opisujących modlitwę przedstawicieli poszczególnych religii. „Brak tej dokumentacji być może dowodzi, że dla zrozumienia sensu tego Dnia należy koniecznie pominąć nie tylko czysto folklorystyczną relację z wydarzeń w Asyżu, lecz także porzucić wszelką próbę potraktowania ich jako wydarzeń religioznawczych i uczynienia ich jako takich przedmiotem badań”²¹⁸. Takie podejście mogłoby zasłonić to, co najważniejsze.

Następnie na placu przed bazyliką modlili się kolejno reprezentanci poszczególnych religii. Pozostali w tym czasie trwali w postawie szacunku i w milczeniu medytacji, po każdej modlitwie, pochylali się nad swoją odpowiedzialnością za pokój. H. Waldenfels zwraca uwagę, że celowo modlitwa kończąca Dzień Modlitwy o Pokój nie była w murach kościoła, ale na placu przed bazyliką²¹⁹. Ta sceneria pod dachem nieba wskazywała na początek i cel człowieka. Kardynał R. Etcheagaray wspominając spotkanie w Asyżu zwrócił uwagę na piękną tęczę na niebie – znak przymierza Boga z ludźmi²²⁰.

²¹⁶ Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986), OR 7 (1986) n. 10, s. 6. Por. Kluj W., Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II, CT 68(1998) n. 2, s. 88-92. Por. także Bürkle H., Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii, Poznań 1998, s. 211-212.

²¹⁷ Tamże, s. 6.

²¹⁸ Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień modlitwy ..., dz. cyt., s. 89.

²¹⁹ Por. tamże, s. 90.

²²⁰ Etcheagaray R., Światowy Dzień Modlitwy o Pokój. Przemówienie Kard. Rogera Etcheagaraya (1wrzesnia 1989 – Warszawa), OR 10(1989) n. 8, s. 8.

E. Sakowicz, komentując Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu zauważa: „Wyznawcy różnych religii «byli razem, aby się modlić», lecz nie po to, by modlić się razem. Uszanowano odrębność każdej konfesji, bo intencją tych spotkań nie jest zunifikowanie religii świata pod przewodnictwem papieża”²²¹. Ten sam autor zauważa: „W oficjalnej nazwie spotkań religii świata w Asyżu (...), słowo «modlitwa» jest w liczbie pojedynczej. Fakt ten nie jest bez znaczenia dla teologii religii. W miejscach tych wszystkie modlitwy ludzi wiary (...) »stworzyły« w sposób tajemniczy jedną «symfonię» różnych głosów błagalnie wołającą do Stwórcy o dar pokoju dla jednej rodziny ludzkiej.”²²²

Dzień Modlitw o Pokój w Asyżu odbił się wielkim echem w całym świecie. „W niektórych krajach w nocy z 26 na 27 października odbyły się czuwania modlitewne bądź – jak na przykład w Chorwacji – były dzwony w godzinie rozpoczęcia spotkania asyjskiego. Odbywały się także spotkania ekumeniczne: w Jerozolimie patriarcha łaciński przewodniczył zgromadzeniu modlitewnemu, w którym wzięli udział wikariusze patriarchatów greckiego i prawosławnego. Nabożeństwa ekumeniczne odbywały się m.in. w Stanach Zjednoczonych, w Austrii, w Tanzanii i Senegal. Również Episkopat Polski ogłosił List Pasterski, wzywający do modlitwy i pokuty w intencji pokoju w łączności z modlącymi się w Asyżu (...). Solidarność z inicjatywą Papieża wyraziły różne organizacje międzynarodowe, jak Ekumeniczna Rada Kościołów, Czerwony Krzyż, Czerwony Półksiężyc. Pełną łączność z inicjatywą Ojca Świętego zadeklarował sekretarz generalny ONZ Javier Perez de Cuellar. Także rządy i przywódcy państw nadesłali listy z wyrazami solidarności”²²³.

Spotkanie w Asyżu w 1986 r. rozpoczęło coroczne spotkania ludzi zakorzenionych w różnych tradycjach religijnych, by się modlić. Istotną rolę w organizacji tych modlitewnych spotkań, zainicjowanych przez papieża, odgrywa Wspólnota św. Idziego. Pierwsze dwa odbyły się w Rzymie w 1987 i 1988 r., następne odbyło się 1 września 1989 r., w 50. rocznicę wybuchu II wojny światowej, w Warszawie i było połączone z pielgrzymką do Oświęcimia. Kolejne w Bari -1990, na Malcie - 1991, w Brukseli - 1992, w Mediolanie - 1993,

²²¹ Sakowicz, „Pokoju nie można osiągnąć bez modlitwy...”. Dziesięciolecie Dnia Modlitwy o pokój w Asyżu, Jednota 41(1997) n. 3 s. 20. Por. Sakowicz E., Dialog Kościoła z religiami pozachrześcijańskimi w nauczaniu Jana Pawła II, HD 57(1988) n. 1, s. 41.

²²² Sakowicz E., Światowy Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 441.

²²³ Szafrńska A. (opr.), Być razem, aby się modlić..., dz. cyt., s. 18-19.

w Asyżu - 1994, Florencji - 1995, w Rzymie - 1996, w Padwie i Wenecji - 1997, w Bukareszcie - 1998, w Genui - 1999, w Lizbonie - 2000, w Barcelonie - 2001, w Palermo - 2002, w Akwizgranie - 2003, w Mediolanie – 2004.

Oddziaływanie Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu jest coraz większe. Piętnaście lat od tego wydarzenia papież mówił: „Wiele osobistości religijnych przyłączyło się przez modlitwę i refleksję do zgromadzonych na pierwszym spotkaniu. W spotkaniach uczestniczyli też przez dialog ludzie niewierzący, szczerze poszukujący prawdy i wnosili z nich wiele pożytku”²²⁴. Duch spotkań w Asyżu żyje nadal i jest utrwalany. Śmierć bł. Jana Pawła II nie spowodowała przerwania spotkań, aby się modlić. Kolejne spotkania miały miejsce: w Lyonie – 2005, Waszyngtonie i Asyżu – 2006, w Neapolu – 2007, na Cyprze – 2008, w Krakowie – 2009, w Barcelonie – 2010, w Monachium - 2011, w Sarajewie - 2012. Wszystkie spotkania odbywają się pod ogólnym hasłem „Ludzie i religie na rzecz pokoju”. Te międzynarodowe spotkania poświęcone modlitwie o pokój były często adresatem przesłań bł. Jana Pawła II. W jednym z nich mówił: „Choć tyle jest ciemnych chmur, nie brak sygnałów pozwalających patrzeć z nadzieją na nowe tysiąclecie. Z pewnością należy zaliczyć do nich spotkania stanowiące kolejne etapy rozwoju »ducha Asyżu«. Spotkania poświęcone wspólnej modlitwie do Boga, by w swym miłosierdziu obdarzył ludzi pokojem, są proroctwem nowych czasów”²²⁵. Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu był szczególnym wydarzeniem, do którego często papież w swoich przemówieniach nawiązywał²²⁶.

Konsekwencją spotkania w Asyżu był także Światowy Dzień Modlitw o Pokój w buddyjskiej świątyni na górze Hiei²²⁷, co też wyrazili w swojej

²²⁴ Jan Paweł II, Wszyscy musimy wybrać drogę pokoju. Przesłanie Jana Pawła II do uczestników XV Światowego Dnia Modlitwy o Pokój (28 sierpnia 2001 - Watykan), OR 22 (2001) n. 11-12, s. 48.

²²⁵ Jan Paweł II, Przesłanie Ojca Świętego z okazji ósmego spotkania „Ludzie i religie” w Asyżu (7 września 1994 - Watykan), OR 15 (1994) n. 11, s. 8.

²²⁶ Por. Jan Paweł II, Asyż - wspólne świadectwo Bożej tajemnicy, która jest jedynym źródłem pokoju. Zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan (5 stycznia 1987- Watykan), OR 8(1987) n. 1, s. 15. Por. także, Jan Paweł II, Budować pokój na sprawiedliwości i prawdzie. Podróż Jana Pawła II do Azerbejdżanu i Bułgarii (22 maja 2002 -Baku), OR 23 (2002) n. 7-8, s. 14. Por. także, Jan Paweł II, Wszyscy musimy wybrać drogę pokoju. Przesłanie Jana Pawła II do uczestników XV Światowego Dnia Modlitwy o Pokój (28 sierpnia 2001-Watykan), OR 22 (2001) n.11-12, s. 48. Por. także, Jan Paweł II, Dialog między kulturami drogą cywilizacji miłości i pokoju. Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju (1 styczeń 2001-Watykan), OR 21(2001) n. 2, s. 27. Por. także, Chlebowski T.J., Ekumenizm duchowy w nauczaniu papieża Jana Pawła II, Lublin 2006, s. 160.

²²⁷ Por., Sakowicz E., Hiei, w: Encyklopedia Katolicka, t. VI, Walkusz J. (red.), kol. 836. Por. także, Sakowicz E., Pryncypia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II oraz dokumentów posoborowych, Warszawa 2006, s. 382-388.

deklaracji uczestniczy tego spotkania. Dzień ten był zorganizowany w tym miejscu, z okazji 1200 rocznicy zbudowania świątyni, uważanej za kolebkę japońskiego buddyzmu. Kościół katolicki był reprezentowany m.in. przez przewodniczącego Sekretariatu dla Niechrześcijan kard. F. Arinze. Ojciec Święty skierował do uczestników tego Dnia Modlitwy o Pokój swoje Orędzie²²⁸.

c) Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu w 2002 r.

Terroryzm zataczający coraz szerszy krąg i reakcja na niego wielu państw stały się bezpośrednią przyczyną zwołania przedstawicieli różnych tradycji religijnych, by się modlić o pokój. „Dwa miesiące po ataku terrorystycznym na World Trade Center w Nowym Jorku (który miał miejsce 11 października 2001) Jan Paweł II zapowiedział 18 listopada 2001 drugie spotkanie religii w Asyżu w intencji pokoju. Spotkanie w którym udział wzięli przedstawiciele 31 wyznań chrześcijańskich i 11 religii, odbyło się 24 stycznia 2002”²²⁹. Oprócz licznych Wspólnot i Kościołów chrześcijańskich udział w spotkaniu wzięły delegacje religii niechrześcijańskich. Judaizm był reprezentowany przez kilku czołowych przedstawicieli wspólnot ze Stanów Zjednoczonych i z Jerozolimy oraz Naczelnych Rabinów z Anglii, Francji i Włoch. Najliczniej był reprezentowany islam. Na spotkanie przybyli przedstawiciele z Arabii Saudyjskiej, Libanu, Syrii, Filipin, Jordanii, Egiptu, USA, Iranu, Bośni, Bułgarii, Jerozolimy, Libii, Pakistanu, Albanii, Włoch, Senegalu, Sudanu, Turcji i Iraku. Warto zaznaczyć, że w tym spotkaniu, aby się modlić, wzięli przedstawiciele wspólnot muzułmańskich z Iranu, Iraku, Egiptu, Arabii Saudyjskiej, którzy nie uczestniczyli w Dniu Modlitw w 1986r..Była również liczna grupa buddystów, reprezentowana przez przedstawicieli poszczególnych szkół buddyjskich z Japonii. Udział wzięli w spotkaniu także przedstawiciele sintoizmu, konfucjanizmu. Nie zabrakło dzinistów, sikhów i hinduistów głównie z Indii. Był też przedstawiciel zoroastryzmu oraz nieliczna grupa przedstawicieli religii tradycyjnych. Na Dzień Modlitwy przybyło trzech przedstawicieli religii tradycyjnych z Afryki. Do duchowej łączności z modlącymi się w Asyżu papież

²²⁸ Jan Paweł II, Orędzie Papieża do uczestników Dnia Modlitwy o Pokój na Górze Hiei, OR 8(1987) n. 8, s. 1.

²²⁹ Sakowicz E., Światowy Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu..., dz. cyt., s. 438-439.

zaprosił wspólnoty zakonne zwłaszcza klauzurowe, ale także dzieci, chorych i osoby starsze²³⁰ oraz wszystkich katolików²³¹. W swoim przemówieniu papież mówił: „Asyż staje się «sercem» niezliczonej rzeszy ludzi, którzy proszą o pokój. Jednoczy się z nami tak wiele osób, które już od wczoraj i przez cały dzisiejszy dzień w miejscach kultu, w domach, we wspólnotach na całym świecie modlą się o pokój”²³².

Podobnie, jak przy okazji pierwszego spotkania w Asyżu, papież podkreślał, że to spotkanie nie jest przejawem synkretyzmu religijnego. Zwracał uwagę na różnice jakie są między modlącymi się uczestnikami Dnia Modlitwy o Pokój²³³. „Ludzie modląc się razem nie zacierają bynajmniej różnic między religiami, pozwalają dostrzec, że łączy nas głęboka więź i że wszyscy jesteśmy pokornymi poszukiwaczami pokoju, zwróconymi ku Temu, który jedynie mocen jest udzielić ludziom tego daru”²³⁴.

Przed spotkaniem w Asyżu papież prosił o post i jałmużnę. Podkreślał, że te formy nadają moc modlitwie: „W tym właśnie czasie proszę katolików, by 14 grudnia tego roku uczynili dniem postu i żarliwej modlitwy do Boga”²³⁵. Zaznaczył również, że w tym czasie muzułmanie przeżywają Ramadan, swój czas postu.

Do Asyżu wszyscy uczestnicy udali się pociągiem. W ten sposób modlitwa była połączona nie tylko z postem, ale także z pielgrzymką.

W przemówieniu podczas Dnia Modlitwy o Pokój, papież zwrócił uwagę na fundamenty, które są konieczne by miała miejsce autentyczna modlitwa. Na pierwszym miejscu wymienia pragnienie sprawiedliwości a następnie: „przebaczenie, bo ludzka sprawiedliwość podlega słabości i ograniczeniom, jakie rodzi egoizm grup i jednostek (...). Potrzeba pokory i odwagi, aby wejść na tę drogę. Kontekst dzisiejszego spotkania, czyli dialog z Bogiem, pozwala

²³⁰ Por. Jan Paweł II, Budowniczy pokoju. Dzień Modlitwy o Pokój (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23 (2002) n. 3, s. 12.

²³¹ Jan Paweł II, Pielgrzymka nadziei. Dzień Modlitwy o Pokój (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23 (2002) n. 3, s. 12.

²³² Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich. Przemówienie Papieża Jana Pawła II (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 20

²³³ Por. tamże, s. 12.

²³⁴ Jan Paweł II, Modlitwa jednoczy nas najskuteczniej. List Ojca Świętego do uczestników VI Międzynarodowego Spotkania „Ludzie i religie” (10 września 1992 - Watykan), OR 13 (1992) n. 4-5, s. 5.

²³⁵ Jan Paweł II, Przed spotkaniem w Asyżu. Potrzeba modlitwy o pokój (18 listopada 2001 - Watykan), OR 23 (2002) n. 3, s. 11.

nam raz jeszcze potwierdzić, że w Bogu odnajdujemy doskonałą jedność, sprawiedliwość i miłosierdzie”²³⁶.

Spotkanie odbyło się w namiocie rozbitym przed dolną bazyliką. Po powitalnych przemówieniach uczestnicy udali się do oddzielnych pomieszczeń, aby modlić się w zgodzie z własną tradycją religijną. Po modlitwie uczestnicy Dnia Modlitwy o Pokój zebrali się ponownie w przygotowanym namiocie, gdzie wygłosili swoje zobowiązania do budowania pokoju. Wszyscy na zakończenie otrzymali zapalone lampki oliwne i przekazali sobie znak pokoju. W. Kluj zauważył: „Jako kolejny – nowy element spotkania międzyreligijnego w intencji pokoju na świecie wybrana została właśnie międzyreligijna (lub ponad-religijna) celebracja. Pod koniec spotkania, wszyscy zaproszeni uczestnicy otrzymali zapalone lampki oliwne, które następnie po kolei przynosili na specjalnie do tego przygotowany stół – ołtarz. Choć zebrani przedstawiciele różnych religii nie mogli się wspólnie modlić, to jednak mogli wspólnie sprawować pewną bardzo podstawową i ogólną liturgie – liturgie wniesienia światła. Miało ono symbolizować fakt, że wielkie światło pokoju powstaje z małych wysiłków ludzi choćby nawet różniących się przekonaniami religijnymi. Te wszystkie małe lampy dawały razem jedno wielkie światło”²³⁷.

W czasie Dnia Modlitw o Pokój w Asyżu pod tym samym dachem modlili się i oddawali medytacji sikhowie, hinduiści oraz buddyści i sintoiści. Ta modlitwa grup wyznaniowych, bliskich sobie a jednak często mających napięte relacje, pod jednym dachem, była także znakiem i wezwaniem do pojednania i pokoju. Dzień Modlitwy o Pokój był wielkim krokiem w stronę pokrewnych wyznań i tradycji religijnych jak i w stronę tego wszystkiego, co jest owocem prawdy i Bożym zasiewem w sercach wszystkich ludzi często bardzo sobie odległych.

d) Dzień Modlitwy o Pokój w Europie

W nurt spotkań asyjskich wpisuje się także Dzień Modlitwy o Pokój w Europie zorganizowany w Asyżu 9-10.01.1993 r.. Bezpośrednią przyczyną

²³⁶ Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich (24 stycznia 2002 –Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 19.

²³⁷ Kluj W., Asyjski przewrót. Teologiczne znaczenie międzyreligijnej modlitwy o pokój, w: Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ, R. 8, 2003, n. 2 (16), s. 48-49.

zorganizowania tej modlitwy była trwająca na Bałkanach wojna. Oprócz przedstawicieli 32 Konferencji Episkopatów Europy w modlitwie uczestniczyli przedstawiciele innych wspólnot i kościołów chrześcijańskich oraz przedstawiciele judaizmu i liczna grupa muzułmanów. Osób biorących udział w tej modlitwie było jednak dużo więcej. Papież mówił: „Wezwałem również europejskie Kościoły lokalne, by uczyniły to samo. Podczas naszego czuwania cała Europa zanosić będzie we wszystkich językach gorące błagania o pokój”²³⁸. Ze swoimi przedstawicielami łączyli się także Żydzi, co również podkreślał Ojciec Święty: „wielu innych Żydów, którzy nie mogli przybyć do Asyżu ze względu na swoje powinności religijne, modli się dziś w synagogach łączy swój głos z głosem naszego błagania”²³⁹.

W 1986r. papież kładł akcent na działanie Ducha Świętego w każdej autentycznej modlitwie. Podczas tego dnia wskazywał na obecność Jezusa w modlitwie: „Modlimy się dziś wraz z Nim i przez Niego – bo wierzymy, że On nieustannie modli się z nami”²⁴⁰. Ponownie akcentował różnice i potrzebę szacunku: „Każdy z nas, przybywając tutaj, kierował się wiernością wobec własnej tradycji religijnej, ale zarazem świadomością istnienia innych tradycji i szacunkiem dla nich”²⁴¹. Podkreślając dramat wojny mówił: „musi nas (to) skłonić do sięgnięcia po środek odpowiedni dla człowieka wierzącego: środkiem tym jest modlitwa. Oto nasza moc; oto nasza broń. Narzędziom zniszczenia i śmierci, okrucieństwa i przemocy możemy przeciwstawić jedynie nasze wołanie do Boga”²⁴².

Podobnie jak przy omawianych wyżej Dniach Modlitwy o Pokój ta modlitwa była wzmocniana postem i pokutą za grzechy. „Wobec tak wielkiej tragedii nie można pozostać obojętnym, nie można spokojnie zasnąć. Dlatego właśnie musimy czuwać i modlić się jak Pan Jezus w Ogrodzie Oliwnym, kiedy pocił się krwawo pod ciężarem wszystkich naszych grzechów (por. Łk 22,44). Konanie Chrystusa trwa bowiem «aż do skończenia świata» (Pascall, *Myśli*,

²³⁸ Jan Paweł II, Niech runą mury nienawiści, które dzielą narody. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (10 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 12-13.

²³⁹ Jan Paweł II, Nie szukajmy pokoju poza Chrystusem. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 8.

²⁴⁰ Jan Paweł II, Niech runą mury nienawiści, które dzielą narody. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (10 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 13.

²⁴¹ Jan Paweł II, Narzędziom zniszczenia i śmierci przeciwstawiamy nasze wołanie do Boga. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 8.

²⁴² Tamże, s. 7.

736). My zaś chcemy towarzyszyć Mu tej nocy, trwając na czuwaniu i modlitwie”²⁴³. Odczytany tekst z Pisma świętego (Flp 2, 3-4) zapraszał pokory i nawrócenia. Bł. Jan Paweł II mówił: „Właśnie dlatego nasze czwanie modlitewne jest także czwaniem pokuty i nawrócenia. Nie będzie pokoju bez tego powrotu do ukrzyżowanego Chrystusa przez modlitwę, ale także przez odrzucenie ambicji, żądz władzy, dążenia do dominacji nad innymi i pogardy dla ich praw”²⁴⁴.

Po przemówieniu powitalnym Ojca Świętego uczestnicy wysłuchali świadectw osób mieszkających na terenach objętych wojną. Następnie wszyscy rozpoczęli modlitwę. Papież w przemówieniu powitalnym podkreślał, że nie jest to wspólna modlitwa, ale modlitwa zakorzeniona we własnych zróżnicowanych tradycjach religijnych. Omawiając przebieg spotkania zwracał uwagę na jeszcze jeden element. „My chrześcijanie będziemy się modlić (...) w górnej bazylice św. Franciszka. Nasi bracia żydzi i muzułmanie także znajdą tutaj, w tym świętym konwencie, a więc pod tym samym dachem, odpowiednie miejsce do modlitwy”²⁴⁵.

Po modlitwie w bazylice św. Franciszka bł. Jan Paweł II wręczył zapalone lampki oliwne młodzieży, która z tym światłem udała się do kościołów w Asyżu na całonocne czwanie. Następnego dnia, 10 stycznia 1993 r, przed południem w bazylice św. Franciszka papież odprawił Mszę św., w której uczestniczyli także muzułmanie.

e) Zgromadzenie Międzyreligijne

Jednym z wydarzeń, które miały przygotować Wielki Jubileusz Roku 2000 było Zgromadzenie Międzyreligijne. Zorganizowane zostało ono w dniach 25-28 października 1999 r. przez Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego. Na zaproszenie odpowiedziało ok. 250 przedstawicieli ponad 20 różnych religii. Celem spotkania było współdziałanie na rzecz pokoju i sprawiedliwości. Uczestnicy Zgromadzenia wybrane kwestie omawiali w zespołach roboczych,

²⁴³ Jan Paweł II, Nie szukajmy pokoju poza Chrystusem. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993- Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 8.

²⁴⁴ Tamże, s. 9.

²⁴⁵ Jan Paweł II, Narzędziom zniszczenia i śmierci przeciwstawiamy nasze wołanie do Boga . Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993- Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s .7. Por. także, Waldenfels H., Odkrywać Boga dzisiaj, Kraków 1997, s. 77-78.

które z kolej były przedmiotem dyskusji na sesji plenarnej. W rocznicę spotkania asyckiego z 27 października 1986 r. wszyscy udali się z pielgrzymką do Asyżu, tam niektórzy modlili się przy grobie św. Franciszka. Ostatni dzień obrad znów zgromadził uczestników tego Zgromadzenia w Rzymie. Wieczorem odczytano tekst deklaracji kończącej obrady. Przed ogłoszeniem uczestnicy tego spotkania modlili się w różnych miejscach w pobliżu Watykanu. Obrady były połączone z modlitwą wzorowaną na tej, która miała miejsce 13 lat przedziej w Asyżu. Papież, w swoim przemówieniu mówił o kryzysie cywilizacyjnym, wyrażał swoje przekonanie, że wielką rolę w umacnianiu pokoju i sprawiedliwości odgrywają przywódcy religijni. Przemówienie zakończył tymi słowami: „Nasze dzisiejsze spotkanie na placu św. Piotra jest kolejnym krokiem na tej drodze. W różnorodnych językach modlitwy prosimy Ducha Bożego, aby nas oświecił, prowadził i dał nam siłę do tego, byśmy jako ludzie inspirujący się przekonaniem religijnymi mogli wspólnie budować przyszłość ludzkości w zgodzie, sprawiedliwości, pokoju i miłości”²⁴⁶.

Kard. J. Ratzinger nawiązując do wydarzeń, które miały miejsce w Asyżu mówił o dwóch modelach modlitwy – modlitwa międzyreligijna i modlitwa wieloreligijna. Podczas spotkań asyckich byliśmy świadkami modlitwy wieloreligijnej. Wspomniany autor komentuje spotkania w duchu asyckim: „Zgromadzeni wiedzieli (...), że pojmowanie »boskości« oraz sposoby zwracania się do Boga są tak różne, iż wspólna modlitwa byłaby fikcją i nieprawdą. Zgromadzili się, aby dać znak wspólnej tęsknoty, lecz modlili się każdy na swój sposób – ale zarazem równocześnie - w różnych miejscowościach”²⁴⁷. Dalej, wspomniany Prefekt Kongregacji Doktryny Wiary, określił podstawowe warunki takiej modlitwy. Po pierwsze – taka modlitwa nie może być normalnym przypadkiem w życiu religijnym, ale jedynie może mieć miejsce w sytuacjach nadzwyczajnych. Po drugie – liczne błędne interpretacje tych wydarzeń są wezwaniem do podjęcia konkretnych wysiłków w celu wyjaśnienia, uczestnikom i obserwatorom tych spotkań, że mimo wspólnej modlitwy nie ma wspólnej wiary, wspólnej idei Boga. „Podczas gdy w modlitwie

²⁴⁶ Jan Paweł II, Uczmy się iść razem w braterstwie i pokoju. Zgromadzenie Międzyreligijne na progu trzeciego tysiąclecia (28 października 1999 - Watykan), OR 21(2000) n. 1, s. 36.

²⁴⁷ Ratzinger J., Wiara – prawda – tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata, Kielce 2005, s. 86-87.

wieloreligijnej modlimy się w prawdzie w tym samym kontekście, lecz osobno, to modlitwa międzyreligijna oznacza wspólną modlitwę osób lub grup o różnej przynależności religijnej. Czy naprawdę jest to możliwe? Osobiście w to wątpię²⁴⁸. Ale mimo tego, określa trzy warunki, które są konieczne, by taka modlitwa mogła zaistnieć. Podstawowym warunkiem jest zgodność co do tego, kim jest Bóg. Niedopuszczalne jest pomieszanie pojmowania Boga jako osobowego i nieosobowego oraz Boga i bogów. Drugi warunek to ustalenie co może być przedmiotem modlitwy. Takim wzorem modlitwy jest „Ojciec nasz”. Prośby przedstawiane w modlitwie międzyreligijnej nie mogą być sprzeczne z tymi, które są w „Modlitwie Pańskiej”. Trzeci warunek to odpowiednie rozumienie takiej modlitwy. Nie może ona prowadzić do „zaciemnienia wiary w jednego Boga i Jezusa Chrystusa”²⁴⁹.

H. Waldenfels, wypowiadając się w tym samym temacie, stwierdza: „żydzi i chrześcijanie mogą modlić się razem choćby dlatego, że modlitewnik żydów, czyli Księga Psalmów, był również księgą modlitewną Jezusa. Wiele oficjalnych tekstów modlitewnych w Kościołach chrześcijańskich pochodzi z judaizmu (...). Jeżeli muzułmanie i chrześcijanie czczą w Allachu i w Bogu Jezusa Chrystusa tego samego Boga, to ich wspólna modlitwa wydaje się możliwa. Nawet tam, gdzie obraz Boga odbiega w różny sposób od monoteistycznego rozumienia Boga, pozostaje droga wspólnego milczenia”²⁵⁰. Wspólna modlitwa z żydami jest możliwa także z tego powodu, że wyznajemy wiarę w tego samego Boga mimo, że żydzi nie uznają Jezusa Chrystusa jako Pośrednika w dziele zbawienia. Podobnie jest jeśli chodzi o muzułmanów. Wspólna wiara w jednego Boga może owocować modlitwą dziękczynienia, a tym bardziej wspólną adoracją w ciszy. „Jeśli już wobec owych dwóch religii, które stoją najbliżej chrześcijaństwa, wydaje się stosowny tak ostrożny sąd, to sytuacja pozostałych religii, które zarówno pod względem historycznym, jak i doktrynalnym zachowują jeszcze większy dystans do chrześcijaństwa, okazuje się jeszcze trudniejsza”²⁵¹.

f) Cel i owoce Dni Modlitwy o Pokój

²⁴⁸ Tamże, s. 88

²⁴⁹ Tamże, s. 89.

²⁵⁰ Waldenfels H., Chrystus a religie, Kraków 2004, s. 116-117.

²⁵¹ Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień modlitwy..., dz. cyt., s. 81-82.

Na zakończenie Dnia Modlitwy w 1986 r. papież zauważył: „Jak widzieliśmy, forma i treść naszych modlitw są bardzo różne i nie ma mowy o tym, by je sprowadzać do wspólnego mianownika. Ale w tym zróżnicowaniu może odkryliśmy na nowo, że – jeśli chodzi o problem pokoju i jego związek z zaangażowaniem religijnym – jest jednak coś, co nas łączy(...). Pierwszą z nich jest wewnętrzny imperatyw sumienia, który nam nakazuje szanować, chronić i rozwijać ludzkie życie (...). Drugą rzeczą wspólną jest przekonanie, że osiągnięcie pokoju przekracza ludzkie siły”²⁵². Umocnienie wzajemnego szacunku i tego co łączy i przekonania, że pokój jest Bożym darem było fundamentem spotkań w Asyżu ale także, przez pogłębienie tych spostrzeżeń, celem i owocem Dni Modlitwy. W przemówieniu do Korpusu Dyplomatycznego przy Stolicy Apostolskiej papież nakreślił fundament na jakim bazuje szacunek w relacjach między ludźmi poszczególnych tradycji religijnych, jak również to co odnawia, na nowo kształtuje pozytywne relacje. „Autentyczna modlitwa przemienia ludzkie serca (...). Rzeczywiście, ten kto w szczerzej modlitwie zwraca się do Boga (...) kontempluje harmonię chcianą przez Boga Stworzyciela (...) odkrywa, że rodzina ludzka jest w swoim początku i w swoim celu jednością, że wyszła od Boga i do Boga powraca. Następnie, spoglądając na siebie, uznaje własne uprzedzenia, własne braki, własne klęski, łatwo dostrzega, że egoizm, zazdrość, agresywność w nim samym oraz w innych stanowią prawdziwą przeszkodę dla pokoju. Dlatego prosi Boga o przebaczenie dla siebie i dla braci, pości, czyni pokutę i szuka oczyszczenia”²⁵³.

W omawianym powyżej tekście papież stwierdził: „rodzina ludzka jest w swoim początku i w swoim celu jednością”. Temat ten pojawia się wypowiedziach papieża dosyć często, dlatego też w tej pracy zatrzymano się nad tą kwestią. Do uczestników spotkania poświęconemu modlitwie o pokój papież pisał: „Przedstawiciele różnych religii i kultur muszą wskazywać drogę spotkania i dialogu. Jedność nie oznacza jednorodności. Pokoju nie można budować jednak bez wzajemnej znajomości, potrzebne są dialog

²⁵² Jan Paweł II, To, co uczyniliśmy dzisiaj, ma dla świata znaczenie życiowe. Przemówienie Papieża na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 17.

²⁵³ Jan Paweł II, Pokój przekracza ludzkie siły. Do Korpusu Dyplomatycznego przy Stolicy Świętej (10 stycznia 1987 - Watykan), OR 8 (1987) n. 1, s. 7.

i spotkanie²⁵⁴. A w innym miejscu wyjaśniał „Ta różnorodność winna być ukierunkowana ku jedności – do której prowadzą spotkanie i dialog – aby wzbogacać i napełniać radością wszystkich²⁵⁵. Możemy wydobyć poszczególne elementy, etapy tej jedności: wzajemna znajomość, ubogacanie się, a w konsekwencji radość. Ta jedność dopuszcza różnorodność, ale w tej różnorodności musi być świadomość jedności i działania, które ją umacniają. W swoim nauczaniu o jedność zmierza papież ku czasom ostatecznym. Cytując *Lumen gentium* (n.1) nauczał: „Bóg sprawił, że cały rodzaj ludzki zamieszkuje cały obszar ziemi, jeden także mają cel ostateczny, Boga, którego Opatrzność oraz świadectwo dobroci i zbawienne zamysły rozciągają się na wszystkich, dopóki wybrani nie zostaną zjednoczeni w Mieście Świętym, które oświeci Chwała Boża, gdzie narody chodząc będą w Jego światłości²⁵⁶. Przy innej okazji mówił: „Miałem przed oczyma wizję proroka Izajasza: wszystkie narody ziemi wyruszają w drogę z różnych stron świata, aby stanąć przed Bogiem jako jedna, wielka i różnorodna rodzina²⁵⁷.

Celem spotkań jest także umacnianie dobra i jego rozwój. W encyklice *Sollicitudo rei socialis* papież pisał: „Spotkanie 27 października ubiegłego roku (1986) w Asyżu, mieście świętego Franciszka, które miało na celu modlitwę i zaangażowanie się w sprawę pokoju – każdy w wierności własnemu wyznaniu religijnemu – ukazało wszystkim, do jakiego stopnia pokój i jego konieczny warunek, rozwój «całego człowieka i wszystkich ludzi», jest również sprawą religijną i jak bardzo pełna realizacja jednego i drugiego zależy od wierności naszemu powołaniu ludzi wierzących, ponieważ zależy przede wszystkim od Boga²⁵⁸. W tym sensie można spojrzeć na wypowiedź papieża przed drugim spotkaniem asyjskim w 2002 r.: „Ufam, że ta inicjatywa, prócz tego, że przyniesie duchowe korzyści, które wymykają się ludzkim ocenom, pomoże

²⁵⁴ Jan Paweł II, Budujmy świat bez wojen. Przesłanie Ojca Świętego z okazji XVII międzynarodowego spotkania poświęconemu modlitwie o pokój w Akwizgranie (5 września 2003- Castel Gandolfo), OR 24 (2003) n. 11-12, s. 6.

²⁵⁵ Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 19.

²⁵⁶ Jan Paweł II, To, co powinno stać się kontynuacją spotkania w Asyżu. Przemówienie do Kurii Rzymskiej (22 grudnia 1986 - Rzym), OR 7(1986) n. 11-12, s. 15.

²⁵⁷ Jan Paweł II, Budujmy świat bez wojen. Przesłanie Ojca Świętego z okazji XVII międzynarodowego spotkania poświęconemu modlitwie o pokój w Akwizgranie (5 września 2003- Castel Gandolfo), OR 24 (2003) n.11-12, s. 5.

²⁵⁸ Jan Paweł II, Encyklika „*Sollicitudo rei socialis*”, w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, n. 47.

ukierunkować myśli i decyzje tak, aby zaowocowały szczerym postanowieniem szerzenia sprawiedliwości i ducha przebaczenia”²⁵⁹.

Oprócz płaszczyzny wewnętrznej, duchowej, owoce dialogu są dostrzegalne również w tym co zewnętrzne, społeczne. Jednym z owoców i zadań Dnia Modlitwy było świadectwo wobec świata. Papież zauważał: „Z modlitwy i tylko modlitwy może wyłonić się kształt wspólnego działania i świadectwa w sprawie pokoju”²⁶⁰. Do przedstawicieli V Międzynarodowego Spotkania dla Pokoju mówił: „Zgromadzenie ludzi o różnej przynależności religijnej, przybyłych na wspólną modlitwę w intencji pokoju, posiada dodatkowe znaczenie. Jest znakiem dla świata, iż nawet głębokie różnice, gdy chodzi o światopogląd i przekonania niekoniecznie muszą być przeszkodą we wzajemnym zrozumieniu, szacunku i współpracy, które prowadzą do pokoju”²⁶¹.

Dialog i modlitwa to dwie drogi, na których pogłębia się relacja z przedstawicielami innych religii. Z modlitwy i dialogu wyrasta szereg działań, owocna współpraca na rzecz obrony godności człowieka, budowy trwałego pokoju, szacunku i miłości.

Podczas Dnia Modlitwy o Pokój w Europie mówił: „Dziś oczekuje się od nas, byśmy przez nasze modlitwy i przez ofiarę postu przyczynili się w szczególny sposób do odbudowy kontynentu europejskiego, a może nawet byśmy pomogli mu przeżyć”²⁶². W dalszej części tego samego przemówienia głosił: „Wobec tego misterium cierpienia i śmierci, jakim jest wojna, nasze modlitewne czuwanie nie ma być reakcją odosobnioną, ulotną, doraźną, ale ponownym przyjęciem dziedzictwa pozostawionego nam przez Chrystusa. Czyż bowiem On nie obdarzył nas pokojem, gdy niósł krzyż i gdy powrócił zmartwychwstały (por. J 20,19)?”²⁶³

²⁵⁹ Jan Paweł II, Pielgrzymka nadziei. Dzień Modlitwy o Pokój (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23 (2002) n. 3, s. 12.

²⁶⁰ Jan Paweł II, Naszym wspólnym trudem będzie modlitwa o pokój. Do uczestników konferencji sekretarzy światowych wspólnot chrześcijańskich (21 października 1986 – Watykan), OR 7 (1986) n. 10, s. 13.

²⁶¹ Jan Paweł II, Przemówienie do grupy reprezentantów religii z Japonii uczestniczących w ”V Międzynarodowym Spotkaniu dla Pokoju” (7 października 1991 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 80-81.

²⁶² Jan Paweł II, Narzędziom zniszczenia i śmierci przeciwstawiamy nasze wołanie do Boga . Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993- Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 8.

²⁶³ Tamże, s. 10.

Owoce Dnia Modlitwy był także „Dekalog z Asyżu na rzecz pokoju” – wspólna deklaracja przedstawicieli poszczególnych tradycji religijnych. Tekst „Dekalogu z Asyżu” został przesłany z nadzieją, że stanie się inspiracją działań politycznych i społecznych do przywódców państw i rządów²⁶⁴. Dekalog ten zawiera dziesięć zobowiązań, między innymi do budowania pokoju, szacunku i dialogu.

Dzień Modlitwy o Pokój odbył się także podczas pontyfikatu Benedykta XVI. 27 października 2011 r. w Asyżu obchodzono 25 rocznicę Dnia Modlitwy o Pokój z 1986 r.. O tej rocznicy wspominał już papież Benedykt XVI w Orędziu na światowy Dzień Pokoju w 2011 r.²⁶⁵. Natomiast podczas audiencji generalnej mówił: „Chciałem, aby dzień ten odbywał się pod hasłem: »Pielgrzymi prawdy, pielgrzymi pokoju«, żeby podkreślić zaangażowanie, które pragniemy uroczysto ponowić wraz z przedstawicielami różnych religii, a nawet osobami niewierzącymi, ale szczerze poszukującymi prawdy, prawdziwie krzewiąc dobro ludzkości i budowanie pokoju. Jak już wspominałem »Ten kto zmierza do Boga, nie może nie przekazywać pokoju, ten kto buduje pokój, nie może nie zbliżać się do Boga« (Rozważanie przed modlitwą »Anioł Pański« 1.01.2011 – Rzym)”²⁶⁶. W spotkaniu wzięli udział przedstawiciele 31 Kościołów chrześcijańskich i 12 religii świata, a także otwarci na dialog agnostycy w sumie około 300 osób. Z takiego myślenia zrodziło się zaproszenie do udziału w tym Dniu także niewierzących i poszukujących prawdy. Do zaproszenia niewierzących nawiązywał papież w swoim przemówieniu w Asyżu: „Obok dwóch rzeczywistości, jakimi są religia i anty-religia, w rozrastającym się świecie agnostycyzmu, istnieje także inna fundamentalna orientacja: osoby, którym nie został udzielony dar możliwości wierzenia, które jednak poszukują prawdy, poszukują Boga (...). Zadają pytania zarówno jednej, jak i drugiej stronie. Odbierają walczącym ateistom ich fałszywą pewność, z jaką uznają się za wiedzących, że Bóg nie istnieje, i zachęcają ich, by nie byli ludźmi polemizującymi, ale by stawali się tymi, którzy poszukują, którzy nie tracą

²⁶⁴ Przedstawiciele głównych religii świata, Dekalog z Asyżu na rzecz pokoju, w: http://66.102.9.104/search?q=cache:ZbcJRaM-pgYJ:www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/aby_kazdy_pokoj_24022002.html+Dekalog+z+asy%C5%BCu+na&hl=pl&ct=clnk&cd=1&gl=pl (pobrano 15.04.2008).

²⁶⁵ Por. Benedykt XVI, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2011 r., OR 32 (2011) n. 1, s. 4 -11.

²⁶⁶ Benedykt XVI, Katecheza wygłoszona podczas audiencji generalnej (26 października 2011), w: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/audiences/2011/documents/hf_ben-xvi_aud_20111026_en.html. (pobrano 10.05.2012).

nadziei, że prawda istnieje i że możemy i powinniśmy czynnie nią żyć. Zwracają się jednak również do wyznawców religii, aby nie traktowali Boga jako własność, która do nich należy do tego stopnia, że mogą czuć się upoważnieni do przemocy wobec innych”²⁶⁷.

Nazwa „Dzień Modlitwy o Pokój” podkreśla bardzo mocno zwrócenie się do Boga i wspólne wołanie o Jego dar - Pokój. Obchody 25 rocznicy tamtego wydarzenia nazwano Dniem Refleksji, Dialogu i Modlitwy o pokój i Sprawiedliwość na Świecie”. Oprócz tego wymiaru religijnego i nadnaturalnego, użyte określenia podkreślają i uwzględniają wymiar ludzki i wkład ludzki w budowanie Pokoju. Rozszerza się także zakres modlitwy i ludzkich działań. Jest to dzień nie tylko modlitwy o pokój, ale także sprawiedliwość. Trwały pokój budowany jest na sprawiedliwości. Poczucie krzywdy, niesprawiedliwość jest jednym z podstawowych czynników konfliktogennych. W przeddzień spotkania w Asyżu podczas Audiencji generalnej papież zachęcał do modlitwy: „Pragniemy Go prosić, aby jutrzejsze spotkanie w Asyżu sprzyjało dialogowi między ludźmi o różnej przynależności religijnej i przyniosło promień światła, zdolny oświetlić umysły i serca wszystkich ludzi, aby uraza ustąpiła przed przebaczeniem, podział przed pojednaniem, nienawiść przed miłością, przemoc przed łagodnością a na świecie zapanował pokój”²⁶⁸. W słowach tych widać program na umacnianie pokoju.

Oprócz tych nowych akcentów, papież Benedykt XVI, podkreślał wyraźnie te elementy tradycji religijnych, które zostały zaakcentowane podczas pierwszego Dnia Modlitwy o Pokój w 1986 r.. Podkreślał mianowicie: modlitwę, ciszę, pielgrzymkę²⁶⁹ i post²⁷⁰. Modlitwa i refleksja jako podstawowe elementy, przez które człowiek wierzący otwiera się na dar pokoju. Post i pokuta powiązane ze świadomością potrzeby oczyszczenia jako między innymi droga

²⁶⁷ Benedykt XVI, Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju (27 października 2011 – Asyż), OR 33(2012) n. 1, s. 27.

²⁶⁸ Benedykt XVI, Katecheza wygłoszona podczas audiencji generalnej (26 października 2011), w: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/audiences/2011/documents/hf_ben-xvi_aud_20111026_en.html. (pobrano 10.05.2012).

²⁶⁹ Por. Benedykt XVI, Continuiamo uniti in questo cammino, w: www.osservatoreromano.va/portal/dt?JSPTabContainer.setSelected=JSPTabContainer%2FDetail&last=fa&path=/news/vaticano/2011/250q11-II-discorso-del-Papa-al-termini-dell-incont.html&title=Continuiamo%20uniti%20in%20questo%20cammino&locale=en (pobrano 14.11.2011).

²⁷⁰ Por. Ponzi M., La luce di Assisi sulle strade del mondo, w: <http://www.news.va/it/news/la-luce-di-assisi-sulle-strade-del-mondo> (pobrano 14.11.2011).

naprawiania krzywd, jako forma uczenia się pokory. Pielgrzymka jako droga przebyta obok siebie na ścieżkach świata.

W swoim przemówieniu papież nawiązał do wydarzeń, które miały miejsce w ciągu minionych dwudziestu pięciu lat. Wspomnił o murze berlińskim dzielącym miasto, a w pewnym sensie Europę na dwie części. Wśród przyczyn jego upadku widział czynniki ekonomiczne, polityczne i duchowe. Zauważył, że pragnienie wolności stało się mocniejsze od lęku. W dalszej części swego przemówienia podkreślał nowe problemy, przed którymi staje świat. Wśród tych zagrożeń wskazywał terroryzm. Zdawał sobie papież sprawę z tego, że jest on często motywowany religijnie. Podkreślał, że jest to wypaczenie religii. Dlatego akcentował fundamentalną rolę dialogu międzyreligijnego i potrzebę oczyszczania religii²⁷¹.

Spotkanie zakończyło się, podobnie jak to w 2002 r., wspólnie przyjętymi zobowiązaniami do działań na rzecz pokoju. Dwanaście zobowiązań było odczytywanych przez przedstawicieli różnych religii i różnych społeczności. Pierwsze przeczytał prawosławny patriarcha Bartłomiej I, a ostatnie zobowiązanie zostało odczytane przez przedstawiciela niewierzących Guillermo Hurtado. W imieniu niewierzących zobowiązał się do budowania razem z wierzącymi i ludźmi dobrej woli lepszego świata i wspólnego poszukiwania prawdy, sprawiedliwości i pokoju. Te zobowiązania zakończył papież Benedykt XVI podkreślając, że religia w imię Boga przynosi na świat pokój, sprawiedliwość, przebaczenie, miłość i życie. Następnie w ciszy młodzież wniosła lampy oliwne, które wręczyła przedstawicielom religii świata. Trzymając w dłoniach światło przekazano sobie znak pokoju. W tym czasie wzniosły się do w powietrze trzy białe gołębie – symbol pokoju²⁷². Z kolei ponownie przekazano palące się lampy młodzieży. Miało to charakter symboliczny. Młodzież ma być stróżami, w duchu odpowiedzialności za świat, światła i pokoju na świecie²⁷³.

2) Post, pokuta i jałmużna

²⁷¹ Por. Benedykt XVI, Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju (27 października 2011 – Asyż), OR 33(2012) n. 1, s. 27.

²⁷² Por. Preciszewski M. (red.), Pokój jest możliwy również dzisiaj, w: KAI <http://info.wiara.pl/doc/995510.Pokoj-jest-mozliwy-rowniez-dzisiaj> (pobrano 10.11.2011).

²⁷³ Por. Ponzi M., La luce di Assisi sulle strade del mondo, w: <http://www.news.va/it/news/la-luce-di-assisi-sulle-strade-del-mondo> (pobrano 14.11.2011).

Kolejną płaszczyzną, na której realizował się dialog doświadczenia religijnego był post z tym wszystkim, co się z nim wiąże, a mianowicie umartwienie, uznanie grzeszności, woła przeciwdziałania złu i niesprawiedliwości, której jednym z przejawów jest jałmużna. Modlitwa o Pokój w Asyżu jak i w buddyjskiej świątyni na górze Hiei była związana z postem ścisłym.

Post bardzo mocno łączy się z modlitwą. Obydwie formy w swojej istocie wiążą się z uznaniem ludzkiej słabości i z pokornym wołaniem do Boga. Te treści odkrywamy w przemówieniu Jana Pawła II wygłoszonym podczas Dnia Modlitwy o Pokój w Europie: „Zgromadziliśmy się wspólnie, aby pokornie zanieść nasze błagania do Wszechmogącego Boga. Z modlitwą połączyliśmy post. Czyż nie można w tym dostrzec podwójnego znaku: że uznajemy naszą słabość i że jesteśmy otwarci na pomoc Bożą?”²⁷⁴. Natomiast przed drugim spotkaniem w Asyżu papież mówił: „Wiemy, że modlitwa nabiera mocy, gdy towarzyszy jej post i jałmużna. Tak uczy Stary Testament, a chrześcijanie już od pierwszych wieków przyjęli tę naukę i stosowali ją, zwłaszcza w czasie Adwentu i Wielkiego Postu. Dla wyznawców islamu rozpoczął się właśnie Ramadan, miesiąc postu i modlitwy”²⁷⁵. A następnie prosił, by 14 grudnia (2001 r.) był dniem modlitwy i postu wszystkich katolików o pokój. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie, który zgromadził razem chrześcijan, przedstawicieli judaizmu i islamu, był także wsparty postem „wszyscy postanowiliśmy wesprzeć modlitwę postem i to bowiem łączy nasze tradycje”²⁷⁶.

A. Sakowicz omawiając Dzień Modlitwy o Pokój stwierdził: „W Asyżu wszyscy byli razem w obliczu jednego Boga. Wspierała ich moc postu, który jest oczyszczającą i odświeżającą siłą każdej religii(...). Post modlących się w Asyżu uczył pokory i poświadczył, iż w rzeczywistości jedynym Dobrem jest Bóg”²⁷⁷.

Post był przeżywany także w kontekście pokuty i uznania potrzeby nawrócenia. Temu wymiarowi postu dużo uwagi poświęcił papież. Podczas

²⁷⁴ Jan Paweł II, Autentyczna wiara jest źródłem zrozumienia i harmonii. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (10 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 11.

²⁷⁵ Jan Paweł II, Potrzeba modlitwy o pokój. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (18 listopada 2001 - Castel Gandolfo), OR 23 (2002) n. 3, s. 11.

²⁷⁶ Jan Paweł II, Narzędziom zniszczenia i śmierci przeciwstawiamy nasze wołanie do Boga. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993 -Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 7.

²⁷⁷ Sakowicz E., „Pokoju nie można osiągnąć bez modlitwy...”. Dziesięciolecie Dnia Modlitwy o pokój w Asyżu, Jednota 41(1997) n. 3, s. 20.

powitalnego przemówienia w Dniu Modlitw o Pokój w Asyżu, w 1986 r., mówił: „Tak więc dzisiejszy dzień jest przeznaczony na modlitwę i na to, co w naszych tradycjach religijnych jej towarzyszy: na milczenie, pielgrzymkę i post. Powstrzymując się dziś od przyjmowania pokarmu, będziemy mogli lepiej sobie uświadomić powszechną potrzebę pokuty i wewnętrznej przemiany”²⁷⁸.

H. Waldenfels uważa: „Post oznacza najpierw wyrzeczenie się. Asyż wzywa, przykładem swego Świętego, ponownie do ubóstwa. Ubóstwo, wyzucie, ogołocenie wraz z ogołoconym Chrystusem na krzyżu to obrazy, które właśnie w tym mieście wciąż sprawiają wielkie wrażenie. Radykalność wyrzeczenia się przechodzi jednak swą próbę w obchodzeniu się przez ludzi z rzeczami świata. Przeciwstawiają się jej wtedy wielorakie formy chęci posiadania i poważania, wiele form pożądlivości, które odnoszą się zarówno do bogactw materialnych, jak i najsubtelniejszych postaci duchowych doświadczeń”²⁷⁹.

Pokuta i nawrócenie jednostki to pierwszy krok na drodze odnowy moralnej narodów i społeczeństw. Podczas rozważania przed modlitwą *Anioł Pański* papież mówił: „Post jest wyrazem cierpienia z powodu wielkiego nieszczęścia, lecz także woli przyjęcia za nie w pewnej mierze odpowiedzialności, poprzez wyznanie własnych grzechów i postanowienie, by nawrócić serce (...). Poszcząc uznajemy, z pełną ufności pokorą, że prawdziwa odnowa osobista i społeczna może pochodzić jedynie od Boga, od którego wszyscy całkowicie zależy”²⁸⁰.

Papież akcentuje potrzebę uznania grzechów, wyznania ich i podjęcia drogi wewnętrznej przemiany: „gotów jestem przyznać z pokorą, że katolicy nie zawsze byli wierni temu przeświadczeniu naszej wiary. Nie byliśmy zawsze «czyniącymi pokój». Toteż dla nas, a może w pewnym sensie dla wszystkich, to spotkanie w Asyżu jest aktem pokuty. Modliliśmy się – każdy na swój sposób, pościliśmy, szliśmy razem. W ten sposób próbowaliśmy otworzyć nasze serca na boską rzeczywistość ponad nami (...). Tak poszcząc pamiętaliśmy o cierpieniu, które na ludzkość sprowadziły i wciąż jeszcze

²⁷⁸ Jan Paweł II, Powitalne przemówienie Ojca Świętego. Bazylika Matki Boskiej Anielskiej. Światowy dzień Modlitw o Pokój (27 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 13.

²⁷⁹ Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień modlitwy..., dz. cyt., s. 109.

²⁸⁰ Jan Paweł II, Dzień postu i błagania o pokój. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (9 grudnia 2001- Watykan), w: Anioł Pański z Papieżem Janem Pawłem II, Dziwisz S., Ptasznik Paweł, Hasiorowski S., Głowczyk J. (red.), Vaticana 2006, s. 188.

sprowadzają bezsensowne wojny. Próbowaliśmy także, tą drogą, połączyć się duchowo z milionami ludzi, którzy na całym świecie są ofiarami głodu”²⁸¹.

Papież, mówiąc o pokoju, podczas Dnia Modlitwy o Pokój w Europie mówił bardzo wyraźnie o potrzebie nawrócenia, czyli podjęciu na nowo wezwania pozostawionego nam przez Jezusa: „Wymaga to od nas osobistego nawrócenia, które bardzo trafnie opisuje (...) Apostoł: »niczego nie pragnąc dla niewłaściwego współzawodnictwa ani dla próżnej chwały, lecz w pokorze oceniając jedni drugich za wyżej stojących od siebie. Niech każdy ma na oku nie tylko swoje własne sprawy, lecz też drugich!« (Flp 2, 3-4). Jeżeli Chrystus (...) «w sobie śmierć zadał wrogości » (...), to jak może jeszcze istnieć na świecie wrogość? Jak może istnieć nienawiść? Jak mogą ludzie zabijać się nawzajem? (...) Jedyną odpowiedzią na te pytania jest pokorna prośba o przebaczenie, zanoszone u stóp krzyża, na którym nasz Pan został ukrzyżowany za nas i za wszystkich. Właśnie dlatego nasze czuwanie modlitewne jest także czuwaniem pokuty i nawrócenia. Nie będzie pokoju bez tego powrotu do ukrzyżowanego Chrystusa przez modlitwę, ale także przez odrzucenie ambicji, żądz władzy, dążenie do dominacji nad innymi i pogardy dla ich praw”²⁸². W tym samym czasie, podczas kazania, komentuje chrzest Jezusa w Jordanie. Bezgrzeszny Jezus staje wśród grzeszników i z nimi przyjmuje chrzest pokuty. „On w każdym stuleciu i każdym pokoleniu wraca do tego orszaku, na różnych miejscach ziemi. Jest przecież Odkupicielem świata, którego Bóg »dla nas grzechem uczynił (...), abyśmy się stali w Nim sprawiedliwością Bożą« (2 Kor 5,21)”²⁸³. Podejmując pokutę wchodzimy w ten orszak idący przez wieki, w którym obecny jest sam Bóg. W Jego szkole dokonuje się przemiana serc. „Wierzimy przeto, że w Nim oraz przez Niego człowiek – najbardziej zbezczaszczony, a z drugiej strony człowiek najbardziej winny – zostaje ogarnięty tą jedną Miłością, która jest większa od wszelkiej ludzkiej nienawiści, od każdego grzechu i niegodziwości. (...) Tyś jest (Chryste przyp. autora) usprawiedliwieniem grzesznika, wszystkich grzeszników

²⁸¹ Jan Paweł II, To, co uczyniliśmy dzisiaj, ma dla świata znaczenie życiowe. Przemówienie Papieża na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 –Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 17.

²⁸² Jan Paweł II, Nie szukajmy pokoju poza Chrystusem. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993- Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 9.

²⁸³ Jan Paweł II, Niech runą mury nienawiści, które dzielą narody. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (10 stycznia 1993- Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 13.

i złoczyńców ludzkiej historii.”²⁸⁴. I w takim duchu modlił się „ Bądź z nami. Wstawiaj się za nas. Módl się razem z nami grzesznikami, aby nas ciemności nie ogarnęły. Opuść nam nasze winy -straszliwe winy ludzi owładniętych nienawiścią – jako i my odpuszczamy. Staramy się przerwać rozpętaną spirale zła... Obal mury nienawiści, które dzielą narody. Niech tam, gdzie obecnie obfituje grzech, jeszcze bardziej zaobfituje sprawiedliwość i miłość, do której w Tobie, Księżcu Pokoju, wezwany jest każdy człowiek. Każdy lud i naród”²⁸⁵.

Z pokuty, przebaczenia, nawrócenia rodzi się twórcza, dynamiczna rzeczywistość. „Gotowość do przebaczenia staje się zatem ciągle nową gotowością do nadania ważności własnej religii zgodnie z jej przeznaczeniem. Jej celem jest nie tylko przewyższanie obciążonej winą historii ludzi w ich religiach. Ma ona raczej otwierać drogi wiodące ku sobie na polach napięcia terażniejszości”²⁸⁶.

W tym duchu rodzi się przesłanie Asyżu. Szósty punkt „Dekalogu z Asyżu na rzecz pokoju” zawiera deklarację uczestników: „Zobowiązujemy się przebaczyć sobie nawzajem błędy i uprzedzenia przeszłe oraz terażniejsze i wspierać się we wspólnych wysiłkach zmierzających do przewyższania egoizmu i chęci dominacji, nienawiści i przemocy”²⁸⁷.

Omawiając „ducha Asyżu” krytykuje fundamentalizm i fanatyzm: „Jeśli jest jakaś walka godna człowieka, to walka przeciw własnym nieuporządkowanym namiętnościom, przeciw wszelkim przejawom egoizmu; przeciwko próbom narzucania własnej woli drugiemu człowiekowi; walka przeciw wszelkiej nienawiści i przemocy: jednym słowem, przeciwko temu wszystkiemu, co jest dokładnym przeciwieństwem pokoju i pojednania”²⁸⁸.

Na drodze budowania i umacniania pokoju szczególną rolę przypisywał między innymi modlitwie: „Kościół pragnie nadal być aktywnym w tej dziedzinie i prosi wszystkich wierzących, aby wnosili w nią osobisty, odpowiedzialny wkład przez nawracanie serc, budzenie wrażliwości i kształtowanie postaw.

²⁸⁴ Tamże, s. 13.

²⁸⁵ Tamże, s. 13.

²⁸⁶ Bürkle H., Walka w imię religii. Od „świętej wojny” do modlitwy w Asyżu, *Communio* 138(2003)n.6, s. 37.

²⁸⁷ Przedstawiciele głównych religii świata, Dekalog z Asyżu na rzecz pokoju, dz. cyt., n. 6.

²⁸⁸ Jan Paweł II, Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju (1991), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, dz. cyt., s. 130.

Nieodzownym warunkiem osiągnięcia tych celów jest przede wszystkim modlitwa²⁸⁹.

Ludzka wrażliwość jest fundamentem, na którym wzrasta miłość i miłosierdzie. Owocem miłości jest między innymi jałmużna, która przez swoje ważne miejsce w wielu tradycjach religijnych²⁹⁰ stała się także płaszczyzną wspólnego duchowego doświadczenia. Przed Dniem Modlitwy o Pokój w 2002r. papież podkreślał tę formę, która jest także płaszczyzną dialogu doświadczenia religijnego: „To, czego wyrzekamy się poszcząc, będzie mogło zostać przeznaczone na potrzeby ubogich, w szczególności tych, którzy ponoszą obecnie skutki terroryzmu i wojny”²⁹¹.

3) Pielgrzymka

Po modlitwie, która odbyła się w 1986 r. w różnych miejscach Asyżu, wszyscy przedstawiciele różnych religii procesjonalnie w milczeniu przeszli do bazyliki św. Franciszka. Mówił papież: „Idąc w milczeniu, rozmyślaliśmy nad drogą, jaką podąża nasza ludzka rodzina (...). Mam nadzieję, że ta pielgrzymka do Asyżu uświadomiła nam wspólne pochodzenie i wspólne przeznaczenie ludzkości”²⁹². Wychodząc od obrazu drogi i kroczenia nią przechodzi do drogi najważniejszej. Jest nią pochodzenie od Boga i droga do Boga. Mówił także: „Miałem przed oczyma wspaniałą wizję wszystkich narodów świata, które wyruszają w drogę z różnych miejsc na ziemi, aby zgromadzić się przed obliczem jedyne go Boga niczym jedna rodzina. Owego pamiętnego popołudnia

²⁸⁹ Jan Paweł II, Rasizm zniewagą Boga. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (26 sierpnia 2001 - Castel Gandolfo), OR 22 (2001) n. 10, s. 31.

²⁹⁰ Por. Jan Paweł II, Pan niech wynagrodzi waszą wspaniałomyślność. Pożegnanie na lotnisku w Karaczi (16 lutego 1981-Karaczi), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, dz. cyt., s. 155.

²⁹⁰ Jan Paweł II, To, co uczyniliśmy dzisiaj, ma dla świata znaczenie życiowe. Przemówienie Papieża na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 –Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 17. Por. także, Jan Paweł II, Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju (1991), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, dz. cyt., s. 127.

²⁹¹ Jan Paweł II, Potrzeba modlitwy o pokój. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (18 listopada 2001 - Castel Gandolfo), OR 23 (2002) n. 3, s. 11.

²⁹² Jan Paweł II, To, co uczyniliśmy dzisiaj, ma dla świata znaczenie życiowe. Przemówienie Papieża na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 –Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 17.

w rodzinnym mieście św. Franciszka ta wizja stała się rzeczywistością: po raz pierwszy znaleźli się tam razem przedstawiciele różnych religii świata”²⁹³.

Nasz troska o pokój i pojednanie należy do tych zasadniczych kwestii, z których człowiek będzie rozliczany przed Bogiem: „Została nam przypomniana przestroga: »Jam jest Bóg Wszechmogący. Służ Mi i bądź nieskazitelny« (Rdz 17,1). Każdy człowiek słyszy w swym wnętrzu te słowa; wie, że pewnego dnia będzie musiał zdać sprawę Bogu, który z wysoka przygląda się jego pielgrzymowaniu na ziemi”²⁹⁴.

Poszczególne spotkania, aby się modlić w różnych miejscach Europy a następnie świata, są etapami jednej pielgrzymki pokoju. Przyjazd poszczególnych przedstawicieli tradycji religijnych na spotkanie, modlitwę o pokój, nazywa pielgrzymką. Tę drogę nazywa papież także „pielgrzymką nadziei”²⁹⁵, a uczestników poszczególnych Dni Modlitw „pielgrzymami pokoju”²⁹⁶. W przesłaniu z okazji ósmego spotkania „Ludzie i religie” papież pisał: „Dziś bardziej niż kiedykolwiek potrzebujemy pielgrzymów pokoju, świadków powszechnej solidarności, potrafiących zapomnieć o własnym interesie indywidualnym i grupowym, o własnym życiu (...). Ten świat potrzebuje mężczyzn i kobiet wrażliwych na wartości religijne, którzy będą pomagali innym odnaleźć sens i chęć wędrowania razem”²⁹⁷. Natomiast do uczestników piątego spotkania „Ludzie i religie”, w którym papież nie uczestniczył zwracał się i podkreślał, że duchowo łączy się i uczestniczy w tej pielgrzymce²⁹⁸.

Papież pokłada nadzieję w ludziach młodych, którzy nakreślą tę pielgrzymią drogę i pomogą uwolnić świat od fałszywych dróg.

²⁹³ Jan Paweł II, Wszyscy musimy wybrać drogę pokoju. Przesłanie Jana Pawła II do uczestników XV Światowego Dnia Modlitwy o Pokój, OR 22 (2001) n. 11-12, s. 47-48. Por. Jan Paweł II, Z pomocą Najwyższego wszystko jest możliwe. Spotkanie z przywódcami religii, duchowieństwem i alumnami (19 listopada 1986 – Dhaka), OR 8(1987) n. 1, s. 19.

²⁹⁴ Jan Paweł II, Idźmy drogą pojednania i pokoju. Przemówienie Ojca Świętego na zakończenie koncertu w Auli Pawłami (17 stycznia 2004 - Watykan), OR 25(2004) n. 3, s. 50.

²⁹⁵ Jan Paweł II, Pielgrzymka nadziei. Dzień Modlitwy o Pokój (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23 (2002) n. 3, s. 12.

²⁹⁶ Jan Paweł II, Przesłanie Ojca Świętego z okazji ósmego spotkania „Ludzie i religie” w Asyżu, OR 15 (1994) n. 11, s. 8

²⁹⁷ Tamże, s. 8

²⁹⁸ Por. Jan Paweł II, List Ojca Świętego do uczestników V Międzynarodowego Spotkania „Ludzie i religie”, OR 12 (1991) n. 12, s. 8.

H. Waldenfels komentuje spotkanie asyjskie następującymi słowami: „Dzień modlitwy o Pokój w Asyżu był pielgrzymką, co uświadamia nam, że wszyscy jesteśmy w drodze. Również religie uważają siebie za drogi (...). Doświadczenie doznawane u rozwidlenia dróg jest wielce pouczające, ponieważ tu nie tylko spotykają i krzyżują się drogi, lecz także rozchodzą się one w różnych kierunkach. Po ludzku sądząc, obecność ludzi na tej samej drodze często jest już wielką pomocą, jednakże dopiero wtedy staje się ona skuteczną pomocą, gdy wyraźny jest cel, ku któremu wiedzie droga”²⁹⁹. E. Sakowicz natomiast uważa: „Pielgrzymi przez fakt przebycia tysięcy kilometrów, by znaleźć się w jednym miejscu, poświadczyli, iż wszystkie religie powinny pokonywać dystans je dzielący, a mierzony nie tylko w kilometrach – dystans kultur i mentalności – aby poznać innych, a przez to zrozumieć siebie”³⁰⁰.

4) Spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym

W *Tertio millennio adveniente* papież wzywa, by przed Jubileuszem chrześcijaństwa zmierzyć się z sekularyzmem i podjąć dialog z wielkimi religiami: „W tym dialogu szczególne miejsce przysługuje żydom i muzułmanom. Oby Bóg pozwolił, by dla potwierdzenia tych zamysłów możliwe stało się zorganizowanie wspólnych spotkań w miejscach o symbolicznym znaczeniu dla wielkich religii monoteistycznych. Z myślą o tym poszukuje się już właściwych metod przygotowania zarówno historycznych spotkań w miejscach o wielkiej wymowie symbolicznej – w Betlejem, Jerozolimie i na Synaju – które mają pogłębić dialog z żydami i z wyznawcami islamu, jak i spotkań z przedstawicielami wielkich religii świata w innych miejscach. We wszystkich tych przedsięwzięciach należy jednak zważać, by nie prowadziły one do niebezpiecznych nieporozumień, i zachowywać czujność wobec ryzyka synkretyzmu oraz łatwego irenizmu”³⁰¹. W innym miejscu pisał: „Taka sama będzie zatem waga i doniosłość celebracji Jubileuszu w Rzymie oraz w Ziemi,

²⁹⁹ Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień modlitwy..., dz. cyt., s. 111.

³⁰⁰ Sakowicz E., „Pokoju nie można osiągnąć bez modlitwy...”. Dziesięciolecie Dnia Modlitwy o pokój w Asyżu, Jednota 41(1997) n. 3 s. 20-21. Por. Sakowicz E., X Rocznica Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu (27 X 1986 - 27 X 1996), CT 66(1996) f. 4, s. 189-192.

³⁰¹ TMA, n. 53.

którą słusznie nazywamy «świętą» (...). Oby Jubileusz przyczynił się do postępu we wzajemnym dialogu, abyśmy pewnego dnia mogli wszyscy – żydzi, chrześcijanie i muzułmanie – przekazać sobie w Jerozolimie pozdrowienie pokoju³⁰².

Symboliczne znaczenie miała po spotkaniu w Asyżu agapa w Watykanie. Mówił papież: „Ze wzgórz Umbrii przybyliśmy na wzgórze Rzymu i teraz witam was gorąco w moim domu (...). Wczoraj zgromadziliśmy się przy św. Franciszku. Tutaj spotykamy się przy Rybaku Piotrze. Asyż i Rzym, Franciszek Piotr – jakże odmienne są oba miejsca i obie postacie. Zarazem jednak obaj święci ponieśli w świat orędzie pokoju³⁰³. To spotkanie wpisuje się także w spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym.

Komisja do Spraw Dialogu Międzyreligijnego, również w tym duchu, akcentuje potrzebę zorganizowania w Roku Jubileuszowym spotkań na modlitwie z akcentem na rachunek sumienia, żal za grzechy i przebaczenie³⁰⁴.

5) Dzielenie się bogactwami duchowymi

W *Dialog i głoszenie*, w punkcie o dialogu doświadczenia religijnego, znajdujemy jeszcze inne płaszczyzny, na których rozwija się dialog międzyreligijny. Dokument stwierdza, że dialog doświadczenia religijnego jest wtedy gdy: „osoby zakorzenione w swych własnych tradycjach dzielą się swymi bogactwami duchowymi, na przykład w dziedzinie modlitwy i kontemplacji, w dziedzinie wiary i poszukiwań Boga lub Absolutu³⁰⁵. W tej formie mieszczą się przeróżne wysiłki, by Bóg był najważniejszy w życiu i by życie człowieka było coraz bardziej ukierunkowane na Boga. Natomiast dokument: „Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii” stwierdza: „ten rodzaj dialogu prowadzi do obopólnego ubogacenia i owocnej współpracy w popieraniu

302 Jan Paweł II, Bulla „Incarnationis mysterium” ogłaszająca Wielki Jubileusz roku 2000, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 244.

303 Jan Paweł II, W domu Piotra. Przemówienie Ojca Świętego podczas braterskiej agapy w Watykanie (25.01.2002 - Watykan), OR23(2002) n. 3, s. 22.

304 Por. Accattoli L., Kiedy papież prosi o przebaczenie. Wszystkie „Mea culpa” Jana Pawła II, Kraków 1999, s. 79.

305 DG, n. 42.

i chronieniu tych wartości i duchowych ideałów, które są w człowieku najwyższe. Prowadzi on do wzajemnego przekazywania przesłanek wiary (...). Dla chrześcijan jest to okazja do tego, by umożliwić drugiemu egzystencjalne doświadczenie wartości Ewangelii³⁰⁶. Przez tę formę dialogu ubogacają się także chrześcijanie. Wyraźnie to widać w wypowiedzi papieża do Sekretariatu dla Niechrześcijan: „Chrześcijanin znajduje tam z największą dla siebie korzyścią tradycje prawdziwie religijnego ludu, czyta i słuca świadectwa ich mądrości i ma bezpośrednie świadectwo ich wiary. Przypomina sobie czasami słowa Jezusa: „U nikogo w Izraelu nie znalazłem tak wielkiej wiary” (Mt 8,10).³⁰⁷

U podstaw tego dialogu leży zakorzenienie we własnych tradycjach, otwartość i wola ubogacania wszystkich stron dialogu. Papież uważa, że dzielenie się bogactwami duchowymi jest oznaką dojrzałej wiary i znakiem dojrzałości do dialogu: „Kto mówi o swoich duchowych doświadczeniach staje się świadkiem i wyznawcą. Do prawdziwego dialogu międzyreligijnego (...) należy wyznanie wiary. Dzieje się tak chociażby z tego powodu, żeby ludzie, którzy podchodzą do siebie z otwartością i szczerością, nie ukrywali przed sobą swoich skarbów. Kto bowiem sądzi, że powinien ukrywać swoje skarby jest albo egoistą, ponieważ nie jest gotowy do dzielenia się, albo nie jest przekonany o ich wartości. W takiej sytuacji powinien zrewidować swoje myślenie”³⁰⁸.

To dzielenie się wiarą dotyczy, według papieża, podstawowego doświadczenia Boga, Absolutu: „Każda religia miała zawsze ludzi, którzy «starając się wyjść naprzeciw niepokojowi ludzkiego serca», odczuwali szczególny pociąg ku Wiekuistemu Absolutowi”³⁰⁹. Podobnie w *Redemptor hominis*: „(...) na różnych wprawdzie drogach, przecież jakby w jednym kierunku postępuje to najgłębsze dążenie ducha ludzkiego, które wyraża się w szukaniu Boga – a zarazem w szukaniu poprzez dążenie do Boga – pełnego wymiaru człowieczeństwa, pełnego sensu życia ludzkiego”³¹⁰. Doświadczenie Absolutu to nie tylko odczucia poszczególnych osób, ale także bogactwo różnych religii. „Od zarania ludzkich dziejów różne religie zawsze starały się

³⁰⁶ PK, n. 35.

³⁰⁷ Jan Paweł II, Słowo i miłość dla owocnego dialogu (27 kwietnia 1979 - Watykan). Do Sekretariatu do spraw Niechrześcijan w: Jan Paweł II, Nauczanie papieskie, t II/1 -1979, dz. cyt., s. 424.

³⁰⁸ Waldenfels H., Chrystus a religie, Kraków 2004, s. 105.

³⁰⁹ Benedyktyni Tynieccy (red.), Jan Paweł II o św. Benedykcie. Pisma i przemówienia, Tyniec 1981, s. 35

³¹⁰ RH, n. 11.

wzbudzić w człowieku świadomość jego własnej tajemnicy, zachęcając go równocześnie do tego, by uznał istnienie Tajemnicy Absolutnej i w niej szukał odpowiedzi na własne pytania (...). Dzień asycki (...) stał się okazją do tego, aby dać wspólne i pokorne świadectwo tej Bożej tajemnicy, która jest jedynym źródłem pokoju”³¹¹.

Istota Boga, jaki On jest, staje się tematem dialogu szczególnie z wyznawcami religii monoteistycznych: „Wyznawca judaizmu czci Wszchemogącego jako Opiekuna człowieka i jako Boga obietnic życia. Chrześcijanin wie, że to miłość skłania Boga do wejścia w relację z człowiekiem i że miłość jest odpowiedzią jakiej On oczekuje od człowieka. Dla muzułmanina Bóg jest dobry i potrafi napełnić wierzącego swym miłosierdziem”³¹². Wyznawcy islamu „wierzą w tego samego dobrego, sprawiedliwego Boga”³¹³. Zwracając się do przywódców religii w Dhaki, papież nazywa Boga: „wszechmocną potęgą Najwyższego”³¹⁴. Takie stwierdzenie jest także wyjściem w stronę wyznawców innych religii.

Mimo tej powszechności doświadczenia Absolutu, Boga i tego jaki On jest, konieczne jest „zakorzenie we własnej tradycji”. Papież mówiąc o darach jakich Chrystus przez Ducha wyposażył Kościół nauczał: „Sobór Watykański II wymienia niektóre z tych darów: Pismo Święte, prawda o Trójcy Świętej, sakramenty, życie łaską, wiara, nadzieja i miłość oraz inne charyzmaty (por. *Lumen gentium*, 15; *Unitatis redintegratio*, 3). Poprzez te dary jednoczymy się z Ojcem, Synem i Duchem Świętym oraz tworzymy wspólnotę”³¹⁵. Zwracając się do osób konsekrowanych mówił: „Każda osoba konsekrowana stara się rozwijać w sobie wewnętrznego człowieka, który nie uchyla się od udziału w historii i nie zamyka się w sobie. Wsłuchując się ulegle w słowo Boże, którego Kościół jest stróżem i rzecznikiem, osoba konsekrowana ukazuje, że Chrystus, którego umiłowała ponad wszystko, i w tajemnicy Trójcy

³¹¹ Jan Paweł II, Wspólne świadectwo Bożej tajemnicy, która jest jedynym źródłem pokoju. Homilia podczas Mszy św. w Asyżu na zakończenie Tygodnia Modlitwy o Jedność Chrześcijan (25 stycznia 1987 - Asyż), w: Napiórkowski S.C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), *Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998*, Lublin 2000, s. 407.

³¹² Jan Paweł II, *Idźmy drogą pojednania i pokoju*. Przemówienie Ojca Świętego na zakończenie koncertu w Auli Pawłami (17 stycznia 2004 - Watykan), OR 25(2004) n. 3, s. 50.

³¹³ Jan Paweł II, *Nadprzyrodzona solidarność całej rodziny ludzkiej*. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych Sumatry (13 października 1989 - Medan), OR 10(1989) n. 12, s. 20.

³¹⁴ Jan Paweł II, *Z pomocą Najwyższego wszystko jest możliwe*. Spotkanie z przywódcami religii, duchowieństwem i alumunami (19 listopada 1986 - Dhaka), OR 8(1987) n. 1, s. 18.

³¹⁵ Tamże, s. 18.

Przenajświętszej znajduje przedmiot głębokiej tęsknoty ludzkiego serca i cel wszelkiego religijnego poszukiwania, naprawdę otwartego na transcendencję³¹⁶. Warto podkreślić z tej wypowiedzi że: Chrystus, Trójca Święta jest celem „wszelkiego ludzkiego poszukiwania”.

Autentyczne bogactwa duchowe, doświadczenie Boga mają owocować nawróceniem. W tym duchu wypowiadają się autorzy dokumentu *Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii*: „Każde autentyczne wezwanie Boga pociąga za sobą przekroczenie samego siebie. (...) «Nawrócenie (...) jest dziełem Łaski, w którym człowiek ma siebie samego w pełni odrodzić» (RH 12)”³¹⁷. Nawrócenie, odnowa moralna człowieka i społeczeństwa wchodzi także w zakres dialogu doświadczenia religijnego. Jan Paweł II widział w dialogu siłę, która pobudza poszczególne serca a w konsekwencji ogarnia cały świat. Nauczał: „Niechaj ta współpraca, przebiegając we wzajemnym szacunku sprawi, że będziemy mogli uczynić wiele dobrego w świecie, który staje się coraz bardziej materialistyczny i niewierzący”³¹⁸. Dialog jest po to „by ożywić duchowo postępowanie i przyczynić się do moralnej odnowy narodów”³¹⁹. Dialog prowadzi do zjednoczenia się na drodze przełamywania różnic i wzajemnego ubogacania, oczyszczenia i duchowego wzrostu.

6) Dialog intermonastyczny

Dialog doświadczenia religijnego przebiega także na płaszczyźnie monastycznej. W *Vita consecrata* papież wspominał o dialogu życia, dialogu dzieł i stwierdzał: „Instytuty zakonne mogą też rozwijać stosowne formy dialogu ze środowiskami monastycznymi innych religii”³²⁰. Dialog ten bazuje na pragnieniu, poszukiwaniu Boga i na pielęgnowaniu duchowości: „Ludzie

³¹⁶ VC, n. 103.

³¹⁷ PK, n. 37.

³¹⁸ Jan Paweł II, Religie posiadają moc kierowania ludzkimi sercami. Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich, uczestników Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu (31 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 18.

³¹⁹ Jan Paweł II, Znaki nadziei widoczne w Kościele. Audjencje generalne (25 listopada 1998 - Watykan), OR 20(1999) n. 3, s. 30-31. Por. także, Jan Paweł II, Listy uwierzytelniające nowego ambasadora Libanu (8 stycznia 1983 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t VI/1 -1983, dz. cyt., s. 42. Por. Papieska Rada do Spraw Środków Społecznego Przekazu, Kryteria współpracy ekumenicznej i międzyreligijnej w środkach społecznego przekazu (4 października 1989), w: Napiórkowski S.C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), Ut unum. Dokumenty Kościoła..., dz. cyt., s. 150.

³²⁰ VC, n. 102.

wybierający życie konsekrowane stają się – ze względu na samą naturę tej drogi – szczególnym punktem odniesienia dla owej tęsknoty za Bogiem, która zawsze nurtuje serce człowieka do podejmowania różnych form ascezy i duchowości (...). Praktykując ascezę osobistą i wspólnotową, która oczyszcza i przemienia całe życie, osoby te przeciwstawiają się pokusie egocentryzmu i zmysłowości i dają świadectwo autentycznego poszukiwania Boga³²¹. Zauważa papież także: „wśród wyznawców religii pozachrześcijańskich, przede wszystkim buddyzmu, hinduizmu i islamu, spotykamy od tysięcy lat ludzi »duchowych«, którzy często już od młodości opuszczają wszystko, aby obrać stan ubóstwa i czystości w poszukiwaniu Absolutu, stojącego poza światem widzialnym; trują się, by osiągnąć stan doskonałego wyzwolenia; uciekają się do Boga z miłością i ufnością; starają się podporządkować całym sercem Jego zakrytym postanowieniom (...). Dążą oni ze wszystkich sił do celu, pracują usilnie nad oczyszczeniem ducha, tak że stają się nieraz zdolni do złożenia Bogu własnego życia jako daru miłości³²². Dostrzegał papież wysiłki poszczególnych osób w różnych tradycjach religijnych, aby osiągnąć wzrost duchowy.

Ważnym dokumentem poruszającym omawiane zagadnienia jest przesłanie abpa M. Fitzgerald, Przewodniczącego Papieskiej Rady do Dialogu Międzyreligijnego: *Czego oczekuje Papieska Rada ds. Dialogu Międzyreligijnego od chrześcijańskich mniszek i mnichów?*³²³.

Dokument ten podkreśla rolę kontemplacji. Coraz częściej Kościół jest postrzegany jako organizacja niosąca pomoc, a nie jako wspólnota, która żyje modlitwą. Kontemplacja jest ważną rzeczywistością, na której są budowane relacje z innymi religiami. Abp M. Fitzgerald uważa: „Powodem, dla którego chrześcijańscy mnisi odczuwają wspólnotę z mnichami innych tradycji religijnych jest fakt, że powołanie monastyczne wyraża to, co jest fundamentalne dla każdej ludzkiej istoty, a mianowicie pragnienie Boga, pragnienie czegoś większego od własnej osoby³²⁴.

³²¹ VC, n. 103.

³²² Jan Paweł II, List apostolski „Parati smper”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, n. 8.

³²³ Fitzgerald M., Czego oczekuje Papieska Rada ds. Dialogu Międzyreligijnego od chrześcijańskich mniszek i mnichów?, w: http://lubin.benedyktyni.pl/przeczytaj/czego_oczekuje.shtm, (pobrano 5.05.2012).

³²⁴Tamże, n. 1.

Odpowiadając na pytanie postawione w tytule, podkreśla, że Rada oczekuje przede wszystkim wsparcia modlitewnego - modlitwy o dobre relacje z przedstawicielami innych religii. Następnie wymienia gościnność, która prowadzi do zdobycia pewnych umiejętności ułatwiających relacje np. opanowanie języka. „Inny aspekt gościnności dotyczy przyjmowania i towarzyszenia ludziom, którzy podążają duchową ścieżką i którzy niekiedy znajdują się daleko od chrześcijaństwa, a którzy są poszukujący. Wspólnoty monastyczne powinny być gotowe dzielić się z nimi bogactwem tradycji chrześcijańskiej w sposób, który będzie dla nich zrozumiały”³²⁵. Dokument mówiąc o gościnności nie wytyka braku, ale zachęca do wzrostu, który przejawia się poprzez przyjmowanie człowieka z jego religią i wiarą³²⁶.

Ale w temacie gościnności są także inne wypowiedzi. W dokumencie opracowanym przez Komisję do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego: *Kontemplacja i Dialog Międzyreligijny. Uwagi i perspektywy na podstawie doświadczenia katolickich mnichów i mniszek*³²⁷, znajdujemy zachętę do szczególnej ostrożności, aby nie wprowadzić do wspólnot tzw. „trojańskiego konia”. Także papież podkreślał: „Myślę w szczególności o dialogu międzyzakonnym oraz między innymi ruchami, grupami i instytucjami. Dla wszystkich konieczne jest odpowiednie przygotowanie i ciągłe pogłębianie tożsamości kościelnej”³²⁸.

Po gościnności, M. Fitzgerald mówi o możliwości studiowania kluczowych tekstów danej tradycji religijnej: „Odnosimy korzyść ze wzajemnego badania naszych duchowych tekstów a zatem ważną częścią wymiany teologicznej mogłoby być dzielenie się tekstami, które dają nam życie. Buddyści komentowali Regułę Benedykta (powstała z tego książka *Dharma Benedykta*) i Ewangelie. Chrześcijanie także byliby w stanie podzielić się swoim rozumieniem tekstów buddyjskich pod warunkiem, że będzie to wzajemnie akceptowane. Takie dzielenie się tekstami i ich komentowanie mogłoby

³²⁵ Tamże, n. 2.

³²⁶ Blée F., Podwójna przynależność religijna i dialog międzymonastyczny, *Annales Missiologici Posnanienses* 14(2004), s. 13.

³²⁷ Komisja do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog Międzyreligijny. Uwagi i perspektywy na podstawie doświadczenia katolickich mnichów i mniszek*, CT 67(1997) n. 2, s. 165.

³²⁸ Jan Paweł II, Wszyscy chrześcijanie są wezwani do dialogu z każdym wierzącym. Na zebraniu plenarnym Sekretariatu do Spraw Niechrześcijan (3 marca 1984 - Watykan) w: *Nauczanie papieskie*, t. VII/1 -1984, dz. cyt., s. 274.

odbywać się przez Internet³²⁹. Jesteśmy świadkami zainteresowania niechrześcijan szkołami duchowości chrześcijańskiej. „Buddyści chętnie czytają św. Jana od Krzyża i św. Teresę Wielką. Zafascynowani są niektórymi punktami Ćwiczeń Duchowych św. Ignacego Loyoli. Spotkać można niechrześcijan, którzy znają Tomasza a Kempis »O naśladowaniu Chrystusa«”³³⁰.

Następnie, omawiany dokument podkreśla atmosferę klasztoru. Cisza, prostota i ukierunkowanie na to, co najważniejsze, przemawia do ludzi nawet jeśli nie znają języka³³¹. To spotkanie w ciszy odbywa się także na gruncie wspólnot niechrześcijańskich. „Chodzi tu o dialog dość szczególny, ponieważ nie polega on na mówieniu o kontemplacji, ale na zaangażowaniu się chrześcijan w praktykę kontemplacyjnej ciszy wypracowanej w innej religii. Jednakże doświadczenie spotkań bez słów jest dialogiem w szerokim znaczeniu tego słowa. Jest to prawdopodobnie najbardziej znacząca duchowa wymiana międzyreligijna”³³².

Projekt Duchowej Wymiany obejmuje wyjazdy mnichów i mniszek katolickich do klasztorów niechrześcijańskich. Taki pobyt stwarza możliwości poznania różnych technik medytacyjnych, duchowości i jest także okazją do świadczenia o Jezusie. W *Kontemplacja i Dialog Międzyreligijny...* z 1993 czytamy: „Bezpośrednie spotkanie z kompetentnymi przedstawicielami innych tradycji stało się na szczęście możliwe dla wielu mnichów i mniszek. Sto klasztorów z Europy i Ameryki gościło u siebie mnichów hinduistycznych lub buddyjskich, a przeszło siedemdziesięciu mnichów i mniszek chrześcijańskich przebywało w różnych klasztorach Wschodu; od tego czasu przyczyniają się oni do rozpowszechniania w chrześcijańskich klasztorach na Zachodzie opartej na doświadczeniu wiedzy o drogach Wschodu”³³³. Tę zdobytą wiedzę należy odpowiednio interpretować i uważać, by nie wyciągać pochopnie niewłaściwych wniosków. Wielu zatrzymuje się nad podobieństwami albo przyjmuje z innych tradycji to, co wygodne a zaciera zasadnicze różnice.

³²⁹ Fitzgerald M., Czego oczekuje..., dz. cyt., n. 4.

³³⁰ Sakowicz E., Duchowość dialogu międzyreligijnego, w: Urbański S. (red.), Duchowość współczesnego Kościoła. Materiały z sympozjum z racji 185. rocznicy Wydziału Teologicznego (16.05.2002), Warszawa 2002, s. 42.

³³¹ Tamże, n. 5.

³³² Komisja do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog...*, dz. cyt., s. 156.

³³³ Tamże, s. 167.

Dokument *Kontemplacja i Dialog Międzyreligijny...* nawiązuje do doświadczenia katolickich mnichów i mniszek i stwierdza: „spotkania ze Wschodem często związane było z przejściem pewnego progu w ich życiu modlitwy. Dodają, że życie monastyczne ożywiało ich pragnienie głębokiego życia wewnętrznego, ale mieli poczucie stagnacji aż do dnia, w którym odkryli prostą metodę, jak np. siedzenie w ciszy, która pozwoliła im, z pomocą Ducha Świętego, zejść na bardziej fundamentalny poziom wewnętrznego zaangażowania”³³⁴.

Michael Fitzgerald mówi także o mnichach niechrześcijańskich, którzy żyli przez pewien czas w klasztorach chrześcijańskich. Spotykał się z mnichami niechrześcijańskimi, którzy zamieszkali w chrześcijańskim klasztorze. Mówi: „Odniosłem duży pożytek ze spotkania Programu Duchowej Wymiany Wschód-Zachód w 1990 roku – i nie byłem jedynym nie-benedyktynem uczestniczącym w tym spotkaniu. Moim pragnieniem jest, aby zobaczyć jak doświadczenie duchowej wymiany rozprzestrzenia się na inne grupy religijne, inspirując je do wprowadzenia dialogu międzyreligijnego w ich tradycje”³³⁵.

Mnisi niechrześcijańscy żyjąc przez pewien czas w klasztorach chrześcijańskich mają możliwość poznania duchowości chrześcijańskiej i form medytacji chrześcijańskiej. Mnisi buddyjscy czy hinduistyczni, którzy w 1987r. poznawali życie w klasztorach chrześcijańskich byli przyjęci na audiencji przez Jana Pawła II. Zwracając się do mnichów Zen mówił: „Jestem naprawdę szczęśliwy, że mogę Was przywitać na <Trzeciej wymianie duchowej Wschód-Zachód (...). W czasie poprzedniej wymiany międzyzakonnej, mnisi chrześcijańscy żyjący w waszych klasztorach mieli okazję docenić wasze stare tradycje. Byli bardzo poruszeni waszą braterską gościnnością. Pragnę podziękować wam za waszą subtelną uprzejmość i wyrazić nadzieję, że spotkania te będą w przyszłości kontynuowane”³³⁶. Przy innej okazji mówił: „Gratuluje tym z was, którzy mieszkając w małych grupkach w wielkich klasztorach chrześcijańskich, dzielili pełnię ich modlitwy i pracy przez trzy tygodnie. Wasze doświadczenie jest rzeczywiście epokowym wydarzeniem w historii międzyreligijnego dialogu. Mam nadzieję, że wasze doświadczenie

³³⁴ Tamże, s. 169.

³³⁵ Fitzgerald M., Czego oczekuje..., dz. cyt., n. 3.

³³⁶ Jan Paweł II, Do Mnichów Zen (9 września 1987 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 65.

dało wam lepsze zrozumienie tego, jakie znaczenie może mieć Chrystus dla człowieka i pozwoliło głębiej spojrzeć na to, co Chrystus myśli, kiedy mówi o Bogu, swoim Ojcu³³⁷.

Ta forma dialogu stała się tak ważna, że została powołana przez Stolicę Apostolską, Komisja do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, która współpracowała z Sekretariatem dla Niechrześcijan, a obecnie współpracuje z Papieską Komisją ds. Dialogu Międzyreligijnego. Z inicjatywy Stolicy Apostolskiej powstał Sekretariat Monastic Interreligious Dialogue (w skrócie M.I.D.), który działa w Ameryce Północnej. W Europie natomiast działa Dialogue Interreligieux Monastique (D.I.M.).

W ten rodzaj dialogu jest zaangażowanych coraz więcej osób i dlatego z obawy, by doświadczenia wielu katolickich mnichów i mniszek nie zostało w pełni niewykorzystane, członkowie Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego opracowali w 1993 dokument *Kontemplacja i Dialog Międzyreligijny. Uwagi i perspektywy na podstawie doświadczenia katolickich mnichów i mniszek*³³⁸. Dokument ten powstał z inspiracji kardynała F. Arinze i Papieskiej Rady do Dialogu Międzyreligijnego. W dużym stopniu dokument przedstawia jak wygląda dialog międzyreligijny w oparciu o doświadczenia mnichów i mniszek katolickich. Został on opracowany na podstawie ankiet przeprowadzonych w wyżej wspomnianej grupie.

Omawiany dokument wymienia różne sposoby praktykowania modlitwy w ramach dialogu z niechrześcijanami. Na pierwszym miejscu wspomina Komisja tych, którzy zapożyczają poszczególne elementy od niechrześcijan, ale nie ulegają wpływom tradycji religijnych, z których zostały zaczerpnięte. Chodzi tu, na przykład, o zapożyczenie pewnych modlitw. Takie używanie modlitw innych tradycji religijnych przez chrześcijan zmienia ich znaczenie. Bo nadaje się im charakter, znaczenie w rozumieniu chrześcijańskim³³⁹. Druga kategoria

³³⁷ Jan Paweł II, Do zakonników i świeckich różnych szkół buddyjskich. Audiencja generalna (26 września 1979 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 37.

³³⁸ Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog...*, dz. cyt., s. 155-170.

³³⁹ Por. Kluj W., Wspólna modlitwa wyznawców różnych religii, w: W. Kluj (red.), *Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze 20-21 kwietnia 1998 r.*, Poznań 1999, s. 154.

to ci, którzy na płaszczyźnie modlitwy weszli w bezpośredni kontakt z innymi tradycjami³⁴⁰.

Wychodząc od omawianego już stwierdzenia papieża: „każdą prawdziwą modlitwę pobudza Duch Święty”³⁴¹, Komisja stwierdza: „To przekonanie usprawiedliwia więc fundamentalną ufność, że formy modlitwy wypracowane poza tradycją chrześcijańską nie są *a priori* zagrożeniem dla wiary chrześcijańskiej. Potwierdza to zresztą historia chrześcijańskiej modlitwy. Jakkolwiek wpływy innych religii czasami zakłócały normalne funkcjonowanie wspólnot chrześcijańskich, to jednak tam, gdzie przyjmowano je z niezbędną duchową roztropnością, okazywały siłę pozytywną a nawet pozwalały niektórym lepiej wcielić w życie zasady Ewangelii. Możemy ostatecznie powiedzieć, że modlitwa nie jest tym bardziej chrześcijańska, im mniej jest narażona na wpływy z zewnątrz. To, co powoduje, że jest ona chrześcijańska, wynika raczej ze sposobu w jaki modlącemu udaje się napełnić duchem Jezusa Chrystusa, aby osiągnąć życie w Królestwie Niebieskim”³⁴².

Dużo ciekawych uwag znajdujemy w Dokumencie na temat warunków jakie muszą spełniać osoby, które podejmują dialog na tej płaszczyźnie. Komisja podkreśla potrzebę mocnego osadzenia we wspólnocie Kościoła, we własnym zakonnym środowisku. Ma tu na myśli akceptację wspólnoty, zaufanie przełożonego i odniesienie do komisji czuwających nad dialogiem intermonastycznym. Bardzo podobnie wypowiada się Fitzgerald, który kładzie ponadto akcent na potrzebę zaangażowania się w dialog całej wspólnoty, bo to jest gwarancją ciągłości i stałości. Nie może on być traktowany jako hobby jednej czy kilku osób³⁴³.

Najczęściej benedyktyni, cystersi i trapiści byli zachęceni do podjęcia dialogu z mnichami innych tradycji religijnych.

Dokument następnie podkreśla potrzebę zakorzenienia w tradycji chrześcijańskiej. Mówi on o potrzebie znajomości własnego bogactwa

³⁴⁰ Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog...*, dz. cyt., s. 157.

³⁴¹ Jan Paweł II, *Duch Boży a „ziarna prawdy” obecne w religiach niechrześcijańskich*. Audiencja generalna (9 września 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 44. Por. Jan Paweł II, *To, co powinno stać się kontynuacją spotkania w Asyżu*. Przemówienie do Kurii Rzymskiej (22 grudnia 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 11-12, s. 32.

³⁴² Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog...*, dz. cyt., s. 158-159.

³⁴³ Por. Fitzgerald M., *Czego oczekuje...*, dz. cyt., n. 5.

duchowego: „Byłoby co najmniej dziwne, gdyby chrześcijańscy mnisi lub mniszki byli dobrymi znawcami Bhagavad-gity, Nagardżuny czy Dogena, a nie znali jednocześnie Grzegorza z Nyssy, Eckharta czy Jana od Krzyża”.³⁴⁴

Następnie akcentuje konieczność kierownictwa duchowego. Komisja zwraca jeszcze uwagę na niebezpieczeństwo powierzchownych i niedojrzałych motywów, np. chęć doświadczenia niezwykłych doświadczeń duchowych, czy chęć pewnej zmiany. Dlatego bardzo istotnym warunkiem dialogu jest dojrzałość psychologiczna, duchowa i ludzka, obejmująca całego człowieka³⁴⁵.

W omawianym tekście, oprócz zaakcentowanych cech i warunków jakie powinien spełniać mnich lub mniszka wchodząc na drogę dialogu doświadczenia religijnego, znajdujemy wskazania dotyczące relacji z partnerami dialogu. Pierwsze wskazanie to odkrywanie autentycznych przedstawicieli danej tradycji religijnej czy wspólnoty. Często niestety, jak wyrażają się autorzy, spotykamy się z zafalszowanymi półproduktami. Drugie wskazanie to rozpoznanie autorytetu. Nie należy dokonywać osądu samej osoby, ale trzeba oceniać przedstawianą naukę i duchowe prowadzenie: „Prawdziwy «autorytet» łatwo zweryfikować za pomocą pewnej liczby kryteriów (...): Po pierwsze, kryterium prawdziwej wolności: w jakiej mierze mistrz sam w sobie jest człowiekiem wolnym od własnego ego, od przywiązania do pieniędzy, komfortu, sławy czy oddania, jakie okazują mu jego uczniowie; czy jest naprawdę pokorny i bez pogardy podchodzi do powszechnych norm moralnych i dogmatycznych swojej religii? Innym kryterium służącym do określenia autorytetu jest jakość jego formacji duchowej; jego więź z własną tradycją, jego duchowe dziedzictwo i sposób, w jaki odnosi się do Pism lub przeciwnie, czy nimi manipuluje. Na koniec, ostatnia seria ważnych kryteriów dotyczy jego postawy względem innych tradycji religijnych: czy sam pragnie nauczyć się czegoś, czy też interesuje go wyłącznie nawracanie na własną religię?”³⁴⁶.

Warto przyrzeć się omawianym zagadnieniom w kontekście inkulturacji. Papież mówił: „Kontakt z religiami Azji, zwłaszcza z hinduizmem i buddyzmem,

³⁴⁴ Tamże, s. 161.

³⁴⁵ Por. Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog...*, dz. cyt., s. 160-163.

³⁴⁶ Tamże, s. 164-165.

które odznaczają się nieszczęśliwym duchem kontemplacji i wypracowały własne metody medytacji i ascezy, może w dużej mierze przyczynić się do inkulturacji Ewangelii na tym kontynencie. Mądry dialog między katolikami i zwolennikami innych tradycji może pomóc w odkrywaniu wspólnych elementów w ich życiu duchowym oraz w sposobie wyrażania wiary religijnej, nie zacierając przy tym różnic³⁴⁷. Podobnie w *Vita consecrata*: „Osoby konsekrowane winny przyjąć wyzwanie inkulturacji jako zachętę do owocnej współpracy z łaską w obcowaniu z różnymi kulturami (...). Autentyczna inkulturacja wymaga przyjęcia postaw podobnych do tych, jakie przyjął Chrystus, gdy stał się człowiekiem i zamieszkał między nami z miłością i pokorą. W tym sensie życie konsekrowane czyni tych, którzy je przyjęli, szczególnie podatnymi do podjęcia złożonego procesu inkulturacji, ponieważ przyzwyczajają ich do oderwania się od rzeczy materialnych, a nawet od wielu aspektów własnej kultury. Podejmując z takim nastawieniem trud poznawania i rozumienia różnych kultur, osoby konsekrowane mogą lepiej rozeznaczyć autentyczne wartości oraz określić sposób, w jaki należy je przyjąć i wydoskonalić przy pomocy własnego charyzmatu. Nie należy zapominać, że liczne stare kultury są tak ściśle zespolone z przejawami religijności, że religia stanowi często transcendentálny wymiar samej kultury. W takim przypadku prawdziwa inkulturacja musi się koniecznie wiązać z poważnym i otwartym dialogiem międzyreligijnym³⁴⁸. Misjonarze szybko zrozumieli, że przekaz ewangeliczny będzie mógł znaleźć dla siebie miejsce dopiero po nawiązaniu głębokiego dialogu z miejscowymi religiami³⁴⁹. Ponownie stajemy w tej pracy przed pytaniem - jak daleko można się posunąć w tym dialogu?

Zafascynowanie niechrześcijańskimi formami medytacji i ascezy jest od dłuższego czasu duże. Benedyktyni, jezuici czy franciszkanie prowadzą szkoły medytacji zen, jogi i szkoły oparte na innych praktykach Wschodu. Podobne praktyki miały miejsce podczas kongresu zorganizowanego przez A.I.M. (*Aide à l'implantation Monastique*) w Bangalore (1973). Uczestnicy mieli „możliwość poddania się ćwiczeniom medytacyjnym typu *joga*, *zen* lub tybetański

³⁴⁷ Jan Paweł II, *Podajemy szczerzy dialog, aby usuwać przyczyny nietolerancji i nieporozumienia*. Do członków Papieskiej Rady ds. Dialogu Międzywyznaniowego, OR 14 (1993) n. 3, s. 32-33.

³⁴⁸ VC, n. 79.

³⁴⁹ Por. Blée F., *Podwójna przynależność religijna i dialog międzymonastyczny*, *Annales Missiologici Posnanienses* 14(2004), s. 10-11.

buddyzm³⁵⁰. Zwolennicy tych praktyk uważają, że można poszczególne techniki swobodnie przenieść do innej religii i pomagają one np. głębiej przeżywać chrześcijaństwo. Techniki te traktuje się jako religijnie neutralne.

Wymowne są także przypadki dołączenia do liturgii oficjum świętych tekstów hinduizmu³⁵¹. Można zastanawiać się, czy te wprowadzane zmiany nie wpłynęły na kryzys życia monastycznego jaki jest zauważalny w ostatnim okresie w wielu krajach Europy czy w Stanach Zjednoczonych.

A. Siemieniewski widzi w takim podejściu duże niebezpieczeństwo: „Rezultatem może być mianowicie wniosek o nieistnieniu specyficznej wartości religii chrześcijańskiej i o nieistnieniu żadnego specyficznie chrześcijańskiego daru duchowego, który w tej samej mierze nie byłby osiągalny w innych religiach, czy nawet po prostu w szczerym skupieniu wewnętrznym oderwanym od jakiegokolwiek religii³⁵². Wspomniany autor przytacza także wypowiedź, między innymi, teologa H. U. von Balthasar, który uważa odchodzenie od tradycyjnej kontemplacji chrześcijańskiej na rzecz medytacji według technik zaczerpniętych z religii wschodnich za zdradę³⁵³.

Powyższe praktyki doprowadziły do stworzenia nowego pojęcia: *podwójna przynależność*. „Oprócz swojej przynależności chrześcijańskiej niektórzy przyznają się do pewnej przynależności do hinduizmu lub buddyzmu. Ta przynależność najczęściej bardziej wynika z porządku podobieństwa doświadczalnego i doktrynalnego aniżeli z podporządkowania się strukturalnej wspólnocie³⁵⁴. Kategoria podwójnej przynależności budzi wśród teologów wiele kontrowersji. Teolodzy opracowujący dokument „Kontemplacja i dialog” zauważają: „Trzeba połączyć dwie ewangeliczne postawy: z jednej strony postawę pokory i szacunku wobec tajemnicy danej każdemu: z drugiej strony zachować prostotę, postawę przeciwną dwuznaczności, gdyż nie można stać jedną nogą w jednej a drugą w drugiej religii! Prawdziwy dialog ma miejsce

³⁵⁰ Tamże, s. 11.

³⁵¹ Por. Bolewski J., *Nic jak Bóg*, Warszawa 1993, s. 119-122.

³⁵² Siemieniewski A., *Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii*. Wrocław 2000, s. 19.

³⁵³ Por. Balthasar H.U. von , *Meditation als Verrat, Geist und Leben* 50(1977) n. 4, s. 265. Por. Siemieniewski A., *Mistyczny wymiar w dialogu międzyreligijnym: głos H.U. von Balthasara*, w: <http://www.siemieniewski.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 15.09.2011).

³⁵⁴ Blée F., *Podwójna przynależność religijna i dialog międzymonastyczny*, *Annales Missiologici Posnanienses* 14(2004), s. 7.

między partnerami, którzy zachowują swoją tożsamość i troszczą się o wzajemność dokonywanej wymiany”³⁵⁵.

Natomiast F. Blée uważa: „Określenie <podwójna przynależność> donosi się bardziej do doświadczenia”³⁵⁶. I nieco dalej „Określenie to sugeruje, z punktu widzenia socjologicznego, że mnich chrześcijański należy strukturalnie do wspólnoty nie tylko chrześcijańskiej, lecz również buddyjskiej lub hinduistycznej. Otóż żaden z mnichów prowadzących dialog nigdy nie usiłował należeć do wspólnoty niechrześcijańskiej. Wręcz przeciwnie, upominają się oni o swoją przynależność do wspólnoty monastycznej benedyktyńskiej lub cysterskiej (...) głoszą swoją wierność Bogu Jezusa Chrystusa oraz sakramentalnemu życiu Kościoła. Nawet jeśli niektórzy skłaniają się do pójścia za mistrzem buddyjskim lub hinduistycznym”³⁵⁷. Taki mnich pełni rolę „przewoźnika”. Zakorzeniony we własnej religii płynie na drugi brzeg by wrócić na własny brzeg z głębszym rozumieniem swojej religii.

³⁵⁵ Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog...*, dz. cyt., s. 167.

³⁵⁶ Blée F., *Podwójna przynależność religijna i dialog międzymonastyczny*, *Annales Missiologici Posnanienses* 14(2004), s. 23.

³⁵⁷ Tamże, s. 25.

Rozdział III

Dialog doświadczenia religijnego z judaizmem

Istotna zmiana w relacjach chrześcijan do religii niechrześcijańskich dokonała się od soborowej deklaracji *Nostra aetate*. W niej szczególne miejsce zajmuje relacja z judaizmem. W pierwotnej formie dokument ten miał być Deklaracją o żydach, dopiero w trakcie trwania prac dołączono kwestie religii niechrześcijańskich. Ojcowie soborowi zauważają, że korzenie Kościoła sięgają aż do Abrahama, Patriarchów, proroków i Mojżesza: „Dlatego Kościół nie może zapomnieć, że poprzez ten lud, z którym Bóg w swoim niewysłanym miłosierdziu zechciał zawrzeć dawne przymierze, otrzymał Objawienie Starego Testamentu i czerpie pokarm z korzenia szlachetnej oliwki, w którą wszczepione są gałązki oliwnej dziczki pogan. Kościół wierzy bowiem, że Chrystus, nasz Pokój, przez krzyż pojednał żydów i pogan oraz jednych i drugich w sobie uczynił jednością.”³⁵⁸

W dalszej części soborowej deklaracji czytamy: „Kościół zawsze też ma przed oczyma słowa apostoła Pawła o jego rodakach, «do których należy przybrane synostwo i chwała, przymierze i nadanie Prawa, pełnienie służby Bożej i obietnice. Do nich należą praojcowie, z nich również jest Chrystus według ciała» (Rz 9,4n)”³⁵⁹. Po przypomnieniu, że większość żydów nie przyjęła Chrystusa, ojcowie soborowi nauczają: „żydzi ze względu na swych praojców do tej pory pozostają umiłowanymi dla Boga”³⁶⁰. I w tym samym numerze omawianej deklaracji czytamy: „chrześcijanie i żydzi mają wspólne (...) wielkie duchowe dziedzictwo”³⁶¹.

Z tych stwierdzeń wypływają zalecenia: „święty sobór pragnie poprzeć i zaleca wzajemne poznawanie się i odnoszenie się z szacunkiem. Osiąga się je zwłaszcza poprzez studia biblijne i teologiczne oraz braterskie rozmowy”³⁶². Można w tej wypowiedzi dostrzec trzy płaszczyzny dialogu. Są to: obustronne poznanie, szacunek i braterski dialog. Poszczególne punkty wypływają z siebie i warunkują kolejne etapy relacji. Samo wzajemne poznanie bez szacunku

³⁵⁸ DRN, n. 4. Por. KKK, n. 839.

³⁵⁹ Tamże, n. 4.

³⁶⁰ Tamże, n. 4.

³⁶¹ Tamże, n. 4.

³⁶² Tamże, n. 4.

nie prowadzi do niczego twórczego w relacjach. Dopiero poznanie i wzajemny szacunek warunkują twórczy dialog. Nauczanie soboru ożywiło relacje z Żydami, nadało im kształt i wytyczyło kierunki.

Wielkim krokiem wpływającym na relacje było nauczanie soborowe jak również postawa i nauczanie papieży Jana XXIII i Pawła VI. Paweł VI w czasie trwania soboru odwiedził Izrael i Jordanię. Już wtedy papież musiał się zmierzyć z atakami na swojego poprzednika Piusa XII. Paweł VI „22 października 1974 roku utworzył Papieską Komisję ds. Religijnych Stosunków z Żydami, która dziś wchodzi w skład Papieskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijan. Włączenie Komisji do dykasterii ekumenicznej w Watykanie stanowiło odzwierciedlenie wyczuwalnej bliskości chrześcijaństwa wobec bratniej religii judaistycznej”.³⁶³

Bł. Jan Paweł II omawiając soborową deklarację zauważa, że ten dokument był wydarzeniem wyjątkowym: „Wielokrotnie powtarzano, że treść tej części, niezbyt długa ani też nadmiernie skomplikowana, stanowiła wydarzenie tworzące nową epokę i zmieniła istniejące relacje między Kościołem a narodem żydowskim oraz otworzyło w nich zupełnie nową erę. Cieszę się, że mogę potwierdzić tutaj (...), że owoce, jakie zebraliśmy od tamtego czasu (...) dowodzą podstawowej prawdy tych stwierdzeń”.³⁶⁴ Z jednej strony padają stwierdzenia o nowej epoce, a w innym miejscu papież, mówiąc do wspólnoty żydowskiej zgromadzonej na spotkaniu w Argentynie, zauważa: „stosunki między Kościołem katolickim a judaizmem budowane są na nowym fundamencie, który w gruncie rzeczy jest bardzo stary, bowiem zawiera się w nim bliskość obu naszych religii, połączonych tym, co Sobór określił mianem duchowej < więzi >”³⁶⁵.

Ciekawe spojrzenie na judaizm znajdujemy w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*. We fragmencie omawiającym pokłon trzech mędrców czytamy: „W tych »mędrkach«, reprezentantach wyznawców sąsiednich religii

³⁶³ Kopp M., Określenie relacji pontyfikatu – judaizm, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Warszawa 2006, s. 32-33.

³⁶⁴ Jan Paweł II, Przemówienie do Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate* (28 października 1985 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 104.

³⁶⁵ Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostołskiej do Argentyny (9 kwietnia – Buenos Aires), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Warszawa 2005, s. 121.

pogańskich, Ewangelia widzi pierwociny narodów, które przyjmują Dobrą Nowinę zbawienia przez Wcielenie. Przybycie mędrców do Jerozolimy, by »oddać [Królowi żydowskiemu] pokłon« (Mt 2,2), pokazuje, że szukają oni w Izraelu, w mesjańskim świetle gwiazdy Dawida (por. Lb 24,17; Ap 22,16), Tego, który będzie królem narodów. Ich przybycie oznacza, że poganie tylko wtedy mogą odkryć Jezusa i wielbić Go jako Syna Bożego i zbawiciela świata, gdy zwrócą się do Żydów (por. J 4,22) i przyjmą od nich obietnicę mesjańską, która jest zawarta w Starym Testamencie³⁶⁶. Bardzo mocno w tym tekście zaakcentowana jest waga Objawienia Bożego i rola tych, którzy są jego depozytariuszami. Kard. J. Ratzinger komentując ten fragment zauważa: „religie światowe mogą stać się gwiazdą, która sprawia, iż ludzie ruszają w drogę, i prowadzi ich w poszukiwaniu Królestwa Bożego. Gwiazda religii wskazuje na Jerozolimę, rozbłyskuje i wschodzi na nowo w Słowie Bożym, w Świętym Piśmie Izraela”³⁶⁷.

Nauczanie i działalność papieża była niewątpliwie wielkim krokiem na drodze dialogu z judaizmem, ale także nie było wolne od napięć i kryzysów. Wychodząc od antysemityzmu, o którym mówi *Nostra aetate*, skupia się papież nad Holocaustem nazywając go ludobójstwem. Holocaust jest tematem szczególnie ważnym dla współczesnych Żydów. W. Chrostowski zauważa: „Nie można sobie wyobrazić żadnej rozmowy z Żydami i judaizmem bez respektowania tego, czym jest zbiorowa pamięć żydowska o tragedii nazywanej Shoah, czyli Zagładą bądź Holocaust, czyli ofiara całopalna. Obok rzeczywistości i symboliki państwa Izrael jest to jeden z dwóch najważniejszych zworników współczesnej żydowskości. Nie brakuje głosów, że mamy do czynienia ze swego rodzaju religią oraz że «religia Holocaustu» zastąpiła świeckim Żydom prawdziwą tradycję religijną”³⁶⁸. Bardzo często kwestia odpowiedzialności chrześcijan za Holocaust, albo zaniedbań Kościoła w ratowaniu Żydów była tematem poruszonym przez stronę żydowską.

Trudną kwestią pontyfikatu bł. Jana Pawła II był stosunek do państwa Izrael, a w konsekwencji uznanie granic i stosunek do krwawych konfliktów z Palestyńczykami. Już na początku minionego stulecia T. Herzl zabiegał

³⁶⁶ KKK, n. 528.

³⁶⁷ Ratzinger J., *Granice dialogu*, Kraków 1999, s. 16.

³⁶⁸ Chrostowski W., *Wprowadzenie*, w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 338., s. 39.

u papieża Piusa X o poparcie działań, których celem było powstanie państwa izraelskiego. Papież miał jednak liczne obawy i zastrzeżenia. W 1947 roku ONZ wydało uchwałę o powstaniu w Palestynie państwa izraelskiego. Watykan nie podpisał się pod tą uchwałą. Powodem była nieuporządkowana kwestia społeczności arabskiej. W 1949 r. utworzono Papieską Misję w Palestynie, która miała opiekować się uchodźcami. Po wojnie sześciodniowej w 1967 r. w wyniku, której Izrael powiększył swoje terytorium, Stolica Apostolska zwiększyła działania, aby pomóc uchodźcom jak również podjęła działania, aby Jerozolima miała charakter międzynarodowy. Za pontyfikatu bł. Jana Pawła II Stolica Apostolska nawiązała stosunki dyplomatyczne z Izraelem. Papież podkreślał, że Żydzi mają prawo do istnienia w Ziemi Świętej, ale zaznaczał także, że takie samo prawo ma naród palestyński.

Szczególnym wydarzeniem była pielgrzymka bł. Jana Pawła II do Ziemi Świętej. Niestety zaraz po niej wybuchł nowy konflikt na Bliskim Wschodzie. Wielokrotnie papież zwracał się do przywódców Palestyny i Izraela wzywając do dialogu. Do dzisiaj sprawa granic nie jest uporządkowana, a sytuacja w Ziemi Świętej jest daleka od zasad sprawiedliwości, co także było przedmiotem wypowiedzi papieża.

Z niezadowoleniem środowisk żydowskich spotkała się decyzja papieża o mianowaniu Palestyńczyka Michela Sabbaha patriarchą Jerozolimy. Krytykowany był papież także za przyjmowanie Jasira Arafata przewodniczącego Organizacji Wyzwolenia Palestyny.

Na dialogu swój ślad zostawił także tzw. kryzys oświęcimski. W 1984 r. do budynku poza granicami obozu wprowadziły się siostry karmelitanki, aby modlić się za wszystkich pomordowanych. W 1985 r. rozpoczęły się intensywne protesty środowisk żydowskich. Były przypadki wtargnięcia siłą na teren klasztoru co wywołało oburzenie i działania katolików. W wyniku rozmów między przedstawicielami Kościoła katolickiego, a przedstawicielami europejskiej społeczności żydowskiej ustalono, że należy wybudować centrum dialogu i informacji. W 1987 r. dialog został zerwany przez stronę żydowską, powodem było niedotrzymanie terminu wykonania planowanych prac. W 1993 roku papież nakazał siostrom opuścić budynek przy obozie i przesiedlić się

w inne miejsce w Oświęcimiu.³⁶⁹ Analizując wydarzenia jakie miały miejsce, widząc wielorakie konflikty i napięcia, odkrywamy jak bardzo papieżowi zależało na dialogu.

Dialog doświadczenia religijnego z judaizmem nie jest dialogiem ze wszystkimi żydami. Dialog może zaistnieć przy pewnej otwartości, szacunku. Nie wszyscy żydzi są otwarci na dialog, podobnie jak i w Kościele można znaleźć kręgi, grupy o podobnym nastawieniu. Teksty soborowe nakreślają fundamenty na których ma się rozwijać dialog, gdy zaistnieje. Nakreślają one także kierunki w jakich wspólne rozmowy i spotkania mają zmierzać. W tym duchu zostały wydane także, w 1974 i w 1985 *Wytyczne*³⁷⁰ do dialogu z żydami.

Prowadzenie dialogu bł. Jan Paweł II odbierał w kategoriach Bożego nakazu. A poszczególne kluczowe wydarzenia jako znak Bożej Opatrzności. Dialog był także dla niego tajemnicą, którą odsłaniał Bóg. W tej części pracy przyjrzymy się tym wszystkim wypowiedziom papieża, spotkaniom, gestom, które wchodzą w zakres dialogu doświadczenia religijnego.

1) Modlitwa

Jedną z podstawowych płaszczyzn na których rozwija się dialog doświadczenia religijnego jest modlitwa. Często bł. Jan Paweł II podkreślał wspólne korzenie modlitwy i jej podobieństwo. Podczas przemówienia do członków Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności papież mówił: „Do Boga zatem chciałbym się zwrócić, kończąc te rozważania. My wszyscy, żydzi i chrześcijanie, modlimy się często do Niego tymi samymi modlitwami, wziętymi z Księgi, którą jedni i drudzy uznajemy za Słowo Boże. Do Niego należy udzielenie obu naszym wspólnotom religijnym, które są tak sobie bliskie, owego pojednania i skutecznej miłości, które stanowią zarazem Jego przykazanie i Jego dar (por. Kpł 19,18; Mk 12.30). W tym sensie, ufam, za każdym razem,

³⁶⁹ Por. Sprawa klasztoru sióstr karmelitanek w Oświęcimiu, w: OR 10(1994) n. 10-11, s. 9-13.

³⁷⁰ Por. Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, *Wytyczne i wskazówki dla wprowadzenia w życie soborowej deklaracji *Nostra aetate* nr 4*, w: Tygodnik Powszechny R. 29 (1975) n. 5, s. 2. Por. Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, *Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego*, OR 6 (1985) n. 6-7, s. 1,7-10.

gdy żydzi odmawiają *Szma Izrael*, za każdym razem, gdy chrześcijanie przywołują pierwsze i drugie przykazanie, za łaską Boga zbliżamy się do siebie nawzajem.”³⁷¹ W wypowiedzi tej widzimy, że papież podkreśla to, że jedni i drudzy modlą się tymi samymi modlitwami. Po drugie – jedni i drudzy stają przed tym samym przykazaniem, przed darem Bożym, Jego łaską. Po trzecie – gdy jedni i drudzy odmawiają swoje modlitwy otwierają się na łaskę Bożą. Mówiąc o przykazaniu odwołuje się papież do tekstu ze Starego Testamentu, ale także do fragmentu z Nowego Testamentu. Co także ma swoją wymowę i znaczenie. Dojrzały dialog naznaczony jest szacunkiem do innych tradycji religijnych, ale także oczekuje szacunku do tego, co jest bogactwem drugiej strony dialogu.

Na zakończenie omawianego spotkania papież powiedział: „pozwólcie, że wyrażę raz jeszcze wam wszystkim moje serdeczne pozdrowienie i życzenie tym słowem tak bogatym w znaczenie, przejętym z języka hebrajskiego, którego my, chrześcijanie, również używamy w naszej liturgii: Pokój z wami. *Szalom, Szalom!*”³⁷². Często swoje przemówienia do żydów kończył bł. Jan Paweł II tym pozdrowieniem. Warto podkreślić, że jest to słowo używane przez chrześcijan w liturgii. Sobór naucza, że: „Liturgia (...) jest szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i jednocześnie jest źródłem, z którego wypływa jego moc.”³⁷³ Podkreślenie miejsca tej popularnej żydowskiej modlitwy w liturgii Kościoła jest zaakcentowaniem rangi, wagi tej modlitwy. Mówił papież: „*Szalom! Pokój!* To religijne pozdrowienie jest zaproszeniem do pokoju. Ma ono zasadniczą wagę w naszym spotkaniu dzisiejszego ranka, przed szabatem; zasadniczą wagę ma też ono w perspektywie chrześcijańskiej, ponieważ jest to pozdrowienie pokoju, skierowane przez zmartwychwstałego Pana do apostołów zebranych w Wieczerniku”³⁷⁴.

W swoich wypowiedziach papież zauważa w tradycji religijnej, do której się zwraca, dni szczególne: dni modlitwy, święta, uroczystości. W cytowanym tekście podkreśla np. dzień szabat. W Przesłaniu na stulecie Synagogi

³⁷¹ Jan Paweł II, Przemówienie do członków Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności (12 marca 1979 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 57.

³⁷² Tamże, s. 57.

³⁷³ KL, n.10.

³⁷⁴ Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostołkiej do Austrii (24 czerwca 1988 - Wiedeń), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 147.

Rzymskiej zauważył: „Dzisiejsze spotkanie stanowi niejako przygotowanie do bliskiej waszej uroczystości Szawuot oraz naszej Pięćdziesiątnicy, stanowiących celebrację pełni jednych i drugich świąt Paschy”.³⁷⁵ Szawuot to Święto Tygodni, zwane też Świętem Żniw, Pięćdziesiątnicą lub Zielonymi Świątkami. W tym dniu synagogi są ozdabiane zielonymi gałązkami a pobożni żydzi studiują Torę. Jest to święto związane z otrzymaniem Bożego Prawa, ale także z dziękczynieniem za żniwa.

W Strasburgu w 1988 przemawiając do przywódców wspólnoty żydowskiej papież wychodząc od słów św. Pawła mówił: „Gdy chodzi o wybranie, są oni – ze względu na praojców – przedmiotem miłości. Bo dary łaski i wezwanie Boże są nieodwołalne (Rz 11, 28-29)”³⁷⁶. Skupia się nad treścią tego „wybrania” i „wezwania”. Zauważa, że żydzi są wezwani do święcenia Bożego Imienia i odpowiedzialności za świat. „Chodzi o wybór – jak to przed chwilą powiedzieliście – dla «uświęcenia Jego Imienia», dla służby całej ludzkości. To powołanie do uświęcenia Imienia wyrażacie w waszej codziennej modlitwie *Kadisz*: »Niech będzie uwielbione i uświęcone Twoje wielkie Imię!« Albo gdy czynicie to słowami Izajasza: »Święty, Święty, Święty Pan Zastępów. Cała ziemia jest pełna Jego chwały!« (Iz 6,3). W modlitwach radości czy pokuty, które cechują święta Rosz ha-Szanah, Yom Kippur i Sukkot jakie obchodzicie, są dni, w których prosicie wołając do Odwiecznego: »Ojcze nasz, Królu nasz, przebacz nam nasze grzechy«, *Hosza`na* -«Zbaw nas». (...) Właśnie przez waszą modlitwę, waszą historię i wasze doświadczenie wiary stale potwierdzacie podstawową jedność Boga, Jego ojcostwo i Jego miłosierdzie w stosunku do każdego mężczyzny i każdej kobiety, tajemnicę Jego planu powszechnego zbawienia (...)”³⁷⁷.

Dialog doświadczenia religijnego prowadzi do odkrycia bogactwa w różnych tradycjach religijnych i do dzielenia się własnym bogactwem. Papież po tych słowach uznania dla tego Bożego wybrania, daru i modlitw wielbiących Imię Boga, odkrywa bogactwo jakie Bóg złożył w Kościele, odkrywa tajemnice Jezusa Chrystusa i istotę modlitwy chrześcijańskiej: „Otóż ta tajemnica

³⁷⁵ Jan Paweł II, Przesłanie na stulecie rzymskiej Synagogi Większej (13 lutego 2003 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt. , s. 340.

³⁷⁶ Jan Paweł II, Przemówienie Jana Pawła II do przedstawicieli społeczności żydowskiej podczas pielgrzymki do Francji (9 października 1988 - Strasburg), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt. , s. 156.

³⁷⁷ Tamże, s. 156.

jest zakorzeniona w tajemnicy osoby Jezusa Chrystusa, Żyda, ukrzyżowanego i uwielbionego: „Św. Paweł napisał w Liście do Efezjan: Tajemnica ta: »nie była oznajmiona synom ludzkim w poprzednich pokoleniach, tak jak teraz objawiona przez Ducha Świętym Jego apostołom i prorokom, to znaczy, że poganie już są współdziedzicami i współczłonkami Ciała, i współuczestnikami Ciała, i współuczestnikami obietnicy w Chrystusie Jezusie przez Ewangelię« (Ef 3, 5-6). Przedtem apostoł zwracając się (...) stwierdził: »Albowiem wszyscy ci, których prowadzi Duch Boży, są synami Bożymi. Nie otrzymaliście przecież ducha niewoli, by się znowu pogrążyć w bojaźni, ale otrzymaliście ducha przybrania za synów, w którym możemy wołać: Abba Ojczy!« (Rz 8, 14-15). Dlatego właśnie również my uznajemy i wielbimy chwałę Boga, Ojca, Pana tych, którzy oddają mu cześć «w duchu i prawdzie» (J 4, 24)».³⁷⁸

Bł. Jan Paweł II podkreślał, że pewne modlitwy są dla Żydów i chrześcijan wspólne. Wspólne w sensie dosłownym jak np. Psalmy, ale także wspólne w znaczeniu szerszym jako postawa, dyspozycja serca: „«Słuchaj, Izraelu (...) Będziesz miłował Pana, Boga twojego, z całego serca swego, z całej duszy swojej, ze wszystkich sił swoich. Niech pozostaną w twym sercu te słowa, które ja ci dziś nakazuję. Wpoisz je twoim synom» (Pwt 6,4-7). Te słowa, które pobożny Żyd powtarza codziennie, rozbrzmiewają także w sercu każdego chrześcijanina. »Słuchaj, niech pozostaną w twym sercu te słowa!«”.³⁷⁹

Podczas wielu spotkań papież zwracał się do Boga modląc się za Żydów. Czasami przyzywał orędownictwa Matki Najświętszej. Podczas audiencji generalnej, wspominając powstanie w getcie warszawskim, modlił się: „Pani Jasnogórska! (...) Dziś proszę Cię, abyś przyjęła hekatombę ofiar tych naszych braci i sióstr, którzy należąc do narodu żydowskiego, dzielili z nami doświadczenia straszliwej okupacji hitlerowskiej – i ponieśli okrutną śmierć z rąk

³⁷⁸ Tamże, s. 156-157.

³⁷⁹ Jan Paweł II, Z rozważania podczas audiencji generalnej po powrocie z podróży apostolskiej do Egiptu i na Synaj (1 marca 2000 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 282.

okupanta stolicy Polski. Oddając hołd pamięci niewinnie pomordowanych, prosimy: Niech Bóg Przedwieczny przyjmie tę ofiarę za ocalenie świata!”³⁸⁰.

Również często zachęcał do wspólnej modlitwy podając intencje. Tak było, gdy papież wspominał ofiary ostatniej wojny: „Módlmy się razem, aby podobna tragedia już nigdy więcej się nie wydarzyła”³⁸¹.

Były także wspólne modlitwy w sensie ścisłym: „Niech więc, drodzy przyjaciele, to nasze spotkanie stanie się gorącą modlitwą, wypowiedzianą słowami wzruszającej prośby proroka: »Pomnij obecnie na ramię Twe i imię Twoje. Tak, bo Ty jesteś Panem i Bogiem naszym, przeto chwalić Cię będziemy, Panie!« (Ba 3,5-6)”.³⁸² Bardzo często przemówienia do Żydów kończył papież modlitwą. Zachęcał, by była to modlitwa jednej i drugiej grupy religijnej. Ale łączył się także papież z modlitwami odmawianymi przez Żydów. W pięćdziesiątą rocznicę powstania w getcie warszawskim mówił: „Czyż moglibyśmy dziś nie stanąć obok was, umiłowani bracia Żydzi, by w modlitwie i medytacji wspomnieć tę jakże bolesną rocznicę? Bądźcie pewni, że nie niesiecie sami ciężaru tego wspomnienia: my modlimy się i czuwamy wraz z wami przed obliczem Boga świętego i sprawiedliwego, bogatego w miłosierdzie i przebaczenie”³⁸³.

Znana jest modlitwa papieża odmówiona za Żydów w Warszawie podczas wizyty na placu Umschlagplatz, w miejscu które służyło w czasie II wojny światowej jako plac przeładunkowy. Z tego miejsca byli wywożeni Żydzi do obozu zagłady w Treblince. Modlił się wtedy papież: „Boże Abrahama, Boże Proroków, Boże Jezusa Chrystusa. W tobie zawarte jest wszystko, Do Ciebie zmierza wszystko, Ty jesteś królem wszystkiego. Wysłuchaj naszych modlitw,

³⁸⁰ Jan Paweł II, Wspomnienie 40. rocznicy powstania w getcie warszawskim podczas audyencji generalnej (13 kwietnia 1983 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 78.

³⁸¹ Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Kolokwium Teologicznego z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate* (19 kwietnia 1984 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 98.

³⁸² Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej podczas podróży apostołskiej na Węgry (18 sierpnia 1991 - Budapeszt), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 192.

³⁸³ Jan Paweł II, Z rozważania przed modlitwą *Regina caeli*, nawiązującego do pamięci o powstaniu w getcie warszawskim (18 kwietnia 1993 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 206.

jakie zanosimy za naród żydowski, który – ze względu na swych przodków – jest Tobie nadal bardzo drogi (...).³⁸⁴

Spotykamy się także u papieża z zachętą do wychowywania do wspólnej modlitwy. Do Komitetu Wykonawczego Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów mówił: „W tym kontekście należy patrzeć na wasze ważne dzieło w pracy nad młodzieżą. Jednocząc młodych chrześcijan i żydów, wdrażając ich do życia, rozmowy, śpiewu i modlitwy razem, walnie przyczyni się do stworzenia nowego pokolenia mężczyzn i kobiet, wzajemnie zatroskanych jedni o drugich i o wszystkich (...).³⁸⁵

J. Dupuis uważa, że wspólna modlitwa chrześcijan i żydów nie stwarza większych problemów natury teologicznej. Adresatem modlitwy jednych i drugich jest ta sama Osoba. Bóg Abrahama, Mojżesza, to ten którego Jezus nazywa Ojcem. Modlitwy, które odmawiają żydzi takie jak Psalmi, Kantyki są też używane przez chrześcijan. Na pewno można tymi tekstami modlić się wspólnie gromadząc się na modlitwie: „Podobnie do przyjęcia przez wszystkich powinna być modlitwa, której nauczył swoich uczniów Jezus; jej zawartość i forma są głęboko inspirowane przez duchowość Biblii hebrajskiej. Bibliści zauważyli, że jedynym typowo chrześcijańskim niuansiem »Modlitwy Pańskiej« jest intymność i poufałość, do jakiej uczniowie są zaproszeni w swym zwracaniu się do Boga jako »Ojca«, z użyciem słowa »Abba«; nie należy również zapominać, że ojcostwo Jahwe w stosunku do Izraela jest jednym z tematów duchowości Starego Testamentu, opartym na centralnym wydarzeniu Wyjścia”.³⁸⁶

R. Kempniak biblista i przewodnik po Ziemi Świętej wspomina Mszę św. po śmierci papieża: „Jego postawę, słowa i gesty doceniali wyznawcy innych religii, czego szczególnym wyrazem stała się Msza święta w intencji Ojca Świętego, jaka odbyła się w Jerozolimie po jego śmierci. Uczestniczyłem w tej Eucharystii, więc widziałem na własne oczy wspólną modlitwę chrześcijan, żydów i muzułmanów. To było wydarzenie wyjątkowe”.³⁸⁷

³⁸⁴ Jan Paweł II, Modlitwa w intencji narodu żydowskiego (11 czerwca 1999 - Warszawa), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 274.

³⁸⁵ Jan Paweł II, Przemówienie do Komitetu Wykonawczego Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (6 czerwca 1984 - Watykan), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?, Garbol M.(opr.), Kraków 1999, s. 98

³⁸⁶ Dupuis J., Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu, Kraków 2003, s.326.

³⁸⁷ Kempniak R, Augustyn J., Jerozolima – miasto trzech religii, w: Życie Duchowe 60/2009, s. 141.

2) Post i pokuta

Bardzo mocno z modlitwą związany jest post a z nimi z kolei pokuta, przemiana życia, nawrócenie. Przed Dniem Modlitwy o Pokój w 2002 papież wezwał katolików, by dzień 14 grudnia był dniem pokuty i postu. Podczas modlitwy „Anioł Pański” zauważył: „Do tej inicjatywy zechcieli się przyłączyć także wyznawcy innych religii, a w szczególności żydzi i muzułmanie”³⁸⁸.

Bardzo często apelował papież o pokój w Ziemi Świętej, promował działania na rzecz sprawiedliwego pokoju, popierał wysiłki, których celem było doprowadzenie do pojednania i szanowania prawa międzynarodowego. Te wszystkie działania mają początek w sercu człowieka, który uznaje swój grzech i nawraca się.

Do przedstawicieli judaizmu i islamu mówił: „Wspólnie wyrazamy pragnienie, aby ludzie zostali oczyszczeni z nienawiści i zła, nieustannie zagrażających pokojowi i umieli podać sobie ręce, którym obca jest przemoc, a gotowe są nieść pomoc i ulgę potrzebującym. Wyznawca judaizmu czci Wszechmogącego jako opiekuna człowieka i jako Boga obietnic życia. Chrześcijanin wie, że to miłość skłania Boga do wejścia w relację z człowiekiem i że miłość jest odpowiedzią, jakiej On oczekuje od człowieka. Dla muzułmanina Bóg jest dobry i potrafi napełnić wierzącego swym miłosierdziem. Żywiąc to przekonanie, wyznawcy judaizmu, chrześcijanie i muzułmanie nie mogą pogodzić się z tym, by ludzkość była nękana niekończącymi się wojnami”³⁸⁹. Spotkanie z żywym Bogiem, który jest dobry, kocha i jest opiekunem człowieka staje się punktem wyjścia na drogę przełamywania nienawiści, zła i przemiany serca.

Bóg jest nie tylko inspiracją, ale także wyzwalającą mocą. W 1988 r. w Wiedniu papież mówił: „*Szalom!* Pokój! (...). Pokój zawiera propozycje i możliwość przebaczenia i miłosierdzia, które są szczególnym przymiotem naszego Boga, Boga Przymierza. Przeżywacie i święcicie w wierze tę pewność,

³⁸⁸ Jan Paweł II, Dzień postu i błagania o pokój (9 grudnia 2001 - Watykan), w: Anioł Pański z papieżem Janem Pawłem II, t. VIII, Dziwisz S., Ptasznik P., Hasiorowski S., Głowczyk J. (red.), Vaticana 2006, s. 188.

³⁸⁹ Jan Paweł II, Przemówienie na zakończenie koncertu w Auli Pawła VI (17 stycznia 2004 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 335.

obchodząc uroczyście, co roku wielki Dzień Pojednania, Yom Kippur, jako wielkie święto. My chrześcijanie, rozważamy tę tajemnicę w sercu Chrystusa, który – przebity grzechami naszymi i całego świata – umarł na krzyżu. (...) Nienawiść wygasła i zanikła, odnowiło się przymierze miłości. Jest to przymierze, którym żyje w wierze Kościół, w nim doświadcza on głębokiej i mistycznej więzi w miłości i wierze z żydami³⁹⁰. Widać wyraźnie, że temat pojednania papież podejmuje na płaszczyźnie dwóch religii.

W 1991 r. papież udał się w podróż apostolską na Węgry. Podczas spotkania ze wspólnotą żydowską został przywitany przez głównego rabina Petera Kardasa, który w swoim przemówieniu mocno skrytykował Kościół za jego postawę w okresie narodowego socjalizmu. Sytuacja stała się na tyle napięta, że telewizja przerwała transmisję na żywo³⁹¹. Papież w swoim wystąpieniu odniósł się do wypowiedzi rabina P. Kardasa. Mówił: „Byłoby złudzeniem sądzić, że mroczna siła egoizmu i nienawiści pozostaje całkowicie poza naszym życiem i nie plami w żaden sposób naszej egzystencji. «Usposobienie człowieka jest złe już od młodości» (Rdz 8,21), mówi Pan. I usposobienie to odzwierciedla się w naszym zachowaniu. Dlatego prawdziwe wyzwolenie od zła jest nieustannym przekraczaniem – z przemożną Bożą pomocą – Morza Czerwonego i polega na cierpliwym zmaganiu, przez które musimy czynić postępy w codziennej przemianie serca, czyli *teshuva*, podejmując pokutę, post i uczynki miłosierdzia. (...) Ten, który uwolnił swój lud od więzów zewnętrznej niewoli, wyzwoli nas również z niewoli wewnętrznej. Niech oblicze Pana rozjaśni nasze serca, abyśmy nie rozpamiętywali nieustannie doznanego zła ani nie czekali, ale sami czynili postępy w nawróceniu ku dobru i zapomniawszy o przeszłości współdziałali ze Stwórcą w budowaniu jaśniejszej przyszłości”³⁹².

Podczas pielgrzymki do Ziemi Świętej będąc w Instytucie Pamięci Yad Vashem mówił: „Nasze nauczanie religijne i doświadczenia duchowe nakazują nam zwyciężać zło dobrem. Pamiętamy, ale nie dlatego, że pragniemy zemsty,

³⁹⁰ Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostolskiej do Austrii (24 czerwca 1988 - Wiedeń), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 147.

³⁹¹ Por. Kopp M., Wstęp, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 65.

³⁹² Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej podczas podróży apostolskiej na Węgry (18 sierpnia 1991 - Budapeszt), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 191.

i nie po to, aby nienawidzić. Dla nas pamiętać znaczy modlić się o pokój i sprawiedliwość i poświęcić się czynnie tej sprawie”³⁹³. Podczas tej samej pielgrzymki na spotkaniu z prezydentem Izraela zapewniał: „Musimy pracować, aby nadeszła nowa era pojednania i pokoju między żydami i chrześcijanami. Przez moją wizytę składam przyrzeczenie, że Kościół katolicki uczyni wszystko, co możliwe, aby ta wizja nie pozostała jedynie marzeniem, ale stała się rzeczywistością”.³⁹⁴ Pokuta nie tylko jest wyzwoleniem ze zła, oczyszczeniem pamięci i pozostawieniem bolesnych doświadczeń. Doświadczenie grzechu, zła i jego skutków ma prowadzić do umiłowania dobra, do konkretnego działania by umacniać to co dobre.

Na progu nowego tysiąclecia Kościół uznawał wielokrotnie swoje błędy, winy. W jednym z przemówień papież mówił: „»Błogosławiony jesteś, Panie, Boże naszych przodków (...). Tak, zgrzeszyliśmy i popełniliśmy nieprawości, opuszczając Ciebie. Okazaliśmy się przewrotni we wszystkim, a przykazań Twych nie słuchaliśmy« (Dn 3,26.29). Tak modlili się żydzi po wygnaniu (por. także Ba 2,11-13), biorąc na siebie winy popełnione przez przodków. Kościół idzie w ich ślady i prosi o przebaczenie również historycznych win swych synów”.³⁹⁵ W tym akcie pokutnym Kościół naśladował tamtych żydów. W roku Jubileuszowym I Niedziela Wielkiego Postu była Dniem Przebaczenia. W liturgii szczególne miejsce zajęła Modlitwa Powszechna. Jednym z jej elementów było uznanie win popełnionych w stosunku do Izraela i prośba o Boże przebaczenie. Po modlitwie Kardynał E.I. Cassidy od siedmioramiennego świecznika zapalił świecę, która potem została umieszczona pod krzyżem³⁹⁶.

W 2004 r. papież wspominając Wielki Jubileusz powiedział: „Podążając z pomocą niebios, drogami braterstwa, Kościół nie wahał się wyrazić głębokiego smutku z powodu błędów popełnionych przez jego synów i córki we wszystkich epokach i w akcie pokuty (*teszuwah*) prosił o przebaczenie za ich odpowiedzialność w jakikolwiek sposób związaną z plagami antyjudaizmu

³⁹³ Jan Paweł II, Przemówienie podczas wizyty w Instytucie Pamięci Yad Vashem (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 288.

³⁹⁴ Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z prezydentem Izraela (23 marca 2000- Jerozolima), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 287.

³⁹⁵ Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (1 września 1999 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 276.

³⁹⁶ Por. Modlitwa Powszechna w Dzień Przebaczenia (12 marca 2000 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 282-283.

i antysemityzmu”.³⁹⁷ Warte podkreślenia jest to, że papież ten akt pokuty wiąże z podobnym aktem w judaizmie. *Teszuwah* to powrót do Boga, nawrócenie. Nadaje to użytemu określeniu „pokuta” szersze znaczenie.

Papież przepraszał za błędy, winy synów i córek Kościoła. Środowiska żydowskie oczekiwały przyznania się do chrześcijańskiego antysemityzmu i uznania przez Kościół odpowiedzialności za Holocaust. Rabin Bayron L. Serwin, czołowa postać wspierająca dialog judaizmu z katolikami, tak ujmuje tę kwestię: „Jan Paweł II unika w swoich wypowiedziach wszelkich odniesień do związków między chrześcijańskim antysemityzmem i Holocaustem. Podobnie odsuwa on na bok historycznie problematyczną kwestię polityki Kościoła w latach wojennych”³⁹⁸. Strona żydowska oczekiwała nie ogólnego aktu pokuty, ale konkretnego uznania winy.

Prośba papieża o przebaczenie, mimo że oczekiwania strony żydowskiej były inne, jest czymś szczególnym i wielkim. Niestety nie było podobnego aktu pokuty, za winy swoich synów i córek, podjętego przez przedstawicieli judaizmu.

3) Pielgrzymka

W Jerozolimie mówił papież: „Pielgrzymowanie do miejsc świętych to praktyka wspólna wielu tradycjom religijnym, zwłaszcza trzem religiom odwołującym się do Abrahama”³⁹⁹. W bulli bł. Jana Pawła II ogłaszającej Wielki Jubileusz Roku 2000 czytamy: „Pismo Święte ze swej strony wielokrotnie podkreśla wartość pielgrzymowania do miejsc świętych: tradycja nakazywała, aby każdy Izraelita udawał się z pielgrzymką do miasta, w którym była przechowywana arka przymierza, albo nawiedzał sanktuarium w Betel (por. Sdz 20,18) lub w Szilo, gdzie została wysłuchana modlitwa Anny, matki Samuela (por. 1Sm 1,3). Poddając się dobrowolnie nakazom Prawa, także Jezus wraz z Maryją i Józefem udał się jako pielgrzym do świętego miasta Jeruzalem (por. Łk 2,41). Historia Kościoła jest żywą kroniką pielgrzymki, która nigdy się

³⁹⁷ Jan Paweł II, Przesłanie na stulecie rzymskiej Synagogi Większej (13 lutego 2003 - Watykan),

w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 339.

³⁹⁸ Sherwin L. B., Katolicka teologia judaizmu w nauczaniu Jana Pawła II, w: Sherwin B.L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 166.

³⁹⁹ Jan Paweł II, Przemówienie nas potkaniu z wielkim muftim Jerozolimy (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 293.

nie kończy. Bardzo wielu wiernych pogłębia swą religijność podejmując wędrówkę, której celem jest miasto świętych Piotra i Pawła, Ziemia Święta lub stare i nowe sanktuaria poświęcone Maryi i Świętym”.⁴⁰⁰

Wspomina papież swojego poprzednika Pawła VI, który pielgrzymował do Ziemi Świętej. Przypomniał także jego słowa wypowiedziane w Jerozolimie i jego zaproszenie do wspólnej modlitwy: „Błagajcie z nami w waszych pragnieniach i modlitwach o zgodę i pokój dla tej jedynej ziemi nawiedzanej przez Boga! Módlmy się tu razem o łaskę prawdziwego, głębokiego braterstwa między wszystkimi ludźmi i wszystkimi narodami!”⁴⁰¹

W słowach papieża bł. Jana Pawła II widać pragnienie podobnego pielgrzymowania po Ziemi Świętej. W 1984 papież mówił: „Choć nie mogłem się tam znaleźć w sensie fizycznym, to czuję się jednak duchowym pielgrzymem do tej ziemi (...). Jerozolima, zanim jeszcze stała się miastem Jezusa Odkupiciela, była historycznym miejscem biblijnego objawienia Boga, punktem, w którym bardziej niż gdziekolwiek indziej, doszło do nawiązania dialogu między Bogiem a ludźmi; była niejako miejscem spotkania ziemi z niebem. Chrześcijanie patrzą na nią z pobożnym i zazdrosnym przywiązaniem, gdyż właśnie tam wiele razy rozbrzmiewały słowa Chrystusa (...). Dla żydów miasto to jest przedmiotem żywej miłości i nieustającego wezwania, bogate w liczne ślady i pamiątki przeszłości, sięgające czasów Dawida (...). Również muzułmanie nazywają Jerozolimę świętą, z głębokim przywiązaniem, które sięga początków islamu (...). Prócz tych tak wyjątkowych i świetnych świadectw Jerozolima gości żywe wspólnoty wierzących”⁴⁰².

W *Liście do Kościoła w Jerozolimie* z 1997r. czytamy: „Gdy zbliżają się obchody Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, myślę znów ze szczególną troską o Ziemi Świętej i Jerozolimie - »Matce wszystkich Kościołów«. W tym właśnie regionie gdzie rozbrzmiewały słowa Chrystusa i gdzie rozegrały się wielkie wydarzenia historii odkupienia, powstała pierwsza wspólnota chrześcijańska,

⁴⁰⁰ Jan Paweł II, Bulla „Incarnationis mysterium” ogłaszająca Wielki Jubileusz roku 2000, w: Jan Paweł II, *Dzieła Zebrane*, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, n.7.

⁴⁰¹ Jan Paweł II, *Głębia i bogactwo wspólnego dziedzictwa. Do Żydów* (17 listopada 1980 - Moguncja), w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, t. III, Nitecki P., Skwara J., Strózczyk E. (red.), Warszawa 1984, s. 550-551.

⁴⁰² Jan Paweł II, List apostolski „Redemptionis Anno”, w: Jan Paweł II, *Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, dz. cyt., s. 144-145.

która żyje tam nieprzerwanie od stuleci. Wieloraka obecność wspólnot katolickich, wywodzących się z różnych tradycji, (...) pozwala zrozumieć, dlaczego wszyscy chrześcijanie przypisują tak wielkie znaczenie Jerozolimie i zwracają się ku niej z taką miłością⁴⁰³.

W 1998 mówi papież: „W ostatnich latach poprzedzających obchody Jubileuszu Roku 2000 zwłaszcza papież kieruje wzrok ku Jerozolimie, Miastu Świętemu pośród wszystkich miast, i modli się każdego dnia, aby jak najprędzej stało się ono na zawsze, wraz z Betlejem i Nazaretem, miejscem sprawiedliwości i pokoju”.⁴⁰⁴ Wyraźnie podkreśla papież, że jest to „Miasto Święte” szczególne na świecie. Zdradza również jak ważne jest to miejsce dla niego i jakie miejsce zajmuje w Jego modlitwach.

W Liście apostolskim *Novo millennio ineunte* papież wspomina swoje pielgrzymki w Roku Jubileuszowym: „Czyż mógłbym też nie wspomnieć o moim osobistym Jubileuszu obchodzonym na drogach Ziemi Świętej? Pragnąłem go rozpocząć od Ur chaldejskiego, aby jakby namacalnie przejść śladami Abrahama (...). Musiałem jednak zadowolić się jedynie duchową wędrówką podczas sugestywnej Liturgii Słowa, celebrowanej 23 lutego w watykańskiej Auli Pawła VI”⁴⁰⁵. Wspomina papież o pragnieniu by pójść śladami Abrahama, by stanąć w Ur chaldejskim. Było to niemożliwe, ponieważ ziemia z której wyszedł Abraham to obecnie Irak. Wspomniana celebracja rozpoczęła się bezpośrednio po audiencji generalnej. Papież zachęcił wiernych zgromadzonych na placu św. Piotra do pozostania i uczestniczenia w liturgii, która miała się odbyć w Auli Pawła VI. Tam na kilku metrach kwadratowych odtworzono zieloną polanę otoczoną drzewami, które nawiązywały do dębów Mamre. Na środku stał kamień znak ołtarza na którym miał Abraham złożyć swojego syna. Czytania, które weszły w skład Liturgii Słowa dotyczyły najważniejszych etapów związanych z życiem tego patriarchy. Między czytaniem były wyświetlane slajdy z miejsc związanych z historią Abrahama. Podczas modlitwy powszechnej na kamieniu symbolizującym ołtarz zapalono

⁴⁰³ Jan Paweł II, List do Kościoła w Jerozolimie, w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 252.

⁴⁰⁴ Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu noworocznym z korpusem dyplomatycznym akredytowanym przy Stolicy Apostolskiej (10 stycznia 1998 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 258.

⁴⁰⁵ Jan Paweł II, List apostolski „Novo millennio ineunte”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, dz. cyt., n. 13.

kadzidło. W szczególnej łączności z papieżem byli katolicy Kościoła chaldejskiego z Iraku. Zgromadzili się oni w katedrze św. Józefa w Bagdadzie. Po liturgii papież spotkał się z przedstawicielami Bractwa Abrahama, w którym są chrześcijanie, żydzi i muzułmanie.

Czymś szczególnym, czymś osobistym była pielgrzymka bł. Jana Pawła II na Górę Synaj w dniach 24-26 lutego 2000 roku i następnie do Ziemi Świętej w dniach 20-26 marca 2000 roku. Mówił wtedy: „Moja wizyta jest jednocześnie osobistą pielgrzymką i duchową podróżą biskupa Rzymu do źródeł naszej wiary w »Boga Abrahama, Boga Izaaka i Boga Jakuba« (por. Wj 3.15). Jest częścią dłuższej pielgrzymki modlitewnej i dziękczynnej, której szlak zawiódł mnie najpierw na Synaj, Górę Przymierza, gdzie dokonało się przełomowe objawienie, które ukształtowało całą późniejszą historię zbawienia. Teraz będę miał przywilej odwiedzić kilka miejsc najściślej związanych z życiem, śmiercią i zmartwychwstaniem Jezusa Chrystusa. Na każdym kroku bardzo żywo odczuwam obecność Boga, który przeszedł tędy przed nami (...)”.⁴⁰⁶

W przemówieniach do przedstawicieli innych tradycji religijnych bardzo często powtarza się podobny schemat. Najpierw papież zauważa bogactwo, wartości, miejsca otaczane czcią w innej tradycji religijnej a następnie ukazuje wartości, miejsca otaczane czcią przez chrześcijan. Taki schemat widać w przemówieniu cytowanym wyżej. Mówi papież o ziemi, na której widzi ślady Boga Abrahama, Boga Izaaka i Jakuba. Następnie wspomina o Górze Przymierza. W dalszej części swojej wypowiedzi podkreśla to co jest ważne i święte dla chrześcijan. Są to miejsca związane z dziełem zbawczym Jezusa Chrystusa.

Dalej w tym samym przemówieniu bł. Jan Paweł II podsumowuje tę jubileuszową pielgrzymkę: „Moja podróż jest zatem pielgrzymką do źródeł naszej historii religijnej, podjętą w duchu pokornej wdzięczności i nadziei. Jest hołdem złożonym trzem tradycjom religijnym, współistniejącym w tym kraju”.⁴⁰⁷

Pontyfikat papież był wypełniony licznymi pielgrzymkami i podróżami apostołskimi. Od samego początku w ich programie były spotkania z przedstawicielami wspólnot żydowskich. Symboliczne znaczenie miały także

⁴⁰⁶ Jan Paweł II, Przemówienie w czasie ceremonii powitalnej podczas pielgrzymki do Ziemi Świętej (21 marca 2000 - Tel Awiw), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 284.

⁴⁰⁷ Tamże, s. 285.

spotkania w Rzymie. Wielokrotnie papież podejmował w Watykanie delegacje żydowskie.

4) Spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym

Papież pielgrzymował do miejsc świętych – związanych z historią zbawienia, ale także odwiedzał miejsca szczególnie ważne dla wyznawców innych religii. Wiele było takich miejsc, które odwiedzał z szacunku do żydów.

Wśród tych symbolicznych miejsc znajduje się były obóz zagłady Auschwitz-Birkenau. W 1979 podczas pielgrzymki do Polski papież przybył na teren obozu. Mówił wtedy: „Nie mogłem tutaj nie przybyć jako papież. Przybywam więc do tego szczególnego sanktuarium (...). Przychodzę więc i klękam na tej Golgocie naszych czasów, na tych mogiłach w ogromnej mierze bezimiennych, jak gigantyczny grób nieznanego żołnierza (...). Zatrzymam się wraz z wami, drodzy uczestnicy tego spotkania, na chwilę przy tablicy z napisem w języku hebrajskim (...). Wobec tej tablicy nie wolno nikomu przejść obojętnie”⁴⁰⁸. Ołtarz, przy którym została odprawiona Msza święta, został zbudowany na rampie z której około 1 - 1,5 miliona ludzi zostało skierowanych do obozu zagłady. Papież mówił wtedy: „Przybywam, ażeby razem z wami, bez względu na to, jaka jest wasza wiara, jeszcze raz popatrzeć w oczy sprawie człowieka. Oczywiście, że przybywam, aby się modlić wspólnie z wami wszystkimi, którzy tu dziś jesteście – i wspólnie z całą Polską - i wspólnie z całą Europą”⁴⁰⁹. To miejsce było przestrzenią refleksji, refleksją nad Shoah, ale także miejscem wspólnej modlitwy.

W 1996 r. między innymi przedstawiciele Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa oraz Międzynarodowego Komitetu Oświęcimskiego wręczyli papieżowi „Księgę Zgonów z Auschwitz”. Mówił wtedy papież: „Jest to akt znaczący. Kościół bowiem niosąc w sobie doświadczenie krzyżowej śmierci i zmartwychwstania Chrystusa jest wezwany, aby ukazać najgłębszy, zbawczy sens ludzkiego cierpienia oraz by wprowadzić wszystkich w tajemnicę Bożego Miłosierdzia i w nową rzeczywistość życia wiecznego. Obejmując zatem

⁴⁰⁸ Jan Paweł II, Z homilii na Mszy św. na terenie byłego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau podczas pierwszej podróży apostolskiej do Polski (7 czerwca 1979 - Oświęcim-Brzezinka) , w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 58.

⁴⁰⁹ Tamże, s. 58.

wszystkie ofiary tamtej wojny, wspólnota Kościoła nie przestaje na różny sposób prosić Ojca: »Wieczny odpoczynek racz im dać, Panie«⁴¹⁰.

Parlament izraelski ustanowił Dzień Pamięci o Shoah. Od 1988 r. w Oświęcimiu w tym dniu są organizowane Marsze Żywych. Również Stolica Apostolska obchodziła w 1994 r. Dzień Pamięci o Shoah. Z tej okazji odbył się koncert w Auli Pawła VI. W swoim przemówieniu na tę okoliczność papież wspominał swoje wzruszenie, gdy stał pod tablicą w Oświęcimiu upamiętniającą ofiary z narodu żydowskiego. Swoje przemówienie zakończył słowami Psalmu; „Oto jak dobrze i miło, gdy bracia mieszkają razem” (Ps 133 {132},1)⁴¹¹.

Kolejnym symbolicznym wydarzeniem była wizyta papieża w synagodze. Jeszcze jako pasterz diecezji krakowskiej wizytując parafię Bożego Ciała na Kazimierzu odwiedził 28 lutego 1969 r. synagogę krakowską. Ks. kardynał K. Wojtyła został poproszony, aby zachować przepis o nakrywaniu głowy przy wchodzeniu do synagogi. Po powitaniu przed synagogą wszedł do jej wnętrza i przez dłuższy czas stał w niej z tyłu. Był to dzień, w którym Żydzi gromadzili się na modlitwie.⁴¹²

Po zamachu terrorystycznym w 1982 na rzymską Synagogę Większą, papież wysłał telegram do kard. Ugo Poletti, wikariusza Rzymu, a przez niego przesłał wyrazy łączności, solidarności z tymi którzy ucierpieli w wyniku zamachu. W tej depeszy czytamy: „Z głębokim bólem i konsternacją przyjąłem wiadomość o krwawym zamachu dokonanym w dniu dzisiejszym na synagogę tego miasta; wyrażam zdecydowane potępienie tego aktu terrorystycznego (...), tego kryminalnego czynu, tym bardziej groźnego, że popełnionego w miejscu kultu rzymskiej wspólnoty żydowskiej”⁴¹³. Widać w tych słowach szacunek papieża dla miejsca modlitwy i kultu. Szacunek dla tych miejsc widać także w innych działaniach i wypowiedziach Jana Pawła II. Za pośrednictwem Jerzego Klugera przesyłał wyrazy łączności z Żydami, którzy odstawiali

⁴¹⁰ Jan Paweł II, Przemówienie podczas wręczenia *Ksiąg Zgonów z Auschwitz* (10 czerwca 1979 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 235.

⁴¹¹ Por. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli społeczności żydowskich przybyłych na koncert ku czci ofiar Shoah (7 kwietnia 1994 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 213-215.

⁴¹² Por. Sułek-Kowalska B., O jak dobrze i miło, gdy bracia w zgodzie żyją, w: *Maqom*, Biuletyn Informacyjny IDKJ, R.8, 2003, n. 2 (16), s. 76.

⁴¹³ Jan Paweł II, Telegram do kard. Ugo Poletti, wikariusza Rzymu, po zamachu na rzymską Synagogę Większą (9 stycznia 1982 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 75.

w Wadowicach tablice pamiątkową w miejscu, gdzie stała żydowska synagoga, która w 1939 r. została wysadzona przez Niemców.⁴¹⁴ Do biskupów niemieckich podczas wizyty *ad limina Apostolorum* zwracał się z prośbą o przeciwdziałanie profanacji synagog i żydowskich miejsc pamięci.⁴¹⁵

Wyjątkowym wydarzeniem było przybycie papieża do rzymskiej Synagogi Większej. Papież został przywitany w wejściu do synagogi przez rabinów ubranych w szaty rytualne. Po powitaniu udano się na miejsce przypominające ołtarz w kościołach chrześcijańskich, w którym przechowywane są księgi święte. Następnie odczytano fragment z księgi Rdz 15, 1-8. Tekst mówi o obietnicy liczego potomstwa danej Abrahamowi. Po tym fragmencie odczytano Mi 4,1-5. Uczestnicy usłyszeli między innymi słowa: „Stanie się na końcu czasów, że stać będzie mocno góra świątyni Pańskiej na szczytach gór i wystrzeli ponad pagórki. I popłyną do niej ludy. Mnogie ludy pójdą i powiedzą «Chodźcie wstąpmy na górę Pańską, do świątyni Boga Jakuba. Niech nas nauczy dróg swoich byśmy kroczyli Jego ścieżkami»”(Mi 4,1-2).

Przemawiając w jej murach papież dziękował Bogu za to, że mogło dojść do tego spotkania. Podkreślał Bożą obecność: „W świetle słowa Bożego, właśnie odczytanego i które »żyje na wieki« (por. Iz 30,8) chciałbym, abyśmy w obecności Świętego, niech będzie on błogosławiony (jak mówi się w waszej liturgii), zastanowili się wspólnie nad tym wydarzeniem i nad znaczeniem tego spotkania biskupa Rzymu, papieża, ze wspólnotą żydowską (...)”⁴¹⁶. Nie bez znaczenia jest posłużenie się zwrotem zaczerpniętym z liturgii gospodarzy. Jak również to, że na koniec papież modli się psalmem w języku ojczystym psalmisty, który jest także dziedzictwem – co podkreślał bł. Jan Paweł II – żydów. To wszystko są znaki szacunku i uznania dla tych form i treści. Modlitwa odmawiana na koniec tej wizyty także wpisuje się wyraźnie w temat całego spotkania. Papież odmówił Ps 118, 1-2.4: „Dziękujcie Panu, bo jest dobry, bo Jego łaska trwa na wieki. Niech dom Izraela woła, bo Jego łaska na wieki. Niech bojący się Pana wołają, bo Jego łaska na wieki”. Chciał papież,

⁴¹⁴ Jan Paweł II, List do Jerzego Klugera, dawnego kolegi szkolnego, z okazji odsłonięcia tablicy upamiętniającej Życie, męczeństwo i zagładę Żydów, mieszkańców ziemi wadowickiej (30 marca 1989 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 161.

⁴¹⁵ Jan Paweł II, Z przemówienia na audiencji dla biskupów niemieckich z regionu berlińskiego podczas wizyty *ad limina* (14 listopada 1992- Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 161.

⁴¹⁶ Jan Paweł II, Przemówienie w rzymskiej Synagodze Większej (13 kwietnia 1986 - Rzym), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 108.

aby to spotkanie było wspólnym wołaniem do Boga. Już na początku zaznacza, że to spotkanie wypływa z wcześniejszych relacji jakie zrodziły się między przedstawicielami chrześcijan i żydów: „Wiadomo mi dobrze, że w noc, która poprzedziła śmierć papieża Jana, główny rabin nie zawahał się przybyć na plac św. Piotra, z towarzyszącą mu grupą wiernych żydów, aby się modlić i czuwać, wmieszany w tłum katolików i innych chrześcijan, dając niejako świadectwo, w sposób cichy, lecz jakże skuteczny, wielkości ducha tego papieża, otwartego na wszystkich bez różnicy, a zwłaszcza na braci żydów. Dziedzictwo, do którego chciałbym teraz nawiązać, jest właśnie tym, jakie pozostawił papież Jan, który – jak od czasu do czasu przypomina główny rabin – przejeżdżając tędy pewnego razu, polecił zatrzymać samochód, aby pobłogosławić tłum żydów wychodzących z tej świątyni”⁴¹⁷. Wypowiedź ta ukazuje dobrze atmosferę tamtego spotkania, jego klimat. Jest ono naznaczone serdecznością, otwartością i pragnieniem przewycięzania uprzedzeń i kontynuowania, pogłębiania dialogu.

Podczas tego spotkania padły z ust papieża stwierdzenia, które potem często były cytowane: „Religia żydowska nie jest dla naszej religii rzeczywistością zewnętrzną, lecz czymś wewnętrznym. Stosunek do niej jest inny aniżeli do jakiegokolwiek innej religii. Jesteście naszymi umiłowanymi braćmi i – można powiedzieć - naszymi starszymi braćmi”⁴¹⁸. W. Chrostowski zauważa: „Brzmi to jak wyznanie, które składamy w wyjątkowo ważnych i sprzyjających okolicznościach. Między ludźmi pojawia się jako wyraz wzajemności, albo oczekiwania na nią”⁴¹⁹. Określenia: siostra, brat, w pierwszym rzędzie jest odnoszone do Kościołów i Wspólnot chrześcijańskich. Dekret o ekumenizmie mówi o braciach odłączonych⁴²⁰. W tym kontekście użycie słowa brat podkreśla szczególną więź.

W 2003 r. papież wspominając to wydarzenie interpretował go w kategoriach Bożego daru: „Ta historyczna, niezapomniana wizyta była darem Wszechmogącego i stanowi ważny etap na drodze porozumienia między

⁴¹⁷ Tamże, s. 108.

⁴¹⁸ Tamże, s. 109.

⁴¹⁹ Chrostowski W., Jesteście naszymi braćmi umiłowanymi, w: Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ, R.8, 2003, n 2 (16), s. 18.

⁴²⁰ Por. DE, n. 3.

żydami i katolikami”.⁴²¹ W przesłaniu na stulecie rzymskiej Synagogi Większej podkreślał, że była to pierwsza wizyta biskupa Rzymu po apostołe Piotrze⁴²².

W 2004 r. rzymska Synagoga Większa obchodziła swoje stulecie. Papież nie brał udziału w obchodach tej rocznicy jakie miały miejsce w synagodze, ale podkreślał: „Nie mogąc uczestniczyć w niej osobiście, prosiłem, by reprezentował mnie na tej uroczystości wikariusz generalny dla diecezji rzymskiej, kard. Camillo Ruini; towarzyszy mu przewodniczący Komisji do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem kard. Walter Kasper. Wyrażają oni w sposób konkretny moje pragnienie, by być z wami w tym dniu”.⁴²³ W Przesłaniu na stulecie rzymskiej Synagogi Większej papież mówił: „Dzisiejsze święto, w którym wszyscy z radością uczestniczymy, upamiętnia pierwsze stulecie tej majestatycznej Synagogi Większej, której bryła o harmonijnej architekturze góruje nad brzegiem Tybru jako świadectwo wiary i uwielbienia Wszechmogącego”.⁴²⁴

Wiele emocji, pozytywnych i negatywnych, po jednej i po drugiej stronie, wywołała wizyta papieża w Synagodze rzymskiej. Patrząc na nią w refleksji teologicznej zauważamy, że Jezus regularnie modlił się w synagodze. Tak samo postępował Kościół czasów apostołskich przez pierwsze dziesiątki lat⁴²⁵. Dlatego też można przypuszczać, że krytyka tego wydarzenia ma bardziej charakter emocjonalny uwarunkowany historycznie niż teologicznie.

Podczas Jubileuszowej pielgrzymki do Ziemi Świętej papież stanął pod Ścianą Płaczu i w Instytucie Pamięci Yad Vashem.

Ściana Płaczu jest dla żydów miejscem szczególnym. Każdy pobyt żyda w Jerozolimie musi się wiązać z odwiedzeniem tego miejsca. Drogą medialną przesyłają niektórzy prośby modlitewne, które potem są wtykane w mur. Jest to „synagoga pod niebem”, która łączy wszystkich żydów. „Studenci z pobliskich szkół Tory i Talmudu – tak zwanych jesziw, żydzi ortodoksyjni oraz żydzi

⁴²¹ Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z głównym rabinem Rzymu (13 lutego 2003 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 324.

⁴²² Przesłanie na stulecie rzymskiej Synagogi Większej (22 maja 2004 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 338.

⁴²³ Tamże, s. 337.

⁴²⁴ Tamże, s. 337.

⁴²⁵ Por. Dupuis J., Chryścijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu, Kraków 2003, s.326.

różnych ugrupowań religijnych schodzą się tu licznie w piątki wieczorem, aby modlitwą, śpiewem i tańcem radośnie zainauguować szabat. Ściana jest również popularnym miejscem obrzędów bar micwy, które odbywają się w poniedziałki i czwartki rano. Nocą pod Ścianą Płaczu zbierają się zaś zeloci (gorliwcy) i chasydzi, by w imieniu całego narodu zanosić do Boga modlitwy”.⁴²⁶

W 2000 roku podczas pielgrzymki do Jerozolimy papież udał się w to miejsce, gdzie modlą się pobożni Żydzi. W tym miejscu papież został przywitany przez ministra do spraw diaspory rabina Michaela Melchiora. W tym miejscu modlitwy bł. Jan Paweł II nie przemawiał, ale modlił się słowami Psalmu 122: „Proście o pokój dla Jeruzalem, Niech zażywają pokoju ci, którzy cię miłują! Niech pokój będzie w twoich murach”.

Żydzi treść swojej modlitwy, jej zasadnicze punkty spisują na kartkach zwanych *fituch* i te wciskają w szczeliny w murze. Ojciec święty na kartce własnoręcznie napisał modlitwę, która wcześniej została odmówiona w Dniu Przebaczenia w Rzymie⁴²⁷. Tę kartkę zgodnie ze zwyczajem umieścił w szczelinie muru. M. Czajkowski tak opisuje to wydarzenie: papież „zwrócony – jak każdy pobożny Żyd – w kierunku nieistniejącej już Świątyni modlił się psalmem 122, prosząc o pokój i bezpieczeństwo dla Jerozolimy i jej mieszkańców. Następnie z laską pątnika (nie z pastorałem w kształcie krzyża) poszedł sam, powoli, (...) do tego Muru Drugiej Świątyni (Bejt ha-Mikdasz) i – po modlitwie w milczeniu – w jego szczelinę (...) włożył swoją «fituch»: tekst rzymskiego »wyznania win popełnionych wobec Izraela« z 12 marca. Pozostał tak przez pewien czas, wsparty o mur, modląc się bezgłośnie, a następnie mur ten pobłogosławił”.⁴²⁸

Miejscem symbolicznym dla Żydów jest także Yad Vashem, w którym był papież podczas pielgrzymki w 2000 r.. Swoje przemówienie rozpoczął i zakończył modlitwą słowami Ps 31. Psalm ten to modlitwa Cierpiącego Sługi Jahwe. Wielokrotnie papież nawiązywał mówiąc o cierpieniach Jezusa do Holocaustu. W „Przekroczyć próg nadziei” czytamy słowa papieża: „Ten niezwykle naród w dalszym ciągu nosi znamiona owego Bożego wybrania. Kiedyś powiedziałem o tym w rozmowie z pewnym politykiem izraelskim, który

⁴²⁶ Alter B.M., Świat jerozolimskich Żydów, w: Życie Duchowe 60/2009, s. 28.

⁴²⁷ Por. Jan Paweł II, Wyznanie win i prośba o przebaczenie (12 marca 2000 – Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Warszawa 2005, s. 282-283.

⁴²⁸ Czajkowski M., Akt pokuty, w: Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ, R.8, 2003, n 2 (16), s. 28.

chętnie się ze mną zgodził. Dodał tylko: »Gdyby to mogło mniej kosztować«... Istotnie Izrael zapłacił wysoką cenę za swoje «wybranie». Może stał się przez to bardziej podobny do Syna Człowieczego, który według ciała był również Synem Izraela (...)»⁴²⁹. W wypowiedziach Ojca św. znajdujemy także bardziej bezpośrednio odniesienia do ofiary: „Tę straszną ofiarę wyniszczenia ponieśliście wy, można powiedzieć, ponieśliście za innych, którzy także mieli być wyniszczeni. Wierzymy w moc oczyszczającą cierpienia. Im straszliwsze cierpienie, tym większe oczyszczenie. Im boleśniesz doświadczenie, tym większa nadzieja”⁴³⁰.

Pobyt papieża w Yad Vashem opisuje G. Weigel: „Ciężar historii wydawał się prawie nie do zniesienia, gdy Ojciec Święty przeszedł powoli przez Salę Pamięci, by powitać siedem osób, które przeżyły Zagładę. Była to następna ikona: papież ich nie przyjmował, lecz oddał cześć ich przeżyciom i pamięci, podchodząc do nich, choć poruszał się z wielkim trudem. Ten gest szacunku nie pozostał niezauważony”.⁴³¹

5) Dzielenie się bogactwami duchowymi

Związek chrześcijan z żydami jest szczególnie. W 1982 papież mówił: „Związek między religiami istnieje na płaszczyźnie samej ich tożsamości (...). Więzy między Kościołem i narodem żydowskim opierają się na planie Boga Przymierza”.⁴³² Papież mówi dużo o więzi jaką mają chrześcijanie z żydami. Komentując soborową deklarację *Nostra aetate* mówił: „Jest to «więź», którą deklaracja stara się wyjaśnić i zilustrować jako rzeczywistą podstawę naszych relacji z narodem żydowskim. Jest to relacja, którą można by nazwać rzeczywistym rodowodem i którą mamy tylko z tą wspólnotą religijną (...). «Więź» tę można by nazwać więzią sakralną wywodzącą się z tajemnicy woli

⁴²⁹ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messoriego, Lublin 1994, s. 87.

⁴³⁰ Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego podczas trzeciej podróży apostołskiej do Polski (14 czerwca 1987 - Warszawa), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 133.

⁴³¹ Weigel G., *Świadek nadziei*. Biografia papieża Jana Pawła II, Kraków 2002, s.15.

⁴³² Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Spotkania Delegatów Krajowych Konferencji Episkopatów oraz innych ekspertów do spraw relacji katolicko-żydowskich, zorganizowanego przez Komisję do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 marca 1982 -Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 69.

Boga⁴³³. Na spotkaniu z Konferencją Episkopatu Republiki Federalnej Niemiec przypomniał słowa Jezusa i Apostoła Narodów: „«Zbawienie bierze początek od żydów» powiedział Jezus w rozmowie z Samarytanką przy studni Jakuba (J4,22). Nam, chrześcijanom, nigdy nie wolno zapomnieć o tych naszych korzeniach. Apostoł Narodów napomina nas: «Nie ty podtrzymujesz korzeń, ale korzeń ciebie» (Rz 11,18)”.⁴³⁴

M. Fitzgerald zauważa, że *Nostra aetate* używa stwierdzenia „więź duchowa”. „W ten sposób deklaracja uwypukla zarówno ciągłość, jak i jej brak. Po stronie ciągłości odnotowujemy fakt, że początek wiary i wybrania Kościoła tkwią w historii narodu wybranego (...). Jest jednak także i brak ciągłości. Chociaż Jezus i Jego pierwsi uczniowie byli żydami, większość żydów nie przyjęła Ewangelii. Doszło więc do podziału, który trwać będzie aż do dnia oczekiwanego przez Kościół, kiedy «wszystkie ludy będą wzywały Pana jednym głosem»”⁴³⁵.

Pierwszym podstawowym bogactwem żydów jest wybranie przez Boga: „W rozdziałach 9-11 Listu do Rzymian apostoł Paweł przedstawia nam kluczowe elementy planu Bożego, dotyczącego losu Izraela, i kończy hymnem uwielbienia: «O głębokości bogactw, mądrości i wiedzy Boga!» (Rz 11,33) (...). Ten mały naród, zamieszkujący tereny położone między wielkimi imperiami pogańskimi, które przewyższają go wspaniałością swojej kultury, wywodzi swój początek z faktu wybrania przez Boga. Bóg, Stwórca nieba i ziemi, zwołał ten lud i prowadzi go. Jego istnienie nie jest więc zwykłym faktem naturalnym czy kulturowym, pojmowanym w tym sensie, że przez kulturę człowiek rozwija zasoby swojej natury. Jest faktem nadprzyrodzonym”.⁴³⁶

Przedmiotem refleksji papieża jest także trwałość przymierza, wybrania Izraela. Wybranie Izraela, przymierze bazuje na przymiotach Boga takich jak:

⁴³³ Jan Paweł II, Przemówienie do Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate* (28 października 1985 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 105.

⁴³⁴ Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z Konferencją Episkopatu Republiki Federalnej Niemiec (30 kwietnia 1987 - Kolonia), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 124.

⁴³⁵ Fitzgerald M.L., Szacunek dla wartości religijnych, w: www.mateusz.pl/wdrodze/nr388/03-wdr.htm (pobrano 17.06.2009).

⁴³⁶ Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników sympozjum „Korzenie antyjudajizmu w środowisku chrześcijańskim” (31 października 1997 -Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 250.

miłość i wierność. Przymierze nie jest uwarunkowane doskonałością moralną czy innymi przymiotami: „Ten lud trwa na przekór i wbrew wszystkim dlatego, że jest ludem Przymierza i że mimo niewierności człowieka Bóg pozostaje wierny swojemu Przymierz. Kto ignoruje ten podstawowy fakt, wchodzi na drogę marcjonizmu, którą Kościół bez wahania i stanowczo odrzucił, świadom żywej więzi ze Starym Testamentem”⁴³⁷. W przemówieniu do członków Papieskiej Komisji Biblijnej czytamy: „Już w II w. po Chr. pojawiła się w Kościele pokusa, aby całkowicie oderwać Nowy Testament od Starego, przeciwstawić je sobie nawzajem, przypisując im zupełnie różne pochodzenie. Według Marcjana, Stary Testament pochodził od Boga niegodnego tego miana, mściwego i krwiożerczego, podczas gdy Nowy Testament objawił Boga przebaczącego i wielkodusznego. Kościół zdecydowanie odrzucił ten błąd (...). Niestety, w naszych czasach znów spotykamy się z pokusą marcjonizmu. Częściej jednak mamy do czynienia z brakiem wiedzy na temat głębokich więzi między Nowym i Starym Testamentem. Pod wpływem tej niewiedzy niektórzy skłonni są sądzić, że chrześcijanie nie mają nic wspólnego z żydami”⁴³⁸.

Z przymierza wypływają także zobowiązania: „Oddając cześć jednemu Bogu w gruncie rzeczy odkrywamy nasz wspólny duchowy korzeń, którym jest świadomość braterstwa wszystkich ludzi. Ta świadomość jest prawdziwie najściślejszą więzią, która łączy chrześcijan i lud żydowski. Ten wspólny korzeń zobowiązuje nas również do miłowania tego ludu, ponieważ - jak mówi Biblia - «Pan umiłował Izraela na zawsze» (1Krl 10,9), On też zawarł w nim przymierze, które nigdy nie zostało zerwane, umieszczając w nim nadzieję mesjańską dla całej ludzkości”⁴³⁹.

Przymierze zawarte przez Boga z Izraelem to etap Jego dzieła zbawczego. Stare Przymierze jest zapowiedzią Nowego Przymierza. Nowe jest wypełnieniem Starego mimo, że go nie zastępuje⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników sympozjum „Korzenie antyjudajizmu w środowisku chrześcijańskim” (31 października 1997 -Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 250.

⁴³⁸ Jan Paweł II, Przemówienie do członków Papieskiej Komisji Biblijnej (11 kwietnia 1997 -Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 244.

⁴³⁹ Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostołskiej do Brazylii (15 października 1991 - Brasilia), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 193.

⁴⁴⁰ Por. KKK, n. 65-66.

Inne zasadnicze elementy dialogu wymienia papież w jednym ze swoich przemówień: „Bóg, Jego święta Tora, liturgia synagoga i tradycje rodzinne, Ziemia Święta – oto czynniki, które charakteryzują wasz lud z religijnego punktu widzenia. I one są elementami, które stanowią fundament naszego dialogu oraz naszej współpracy”⁴⁴¹.

Na pierwszym miejscu umieszcza papież relację do Boga, świadectwo życia wiarą, adoracja Boga. „Chodzi nie tylko o to, by skorygować fałszywy obraz religijny narodu żydowskiego (...); chodzi przede wszystkim o dialog między dwoma religiami, które – razem z islamem – mogą dać światu wiarę w jednego, niewypowiedzianego, przemawiającego do nas Boga i służyć temu Bogu w imieniu całego świata”⁴⁴². I w innym miejscu: „Łączy nas w jakiś sposób wiara i dążenie (...), ażeby czcząc Pana jako Stworzyciela wszystkich rzeczy stać się przykładem, który posłuży innym w poszukiwaniu Boga, w otwarciu się na wartości transcendentne, w uznaniu duchowej wartości osoby ludzkiej, czy, być może, w odnalezieniu wspólnego fundamentu i źródła jej praw (...) przekonani o dobru, którym jest wiara w Boga, pragniemy spontanicznie tego, aby drudzy mieli też w niej udział i dzielimy się naszym dobrem. Zachowując cały szacunek dla drugich, możemy stać się znakiem Wszechmogącego; dla wielu – znakiem „Boga nieznanego”, dla innych - Boga ukazanego fałszywie w możliwościach doczesnych, bezlitośnie naznaczonych skończonością i przemijalnością (...). Nasze kontakty (...) mogą prowadzić do zbiorowych wysiłków na rzecz przeciwstawienia się iluzji tworzenia świata bez Boga oraz pustce czysto antropocentrycznego humanizmu (...). Powodowani ludzką solidarnością przechodzimy od modlitwy, wypełniania przykazań, praktyki sprawiedliwości do życia praktycznego wśród ludzi różnych religii, pomagając im w szukaniu Boga”⁴⁴³. Zwracając się do przedstawicieli wspólnot chrześcijańskich i wspólnoty żydowskiej oraz islamskiej papież mówił:

⁴⁴¹ Jan Paweł II, Przemówienie do delegatów Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego do spraw Konsultacji Międzyreligijnych oraz Komisji Stolicy Apostolskiej do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 grudnia 1990 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 174.

⁴⁴² Jan Paweł II, Głębia i bogactwo wspólnego dziedzictwa. Do Żydów (17 listopada 1980- Moguncja), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. III, dz. cyt., s. 549.

⁴⁴³ Jan Paweł II, Przemówienie do przywódców religijnych na spotkaniu ekumenicznym podczas pierwszej podróży apostolskiej do Portugalii (14 maja 1982 - Lizbona), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 71-72. Por. Jan Paweł II, Przemówienie do Komitetu Wykonawczego Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (6 czerwca 1984 - Watykan), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog..., dz. cyt., s. 96.

„To, że dziś możemy wyznawać naszą wiarę w Boga jedyne, Stwórcę wszystkich rzeczy, żywego, wszechmocnego i miłosiernego, byłoby już wystarczającą racją do wyrażenia wdzięczności za to spotkanie. Raduję się, że dana mi została sposobność świadczenia, która jest jednocześnie aktem i uznaniem zależności od Boga”.⁴⁴⁴ Ten zwrot „uznanie zależności od Boga” często pojawia się u papieża, gdy mówi o wierze do niechrześcijan. Wydaje się, że jest to jedno z podstawowych określeń wiary stosowanych przez papieża.

Wyjątkowe jest przemówienie papieża podczas pielgrzymki do Ziemi Świętej. Papież zwracając się do przywódców religijnych trzech religii, które są związane z Abrahamem mówił o życiu wiarą. Tekst zawiera trzy cytaty jeden z Koranu, drugi ze Starego Testamentu i trzeci z Ewangelii: „Wszyscy zgodnie głosimy, że religia musi być autentycznie skupiona na Bogu i że naszą najważniejszą powinnością religijną jest adoracja, uwielbienie i dziękczynienie. Mówi o tym wyraźnie pierwsza sura Koranu: »Chwała niech będzie Bogu, Panu wszechświata« (Koran, 1,2). W natchnionych pieśniach Biblii słyszymy to wezwanie o uniwersalnym zasięgu: »Wszystko, co żyje, niech chwali Pana! Alleluja« (Ps 150,6). W Ewangelii zaś czytamy, że gdy narodził się Jezus, aniołowie śpiewali: »Chwała Bogu na wysokościach« (Łk 2,14)”⁴⁴⁵.

W swoich wypowiedziach papież jest bardzo otwarty, ale dla niektórych ortodoksyjnych Żydów takie podejście do modlitwy, adoracji jest nie do przyjęcia. Uważają oni, że chrześcijaństwo to religia która nie czci Boga Izraela⁴⁴⁶.

W. Chrostowski zauważa: „Sedno dziedzictwa duchowego, które jest wspólne judaizmowi i chrześcijaństwu, stanowią wydarzenia zbawcze oraz biblijne opowiadania o nich, a także długa tradycja modlitewna i prawodawcza zawarta w księgach świętych biblijnego Izraela (...). Do tego dochodzi wielowiekowa, sięgająca czasów starożytnych, tradycja czytania i objaśniania ksiąg świętych.”⁴⁴⁷ Pismo święte jest zasadniczym przedmiotem dialogu

⁴⁴⁴ Tamże, s. 71.

⁴⁴⁵ Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z przywódcami religijnymi społeczności żydowskiej, chrześcijańskiej i muzułmańskiej (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 290.

⁴⁴⁶ Por. Chrostowski W., Jezus Chrystus w ocenie Żydów i judaizmu, w: Rusecki M., Kaucha K., Krzyszowski Z., Ledwoń I., Mastej J. (red.), Chrześcijaństwo jutra, Lublin 2001, s. 677.

⁴⁴⁷ Chrostowski W., Wprowadzenie, w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 32.

Kościola z judaizmem. W przemówieniach Jana Pawła II temat tego wspólnego bogactwa duchowego pojawia się często. „Pierwszy wymiar tego dialogu, a mianowicie spotkanie między ludem Bożym nie odwołanego przez Boga *Starego Przymierza* (por. Rz 11, 29) a ludem *Nowego Przymierza* – jest zarazem dialogiem wewnątrz naszego Kościoła, jakby między pierwszą i drugą częścią jego *Biblii*. Mówią o tym wskazania wykonawcze do deklaracji soborowej *Nostra aetate: Trzeba się usilnie starać lepiej rozumieć to, co w «Starym Testamencie» ma własną i trwałą wartość (...) i nie zostało tej wartości pozbawione przez późniejszą interpretację w świetle «Nowego Testamentu», który nadaje Staremu pełny sens – tak, że nawzajem oświetlają się i wyjaśniają* (II)”⁴⁴⁸. Stary Testament, który posiada, jak mamy w analizowanym tekście, „własną i trwałą wartość” spełnia także wielką rolę w rozumieniu Nowego Testamentu. W katechezie wygłoszonej podczas audiencji generalnej papież mówił: „(...) należy uznawać wewnętrzną wartość *Starego Przymierza* (por. *Dei Verbum*, n. 3), nawet jeżeli pełnego znaczenia nabiera ono w świetle Nowego Testamentu i zawiera obietnice, które spełniają się w Jezusie. Czyż to nie właśnie wyłożenie żydowskiego Pisma Świętego w nowym świetle przez Jezusa rozpałiło «serca» (Łk 24,32) w uczniach z Emaus, pozwalając im rozpoznać Zmartwychwstałego, gdy łamał chleb”.⁴⁴⁹

Bardzo cenne w naszym studiowaniu jest papieskie Przemówienie do delegatów Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego do spraw Konsultacji Międzyreligijnych oraz Komisji Stolicy Apostolskiej do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem. W nim czytamy: „Gdy rozważamy tradycję żydowską, widzimy jak głęboką czią otaczacie Pismo święte. Miqra, a zwłaszcza [zbiór] Tora. Życie w szczególnej relacji z Torą, żywą nauką żywego Boga. Studiujecie ją z miłością w Talmudzie -Torze, tak by radośnie praktykować. Jej nauczanie o miłości, sprawiedliwości i Prawie zostało potwierdzone w zbiorze Proroków – Neviim – oraz w [zbiorze Pism] Ketuvim.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Jan Paweł II, Głębia i bogactwo wspólnego dziedzictwa. Do Żydów (17 listopada 1980 - Moguncja), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. III, dz. cyt., s. 549-550.

⁴⁴⁹ Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (28 kwietnia 1999 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 273.

⁴⁵⁰ Jan Paweł II, Przemówienie do delegatów Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego do spraw Konsultacji Międzyreligijnych oraz Komisji Stolicy Apostolskiej do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 grudnia 1990 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 174.

W cytowanym tekście mówi papież o czci do Pisma świętego, o życiu w relacji z Biblią, o studiowaniu i praktykowaniu. W przemówieniu tym papież nie tylko akcentuje Biblię ale także tradycje żydowską, a w niej podkreśla studiowanie ksiąg. Papież wspomina o Talmudzie – Torze. Talmud-Tora to szkoły żydowskie, których początki sięgają średniowiecza a istnieją do dzisiaj. Mówiąc o Starym Testamencie posługuje się On żydowską terminologią określającą poszczególne części Biblii.

Bogactwo dostrzega papież w wierze żydów, ale także w tradycji, liturgii i obrzędach. Do delegatów Krajowych Konferencji Episkopatów mówił papież: „Więzi między Kościołem i narodem żydowskim opierają się na planie Boga Przymierza – i jako takie musiały pozostawiać niezatarte ślady na pewnych aspektach instytucji Kościoła, szczególnie w jego liturgii”.⁴⁵¹ A nieco dalej w tym samym przemówieniu papież rozwija tę myśl: „Wspólne dziedzictwo duchowe jest znaczne. Można je rozważać samo w sobie, lecz w lepszym zrozumieniu niektórych aspektów życia Kościoła może nam pomóc wzięcie pod uwagę wiary i życia religijnego narodu żydowskiego, tak jak są one wyznawane i przeżywane współcześnie. Tak dzieje się w liturgii, której hebrajskie korzenie należy jeszcze głębiej poznać.”⁴⁵² Tę więź odkrywa kościół codziennie powracając w liturgii do psalmów i kantyków Zachariasza Symeona i Maryi.⁴⁵³ Podkreśla papież, że Kościół korzysta z liturgii narodu żydowskiego: „Kościół układa Liturgię Godzin, liturgię słowa, a nawet strukturę modlitw eucharystycznych zgodnie z wzorami tradycji żydowskiej. Niektóre wielkie święta, jak Pascha i Pięćdziesiątnica, nawiązują do żydowskiego roku liturgicznego i stanowią znakomitą okazję, by wspomnieć w modlitwie naród wybrany i umiłowany przez Boga (por. Rz 11,2)”⁴⁵⁴.

⁴⁵¹ Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Spotkania Delegatów Krajowych Konferencji Episkopatów oraz innych ekspertów do spraw relacji katolicko-żydowskich, zorganizowanego przez Komisję do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 marca 1982 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 69.

⁴⁵² Tamże, s. 70.

⁴⁵³ Por. Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników sympozjum „Korzenie antyjudajizmu w środowisku chrześcijańskim” (31 października 1997 –Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 250.

⁴⁵⁴ Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (28 kwietnia 1999 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 273.

Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z judaizmem w dokumencie *Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego* stwierdza: „Dla żydów i chrześcijan Biblia stanowi samą treść liturgii: poprzez głoszenie słowa Bożego, odpowiedź na to słowo, modlitwę uwielbienia i wstawiennictwa za żywych i zmarłych, uciekanie się do miłosierdzia Bożego. Liturgia Słowa, w swojej specyficznej strukturze, ma źródło w judaizmie. Teksty paralelne do brewiarza oraz innych tekstów i zbiorów modlitw liturgicznych znajdujemy w judaizmie, tak jak i formuły naszych najświętszych modlitw, jak na przykład »Ojciec nasz«. Również modlitwy eucharystyczne są inspirowane wzorcami tradycji żydowskiej”.⁴⁵⁵

W. Chrostowski zauważa: „Na życiodajnej glebie biblijnego Izraela wyrosły dwie religie: chrześcijaństwo i judaizm rabiniczny, przy czym, dokładnie rzecz ujmując, chrześcijaństwo zaistniało jako pierwsze. Także w konfrontacji z nim, a nie tylko z dramatycznymi wydarzeniami zburzenia Jerozolimy i świątyni oraz utraty państwowości po 70 r., rabini dokonali wszechstronnej przebudowy życia religijnego, z powodu której judaizm pobiblijny nie jest religią Starego Testamentu”.⁴⁵⁶ Więż i bogactwo odkrywa Kościół nie tylko w tym Izraelu w który został wszczepiony, ale także w tym judaizmie który wyrósł na Starym Przymierzu.

Bł. Jan Paweł II odwołując się do wskazań wykonawczych do *Nostra aetate* podkreśla tradycje religijne: „W tym dialogu *chrześcijanie* – według wskazań posoborowych - *starają się lepiej rozumieć podstawowe komponenty tradycji religijnej judaizmu i poznają te zasadnicze linie jego religijnej rzeczywistości, które we własnej jego ocenie są istotne (Wskazania)*”⁴⁵⁷. Bogactwo to papież zna i podkreśla ich wartość: „Wspierany swoją wiarą w Pana, naród żydowski pomimo trwającego przez tysiąclecia rozproszenia

⁴⁵⁵ Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, *Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego*, OR 6 (1985) n. 6-7, s. 8.

⁴⁵⁶ Chrostowski W., Wprowadzenie, w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 34.

⁴⁵⁷ Jan Paweł II, *Głębia i bogactwo wspólnego dziedzictwa. Do Żydów* (17 listopada 1980- Moguncja), w: Jan Paweł II, *Nauczanie społeczne*, t. III, dz. cyt., s. 550.

zachował swoją tożsamość, swoje obrzędy, swoje tradycje i naprawdę wniósł istotny wkład w duchowe i kulturalne życie świata, zwłaszcza w Europie”⁴⁵⁸.

W swoich wypowiedziach nawiązuje papież do uroczystości żydowskich, do praktyk wierzącego Żyda. Podczas audiencji generalnej w 1992 nawiązuje do obchodów Nowego Roku według kalendarza żydowskiego i święta Simchat Tora, Radości Prawa.⁴⁵⁹ A przed Wielkim Jubileuszem zauważył papież, że ma on swoje korzenie w żydowskiej tradycji lat jubileuszowych.⁴⁶⁰ W liście apostolskim *Dies Domini* bł. Jan Paweł II, mówiąc o świętowaniu niedzieli, nawiązuje do szabatu, a nawet odwołuje się i cytuje żydowskiego rabina A. J. Heschela.⁴⁶¹

Papież nawiązywał także do Talmudu, cytował go, a nawet odniósł do słów Jezusa: „W Talmudzie Babilońskim czytamy: «Świat opiera się na jednej kolumnie, którą jest człowiek sprawiedliwy» (*Hagigah*, 12b). W Ewangelii Jezus Chrystus mówi nam, że błogosławieni są pokój czyniący (por. Mt 5,9). Niech sprawiedliwość i pokój napelną nasze serca i wiodą nas ku pełni odkupienia wszystkich ludów oraz całego świata”⁴⁶². W narodzie żydowskim widzi papież tajemnicę Bożego wybrania, objawiania się i Jego dzieła zbawczego. „Kościół jest w pełni świadomy, iż Pismo Święte świadczy, że Żydzi to wspólnota wiary i strażnicy tradycji liczących tysiące lat, stanowią nierozłączną część »misterium« objawienia i zbawienia. W naszych czasach wielu autorów katolickich mówi o »misterium«, którym jest lud żydowski, między innymi Geremia Bonomelli, Jacques Maritain i Tomasz Merton.”⁴⁶³

⁴⁵⁸ Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej podczas podróży apostolskiej na Węgry (18 sierpnia 1991 - Budapeszt), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 190.

⁴⁵⁹ Por. Jan Paweł II, Przemówienie podczas audiencji generalnej (28 października 1992 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 198.

⁴⁶⁰ Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (28 kwietnia 1999 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 272.

⁴⁶¹ Por. Jan Paweł II, List apostolski „*Dies Domini*”, w: Jan Paweł II, *Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II*, dz. cyt., n. 15.

⁴⁶² Jan Paweł II, Przemówienie do delegatów Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego do spraw Konsultacji Międzyreligijnych oraz Komisji Stolicy Apostolskiej do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 grudnia 1990 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 174.

⁴⁶³ Tamże, s. 173.

Często wyrażał papież życzenie „Oby Boże błogosławieństwo było nad tą godziną!”⁴⁶⁴. Ta modlitwa, prośba do Boga o Jego błogosławieństwo dla chrześcijan i żydów miała prowadzić do tego, by jedni i drudzy byli błogosławieństwem dla siebie i dla świata: „żydzi i chrześcijanie, jako synowie Abrahama, są powołani do tego, by byli błogosławieństwem dla świata (por. Rdz 12,2 n.), wspólnie przyczyniając się do pokoju i sprawiedliwości między wszystkimi ludźmi i narodami – i to w tej pełni i głębi, którą Bóg sam dla nas zamierzył (...). Im bardziej nasze spotkanie będzie naznaczone tym świętym zobowiązaniem, tym bardziej będzie ono błogosławieństwem także dla nas samych”⁴⁶⁵. To bycie błogosławieństwem dla świata jest także tematem wypowiedzi papieża w Los Angeles: „ (...) jesteśmy powołani do tego, żeby być błogosławieństwem dla świata (por. Rdz 12,2 nn.), zwłaszcza przez nasze świadectwo wiary w Boga, źródło wszelkiego życia, oraz przez nasze zaangażowanie we wspólnej pracy nad utrwaleniem prawdziwego pokoju i sprawiedliwości między wszystkimi ludźmi i narodami”.⁴⁶⁶

Przedmiotem dialogu doświadczenia religijnego była także cnota nadziei i miłości. O nadziei mówił papież wskazując na Maryję: „Maryja staje przed nami jako przykład odważnej nadziei i czynnej miłości: szła naprzód z nadzieją, przechodząc z uległą gotowością od nadziei żydowskiej do nadziei chrześcijańskiej”⁴⁶⁷. Użyty przez papieża zwrot podkreśla część wspólną, ale także odrębność. Ta część wspólna to cnota, droga, styl życia, a część odrębna to przedmiot nadziei związany z przyjętymi prawdami wiary. Mówił także o wspólnej nadziei w wymiarze eschatologicznym: „Łączy nas też pełne ufności oczekiwanie na przyjście królestwa Bożego i wspólna modlitwa o spełnienie się woli Bożej na ziemi tak jak i w niebie”.⁴⁶⁸ W. Kluj zauważa, że jest jeszcze jedna

⁴⁶⁴ Jan Paweł II, Głębia i bogactwo wspólnego dziedzictwa. Do Żydów (17 listopada 1980 - Moguncja), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. III, dz. cyt., s. 548.

⁴⁶⁵ Tamże, s. 550.

⁴⁶⁶ Jan Paweł II, Przemówienie do delegacji żydowskiej z Centrum Szymona Wiesenthala w Los Angeles (25 kwietnia 1983 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 79.

⁴⁶⁷ Jan Paweł II, Z homilii na Mszy św. w Efezie podczas podróży apostołskiej do Turcji (30 listopada 1979 - Efez), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 59.

⁴⁶⁸ Jan Paweł II, Przemówienie do Amerykańskiego Komitetu Żydowskiego (16 marca 1990 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 165.

wspólna czy zbliżona treść nadziei. Lud Starego Przymierza oczekuje przyjścia Mesjasza a lud Nowego Przymierza Jego powrotu.⁴⁶⁹

Wiara, nadzieja i miłość to trzy podstawowe cnoty na drodze do Boga. Na spotkaniu w Jerozolimie, gdzie byli przywódcy religijni społeczności żydowskiej i muzułmańskiej mówił papież: „Jeden z pierwszych uczniów Jezusa napisał: »Jeśliby ktoś mówił: >Miłuję Boga<, a brata swego nienawdził, jest kłamcą, albowiem kto nie miłuje brata swego, którego widzi, nie może miłować Boga, którego nie widzi« (1J 4,20). Miłość do naszych braci i siostr wiąże się z postawą szacunku i współczucia, z gestami solidarności, ze współpracą w służbie wspólnego dobra (...). W każdej z naszych religii znana jest w takiej czy innej formie złota zasada: «Czyń innym tak, jak chciałbyś, aby inni tobie czynili». Choć ta zasada jest bardzo cennym drogowskazem, prawdziwa miłość bliźniego idzie znacznie dalej. Opiera się na przekonaniu, że gdy miłujemy bliźniego, okazujemy miłość do Boga, a gdy krzywdzimy bliźniego, obrażamy Boga”.⁴⁷⁰

W 2004 r w Auli Pawła VI odbył się Koncert Pojednania zorganizowany przez Komisję do spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, Papieską Radę do spraw Popierania Jedności Chrześcijan i Papieska Radę do spraw Dialogu Międzyreligijnego na który przybyli między innymi przedstawiciele judaizmu i islamu. Papież na zakończenie koncertu wygłosił przemówienie. W nim nawiązał do miłości jako Bożego wezwania skierowanego do człowieka. „Wspólnie wyrażamy pragnienie, aby ludzie zostali oczyszczeni z nienawiści i zła, nieustannie zagrażających pokojowi, i umieli podać sobie ręce, którym obca jest przemoc, a gotowe są nieść pomoc i ulgę potrzebującym. Wyznawcy judaizmu czczą Wszechmogącego jako opiekuna człowieka i jako Boga obietnic życia. Chrześcijanin wie, że to miłość skłania Boga do wejścia w relację z człowiekiem i że miłość jest odpowiedzią, jakiej On oczekuje od człowieka. Dla muzułmanina Bóg jest dobry i potrafi napełnić wierzącego swym miłosierdziem. Żywiąc te przekonania, wyznawcy judaizmu, chrześcijanie

⁴⁶⁹ Por. Kluj W., Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II, CT 68(1998) n. 2, s. 86.

⁴⁷⁰ Jan Paweł, Przemówienie na spotkaniu z przywódcami religijnymi społeczności żydowskiej, chrześcijańskiej i muzułmańskiej (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 291.

i muzułmanie nie mogą pogodzić się z tym, by ludzkość była nękana niekończącymi się wojnami”.⁴⁷¹

Relacja Jana Pawła II do judaizmu była szczególna. Pełna osobistych odniesień i wspomnień. W „Przekroczyć próg nadziei” mówi: „Poza słowami soborowej Deklaracji stoi doświadczenie wielu ludzi, zarówno żydów jak i chrześcijan. Stoi także *moje osobiste doświadczenie* od najwcześniejszych lat mojego życia w rodzinnym mieście. Pamiętam naprzód szkołę podstawową w Wadowicach, gdzie w klasie co najmniej 1/4 uczniów stanowili chłopcy żydowscy. Trzeba tu wspomnieć o mojej koleżeńskiej przyjaźni z jednym z nich, to znaczy z Jerzym Klugerem (...). Mam żywo przed oczami obraz żydów podążających w dzień sobotni do synagogi, która znajdowała się na zapleczu naszego gimnazjum. Obie grupy religijne, katolików i żydów, łączyła, jak przypuszczam, świadomość, że modlą się do tego samego Boga (...). Wracam pamięcią do *okresu mojego pasterzowania w Krakowie*. Kraków, a zwłaszcza jego dzielnica Kazimierz, pełna jest śladów żydowskiej tradycji i kultury (...). Jako Arcybiskup Krakowski miałem żywe kontakty ze społecznością żydowską Krakowa. Bardzo serdeczne stosunki łączyły mnie z przewodniczącym gminy żydowskiej, co przetrwało jeszcze po moim przeniesieniu do Rzymu. Wybrany na Stolicę Piotrową kontynuuję tylko to, co w moim życiu ma bardzo głębokie korzenie. Przy okazji moich podróży apostolskich staram się zawsze spotykać z przedstawicielami wspólnot żydowskich na całym świecie”⁴⁷².

⁴⁷¹ Jan Paweł II, Przemówienie na zakończenie koncertu w Auli Pawła VI (17 stycznia 2004 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 335. Por. Jan Paweł II, Przemówienie Jana Pawła II do przedstawicieli społeczności żydowskiej podczas pielgrzymki do Francji (9 października 1988 - Strasburg), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 155.

⁴⁷² Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messori, Lublin 1994, s. 85-87.

Rozdział IV

Dialog doświadczenia religijnego z islamem

Podczas obrad Soboru Watykańskiego II oprócz judaizmu zwrócono uwagę także na inne religie. *Lumen gentium* naucza: „plan zbawienia obejmuje także i tych, którzy uznają Stworzyciela, wśród nich głównie muzułmanów; oni bowiem wyznając, iż zachowują wiarę Abrahama, czczą wraz z nami jedyne i miłosiernego Boga, który będzie sądził ludzi w dniu ostatecznym”⁴⁷³. *Nostra aetate* wymienia wartości, jakie Kościół dostrzega w islamie: „Kościół spogląda z szacunkiem również na muzułmanów, czcicieli jedyne Boga, żyjącego i samoistnego, miłosiernego i wszechmocnego, Stworzyciela nieba i ziemi, który przemówił do ludzi. Starają się również poddawać z całej duszy Jego ukrytym postanowieniom, tak jak poddał się Bogu Abraham, do którego islamska wiara chętnie się odwołuje. Jezusa wprawdzie nie uznają za Boga, czczą Go jednak jako proroka, a Jego dziewiczą matkę, Maryję, darzą szacunkiem i niekiedy pobożnie Ją wzywają. Oczekują nadto dnia sądu, kiedy Bóg odda zapłatę wszystkim wskrzeszonym ludziom. Dlatego też cenią życie moralne i czczą Boga szczególnie przez modlitwę, jałmużnę i post.”⁴⁷⁴.

Przyglądając się muzułmanom odkrywamy, że ich życie religijne bazuje na kilku zasadniczych wskazaniach: „Każdy muzułmanin winien przestrzegać pięciu warunków, które nazwane zostały filarami; są to: 1. Wyznanie wiary w jednego Boga i posłannictwo Mahometa (...); 2. Pięciokrotna w ciągu dnia modlitwa rytualna (która w odróżnieniu od chrześcijaństwa nie jest rozmową z Bogiem, lecz Jego adorowaniem); 3. Jałmużna (wyrażająca solidarność z biednymi, potrzebującymi, sierotami – nie bez znaczenia jest fakt, iż Mahomet był sierotą); 4. Post w miesiącu ramadan (w którym Mahometowi, a przez niego całej ludzkości, został objawiony Koran); 5. Pielgrzymka do Mekki”⁴⁷⁵. *Nostra aetate* z tych pięciu filarów wymienia: wiarę w jednego Boga, modlitwę, jałmużnę i post. Z pierwszego filaru została przemilczana wiara w posłannictwo

⁴⁷³ KK, n. 16. Por. KKK, n. 841.

⁴⁷⁴ DRN, n. 3.

⁴⁷⁵ Sakowicz E., Islam – dzieje, doktryna, fundamentalizm, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog, Kraków 2001, s. 108-109.

Mahometa. Dokument nie wspomina także o filarze piątym dotyczący pielgrzymki do Mekki, który jest także ściśle związany z Mahometem⁴⁷⁶.

W dalszej części *Nostra aetate* znajdujemy praktyczne uwagi dotyczące dialogu chrześcijan z islamem: „Nawet jeżeli w ciągu wieków powstawały między chrześcijanami a muzułmanami liczne spory i uczucia wrogości, święty Sobór zachęca wszystkich, aby zapominając o tym, co było, czynili szczere wysiłki zmierzające do wzajemnego zrozumienia i dla dobra wszystkich ludzi dbali wspólnie o sprawiedliwość społeczną, dobro moralne, a także pokój i wolność oraz je wspierali”⁴⁷⁷. Sobór w omawianych tekstach nie odnosi się zasadniczo do kwestii doktrynalnych, ale podkreśla praktyki związane z wiarą: oddawanie czci Bogu, podporządkowanie Bogu, pobożne przyzywanie wstawiennictwa Maryi, nadzieja życia wiecznego i praktyki pobożnościowe. Są to więzi przede wszystkim duchowe i moralne. Nakreśla także cele do jakich współpraca i dialog mogą doprowadzić.

Można przypuszczać, że kierunki, w których szła praca Ojców Soboru, były inspirowane przez papieża Jana XXIII, który był przez wiele lat delegatem apostolskim w Turcji i tam rodziły się jego spostrzeżenia związane ze stosunkiem chrześcijan do muzułmanów.

W trakcie trwania prac soborowych Stolica Apostolska w 1966 r. nawiązała stosunki dyplomatyczne z krajami muzułmańskimi (z Egiptem, Syrią, Iranem i Irakiem). Paweł VI podczas swoich podróży apostolskich spotykał się także z ludnością muzułmańską. „Pierwszą (podróż - przyp. autora) Paweł VI odbył do Jordanii oraz do Izraela (4-6 stycznia 1964 roku). Wobec muzułmanów i żydów zachowywał jako głowa Kościoła – ze względu na toczącą się na Soborze dyskusję na temat *Nostra aetate* – widoczny dystans. Przekazał wprawdzie słowa pozdrowienia, ale nieomal zabrakło refleksji teologicznej na temat tego co łączy islam z chrześcijaństwem (...). Podobnie było w czasie piątej pielgrzymki Pawła VI, którą odbył w dniach 26-27 lipca 1967 roku do Turcji. Papieżowi chodziło o umocnienie katolickiej mniejszości i zbliżenie na płaszczyźnie ekumenicznej. W jego przemówieniach islam – mimo, że wyznaje go 98 procent ludności tego kraju – był nieobecny. Jedynie podczas

⁴⁷⁶ Por. Fitzgerald M., Szacunek dla wartości religijnych, w: www.mateusz.pl/wdrodze/nr388/03-wdr.htm (pobrano 17.06.2009).

⁴⁷⁷ DRN, n. 3.

spotkania z przedstawicielami różnych religii i wyznań chrześcijańskich Paweł VI przekazał wspólnocie muzułmańskiej zdawkowe pozdrowienia (...). Jest uderzające, że te ostrożne próby pojawiły się również podczas dziewiątej, zarazem ostatniej, podróży apostolskiej Pawła VI. W wyniku kilkugodzinnych międzylądowań 26 listopada 1970 roku znalazł się w Teheranie i w Dakce. Słowa powitania ograniczyły się tu do ogólnych sformułowań; specjalnego pozdrowienia dla głównie muzułmańskiej ludności zabrakło. To samo dotyczyło rozpoczynającego się pobytu na Filipinach (27-29 listopad 1970 roku), gdzie liczba wyznawców islamu stale wzrasta. Papież zwrócił się do «ludzi wierzących» w ogólności, nie wspominając o islamie⁴⁷⁸. Można przypuszczać, że ta zachowawcza postawa było spowodowana rodzącymi się nurtami fundamentalistycznymi⁴⁷⁹.

W 1974 Paweł VI powołał do istnienia Komisję ds. Religijnych Stosunków z Muzułmanami. Oprócz tej Komisji ważnym ośrodkiem inspirującym dialog jest także Papieski Instytut Studiów Islamskich i Arabskich, który od 1926 r. działał w Tunezji a w 1964 r. został przeniesiony do Rzymu.

Bł. Jan Paweł II od początku swego pontyfikatu dużą uwagę przywiązywał do zacieśniania relacji z muzułmanami. W jego przemówieniach, jak to będzie widać w omawianych tekstach, przebija się znajomość, otwarty i życzliwy stosunek do islamu. Dużą uwagę skupiał na pogłębianiu jedności i umacnianiu współpracy w krajach, gdzie żyją obok siebie chrześcijanie i muzułmanie (np. w Libanie). Papież często spotykał się z muzułmanami. W Watykanie 11 marca 1999 przyjął na audiencji szyickiego prezydenta Iranu, Mohammeda Chatami. Podczas pielgrzymek po krajach, gdzie większość stanowią muzułmanie, papież odwiedzał przywódców religijnych i politycznych tych społeczności. Podczas podróży apostolskiej do Egiptu (24-26 luty 2000 r.) owocem spotkania była wspólna odezwa zachęcająca do dialogu. Papież i wielki mufti oraz szejik uniwersytetu Al - Azhar, Mohammed Sayed Tantawi wydali wspólne oświadczenie. Jednogłośnie opinia obu przywódców religijnych nakreśliła perspektywę na przyszłość: „Przyszłość ludzkości zależy od tego, czy

⁴⁷⁸ Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – islam, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Kopp M. (opr.), Warszawa 2006, s. 88-89.

⁴⁷⁹ Por. tamże, s. 89.

religie i kultury spotkają się w dialogu⁴⁸⁰. Wspólna deklaracja została wydana także po zamachu terrorystycznym w Nowym Yorku. Papieska Rada ds. Dialogu Międzyreligijnego oraz muzułmańska Komisja Dialogu Międzyreligijnego, jak również społeczność uniwersytetu Al - Azhar w Kairze wspólnie potępili ten akt terrorystyczny.

W 1982 roku papież podczas swojej podróży do Nigerii po raz pierwszy cytowany fragment ewangelii odniósł do tekstu z Koranu⁴⁸¹. Podczas tej także podróży, podczas spotkania z ludnością muzułmańską, papież mówił: „Przybyłem do Nigerii, aby odwiedzić moich braci i siostry Kościoła katolickiego, lecz moja podróż nie była by pełna bez tego spotkania⁴⁸². To stwierdzenie „nie była by pełna” jest wymowne. Spotkania, wspólne deklaracje, przejawy szacunku dla religijności muzułmanów to wszystko tworzyło dialog chrześcijańsko- muzułmański prowadzony, inicjowany przez bł. Jana Pawła II.

Dialog z muzułmanami wpisuje się w otwartą postawę papieża względem różnych tradycji religijnych. „Przychodząc do narodów Azji (...) spotygam się tu tak samo z dziedzictwem starożytnych kultur, które zawiera bezcenne elementy duchowego rozwoju, i tworzy wzory życia i zachowania często bardzo zbliżone do tych, które znajdujemy w *Ewangelii* Chrystusa. Różne religie próbowały znaleźć odpowiedź na ludzkie poszukiwania, aby ostatecznie wyjaśnić tajemnice stworzenia i sens ludzkiej wędrówki przez życie. Hinduizm, aby odpowiedzieć człowiekowi, posługuje się filozofią a wyznawcy tej religii dążąc do Boga praktykują ascezę i medytację. Buddyzm naucza, że przez pobożną ufność człowiek wznosi się do wolności i oświecenia. Inne religie kroczą podobnymi drogami. Muzułmanie wielbią jednego Boga, wskazując na swoje związki z Abrahamem, oddają część Chrystusowi i szanują Maryję, otaczają szacunkiem moralne życie, modlitwę i post⁴⁸³. Na pewno islam, wśród tych wymienionych religii, zajmuje w dialogu prowadzonym przez Kościół miejsce szczególne.

1. Modlitwa

⁴⁸⁰ Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – islam, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów..., dz. cyt., s. 91.

⁴⁸¹ Por. Jan Paweł II, Zwartości Nigerii sprzyja połączenie sił w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzułmańską (15 lutego 1982 – Kaduna), OR 3 (1982) n. 2, s. 9.

⁴⁸² Tamże, s. 9.

⁴⁸³ Jan Paweł II, Orędzie Chrystusa skierowane jest do wszystkich. Do narodów Azji w Radiu Veritas (21 lutego 1981), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. IV, dz. cyt., s. 350-351.

Modlitwa jest jedną z głównych form pobożności muzułmańskiej. Istotną rolę w niej odgrywają postawy i gesty, którym towarzyszą słowa. Muzułmanie modlą się chętnie wykorzystując fragmenty Koranu, ale także jest dopuszczalna modlitwa spontaniczna. Często modlitwę poprzedza ablucja. Szczegółowe przepisy określają jej formę. Obmycia rytualne mają pomóc człowiekowi stanąć przed Bogiem z pokorą⁴⁸⁴.

Papież często podkreślał, że do modlitwy przywiązuje się dużą wagę w obu religia: „Chrześcijanie i muzułmanie zgodnie uważają, że spotkanie z Bogiem w modlitwie to niezbędny pokarm dla naszych dusz, bez którego nasze serca więdną, a nasza wola przestaje dążyć ku dobru i ulega złu”⁴⁸⁵. W innym miejscu mówił: „Modlitwa, jałmużna i post są wysoko cenione w obu naszych tradycjach i stanowią niewątpliwie wspólnie świadectwo wobec świata, któremu zagraża niebezpieczeństwo pochłonięcia przez materializm”⁴⁸⁶.

Umiłowanie modlitwy jest ważną formą świadectwa wobec świata. Jest ona jedną z form przeciwstawienia się obojętności religijnej i materializmowi. Często ten temat pojawiał się w wypowiedziach papieża. Był on spowodowany prądami jakie rozwijają się w kulturze zachodniej. W Casablance do młodzieży muzułmańskiej papież mówił: „Mamy dawać świadectwo o Bogu naszą kulturą, naszym uwielbieniem, naszą pochwalną i błagalną modlitwą. Człowiek nie może żyć bez modlitwy, tak jak nie może żyć nie oddychając. Mamy dawać świadectwo naszym pokornym szukaniem Jego woli (...). Drogi Boże nie zawsze są naszymi drogami. One przerastają nasze działania, zawsze niepełne i zawsze niedoskonałe intencje naszego serca”⁴⁸⁷. Świadectwo to oczywiście przedstawia tylko jeden wymiar tego, czym jest modlitwa. W powyższej wypowiedzi widać położony przez papieża akcent na to co wewnętrzne, duchowe.

Podczas pielgrzymki po Ziemi Świętej w Betlejem papież w południe odprawiał Mszę św.. Po rozpoczęciu i pozdrowieniu „Pokój z wami” papież nie

⁴⁸⁴ Por. Sakowicz E, Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963-1999), Warszawa 2000, s. 390-393.

⁴⁸⁵ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001- Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 30.

⁴⁸⁶ Jan Paweł II, Pozdrowienie przywódców muzułmańskich. W nuncjaturze w Nairobi (7 maja 1980- Nairobi), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. III, dz. cyt., s. 384.

⁴⁸⁷ Jan Paweł II, Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską (19 sierpnia 1985-Casablanka), OR 6(1985) n. nadzwyczajny II, s. 15.

kontynuował dalszej części Mszy św. ale poczekał aż wybrzmi z wieży minaretu nawoływanie muezina do modlitwy. Był to wyraźny przejaw szacunku dla modlitwy muzułmańskiej⁴⁸⁸.

W swoich wypowiedziach papież zauważał, w tradycji religijnej, do której się zwracał, dni szczególne: dni modlitwy i święta. Często nawiązywał do święta *Id al - Fitr* – Święto Zakończenia Ramadanu⁴⁸⁹. Jest to także przejawem szacunku dla pobożności muzułmańskiej.

Za słowami papieża o modlitwie szła praktyka modlitwy: modlitwa osobista, modlitwa, do której zachęcał chrześcijan i modlitwa, do której zapraszał muzułmanów.

Papież modlił się także za muzułmanów podczas spotkań z nimi. 24 lutego 2000 r. w czasie pielgrzymki na górę Synaj przybył do Kairu. Swoje przemówienie zakończył życzeniem i modlitwą: „*As-salámu 'aláikum* – Pokój z wami! Tymi słowami witam wszystkich. Taką modlitwę zanoszę za Egipt i cały jego lud. Niech Najwyższy Bóg udzieli waszemu krajowi błogosławieństwa zgody, pokoju i pomyślności”⁴⁹⁰. Wiele spotkań z muzułmanami kończyło się życzeniem: „Niech Wszechmogący Bóg udzieli wam obficie swego błogosławieństwa”⁴⁹¹.

Obszerną modlitwę znajdujemy w przemówieniu do młodzieży muzułmańskiej zgromadzonej w Casablance. Na koniec spotkania papież mówił o Bogu. Swoje przemówienie zakończył modlitwą. Wprowadził do niej następującymi słowami: „Chciałbym zakończyć wzywając Go tutaj, pośród was”⁴⁹². Podczas spotkań z żydami papież wyrażał życzenie, by Boże błogosławieństwo było nad tym miejscem czy tą godziną. Tutaj podobnie zaprasza Boga, wzywa w tym miejscu, pośród tych ludzi, w tym czasie.

⁴⁸⁸ Por. Kołodziejcki W., Sadowski B., Sadurski G., (scenariusz i realizacja), Jan Paweł II w Ziemi Świętej 20-26 III 2000 – film dokumentalny, TVP 2000. Por. Kempia R., Augustyn J., Jerozolima – miasto trzech religii, w: *Życie Duchowe* 60/2009, s. 140.

⁴⁸⁹ Jan Paweł II, *Orędzie do muzułmanów na zakończenie miesiąca ramadan* (3 kwietnia 1991 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 76.

⁴⁹⁰ Jan Paweł II, *Pokój z wami! Przemówienie powitalne na lotnisku* (24 lutego 2000 - Kair), OR 21 (2000) n. 4, s. 13.

⁴⁹¹ Jan Paweł II, *Pokój jest możliwy. Przemówienie Papieża do uczestników spotkania Islamsko-Katolickiego Komitetu Łączności* (20 stycznia 2004-Watykan), OR 25(2004) n. 3, s. 50.

⁴⁹² Jan Paweł II, *Wierzmy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską* (19 sierpnia 1985-Casablanca), OR 6(1985) n. nadzwyczajny II, s. 16.

W 1982 r. papież wprowadzając do modlitwy Anioł Pański i podając intencje zaprosił zgromadzonych do modlitwy za muzułmanów: „Módlmy się również za naszych braci w wierze w jednego Boga, którzy z dumą noszą miano muzułmanów, czyli »poddanych« Bogu i wiernych Mu, ażeby mogli iść przed obliczem Boga ze szczerością serca, postępując sprawiedliwie, starając się wypełniać Jego wolę oraz w całym bogactwie i głębi pojmować tajemnicę Chrystusa”⁴⁹³.

Podczas nabożeństwa o pokój w Europie, które było odprawione w Asyżu w 1993 r. w jednym wezwaniu Modlitwy powszechnej zgromadzeni modlili się za żydów, chrześcijan i muzułmanów. Wezwanie do modlitwy zostało odczytane po arabsku. Papież chciał, aby Europa modliła się we wszystkich językach, których używa⁴⁹⁴.

Także do muzułmanów zwracał się z prośbą o modlitwę. Gdy 1989 r. doszło do kolejnego konfliktu zbrojnego w Libanie, papież skierował Apel do wszystkich muzułmanów w obronie Libanu. W nim zwracał się z prośbą o modlitwę o ocalenie Libanu⁴⁹⁵. Niecały miesiąc po tym apelu w Watykanie został zorganizowany dzień powszechnej modlitwy o pokój w Libanie. Był on przeżywany w łączności z chrześcijanami i muzułmanami w Libanie⁴⁹⁶.

Podobna łączność na modlitwie była widoczna w Asyżu w 1993 r.. Został wtedy zorganizowany Dzień Modlitwy o Pokój w Europie. Bezpośrednią przyczyną zorganizowania tej modlitwy była trwająca na Bałkanach wojna. Oprócz przedstawicieli 32 Konferencji Episkopatów Europy w modlitwie uczestniczyli przedstawiciele innych wspólnot i kościołów chrześcijańskich oraz przedstawiciele judaizmu i liczna grupa muzułmanów. Następnego dnia 10.01.1993 r. przed południem w bazylice św. Franciszka papież odprawił Mszę św., na której byli także muzułmanie.

Podczas wizyty w meczecie papież mówił o modlitwach odmawianych przez chrześcijan i muzułmanów gdy są razem: „Kiedy przy okazji ślubów, pogrzebów czy innych uroczystości chrześcijanie i muzułmanie zachowują

⁴⁹³ Jan Paweł II, Kościół spogląda z szacunkiem na wspólnoty islamskie. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (24 stycznia 1982- Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. V/1 -1982, dz. cyt., s. 94.

⁴⁹⁴ Por. Accattoli L., Kiedy papież prosi o przebaczenie. Wszystkie „Mea culpa” Jana Pawła II, Kraków 1999, s.173-174.

⁴⁹⁵ Por. Jan Paweł II, Apel Papieża w obronie Libanu do wszystkich muzułmanów (7 września 1989- Watykan), OR 10(1989) n. 9, s. 3.

⁴⁹⁶ Por. Jan Paweł II, Uroczysta modlitwa o pokój w Libanie. Audiencje generalne (4 października 1989- Watykan), OR 10(1989) n. 10-11, s. 19.

pełne szacunku milczenie, kiedy inni się modlą, dają świadectwo o tym, co ich łączy, nie ukrywając ani nie wypierając się tego, co dzieli”⁴⁹⁷. Słowa papieża wypowiedziane w 2001 r. w meczecie Omajjadów są bardzo wyważone i ostrożne. W sensie ścisłym nie ma tu mowy o wspólnej modlitwie. Nie było jej również w czasie Mszy, na których byli muzułmanie.

Warto zauważyć, że wielu teologów twierdzi, że jest możliwa wspólna modlitwa. Jednym z nich jest J. Dupuis⁴⁹⁸. W swojej pracy analizuje on „Wskazówki” do dialogu chrześcijańsko – muzułmańskiego wydane przez Sekretariat dla Religii Niechrześcijańskich w 1971 r. i 1981 r. i zauważa, że dokument z 1971 dopuszczał znacznie w szerszym wymiarze możliwość wspólnej modlitwy. Natomiast ten z 1981 w swoich wypowiedziach jest bardziej powściągliwy i ostrożny⁴⁹⁹. Możliwe, że po pierwotnej otwartości na wspólną modlitwę partnerzy dialogu zaczęli odkrywać trudności, czy wręcz przeszkody uniemożliwiające taką modlitwę i dlatego papież proponuje formę modlitwy, która nie uraża odczuć religijnych jednej i drugiej strony.

Zwracając się do biskupów z Afryki Północnej podczas wizyty „ad limina” papież podkreślał trudną sytuację Kościoła w tym regionie. Mówił o zmniejszaniu się wspólnot chrześcijańskich, o życiu pośród muzułmanów, o potrzebie pogłębiania własnej tożsamości religijnej i dialogu z muzułmanami. Ale mówił także: „Jest prawdą, że spotkanie z islamem – jak to było w przypadku Rajmonda Lulle, a niedawno Karola de Foucauld oraz Alberta Peyriguère i wielu innych – może być korzystne dla głębszego przeżywania wiary. Nie należy do rzadkości, że łaska modlitwy i kontemplacji wiąże się jakoś z życiem w tych krajach (...). Wiem również, że wiele razy na waszej Konferencji Biskupiej omawialiście duchową sytuację tych kobiet chrześcijańskich (a liczba ich wzrasta), które poślubiły muzułmanów w celu założenia rodziny. Chociaż, z różnych powodów, większość z nich nie zawierała związku w Kościele; nie jest rzadki przypadek, że znalazłszy się w rodzinie i społeczności muzułmańskiej, przeżywają wewnętrzne odrodzenie, spowodowane wychowywaniem dzieci oraz postawą, jaką muszą zająć

⁴⁹⁷ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001-Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 30.

⁴⁹⁸ Dupuis J., Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu, Kraków 2003, s. 326-330.

⁴⁹⁹ Por. tamże, s. 326-327.

względem sposobu życia przepojonego religijnymi zwyczajami islamu⁵⁰⁰. To wewnętrzne odrodzenie nie dokonuje się bynajmniej dlatego, że duchowość chrześcijańska nie może doprowadzić do Boga. Raczej to odnowienie jest powodowane podjęciem praktyk i religijnego stylu życia.

Potwierdzenie takiej interpretacji znajdujemy w *Przekroczyć próg nadziei*, gdzie czytamy: „Z całym szacunkiem trzeba się odnieść do religijności muzułmanów, nie można nie podziwiać na przykład ich wierności modlitwie. Obraz wyznawcy Allaha, który bez względu na czas i miejsce pada na kolana i pogrąża się w modlitwie, pozostaje wzorem dla wyznawców prawdziwego Boga, zwłaszcza dla tych chrześcijan, którzy mało się modlą lub nie modlą się wcale, opuszczając swe wspaniałe katedry”⁵⁰¹.

2) Post i pokuta

Zasadniczym czasem postu w islamie jest Ramadan. Poza tym okresem nie ma określonych dni postu i pokuty. Jest jedynie zachęta do podejmowania dni postu w dowolnym czasie. Post jest ofiarą składaną Bogu jako wyraz pokuty. Oprócz takiego wymiaru jest także czasem wyciszenia. W czasie postu kładzie się także akcent na dziękczynienie Bogu za Jego dar, którym jest Koran. Podobnie jak w chrześcijaństwie jest on chętnie łączony z jałmużną. Ma ona funkcję społeczną, ale także duchową. Koran naucza, że jałmużna oczyszcza wnętrze, oczyszcza z chciwości⁵⁰². Jałmużna ma charakter znanej w chrześcijaństwie dziesięciny. W islamie składa się czterdziestą część dochodów. Oprócz takiej ofiary składa się dobrowolną jałmużnę na zakończenie postu⁵⁰³. Wśród istotnych obowiązków muzułmanina jest także święta wojna: „Wszyscy muzułmanie muszą starać się słowem, pokojowo a nawet mieczem czynić poddanyymi Allahowi wszystkich ludzi. Mahomet mówił o dwóch rodzajach dżihadu – mniejszym i większym – uznając ten drugi za ważniejszy. Dotyczy on wewnętrznego zmagania się z sobą samym w pokonywaniu

⁵⁰⁰ Jan Paweł II, W dialogu ze światem islamu zachowajcie zawsze własną tożsamość, Do biskupów z Afryki Północnej w czasie wizyty „ad limina” (23 listopada 1981 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. IV/2 -1981, dz. cyt., s. 329.

⁵⁰¹ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, dz. cyt., s. 87.

⁵⁰² Por. Koran, 9;103. Por. także, Koran 70;24-25. Por. także, Koran 98;5, w: Tłumaczenie znaczenia Świętego Koranu, Bielawski J. (tł.), Warszawa 1986.

⁵⁰³ Por. Sakowicz E, Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963-1999), Warszawa 2000, s. 427-431.

własnych słabości i grzechów oraz wysiłków podejmowanych dla podniesienia poziomu moralnego społeczeństwa”⁵⁰⁴.

Przed Dniem Modlitwy o Pokój w 2002 papież wezwał katolików by dzień 14 grudnia był dniem pokuty i postu. Podczas modlitwy „Anioł Pański” zauważył: „Do tej inicjatywy zechcieli się przyłączyć także wyznawcy innych religii, a w szczególności żydzi i muzułmanie (...). Ta inicjatywa nabiera dla nas chrześcijan szczególnego znaczenia, ponieważ przeżywamy teraz Adwent (...) w którym musimy pracowicie przygotowywać drogi Panu (...). Dzień 14 grudnia jest też dniem zakończenia Ramadanu, w czasie którego wyznawcy islamu poprzez post wyrażają swoje oddanie się we władzę jedyne Boga”⁵⁰⁵. Wyraźnie podkreśla papież, że dla jednej i drugiej religii jest to czas szczególny, który ma także owocować w sercach wyznawców czymś podobnym - zbliżeniem do Boga.

Post ma oczyszczać serca dla Boga, ale także papież wyrażał nadzieję, że przyczyni się on do poprawienia relacji międzyludzkich. Podczas modlitwy Anioł Pański w 2001 r. papież mówił: „Szczерze życzę, aby podjęta jednocześnie religijna pokuta przyczyniła się do pogłębienia wzajemnego zrozumienia pomiędzy chrześcijanami i muzułmanami, bardziej niż kiedykolwiek zobowiązanymi dzisiaj do budowania razem sprawiedliwości i pokoju”⁵⁰⁶.

W 1991 r. w Orędziu do muzułmanów na zakończenie miesiąca Ramadan, papież mówił o poście w kontekście umiaru w korzystaniu z dóbr materialnych: „Wy, którzy zakończyliście trudny miesiąc postu nakazany przez waszą religię, dajecie współczesnym społeczeństwom tak bardzo potrzebny przykład posłuszeństwa Bożej woli, znaczenia modlitwy i samodyscypliny, a także ascetycznej prostoty w korzystaniu z dóbr tego świata. My, chrześcijanie, także niedawno zakończyliśmy nasz coroczny okres Wielkiego Postu, który dla nas jest czasem pokuty i oczyszczenia. Dla chrześcijan i muzułmanów te wartości są wspólne; wypływają one z tradycji i poszczególnych zasad naszych religii. Proponujemy je ludzkości jako religijną

⁵⁰⁴ Chat E., *Chrześcijaństwo a islam – polemika i dialog*, Kielce 2005, s. 77.

⁵⁰⁵ Jan Paweł II, *Dzień postu i błagania o pokój (9 grudnia 2001- Watykan)* w: *Anioł Pański z papieżem Janem Pawłem II*, t. VIII, dz. cyt., s. 188.

⁵⁰⁶ Tamże, s. 189.

alternatywę dla atrakcyjnych na pozór wartości władzy, bogactwa i dóbr materialnych”⁵⁰⁷.

Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego systematycznie od 40 lat przesyła z okazji zakończenia Ramadanu orędzie do muzułmanów. Komentując ten fakt papież mówił: „Bardzo się cieszę, że ten gest odbierany jest przez wielu muzułmanów jako znak coraz większej przyjaźni między nami”⁵⁰⁸.

Bardzo wyraźnie w obu tradycjach religijnych z postem wiąże się przemiana serca, nawrócenie. Nowe drogi w stosunkach chrześcijańsko - muzułmańskich są możliwe po uznaniu swoich błędów, grzechów i wzajemnym przebaczeniu. W 1986 r. w Asyżu papież mówił: „Ja zaś pokornie powtarzam to, o czym jestem przekonany: pokój nosi imię Jezusa Chrystusa. Ale równocześnie gotów jestem przyznać z pokorą, że katolicy nie zawsze byli wierni temu przeświadczeniu swojej wiary. Nie byliśmy zawsze »czyniącymi pokój«. Toteż dla nas, ale może także, w pewnym sensie, dla wszystkich, to spotkanie w Asyżu jest aktem pokuty”⁵⁰⁹. W meczecie Omajjadów papież mówił: „Pozytywne doświadczenia muszą umacniać w naszych wspólnotach nadzieję na pokój; nie należy natomiast dopuścić, żeby doświadczenia negatywne podważały tę nadzieję. Za wszystkie sytuacje, w których muzułmani i chrześcijanie krzywdzili się wzajemnie, musimy prosić Wszechmogącego o przebaczenie i przebaczyć sobie nawzajem”⁵¹⁰. Często papież apelował o wzajemne przebaczenie.

W szczególny sposób przed koniecznością podjęcia przebaczenia stanął Ojciec św. po zamordowaniu zakonników. 24 maja 1996 r. w Algierii skrajne ugrupowanie muzułmańskie zamordowało w okrutny sposób siedmiu zakonników. W niedzielę Zesłania Ducha Świętego 26 maja 1996 r. papież dziękował Bogu za złożone przez nich świadectwo miłości. Wspólnotę chrześcijan z Algierii prosił o przebaczenie oprawcom. Apelował także do tych,

⁵⁰⁷ Jan Paweł II, Orędzie do muzułmanów na zakończenie miesiąca ramadan ..., dz. cyt., s. 76.

⁵⁰⁸ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001 - Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 31.

⁵⁰⁹ Jan Paweł II, To, co uczyniliśmy dzisiaj, ma dla świata znaczenie życiowe. Przemówienie Papieża na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 –Asyż), OR 7(1986) n.10, s. 17.

⁵¹⁰ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001 - Damaszek), OR 22 (2001) n. 7- 8, s. 31.

k którzy uważają się za synów Abrahama, by nigdy więcej podobne sytuacje nie miały miejsca⁵¹¹.

Przewodniczący Sekretariatu dla Religii Niechrześcijańskich Kardynał Francis A. Arinze w 1986 r. skierował do wyznawców islamu list z okazji święta Zakończenia Postu. W liście tym czytamy: „Podczas całego miesiąca Ramadan poddawaliście się surowym rygorom modlitwy i postu. Rozważaliście zawarte w Koranie orędzie. Prosilicie Boga o wybaczenie waszych upadków, wsłuchiwalicie się w owo posłanie, które głosi zarówno wyższość praw Bożych nad sprawami ludzkimi, jak też Jego miłosierdzie i współczujące przebaczenie dla ludzkich błędów. W dniach święta Zakończenia Postu staracie się przebaczyć jeden drugiemu i pojednać. Czy także my, chrześcijanie i muzułmanie, nie moglibyśmy skorzystać z tej okazji, jaką jest wasze święto, i raz jeszcze wspólnie podjąć praktykę wzajemnego pojednania, próbę podjęcia wspólnego działania, którego celem byłoby stworzenie pokoju na ziemi?”⁵¹².

3) Pielgrzymka

Muzułmanie, o ile im warunki na to pozwolą powinni odbyć pielgrzymkę do Mekki. Innymi miejscami pielgrzymkowymi są Medyna i Jerozolima. Dla szyitów centralnym miejscem pielgrzymek jest Korbela, w której w 680 r. poległ Hussein. Corocznie to wydarzenie upamiętnia się płaczem, biczowaniem i przedstawieniami o charakterze pasyjnym⁵¹³. Wśród miejsc szczególnych dla mahometan znajduje się także Jerozolima. W Liście Apostolskim *Redemptionis Anno* czytamy: „Również muzułmanie nazywają Jerozolimę «świętą», z głębokim przywiązaniem, które sięga początków islamu i które tłumaczy się uprzywilejowanymi miejscami pielgrzymek oraz ponad tysiącletnią niemal nieprzerwaną ich tam obecnością”⁵¹⁴.

Szczególnym wydarzeniem była pielgrzymka bł. Jana Pawła II do Ziemi Świętej (21-26 marzec 2000 r.). Pielgrzymka papieża wpisała się w historię pielgrzymek chrześcijan, żydów i muzułmanów do świętych miejsc. Charakter

⁵¹¹ Por. Accattoli L., Kiedy papież prosi..., dz. cyt., s. 176-177.

⁵¹² Arinze F.A., List do wyznawców islamu z okazji święta Zakończenia Postu 1406-1986, OR 7(1986) n. 6, s. 21.

⁵¹³ Por. Chat E., Chrześcijaństwo a islam – polemika i dialog, Kielce 2005, s. 76-77.

⁵¹⁴ Jan Paweł II, List apostolski „Redemptionis Anno”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, dz. cyt., s. 144.

międzyreligijny miało spotkanie 23 marca w Papieskim Instytucie „Notre Dame”. Na spotkaniu z papieżem byli obecni przywódcy religijni żydowscy, muzułmańscy i chrześcijańscy. Spotkanie miało być wspólną modlitwą o pokój jednak przemówienia przywódców żydowskich i muzułmańskich naznaczone były wrogością. Papież w swoim przemówieniu mówił: „Religia i pokój idą w parze! Wyznawanie i praktykowanie religii musi się łączyć z obroną obrazu Bożego w każdym człowieku! Czerpiąc z bogatego dziedzictwa swojej tradycji religijnej, każdy z nas musi szerzyć świadomość, że nie da się rozwiązać dzisiejszych problemów, jeśli będziemy trwali we wzajemnej ignorancji i izolacji”⁵¹⁵. Napiętą atmosferę rozładowały słowa papieża oraz modlitwa dzieci. Młodzież izraelska modliła się Psalmem 118: „Błogosławiony, który przychodzi w imię Pańskie”. Chór dzieci muzułmańskich śpiewał wiersz Tagora „Panie naucz mnie Twojej miłości”. Natomiast chór dzieci chrześcijańskich śpiewał modlitwę św. Franciszka z Asyżu: „Panie, uczynź mnie narzędziem twojego pokoju”⁵¹⁶.

Na zakończenie pielgrzymki po Ziemi Świętej w niedzielę 26 marca 2000r. papież przybył do Wielkiego Muftego Jerozolimy i Ziemi Świętej szejka Akrama Sabriego. Jego rezydencja jest położona obok meczetu Haram Al Sharif (Góra Świątynna) i meczetu Al Aqsa. Są to dla muzułmanów święte miejsca, do których pielgrzymują. W miejscu tym mówił, że Meczet na Górze Świątynnej „stoi w miejscu związanym z pamięcią Abrahama, który dla wszystkich wierzących jest wzorem wiary i posłuszeństwa Wszechmocnemu Bogu. Jak wiadomo, moja wizyta jest zasadniczo pielgrzymką religijną i duchową. Pielgrzymowanie do miejsc świętych to praktyka wspólna wielu tradycjom religijnym, zwłaszcza trzem religiom odwołującym się do Abrahama. Dziękuję Bogu czczonemu przez żydów, chrześcijan i muzułmanów. Jerozolima jest świętym miastem *par excellence*. Jest częścią wspólnego dziedzictwa naszych religii i całej ludzkości”⁵¹⁷. W czasie swojej pielgrzymki po Ziemi Świętej papież często był pozdrawiany przez rzesze ludzi; często także przez muzułmanów.

⁵¹⁵ Jan Paweł II, Razem żyć i pracować w przyjaźni i zgodzie. Spotkanie z przywódcami religijnymi chrześcijan, żydów i muzułmanów (23 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 29.

⁵¹⁶ Por. Kronika pielgrzymki. Ziemia Święta (21-26 marzec 2000 r.), OR 21(2000) n. 5, s. 13. Por. także, Ptasznik P., Śladami Chrystusa, OR 21(2000) n. 5, s. 39.

⁵¹⁷ Jan Paweł II, Słowo pozdrowienia podczas wizyty kurtuazyjnej u Wielkiego Muftego Jerozolimy (26 marca 2000-Jerozolima), w: Jan Paweł II, Pojednanie światów..., dz. cyt., s.114-115.

Inna pielgrzymka wpisująca się znacząco w dialog chrześcijańsko - muzułmański miała miejsce w 2001 r. Papież udał się do Grecji, Syrii i na Malte. Będąc w Damaszku wszedł do meczetu Omajjadów, w którym przechowywane są relikwie głowy św. Jana Chrzciciela. Meczet ten obok Mekki, Medyny i Jerozolimy jest szczególnym ośrodkiem religijnym islamu. Papież wszedł do meczetu bez butów tak jak nakazuje muzułmanom zwyczaj. Modlił się w mauzoleum św. Jana Chrzciciela. Po modlitwie nastąpiło spotkanie z przywódcami muzułmańskimi, które miało miejsce na dziedzińcu meczetu. Tam papież wysłuchał odśpiewanych przez muezina fragmentów Koranu. W swoim przemówieniu powiedział: „Zarówno muzułmanie, jak i chrześcijanie cenią sobie miejsca modlitwy jako oazy, w których spotykają Najmiłościwszego Boga w drodze do życia wiecznego i gdzie spotykają swoich braci i siostry wyznających tę samą religię (...). Właśnie w meczetach i kościołach wspólnoty muzułmańskie i chrześcijańskie kształtują swoją religijną tożsamość”⁵¹⁸. Słowa wypowiedziane w tym miejscu przez papieża podkreślają, że ta świątynia i meczety są miejscami, w których człowiek spotyka Boga.

Przybycie do meczetu odbiło się szerokim echem w świecie. Na pewno ma podobną rangę jak wizyta w rzymskiej Synagodze Większej i jest szczególnym znakiem na drodze dialogu.

W Orędziu na VII Światowy Dzień Chorego papież mówił o chrześcijańskim sanktuarium, do którego chętnie pielgrzymują chrześcijanie jak również pobożni muzułmanie. Tym szczególnym miejscem jest Maryjne Sanktuarium w Harissa w Libanie⁵¹⁹. I dlatego podczas spotkań z ludnością chrześcijańską i muzułmańską papież zawierzał opiece Matce Bożej z Harrisa zgromadzonych ludzi.

Taka postawa papieża była także impulsem do prac, których celem było pogłębienie dialogu chrześcijańsko – muzułmańskiego. W 2004 r. został wydany Komunikat Islamsko - Katolickiego Komitetu Łączności. Jest on owocem dyskusji, w wyniku której wypracowano wspólne stwierdzenia. W punkcie czwartym czytamy: „Apelujemy o poszanowanie sakralnego

⁵¹⁸ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001- Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 30.

⁵¹⁹ Por. Jan Paweł II, Zrzuć swą troskę na Pana, a On cię podtrzyma. Orędzie na Światowy Dzień Chorego – 1999 r., w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio”..., dz. cyt., s. 284.

charakteru miejsc kultu, o ich ochronę w okresie wojny i pokoju oraz o poszanowanie prawa wierzących do uczestnictwa w praktykach religijnych”⁵²⁰.

4) Spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym

Papież pielgrzymował do miejsc świętych – związanych z historią zbawienia, ale także odwiedzał miejsca szczególnie ważne dla wyznawców innych religii. Było kilka takich miejsc, które odwiedził z szacunku dla muzułmanów.

Podczas pielgrzymki do Grecji, Syrii i na Maltę w 2001 r.. Papież pojechał do Qunejtry miasta leżącego u stóp Wzgórz Golan. W 1967 r. w czasie „wojny sześciodniowej” teren ten został zajęty przez Izrael. W 1974 część tego terytorium została zwrócona Syrii, ale wtedy zniszczono prawie wszystkie budynki. Obecnie miasto i okolice celowo nie są odbudowywane. Władze syryjskie przybyciu papieża w to miejsce nadały najwyższą rangę. Celowo zwieziono kilka tysięcy osób z okolicznych miejscowości. Papież modlił się za rządzących o pokój, przebaczenie i pojednanie⁵²¹.

Innym symbolicznym wydarzeniem podkreślającym łączność z cierpiącą ludnością muzułmańską miało miejsce podczas pielgrzymki po Ziemi Świętej. Papież 22 marca 2000 przybył do Betlejem. Podczas przemówienia powitalnego mówił o prawie Palestyńczyków do ojczyzny i życia w pokoju. Zapewniał także: „Modlę się szczególnie gorąco za tych Palestyńczyków – muzułmanów i chrześcijan – którzy nadal pozbawieni są własnego domu, należnego im miejsca w społeczeństwie oraz możliwości normalnego życia i pracy. Mam nadzieję, że moja dzisiejsza wizyta w obozie uchodźców w Deheishe przypomni społeczności międzynarodowej, iż musi podjąć zdecydowane działanie, żeby polepszyć sytuację narodu palestyńskiego”⁵²².

Po południu tego samego dnia Ojciec Święty odwiedził obóz uchodźców. Mówił tam: „Jest dla mnie ważne, że program pielgrzymki do miejsca narodzin Jezusa Chrystusa, podjętej w dwutysięczną rocznicę tego nadzwyczajnego

⁵²⁰ Komunikat Islamsko-Katolickiego Komitetu Łączności, OR 25(2004) n. 3, s. 51.

⁵²¹ Jan Paweł II, Modlitwa o pokój w grecko-prawosławnym kościele w Kuneitrze (7 maja 2001 - Wzgórz Golan), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 28.

⁵²² Jan Paweł II, Pokój narodowi palestyńskiemu. Przemówienie powitalne (22 marca 2000 – Betlejem), OR 21(2000) n. 5, s. 21.

wydarzenia, obejmuje także wizytę w Deheishe. Głębokie znaczenie ma fakt, że tutaj w pobliżu Betlejem, spotykam się z wami, uchodźcami i wysiedleńcami oraz przedstawicielami organizacji i agencji, prowadzącymi autentyczną misję miłosierdzia (...). Tutaj w Betlejem Boże Dziecię zostało złożone w stajni; pasterze z okolicznych pól jako pierwsi usłyszeli niebiańskie orędzie pokoju i nadziei dla świata. Boży zamysł wypełnił się w uniżeniu i ubóstwie; prawdopodobnie pasterze z Betlejem byli waszymi poprzednikami, waszymi przodkami⁵²³. Porównanie uchodźców do pasterzy, którzy byli przy Dzieciątku rodzącym się w Betlejem jest dla chrześcijan mocnym akcentem.

5) Dzielenie się bogactwami duchowymi

W 1999 r. papież mówiąc o dialogu z islamem wymienił zasadnicze wartości jednej i drugiej tradycji religijnej, które są dla Kościoła płaszczyzną dialogu. Mówił wtedy: „W dzisiejszym świecie, tragicznie doświadczanym przez zapomnienie o Bogu, chrześcijanie i muzułmanie powołani są, by w duchu miłości stale bronić i promować ludzką godność, wartości moralne i wolność. Wspólne pielgrzymowanie do wieczności powinno wyrażać się w modlitwie, poście i miłosierdziu, ale również w solidarnym działaniu na rzecz pokoju i sprawiedliwości, rozwoju ludzkiego i ochrony środowiska. Idąc razem drogą pojednania i w duchu pokornego podporządkowania się woli Bożej, rezygnując z jakiegokolwiek formy przemocy jako środka rozstrzygania sporów, obydwie religie mogą stać się znakiem nadziei, by w świecie zajaśniała mądrość i miłosierdzie jedyne Boga który stworzył rodzinę ludzką i nią rządzi⁵²⁴”.

Zasadniczym bogactwem jednej i drugiej tradycji religijnej jest wiara w jednego Boga. Studiując wypowiedzi papieża odkrywamy liczne teksty podkreślające wiarę w tego samego Boga: „Kościół katolicki zdaje sobie sprawę z tego, że kult oddawany jednemu, żywemu, istniejącemu, miłosiernemu

⁵²³ Jan Paweł II, Macie niezbywalne prawo do godnego życia. Wizyta w obozie uchodźców palestyńskich (22 marca 2000 – Betlejem), OR 21(2000) n. 5, s. 23-24.

⁵²⁴ Jan Paweł II, Dialog z islamem. Audiencje generalne (5 maja 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 9-10, s. 46.

i wszechmogącemu Stwórcy nieba i ziemi jest wspólny dla niego i dla islamu. Jest to wielka więź łącząca wszystkich chrześcijan i muzułmanów”⁵²⁵.

W 1982 r. papież przybył do Nigerii. W Kadunie swoje przemówienie odczytał na lotnisku wobec zebranych władz, ponieważ planowane spotkanie z przywódcami muzułmańskimi nie odbyło się z powodu wewnętrznych konfliktów. Prasa oskarżała papieża i jego poprzedników o wyprawy krzyżowe. W takim klimacie padły z ust papieża przełomowe dla dialogu z muzułmanami słowa: „My wszyscy, chrześcijanie i muzułmanie, żyjemy pod słońcem jedyne go miłosiernego Boga. Wspólnie wierzymy w jedyne go Boga, Stworzyciela człowieka. Uznajemy Boże panowanie i bronimy godności człowieka jako słu gi Bożego. Wielbimy Boga i wyznajemy całkowite poddanie się Mu. Tak więc prawdziwe możemy nazywać się wzajemnie braćmi i siostrami przez wiarę w jedyne go Boga. Jesteśmy wdzięczni za tę wiarę, ponieważ bez Boga życie człowieka byłoby jak niebiosa bez słońca”⁵²⁶. Oprócz tematu związanego z wiarą w wypowiedzi papieża znajdujemy treści o braterstwie z muzułmanami. W Davao w 1981 r. papież mówił: „Świadomie nazywam was braćmi: jesteście bowiem nimi, ponieważ jesteście członkami tej samej ludzkiej rodziny, której wysiłki – czy ludzie zdają sobie z tego sprawę, czy nie – zmierzają do Boga i do prawdy, która od Niego pochodzi. Lecz my jesteśmy szczególnie braćmi w Bogu, który nas stworzył i do którego chcemy dotrzeć naszymi własnymi drogami, poprzez modlitwę i pracę, poprzez zachowywanie Jego prawa i poddawanie się Jego woli”⁵²⁷. Po raz pierwszy w historii Kościoła papież nazwał muzułmanów braćmi. To słowo jest wyznaniem, określeniem stanowiska Kościoła ale także zaproszeniem, wezwaniem do braterstwa.

Jedną z trudniejszych kwestii w dialogu z muzułmanami jest dogmat o Trójcy Świętej. E. Sakowicz zauważa: „Islam, głosząc absolutną ideę monoteistyczną, odrzuca chrześcijańską doktrynę trynitarną, chrystologiczną

⁵²⁵ Jan Paweł II, Pozdrowienie przywódców muzułmańskich. W nuncjaturze w Nairobi (7 maja 1980 - Nairobi), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. III, dz. cyt., s. 384.

⁵²⁶ Jan Paweł II, Zwartości Nigerii sprzyja połączenie sił w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzułmańską (15 lutego 1982 – Kaduna), OR 3 (1982) n. 2, s. 9.

⁵²⁷ Jan Paweł II, Wspólna droga muzułmanów i chrześcijan. Do wspólnoty muzułmańskiej w Davao (20 lutego 1981 - Davao), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. IV, Nitecki P., Skwara J., Szymanek W., (red.), Warszawa 1984, s. 344-349

i soteriologiczną (...). Muzułmanie nie określają Boga jako Ojca, bowiem słowa te rodzą skojarzenia z naturalnym ludzkim ojcostwem”⁵²⁸.

W katechezie wygłoszonej podczas audiencji 5 maja 1999 r. papież mówiąc o dialogu z islamem zatrzymał się nad wiarą Kościoła w jednego Boga i w Trójcę Świętą: „Dziedzictwo objawionych tekstów biblijnych mówi jednogłośnie o jedynym Bogu. Potwierdza to Jezus, składając wyznanie wiary Izraela: «Pan Bóg nasz, Pan jest jeden» (Mk 12,29; por. Pwt 6, 4-5) (...). Wiemy, że w świetle pełnego objawienia w Chrystusie tajemnica jedyności nie sprowadza się do jedności wyrażonej cyfrą. Chrześcijańska tajemnica pozwala nam w istotnej jedności Boga kontemplować Osoby Ojca, Syna i Ducha Świętego: każda z Osób posiada całkowitą i niepodzielną naturę Bożą, ale każda z nich odrębna jest od drugiej na mocy wzajemnych relacji. Relacja w żadnym stopniu nie pomniejsza jedności Bożej (...). Nauka chrześcijańska o Trójcy Świętej wyraźnie odrzuca wszelką formę «triteizmu» lub «politeizmu». W tym sensie, to znaczy w odniesieniu do jedynej istoty Bożej, istnieje znacząca zbieżność między chrześcijaństwem i islamem. Ta zbieżność nie może jednak prowadzić do zapomnienia o różnicach pomiędzy tymi dwiema religiami. Wiemy przecież, że jedyność Boga wyraża się w tajemnicy trzech Osób Boskich (...). Z drugiej strony nie powinniśmy zapominać, że typowy dla chrześcijaństwa monoteizm trynitarny pozostaje tajemnicą niedostępną dla ludzkiego rozumu, który jednakowoż wezwany jest do przyjęcia objawienia głębszej natury Boga (por. KKK, 237)”⁵²⁹.

Dużo uwagi w swoich przemówieniach o Bogu poświęcał papież nauczaniu o tym, jaki jest Bóg i jakie są obowiązki człowieka wierzącego. „Chrześcijanin trzyma się uroczystego przykazania: «Nie będziesz miał innych Bogów przede mną» (Wj 20,30). Muzułmanin ze swej strony powie zawsze «Bóg jest największy»”⁵³⁰.

⁵²⁸ Jan Paweł II, Sakowicz E., Islam – dzieje, doktryna, fundamentalizm, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, V. Messori, E. Sakowicz, Islam a chrześcijaństwo..., dz. cyt., s. 107.

⁵²⁹ Jan Paweł II, Dialog z islamem. Audiencje generalne (5 maja 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 9-10, s. 45.

⁵³⁰ Jan Paweł II, Przemówienie Jana Pawła II do wspólnoty katolickiej w Ankarze. Podróż ekumeniczna Ojca Świętego Jana Pawła II do Turcji (28-30 listopada 1979- Ankara), w: Życie i Myśl 310(1980) n. 4, s. 24.

W 1985 r. w Casablance papież spotkał się z młodzieżą muzułmańską. Na stadionie zgromadziło się ponad 60 tys. ludzi. Bł. Jan Paweł II mówił o Bogu Stworzycielu świata i człowieka. Mówił o tym, co jest wspólną treścią wiary: „On oddzielił światło od ciemności. On dał wzrost całemu wszechświatowi według cudownego ładu (...). On uczynił nas, ludzi, i do Niego należymy. Jego święte prawo kieruje naszym życiem. Światło Boga nadaje kierunek naszemu losowi i oświeca nasze sumienie. Oddaje nam zdolność kochania i przekazywania życia (...). Tak. Bóg żąda, byśmy słuchali Jego głosu. Oczekuje od nas posłuszeństwa wobec swojej świętej woli w swobodnym przyłgnięciu rozumu i serca. Toteż jesteśmy odpowiedzialni wobec Niego. To On, Bóg, jest naszym Sędzią, On, który jedyny jest naprawdę sprawiedliwy. Wiemy jednak, że Jego miłosierdzie jest nieodłączne od Jego sprawiedliwości. Kiedy człowiek, żalujący i skruszony wraca do Niego po tym, jak oddalił się zagubiony w grzechu i dziełach śmierci, Bóg objawia się jako Ten, który przebacza i okazuje miłosierdzie. Jemu więc należy się nasza miłość i uwielbienie. W każdym czasie i na każdym miejscu składamy Mu dzięki za Jego dobrodziejstwa i miłosierdzie. Czyż w świecie, który pragnie jedności i pokoju, a jednak przeżywa tysiące napięć i konfliktów, wierzący nie powinni popierać przyjaźni i zjednoczenia między ludźmi i ludami, które na całej ziemi tworzą jedną wspólnotę? Wiemy, że mają ten sam początek i ten sam cel ostateczny: Boga, który ich stworzył i czeka na nich, gdyż kiedyś ich zgromadzi.”⁵³¹. Dojrzała wiara ma wpływać na życie ludzi. Ma ona przejawiać się posłuszeństwem Bogu, miłością i uwielbieniem Boga, nawracaniem się, szacunkiem dla drugiego człowieka i owocną współpracą. Postępowanie wobec wyznawców innej religii jest dla papieża jednym z kryteriów autentycznej wiary.

W czasie pielgrzymki po Azji podczas Mszy św. dla wiernych Sumatry papież wyszedł od stwierdzenia: „Bóg jest tym, który za dobro wynagradza, a za zło karze”⁵³². Dalej mówił: „Kościół na Sumatrze raduje się widząc, iż tę pewność dzielają wszyscy mieszkańcy tej części świata, że dzielają ją oni ze wszystkimi chrześcijanami (...), a także z wyznawcami islamu, którzy wierzą w tego samego dobrego i sprawiedliwego Boga. Do nich – do naszych

⁵³¹ Jan Paweł II, Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską (19 sierpnia 1985 - Casablanca), OR 6(1985) n. nadzwyczajny II, s. 15.

⁵³² Jan Paweł II, Nadprzyrodzona solidarność całej rodziny ludzkiej. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych Sumatry (13 października 1989 - Medan), OR 10 (1989) n. 12, s. 20.

braci i sióstr muzułmanów – kieruję serdeczne słowa powitania, żywiąc nadzieję, że wszyscy zjednoczymy się w głoszeniu chwały Najwyższego Boga i że wszyscy będziemy wspólnie pracować, aby przyszłe pokolenia mieszkańców Sumatry żyły w społeczeństwie kierującym się szacunkiem względem Boga i Jego przykazań⁵³³. W homilii tej padają ważne dla naszego tematu stwierdzenia. Wyraża Papież nadzieję dotyczącą współpracy i nakreśla propozycję programu wspólnych działań.

W 1982 r. do przedstawicieli między innymi wspólnot żydowskich i muzułmańskich apelował: „Łączy nas w jakiś sposób wiara i dążenie, w wielu punktach analogiczne (...), ażeby czcząc Pana jako Stworzyciela wszystkich rzeczy, stać się przykładem, który posłuży innym w poszukiwaniu Boga, w otwarciu się na wartości transcendentalne, w uznaniu duchowej wartości osoby ludzkiej czy, być może, w odnalezieniu wspólnego fundamentu i źródła jej praw (...). Powodowani ludzką solidarnością, przechodzimy od modlitwy, wypełniania przykazań, praktyki sprawiedliwości do życia praktycznego wśród ludzi o różnych religiach, pomagając im w szukaniu Boga. W ten sposób przyczyniamy się do wzrostu dobra naszych bliźnich i do powszechnego dobra ludzkości⁵³⁴.”

Podsumowując powyższe wypowiedzi można powiedzieć, że Papież podkreślał wiarę w jednego Boga, ale zauważał także różnice wpływające chociażby z wiary w Trójcę Świętą. Mówił, że Bóg jest Stworzycielem i Sędzią. Wśród przymiotów Boga akcentował dobroć, miłosierdzie i sprawiedliwość. Wypowiadając się o wierze podkreślał szacunek dla Bożych przykazań, adorację Boga, potrzebę świadczenia o Bogu, ale także bezpośrednio z wiary wyprowadzał myśl o szacunku dla drugiego człowieka.

W 1985 r. w Rzymie odbyło się kolokwium na temat „Świętość w islamie i w chrześcijaństwie”. Papież przemawiając do uczestników kolokwium wyszedł ponownie od stwierdzenia: „wasz Bóg i nasz Bóg to jeden i ten sam Bóg a my

⁵³³ Tamże, s. 20.

⁵³⁴ Jan Paweł II, Spotkanie ekumeniczne (14 maja 1982 – Lizbona), OR 3 (1982) n. 5, s.13. Por. Jan Paweł II, Zwartości Nigerii sprzyja połączenie sił w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzułmańską (15 lutego 1982 – Kaduna), OR 3 (1982) n. 2, s. 9.

jesteśmy braćmi i siostrami w wierze Abrahama”⁵³⁵. Dalej mówił: „Jest więc rzeczą całkiem naturalną, że mamy wspólnie wiele do przedyskutowania o prawdziwej świętości w postawie posłuszeństwa i czci wobec Boga. Wszelka prawdziwa świętość pochodzi od Boga, którego święte księgi żydów, chrześcijan i muzułmanów nazywają »Świętym«. Wasz święty Koran nazywa Boga «Al-Quddus», jak czytam w jednym z wersetów: «On jest Bogiem! Nie ma boga jest tylko On! – Król, Przenajświętszy, Pokój ...» (Koran 59;23). Prorok Ozeasz łączy świętość Boga z Jego wyrozumiałą miłością do całej ludzkości; miłością, która wymyka się naszej zdolności pojmowania: «Bogiem jestem, nie człowiekiem; pośrodku ciebie jestem Ja – Święty, i nie przychodzę, aby zatracać » (Oz 11,9)”⁵³⁶. Powtarza się tutaj podobny układ jak w dialogu z judaizmem. Najpierw papież analizował wybrane zagadnienie na płaszczyźnie partnera dialogu, chętnie cytował fragmenty z ksiąg świętych, a następnie wyjaśniał jak omawiany temat jest rozumiany w chrześcijaństwie i ponownie cytował fragment z ksiąg świętych, w tym przypadku z Biblii.

W dalszej części tego samego przemówienia czytamy: „We współczesnym świecie ważniejsza niż kiedykolwiek staje się potrzeba, by wszyscy wierzący, wspierani łaską Bożą, dążyli do prawdziwej świętości (...). Niezliczone rzesze dobrych ludzi rozsianych po całym świecie – chrześcijan, muzułmanów i innych – którzy w cichości wiodą życie przepelnione autentycznym posłuszeństwem, chwałą i dziękczynieniem Bogu oraz bezinteresownie służą swoim bliźnim, stawiają przed ludzkością prawdziwą alternatywę - »Bożą drogę«, w świecie, który mógłby inaczej zginąć pod naporem egoizmu, nienawiści i przemocy”⁵³⁷. W przemówieniu tym pojawiają się myśli, które warto zaakcentować. W chrześcijaństwie pojęcie „święty” jako przymiotnik stosowany jest między innymi na określenie człowieka; jest używany tylko do postaci biblijnych albo do chrześcijan odznaczających się wyjątkowymi cnotami, a ich świętość jest na dodatek potwierdzona nadprzyrodzonymi znakami. Bł. Jan Paweł II uważał, że świętość jest

⁵³⁵ Jan Paweł II, Świętość w islamie i w chrześcijaństwie. Przemówienie do uczestników kolokwium (9 maja 1985 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 70-71.

⁵³⁶ Tamże, s. 71.

⁵³⁷ Tamże, s. 71.

do osiągnięcia w islamie. Łaska Boża rozlewa się nie tylko w Kościele, ale także w innych tradycjach religijnych.

W 300 rocznicę próby podbicia przez muzułmanów Europy, która została powstrzymana pod Wiedniem w 1683 r., papież podczas Nieszporów Europejskich zauważył: „Uczniowie Mahometa, którzy stali obozem u wrót waszej stolicy jako wrogowie, dziś żyją wśród was i pełna wiary cześć, oddawana przez nich Bogu Jedynemu, często może być dla was wzorem”⁵³⁸.

Papież w tej tradycji religijnej oprócz licznych elementów wspólnych i bogactwa duchowego zauważył redukcję Bożego Objawienia: „Dla każdego, kto znając Stary i Nowy Testament, czyta z kolei Koran, staje się rzeczą jasną, że *dokonał się w nim jakiś proces redukcji Bożego Objawienia*. Nie można nie dostrzec odejścia od tego, co Bóg sam o sobie powiedział, naprzód w Starym Testamencie przez proroków, a ostatecznie w Nowym Testamencie przez swojego Syna. Całe to bogactwo samoobjawienia się Boga, które stanowi dziedzictwo Starego i Nowego Przymierza, zostało w jakiś sposób w islamie odsunięte na bok. Bóg Koranu obdarzony zostaje najpiękniejszymi imionami, jakie zna ludzki język, ale ostatecznie jest to Bóg poza-światowy, Bóg, który pozostaje tylko *Majestatem, a nie jest nigdy Emmanuelem, Bogiem z nami. Islam nie jest religią odkupienia*. Nie ma w nim miejsca dla krzyża i zmartwychwstania, chociaż wspominany jest Jezus, ale jedynie jako prorok przygotowujący na przyjście ostatecznego proroka Mahometa (...). Nie ma całego dramatu odkupienia. Dlatego nie tylko teologia, ale także antropologia islamu tak bardzo różni się od antropologii chrześcijańskiej”⁵³⁹.

E. Sakowicz zauważa: „Krzyż – znak zbawienia i symbol chrześcijaństwa – według islamu nie ma sensu, bowiem każdy człowiek ponosi odpowiedzialność za swoje grzechy. Nikt z ludzi nie ma mocy, by wyzwolić drugiego człowieka z jego osobistego zła. Co więcej, islam odrzuca chrześcijańską prawdę o grzechu pierwotnym, co wiąże się nierozdzielnie właśnie z negacją krzyża jako realnego znaku wyzwolenia”⁵⁴⁰.

⁵³⁸ Jan Paweł II, Z przemówienia na Nieszporach Europejskich podczas pierwszej podróży apostolskiej do Austrii (10 września 1983 - Wiedeń), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 81.

⁵³⁹ Jan Paweł II, Przekroczyć próg..., dz. cyt., s. 86-87.

⁵⁴⁰ Sakowicz E., Islam – dzieje, doktryna, fundamentalizm, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., Islam a chrześcijaństwo..., dz. cyt., s. 108.

Oprócz wiary w tego samego Boga chrześcijan z muzułmanami łączą inne liczne więzy. W Nairobi w 1980 r. papież mówił: „Wśród różnych łączących go z islamem elementów znajduje się cześć oddawana Jezusowi Chrystusowi i Jego Niepokalanej Matce. Kościół katolicki (...) opierając się na istniejących więzach, które próbuje coraz bardziej zgłębiać – zwraca się stąd z zaproszeniem do poznania pełnego jego dziedzictwa, zwłaszcza przez tych, którzy są duchowo związani z Abrahamem i którzy wyznają monoteizm”.⁵⁴¹ Po podkreśleniu tego co łączy dwie wielkie religie, papież zaprasza do poznawania innych elementów wspólnych, ale także wyraża pragnienie Kościoła, który w islamie chce odkrywać to co łączy.

Stosunek do Jezusa jest także najważniejszą różnicą. Do młodzieży zgromadzonej w Casablance papież mówił: „Uczciwość wymaga, byśmy uznali i uszanowali to, co nas różni. Najbardziej istotną różnicą jest oczywiście sposób, w jaki patrzymy na osobę i dzieło Jezusa z Nazaretu. Wiecie, że my, chrześcijanie, wierzymy, że Jezus wprowadza nas w wewnętrzne poznanie tajemnicy Boga i w synowską wspólnotę Jego darów, tak, że uznajemy w Nim i głosimy Pana i Zbawcę”⁵⁴². O różnicach w rozumieniu Jezusa wspomina także w Dakar podczas spotkania z muzułmańskimi przywódcami religijnymi: „W religii chrześcijańskiej to On daje nam poznać Boga Ojca, od Niego otrzymujemy Ducha, przez Niego obcujemy z Bogiem. Wierzymy, że On jest Panem i Zbawcą”⁵⁴³.

M. Ayoub komentując wspólną wiarę w Jezusa podkreśla głębie tej relacji, ale także podkreśla jak głębokie są różnice: „Trzeba tu zaznaczyć, że oddawanie czci Jezusowi i Jego Matce nie jest bynajmniej gestem dobrej woli ze strony muzułmanów. Jest to raczej zasadniczy składnik ich wiary. Natomiast «uznanie Jezusa za Boga» oznaczałoby dla muzułmanów zrównanie innych

⁵⁴¹ Jan Paweł II, Pozdrowienie przywódców muzułmańskich. W nuncjaturze w Nairobi (7 maja 1980 - Nairobi), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. III, dz. cyt., s. 384.

⁵⁴² Jan Paweł II, Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską (19 sierpnia 1985 - Casablance), OR 6(1985) n. nadzwyczajny II, s. 16.

⁵⁴³ Jan Paweł II, Musimy być ludźmi dialogu. Spotkanie z muzułmańskimi przywódcami religijnymi (22 lutego 1992 - Dakar), OR 13(1992) n. 5, s. 18.

bogów z Bogiem, czyli popełnienie tego jednego grzechu, który nie może zostać przebaczony”⁵⁴⁴.

Papież także podkreślał, że muzułmanie oddają także cześć Matce Jezusa. Przemawiając do nowego ambasadora Libanu w Watykanie, który przedstawił listy uwierzytelniające go na ten urząd, nawiązał do jego przemówienia i powiedział: „ Na koniec, Pańskie wyczucie religijne kazało Panu wspomnieć o maryjnej pobożności Libańczyków w ogólności oraz o czci ze strony waszych obywateli muzułmańskich, jaką oni żywią w odniesieniu do Matki Jezusa. Tacy, których ta sprawa może dziwić, zapewne nie próbowali zrozumieć, jak bardzo w każdej rodzinie matka jest czynnikiem łączności i jedności. Błagam przeto tę Niewiastę Błogosławioną wśród wszystkich niewiast – a którą wy nazywacie czule Naszą Panią Libańską – aby pomogła Libańczykom pokochać się wzajemnie i porzucić ostatecznie błędy oraz krwawe konflikty z lat minionych oraz powrócić do tej miłości, jaka istniała na początku”⁵⁴⁵

Rolę Maryi w życiu chrześcijan i muzułmanów podkreślał również papież podczas wizyty w meczecie Omajjadów: „My chrześcijanie, idąc przez życie ku naszemu przeznaczeniu w niebie, odczuwamy bliskość Maryi, Matki Jezusa; także islam czci Maryję i wyróżnia Ją jako »wybraną ponad wszystkimi kobietami świata« (Koran 3;42). Dziewica z Nazaretu, Maryja z Saydnâya nauczyła nas, że Bóg broni pokornych i «rozprasza pyszniących się zamysłami serc swoich» (Łk 1,51)”⁵⁴⁶. Cześć oddawana Matce Bożej jest jednak cechą charakterystyczną pobożności ludowej. W oficjalnych nurtach islamu te akty pobożnościowe nie są promowane.

Innym kluczowym tematem poruszonym na płaszczyźnie muzułmańsko – chrześcijańskiej to życie Abrahama. Papież podczas duchowej pielgrzymki w 2000 roku śladami Abrahama spotkał się w Auli Pawła VI z Bractwem Abrahama. Jest to międzynarodowe stowarzyszenie zrzeszające chrześcijan,

⁵⁴⁴ Ayoub M., Jan Paweł II o islamie, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s.180.

⁵⁴⁵ Jan Paweł II, Listy uwierzytelniające nowego ambasadora Libanu (8 stycznia 1983), w: Nauczanie papieskie, t. VI/1 -1983, dz. cyt., s. 42.

⁵⁴⁶ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001 - Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 30-31.

muzułmanów i żydów. Celem stowarzyszenia jest uświadamianie sobie wspólnego dziedzictwa duchowego i kulturowego, oraz przeciwdziałanie nienawiści i wspólna praca w budowaniu pokoju i jedności między potomkami Abrahama⁵⁴⁷. Będąc w Senegalu mówił: „Chrześcijanie i muzułmanie wraz z wyznawcami judaizmu należą do tak zwanej »tradycji Abrahamowej«. Tradycja każdej z naszej religii nazywa Abrahama «bliskim przyjacielem Boga» (w języku arabskim: al-khalil). Zasłużył on na ten tytuł swą niezachwianą wiarą w Boga. Opuszczając ojczyznę, aby udać się tam, dokąd Bóg prowadził. Abraham kierował się przeświadczeniem, że jedynie Bóg godzien jest uwielbienia i wyłącznie Jemu należy być posłusznym. Także w chwilach doświadczeń Abraham pozostał wiernym i posłusznym sługą Boga”⁵⁴⁸.

Kiedy papież był w meczecie Omajjadów wspomniał jeszcze jedną osobę, która otaczana jest czcią w jednej i drugiej religii. W meczecie tym znajdują się relikwie św. Jana Chrzciciela. Na placu przed meczetem mówił: „Spotykamy się nie opodal miejsca, które zarówno chrześcijanie, jak i muzułmanie uważają za grób Jana Chrzciciela, znanego tradycji islamskiej jako Yahya. Syn Zachariasza to postać o pierwszorzędnym znaczeniu w historii chrześcijaństwa, był on bowiem Poprzednikiem, który przygotował drogę Chrystusowi. Życie Jana, całkowicie oddane Bogu, zostało uwieńczone męczeństwem. Niech jego świadectwo oświeci wszystkich, którzy tutaj czczą jego pamięć, tak żeby zrozumieli - i my także – że naszym największym życiowym zadaniem jest poszukiwanie Bożej prawdy i sprawiedliwości”⁵⁴⁹.

W 1982 r. w Kadunie w Nigerii papież przemawiając do przedstawicieli wyznawców islamu mówił o innym elemencie wspólnym tym dwom tradycjom: „My chrześcijanie, otrzymaliśmy od Jezusa, naszego Pana i Mistrza, podstawowe prawo miłości Boga i bliźniego (por. Mt 22,37-39). Wiem, że to prawo miłości znajduje głębokie echo także w waszych sercach, bowiem

⁵⁴⁷ Por. Jan Paweł II, Pielgrzymka duchowa Ojca Świętego śladami Abrahama (23 lutego 2000-Watykan), OR 21(2000) n. 4, s. 5.

⁵⁴⁸ Jan Paweł II, Musimy być ludźmi dialogu. Spotkanie z muzułmańskimi przywódcami religijnymi (22 lutego 1992- Dakar), OR 13(1992) n. 5, s. 17.

⁵⁴⁹ Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001-Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 30.

w waszej świętej księdze, wraz z zaproszeniem do wiary, jesteście wezwani do wzrastania w dobrych uczynkach (por. Koran 5;51)⁵⁵⁰.

Temat miłości jest poruszany przez papieża na płaszczyźnie dwóch tradycji religijnych także podczas przemówienia w 1985 r. do uczestników kolokwium „Świętość w islamie i w chrześcijaństwie”. Mówił Papież wtedy: „Koran wzywa was do prawości (al-salah), sumiennej pobożności (al-taqwa), dobroci (al-husan) oraz cnoty (al-birr), co opisane jest jako: wiara w Boga, dzielenie się bogactwem z potrzebującymi, uwalnianie jeńców, trwanie w modlitwie, dotrzymywanie słowa oraz cierpliwe znoszenie cierpień, niedostatku i przeciwności (Koran 11;177). Podobnie św. Paweł mówi, że powinniśmy okazywać miłość wszystkim ludziom i wieść życie nieskazitelne w oczach Boga: «A Pan niech (...) spotęguje waszą wzajemną miłość dla wszystkich, jaką i my mamy dla was; aby serca wasze utwierdzone zostały jako nienaganne w świętości wobec Boga, Ojca Naszego, na przyjście Pana naszego Jezusa wraz ze wszystkimi Jego świętymi» (1Tes 3,12-13)⁵⁵¹. E. Sakowicz analizując to przemówienie papieża zauważył: „Nawiązując, a właściwie «opierając się» na *koranicznej* wypowiedzi o »świętości« człowieka (...) odwołała się do świadectwa św. Pawła, który podkreślał konieczność okazywania miłości wszystkim ludziom oraz domagał się od wierzących prowadzenia nienaganego życia przed obliczem Boga (...). Papież przytoczył odnośny fragment z *1 Listu do Tesaloniczan*: «A Pan niech (...) spotęguje waszą wzajemną miłość do wszystkich jaką i my mamy do was; aby serca wasze utwierdzone zostały jako nienaganne w świętości wobec Boga, Ojca naszego, na przyjęcie Pana naszego Jezusa wraz ze wszystkimi Jego świętymi » (1Tym 3,12-13). W zacytowanym fragmencie pominięty został wiersz: »A Pan niech pomnoży liczbę waszą«⁵⁵².

W Sumatrze przemawiając do chrześcijan i przedstawicieli innych tradycji religijnych głównie muzułmanów, mówił wychodząc od osoby Jezusa o miłości w wymiarze ogólnoludzkim: „W wieczór poprzedzający swoją śmierć Jezus umył nogi uczniom, mówiąc, iż daje im przykład, aby i oni tak czynili, jak on im

⁵⁵⁰ Jan Paweł II, Zwartości Nigerii sprzyja połączenie sił w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzułmańską (15 lutego 1982 – Kaduna), OR 3 (1982) n. 2, s. 9.

⁵⁵¹ Jan Paweł II, Świętość w islamie i w chrześcijaństwie. Przemówienie do uczestników kolokwium (9 maja 1985 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog ..., dz. cyt., s. 71.

⁵⁵² Sakowicz E, Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963-1999), Warszawa 2000, s. 303-304.

uczynił (por. J 13,15). Miłując bliźniego swego nie tylko naśladowujemy miłość Chrystusa do nas, ale także wypełniamy Jego najważniejsze przykazanie – przykazanie miłości. W Chrystusie miłość bliźniego jest najwyższym wyrazem solidarności, jaka łączy wszystkich ludzi na całym świecie (...). Chrystus uczy miłości powszechnej, ponieważ wszyscy ludzie są wzajemnie dla siebie bliźniami, bez względu na pochodzenie, rasę, kulturę, czy religię”⁵⁵³.

W Azerbejdżanie mówił papież o miłości w wymiarze społecznym oraz o jej powiązaniu z religią: „Oczekuję jutrzejszego spotkania z przedstawicielami trzech religii monoteistycznych, aby wspólnie z nimi potwierdzić przekonanie, że religia nie może być wykorzystywana do podsycania sporów i nienawiści, lecz winna szerzyć miłość i pokój. Z tego kraju, który poznał i zna wartość tolerancji jako warunku wszelkiego zdrowego współżycia społecznego, chcemy wołać na cały świat: Połóżmy kres wojnom w imię Boga! Połóżmy kres profanowaniu Jego świętego imienia! Przybyłem do Azerbejdżanu jako ambasador pokoju. Dopóki starczy mi głosu, będę wołał: »Pokój w imię Boże!« A gdy słowo dołączy do słowa, zrodzi się chór, powstanie symfonia, która porwie dusze, stłumi nienawiść, rozbroi serca”⁵⁵⁴.

W Senegalu mówił: „Uczciwość nakazuje mi przyznać, że nie zawsze chrześcijanie i muzułmanie postępowali wobec siebie nawzajem w sposób, który odzwierciedla niezmierną dobroć Boga. W pewnych regionach świata utrzymują się napięcia między naszymi dwiema wspólnotami i w wielu krajach chrześcijanie są ofiarami dyskryminacji”⁵⁵⁵.

Jednym z przejawów miłości jest gościnność. Podkreślał papież tę wartość zwracając się do mieszkańców Azerbejdżanu: „Chwała wam, wyznawcy islamu w Azerbejdżanie, za okazywanie gościnności – wartości tak drogiej waszej religii i waszemu ludowi – oraz za przyjęcie wiernych innych religii jako waszych braci”⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Jan Paweł II, Nadprzyrodzona solidarność całej rodziny ludzkiej. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych Sumatry (13 października 1989 - Medan), OR 10 (1989) n. 12, s. 20.

⁵⁵⁴ Jan Paweł II, Wiara w Boga pomaga odkrywać prawdę, dobro i piękno. Spotkanie z przedstawicielami wspólnot religijnych oraz świata polityki, kultury i sztuki (22 maja 2002 - Baku), OR 23 (2002) n. 7- 8, s. 15. Por. Jan Paweł II, Religia nie może być wykorzystywana do złych celów. Spotkanie z muzułmańskimi zwierzchnikami religijnymi (22 marca 1998 – Abudża), OR 19(1998) n. 5-6, s. 14-15.

⁵⁵⁵ Jan Paweł II, Musimy być ludźmi dialogu. Spotkanie z muzułmańskimi przywódcami religijnymi (22 lutego 1992 - Dakar), OR 13(1992) n. 5, s. 18.

⁵⁵⁶ Jan Paweł II, Wiara w Boga pomaga odkrywać prawdę, dobro i piękno. Spotkanie z przedstawicielami wspólnot religijnych oraz świata polityki, kultury i sztuki (22 maja 2002 – Baku), OR 23 (2002) n. 7-8, s. 15.

Miłość, poczucie braterstwa ma owocować w przyszłości. Wizja papieża jest naprawdę śmiała: „Nie było nam dane stworzyć jednej wspólnoty; to jest próba przed którą stoimy”⁵⁵⁷.

Wśród wielu wartości duchowych islamu papież widział także nadzieję: „W tej części świata, gdzie głęboka nadzieja na życie wieczne staje się udziałem wyznawców wszystkich religii, jest jak najbardziej słuszne wzywać całe społeczeństwo Sumatry, aby zjednoczyło się w dążeniu do ochrony i rozwoju religijnego charakteru życia oraz do otwarcia się na jego transcendentalne wartości. Chrześcijanie – tak samo jak wyznawcy islamu – powołani są do głoszenia tego najwyższego dobra i do dzielenia się nim z tymi, którzy je utracili. Bądźcie dumni, że wobec innych ludów (...) dajecie świadectwo tego, że pełen dynamizmu naród wyrósł w oparciu o kamień węgielny prymatu Boga i Jego obietnic”⁵⁵⁸. Oprócz nadziei wyraźnie zaakcentowane są w tej homilii wartości transcendentalne.

W wypowiedziach papieża pojawiają się odniesienia do Koranu. Pisząc List do przewodniczącego Światowej Federacji Apostolatu Biblijnego, zauważał pewne powiązania Koranu z Biblią: „Biblia jest również skarbem, który w dużej części czcimy wspólnie z Hebrajczykami (...). Ta święta księga, do której w pewien sposób odnoszą się też wyznawcy islamu, może stanowić inspirację dla całego dialogu międzyreligijnego między ludźmi, którzy wierzą w Boga; a na tej drodze przyczynia się do przybliżenia powszechnej modlitwy, miłej Bogu, do pokoju w sercach wszystkich”⁵⁵⁹. Pada w tym tekście określenie „święta księga”. Powszechnie przymiotnik „święty” jest przede wszystkim w Kościele używany w odniesieniu do Boga, albo do tych czynności, rzeczywistości czy przedmiotów, które są uświęcone Bożą obecnością. Dlatego też Pismo Starego i Nowego Testamentu nazywa się świętym. Papież przemawiając na rozpoczęcie kolokwium na temat *Świętości w islamie i w chrześcijaństwie* zwracając się do muzułmanów zacytował Koran i odniósł

⁵⁵⁷ Jan Paweł II, Zrozumienie i dialog. Spotkanie z muzułmanami (19 maja 1985- Bruksela), OR 6(1985) n. nadzwyczajny II, s. 30.

⁵⁵⁸ Jan Paweł II, Nadprzyrodzona solidarność całej rodziny ludzkiej. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych Sumatry (13 października 1989 - Medan), OR 10 (1989) n. 12, s. 21.

⁵⁵⁹ Jan Paweł II, Z listu do przewodniczącego Światowej Federacji Katolickiej Apostolatu Biblijnego (14 czerwca 1990 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 168.

go do fragmentu w Biblii, do tekstów objawionych. „Wasz święty Koran nazywa Boga «Al-Quddus», jak czytam w jednym z wersetów: «On jest Bogiem! Nie ma boga jest tylko On! – Król, Przenajświętszy, Pokój ...» (Koran 59;23). Prorok Ozeasz łączy świętość Boga z Jego wyrozumiałą miłością do całej ludzkości; miłością, która wymyka się naszej zdolności pojmowania: « Bogiem jestem, nie człowiekiem; pośrodku ciebie jestem Ja – Święty, i nie przychodzę, aby zatracać» (Oz 11,9)⁵⁶⁰. Nazwanie przez papieża Koranu świętym jest szczególnym wydarzeniem.

Trzeba zgodzić się z E. Sakowiczem, który uważa: „Nawiązanie do Koranu w dokumentach Kościoła i w nauczaniu papieskim, wskazuje na głęboki szacunek, jakim darzy on świętą księgę islamu. Gdyby Kościół nie dostrzegł pewnych «walorów» *Koranu*, nigdy nie odniósłby się w żadnym oficjalnym tekście do świadectwa tej księgi. Kościół jednak nie zaakceptował i nie zaakceptuje tzw. objawienia *koranicznego*. Elementy prawdy objawionej, zawarte w *Koranie* (owe *logoi spermatikoi*, »nasiona prawdy«, o których mówi tradycja Kościoła), są wyzwaniem, by księgę islamu traktować poważnie, a nie uważać jej jedynie za zdeformowane staro - i nowotestamentalne przekazy. W imię «przebłysków prawdy», «nasion prawdy», Koranowi należy jest szacunek ze strony chrześcijan »⁵⁶¹.

14 maja 1999 r. papież przyjął na audiencji patriarchę Raphaela II przywódcę Kościoła chaldejskiego w Iraku, któremu towarzyszyli duchowni islamscy. Na zakończenie przywódcy muzułmańscy podarowali papieżowi Księgę Koranu. Papież przyjmując Księgę pocałował ją. Gest ten był szeroko komentowany w prasie. Liczne były wypowiedzi niektórych środowisk krytykujących papieża za ten gest. Zaskakujące jest, że na ten temat nie ma wzmianki w polskiej wersji *L'Osservatore Romano*. Pojawiają się także głosy, że papież wcale Koranu nie całował. Zdjęcia papieża bł. Jana Pawła II, które ukazały się w prasie i na stronach internetowych nie budzą wątpliwości.

⁵⁶⁰ Jan Paweł II, Świętość w islamie i w chrześcijaństwie. Przemówienie do uczestników kolokwium (9 maja 1985 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny..., dz. cyt., s. 70-71. Por. Jan Paweł II, Zrozumienie i dialog. Spotkanie z muzułmanami (19 maja 1985- Bruksela), OR 6(1985) n. nadzwyczajny II, s.30.

⁵⁶¹ Sakowicz E, Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963-1999), Warszawa 2000, s. 301.

J. Poniewierski uważa⁵⁶², że gestu tego nie można rozumieć jako znaku równości między tą Księgą a Pismem Świętym ST i NT. Uważa raczej, że wpisuje się on w nauczanie, z którego wynika, że wierzymy my chrześcijanie i muzułmanie w tego samego Boga. Autor nawiązuje do słów papieża z których wynika że „ziarna i promienie Prawdy” znajdują się także w innych tradycjach religijnych⁵⁶³.

W świecie muzułmańskim fakt ten odbił się wielkim echem. W 2009 r. podczas Kongresu dla Pokoju „Ludzie i Religie”, który odbył się w Krakowie wydarzenie to przypomniał rektor Uniwersytetu Al-Azhar w Egipcie Ahmad Al-Tayyeb. Zapewniał on także o modlitwie muzułmanów za duszę papieża oraz wyraził nadzieję, że dialog będzie się rozwijał⁵⁶⁴.

6) Dialog intermonastyczny

W sensie ścisłym nie jest prowadzony dialog intermonastyczny z islamem, ale są pewne próby budowania relacji z chrześcijańskimi ośrodkami monastycznymi. M. Fitzgerald wspomina o próbach nawiązywania kontaktów z muzułmanami takimi jak sufi, których celem jest pogłębiony dialog duchowy⁵⁶⁵.

Do biskupów z Afryki północnej podczas wizyty *ad limina* papież mówił o posłudze sióstr zakonnych w krajach gdzie większość stanowią muzułmanie: „Chciałbym dodać jeszcze jedną myśl na temat życia zakonnice. Dla wielu muzułmanów Kościół to są właśnie one; są zadowoleni, że mogą zobaczyć Kościół w ich zachowaniu! Żyją one niekiedy w rozproszeniu (w diasporze) po całym kraju, oddalone od siebie nawzajem, usługując w szkołach i przychodniach, które są źle wyposażone”⁵⁶⁶. Takie doświadczenia na pewno mogą owocować w przyszłości większą otwartością na chrześcijańskie zakony i ośrodki życia monastycznego.

⁵⁶² Poniewierski J., Allah akbar, w: <http://wiadomosci.onet.pl/jp2/5168,1702,1319411,text.html> (pobrano 20.10.2009).

⁵⁶³ Por. Jan Paweł II, Duch Boży a „ziarna prawdy” obecne w religiach niechrześcijańskich. Audjencje generalne (9 września 1998- Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 44-45.

⁵⁶⁴ Por. Przeworski M. (red.), „Asyż w Krakowie” synteza I dzień, w: ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/.../asyz-w-krakowie-synteza-i-dzien/ (pobrano 15.09.2010).

⁵⁶⁵ Por. Fitzgerald M., Czego oczekuje..., dz. cyt., n. 3.

⁵⁶⁶ Jan Paweł II, W dialogu ze światem islamu zachowajcie zawsze własną tożsamość. Do biskupów z Afryki Północnej w czasie wizyty „ad limina” (23 listopada 1981 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. IV/2 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 330.

Rozdział V

Dialog doświadczenia religijnego z hinduizmem i buddyzmem

Chrześcijaństwo od początków swego istnienia było w relacji do hinduizmu. Tradycja podaje, że nauczał w Indiach i poniósł śmierć męczeńską św. Tomasz Apostoł. Wzmianki o chrześcijanach w Indiach sięgają II wieku⁵⁶⁷. Zgodne życie hinduistów z chrześcijanami trwało do XVI w.. Relacje zaczęły się pogarszać, gdy rozpoczęła się kolonizacja subkontynentu indyjskiego przez Portugalczyków. Jednym z elementów kolonizacji była chrystianizacja. To doprowadziło do tego, że kolonizatorzy i misjonarze byli traktowani jako najeźdźcy, którzy siłą narzucają obcą mentalność i wykorzeniają rodzime tradycje. Do XIX w. przejście na chrześcijaństwo było rozumiane jako zdrada plemienia. Od XIX w. w Indiach zaczął się rodzić neohinduizm, który przyjął Jezusa jako jednego z awatarów Boga. Do tej pory na wszelkie działania o charakterze misyjnym hinduiści są zamknięci i nieufni⁵⁶⁸. Liczne bariery były także po stronie chrześcijan. Przez długi okres czasu dostrzegano w hinduizmie tylko zbiór mitów i zabobonów⁵⁶⁹.

Punktem przełomowym w stosunku chrześcijan do hinduistów był Sobór Watykański II. W *Lumen gentium* znajdujemy wypowiedź Ojców soborowych o Ludzie Bożym. O tych, którzy do niego przynależą i o tych, którzy są do niego przyporządkowani. W kategorii przyporządkowania dokument mówi o żydach, następnie muzułmanach a w dalszej części wspomina: „Także od innych, którzy szukają nieznanego Boga po omacku i wśród cielesnych wyobrażeń, sam Bóg również nie jest daleko, skoro wszystkim daje życie, tchnienie i wszystko (...). Ci bowiem, którzy bez własnej winy nie znając Ewangelii Chrystusowej i Jego Kościoła, szczerym sercem szukają jednak Boga, a Jego wolę poznaną przez nakaz sumienia starają się pod wpływem łaski wypełniać w swoim postępowaniu, mogą osiągnąć wieczne zbawienie. Nie odmawia też

⁵⁶⁷ Por. Sakowicz E., Hinduizm a chrześcijaństwo, w: Encyklopedia Katolicka, t. VI, dz. cyt., kol. 896-897.

⁵⁶⁸ Por. Fic L., Hinduizm, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 203-204.

⁵⁶⁹ Por. Füllinger E., Zbiór zabobonów czy godna podziwu asceza? w: Tworuschka U., (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010, s. 32-40.

Opatrzność Boża pomocy koniecznej do zbawienia tym, którzy bez własnej winy w ogóle nie doszli jeszcze do wyraźnego poznania Boga, a usiłują, nie bez łaski Bożej, prowadzić uczciwe życie⁵⁷⁰. Między innymi do hinduistów odnosi się to stwierdzenie: „szukają nieznanego Boga po omacku i wśród cielesnych wyobrażeń”, ale także określa ich pozytywnie stwierdzenie: „szczerym sercem szukają jednak Boga, a Jego wolę poznaną przez nakaz sumienia starają się pod wpływem łaski wypełniać w swoim postępowaniu, starają”. Natomiast do buddystów można odnieść wypowiedź *Lumen Gentium*, gdy czytamy: „bez własnej winy w ogóle nie doszli jeszcze do wyraźnego poznania Boga, a usiłują, nie bez łaski Bożej, prowadzić uczciwe życie”.

Znacznie dalej w określeniu hinduistów idą Ojcowie soborowi w *Nostra aetate*. Już nie mówią o „szukaniu nieznanego Boga po omacku”, ale o: „postrzeganiu owej tajemniczej mocy” i „poznaniu Najwyższego Bóstwa czy wręcz Ojca”⁵⁷¹. Następnie charakteryzują oni religijność hinduistów. Podkreślają rolę mitów, koncepcji filozoficznych, życia ascetycznego, głębokich medytacjach, ale także zauważają praktykę zwracania się do Boga z miłością i ufnością. W doktrynie buddyzmu natomiast zauważają podkreślanie niewystarczalność świata i wspominają ogólnie o sposobach dochodzenia do wyzwolenia i oświecenia⁵⁷².

E. Sakowicz uważa, że w deklaracji mówiąc o hinduizmie nawiązuje wyraźnie do systemów filozoficznych, mitologii i dróg do zbawienia takich jak droga ascezy, droga medytacji oraz droga pobożności, które w hinduizmie odgrywają istotną rolę⁵⁷³. Droga ascezy ma prowadzić do niszczenia namiętności i pożądania, natomiast droga pobożności ukierunkowuje na miłość do bóstwa, z kolei droga medytacji to poszukiwanie mądrości.

W wypowiedzi o buddyzmie wyraźnie nawiązuje dokument soborowy do trzech z pośród czterech zasad głoszonych przez buddyzm. „Stwierdzenie, iż buddyzm »uznaje całkowitą niewystarczalność tego zmiennego świata« wskazuje na buddyjską prawdę o istnieniu cierpienia (...). Wskazanie przez dokument na »doskonałe wyzwolenie« (buddyzm hinajany) oraz »najwyższe

⁵⁷⁰ KK, n. 16.

⁵⁷¹ Por. DRN, n. 2.

⁵⁷² Por. DRN, n. 2.

⁵⁷³ Por. Sakowicz E., *Principia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II oraz dokumentów posoborowych*, Warszawa 2006, s. 116-117.

oświecenie« (buddyzm mahajany) (...), jest nawiązaniem do trzeciej szlachetnej prawdy Buddy o zniszczeniu cierpienia (*nirodha*). Każdemu buddyście przyświeca najważniejszy cel, którym jest wyzwolenie, oświecenie. Osiągnięcie tego celu, dojście do niego to aluzja do czwartej szlachetnej prawdy, która wyraża się we wskazaniu sposobów prowadzących do zniszczenia cierpienia (*magga*)⁵⁷⁴.

Deklaracja nie skupia się na różnych nurtach buddyzmu. Określenie „buddyzm” ma charakter zbiorowy. Obejmuje on różne formy pobożności od uduchowionych form medytacji zaczynając, a na kultowych praktykach lamaizmu kończąc⁵⁷⁵. Buddyzm zasadniczo dzieli się na *hinajana*, wczesny buddyzm, tzw. „mały wóz”, który kładł akcent na życie klasztorne. *Mahajana* „wielki wóz”, który większą rolę kładzie na bodhisatwa czyli rolę „zbawców” niż na życia klasztorne. Ten kierunek dał początek japońskiej odmianie zen, który kładzie akcent na oświecenie. Z niego z kolei wyłonił się amidyizm akcentujący rolę pobożności⁵⁷⁶.

S. Nagy zauważa: „W numerze drugim Deklaracja zajmuje się grupą religii, w których zagadnienie jedyne Boga nie kształtuje się wyraźnie i jednoznacznie w przeciwieństwie do mahometanizmu i judaizmu, o których jest mowa w dwu następnych numerach. Dziwić może fakt pominięcia tak wybitnych religii jak zoroastryzm, konfucjanizm czy sintoizm. Objęte one zostały generalnym określeniem «inne religie», zamieszczonym pod koniec numeru drugiego. Ponadto fakt pominięcia konfucjanizmu i sintoizmu tłumaczy się tym, że są one uważane bardziej za systemy etyczne czy narodowo-społeczne, a mniej za systemy religijne”⁵⁷⁷.

Dialog podjęty i prowadzony przez papieża obejmuje także inne tradycje religijne. W swoich wypowiedziach papież zauważał i zwracał się do ludzi związanych z innymi religiami niż buddyzm i hinduizm. W *Ecclesia in Asia* czytamy: „Azja jest kolebką głównych religii światowych – judaizmu, chrześcijaństwa, islamu i hinduizmu. Stanowi miejsce narodzin wielu innych

⁵⁷⁴ Sakowicz E., *Principia dialogu...*, dz. cyt., s. 122-123.

⁵⁷⁵ Por. Fic L., *Dialog chrześcijaństwa z buddyzmem*, w: Zimoń H. (red.), *Dialog międzyreligijny*, Lublin 2004, s. 218.

⁵⁷⁶ Por. Ries J., *Spotkanie trwające już dwadzieścia wieków...*, *Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny* 58(1990) n. 4, s. 105.

⁵⁷⁷ Nagy S. *Wprowadzenie do deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich*, w: Sobór Watykański II, *Konstytucje, Dekrety, Deklaracje*, Poznań 1967, s. 332.

tradycji duchowych, takich jak: buddyzm, taoizm, konfucjanizm, zoroastrianizm, jainizm, sikhizm i sintoizm. Miliony osób wyznają również religie tradycyjne lub plemienne, różniące się stopniem struktur rytualnych i formalnego nauczania⁵⁷⁸.

Dialog z hinduistami jest prowadzony według trzech modeli. Propagatorem pierwszego jest O. Lacombe. Poznanie doktryny, poznanie hinduskich pism i ich zinterpretowanie, odkrycie wartości i na płaszczyźnie teologii doprowadzenie do spotkania. Drugi model popierany przez R. Panikara to spotkanie na płaszczyźnie egzystencjalnej, ponieważ różnice w doktrynie są bardzo wyraźne. Panikkar uważa, że sytuacja egzystencjalna jest punktem wyjścia, który ma prowadzić do wyrzeczenia się wszystkiego i do osiągnięcia pełni doskonałości. Uważa on, że Chrystus jest obecny w hinduizmie. Trzeci model podkreśla wzajemny szacunek, otwartość, przy czym każda ze stron jest mocno zakorzeniona w swej wierze⁵⁷⁹.

Dialog z hinduistami i buddystami podejmowany przez Jana Pawła II był kontynuacją tych spotkań i rozmów, które miały miejsce za pontyfikaty Jana XXIII i Pawła VI. Podczas audiencji generalnej papież Jan Paweł II wspominał podróż w 1984 r. na Daleki Wschód. Mówił wtedy: „Ostatni etap - a zarazem trzeci rozdział – tej podróży duszpasterskiej to półtoradniowe zatrzymanie się w Tajlandii, przede wszystkim w Bangkoku. Poniekąd była to odpowiedź na wizytę, którą niegdyś złożyła w Watykanie para królewska w czasie pontyfikatu Jana XXIII, a z kolei patriarcha buddyjski z Tajlandii Pawłowi VI”⁵⁸⁰.

Paweł VI uważał dialog z niechrześcijanami za ważny do tego stopnia, że powołał do istnienia w roku 1964 Sekretariat dla Religii Niechrześcijańskich. W tym także roku papież Paweł VI pielgrzymował do Indii z okazji XXXVIII Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego w Bombaju⁵⁸¹.

Swój wpływ na kształt dialogu w Azji miała także Federacja Azjatyckich Konferencji Biskupów. „Jej statut zatwierdzony został 22 grudnia 1972 roku

⁵⁷⁸ EiAs, n.6.

⁵⁷⁹ Por. Ries J., Spotkanie trwające już dwadzieścia wieków..., *Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny* 58(1990)n. 4, s. 103-104.

⁵⁸⁰ Jan Paweł II, Dziękuję Chrystusowi za to wielkie doświadczenie Kościoła w Azji i Oceanii. Po powrocie z podróży na Daleki Wschód (16 maja 1984), w: *Nauczanie papieskie*, t. VII/1 -1983, dz. cyt., s. 644-646.

⁵⁸¹ Por. Maik B., Dialog Chrześcijaństwa z hinduizmem, w: Zimoń H. (red.), *Dialog międzyreligijny*, Lublin 2004, s. 194.

przez papieża Pawła VI, podczas jego spotkania z biskupem Hongkongu Francisem Xavierem Chen-Ping-Hsu. Hongkong jest też siedzibą Federation of Asian Bishop Conferences (FABC). Plenarne posiedzenia FABC, które odbyło się w 1974 roku w Tajpei, wyznaczyło jako główne swe zadanie potrójną formę dialogu: z kulturami, z religiami i z biednymi. W ramach FABC powołano do życia, także w służbie dialogu międzyreligijnego, dwa instytuty biskupie (Bishops Institute on Interreligious Affairs – BIRA), jeden dla krajów o dominacji buddyjskiej (BIRA I), drugi zaś dla krajów, w których duży wpływ ma islam (BIRA II). Podczas zgromadzenia plenarnego FABC, które odbyło się w 1978 roku w Kalkucie, podkreślono konieczność i ważność dialogu między religiami⁵⁸².

Śmiało papież nawiązywał od początku swego pontyfikatu dialog z judaizmem i islamem. Natomiast widać dużą ostrożność w stosunku do religii Wschodu. W latach siedemdziesiątych były w Rzymie organizowane spotkania mnichów buddyjskich, sintoistycznych i hinduistycznych z mnichami katolickimi. To były także pierwsze spotkania Jana Pawła II z przedstawicielami tych tradycji religijnych. 28 lutego 1979 r. papież spotkał się z przedstawicielami religii Shinto. W przemówieniu akcentował powszechne braterstwo. Mówił wtedy podkreślając pewne elementy obecne w nauczaniu sintoistów: „Sintoizm tradycyjna religia Japonii, uznaje na przykład, że wszyscy ludzie są synami Boga i dlatego są braćmi⁵⁸³”.

Wpływ na kształt dialogu i stosunek Jana Pawła II do religii Wschodu miały liczne spotkania z ambasadorami obejmującymi urząd przy Stolicy Apostolskiej i z biskupami przybywającymi *ad limina*. Udzielał papież także audiencji wyznawcom poszczególnych religii, którzy przybywali do Europy na sympozja albo uczestniczyli w spotkaniach modlitewnych.

Duży wpływ na relacje z przedstawicielami tych tradycji religijnych miały podróże do krajów, gdzie hinduiści albo buddyści stanowią większość⁵⁸⁴. Podczas podróży apostolskich po Azji papież był witany i przyjmowany serdecznie. Jego obecność była zauważana przez media. Jedną z głównych

⁵⁸² Fic L., Dialog chrześcijaństwa z buddyzmem, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 230.

⁵⁸³ Jan Paweł II, Do przedstawicieli religii „Shinto”. Audiencja generalna (28 lutego 1979 -Watykan), w: w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 35.

⁵⁸⁴ Por. Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – buddyzm, hinduizm oraz afroamerykańskie religie naturalne, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów.., dz. cyt., s. 129-131.

podróży papieża podczas, której spotkał się z hinduistami była podróż apostolska do Indii w 1986 r.. W kraju tym chrześcijanie stanowią zaledwie 1,7 procenta mieszkańców, a jednocześnie liczą 12 milionów wiernych. W czasie pobytu papieża w Indiach skrajne ugrupowania fundamentów hinduskich organizowały protesty. Ale wezwanie do protestów nie spotkało się z większym zainteresowaniem. W sześciu milionowym Delhi uczestniczyło w proteście niecałe tysiąc osób a w dziewięciomilionowym Bombaju zaledwie czterdzieści osób. Papież wszędzie był witany serdecznie przez wyznawców wszystkich religii. Pozytywne były także komentarze w prasie. Natomiast w telewizji niewiele uwagi poświęcono pielgrzymce papieża, za co też telewizja była mocno krytykowana.

Mimo dużej otwartości i życzliwości relacja z hinduistami nie jest wolna od spraw delikatnych i trudnych. Jedną z nich jest działalność misyjna. Hinduizm uważa, że zmiana religii przeciwstawia się „dharmie” boskiemu prawu, które wyznacza człowiekowi miejsce na ziemi. Dlatego też negatywnie patrzą na takie działania prowadzone przez inne grupy religijne⁵⁸⁵.

1) Modlitwa

Podczas pobytu w Sri Lance papież podkreślił bogactwo kultur i religii Azji. Mówił wtedy o „czcigodnych tradycjach Azji”. Zaliczył do nich: milczenie, refleksyjność, modlitwę, ascezę i skłonność do wyrzeczeń⁵⁸⁶. Podobne wartości są podkreślone między innymi w *Ecclesia in Asia*⁵⁸⁷.

Często papież modlił się podczas podróży apostolskich za wszystkich mieszkańców danego kraju, czyli za chrześcijan i ludzi należących do innych wspólnot religijnych. W miejscu pamięci Mahatmy Gandhiego papież wyraził życzenie: „Niech Bóg nas prowadzi i błogosławi nam, gdy staramy się kroczyć

⁵⁸⁵ Por. Kozłowski M., Podróż Jana Pawła II do Indii, w: OR 7(1986) n. 1, s. 1, 17.

⁵⁸⁶ Por. Jan Paweł II, Przebaczenie, pojednanie, pokój wezwaniem dla wszystkich. Homilia podczas Mszy św. i beatyfikacji o. Józefa Vaza (21 stycznia 1995 – Kolombo), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja, Afryka, Australia i Oceania, t. XIII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 241. Por. EiAs, n. 23. Por. także, Jan Paweł II, Orędzie Chrystusa skierowane jest do wszystkich. Do narodów Azji w Radiu Veritas (21 lutego 1981), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. IV, dz. cyt., s. 352. Por. Jan Paweł II, Zwyciężajcie nienawiść miłością, nieprawdę prawdą, przemoc cierpieniem (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.

⁵⁸⁷ EiAs, n. 23.

razem, ręka w rękę, by wspólnie budować świat pokoju”⁵⁸⁸. Jest to modlitwa o Boże prowadzenie i błogosławieństwo. W miejscu tym odmówił także modlitwę a w niej zwracał się do Boga prosząc o Jego błogosławieństwo⁵⁸⁹. Podobnie modlitwy, albo zapewnienia o modlitwie, były odmawiane i deklarowane podczas podróży do innych państw Azji⁵⁹⁰.

Podczas tej samej pielgrzymki papież poświęcił archidiecezję Delhi Najświętszemu Sercu Pana Jezusa. W Akcie poświęcenia padają słowa dziękczynienia za Boże dzieła wobec Kościoła w Indiach i za to co Bóg czyni dla całej społeczności żyjącej w tej archidiecezji⁵⁹¹.

Szczególnym wydarzeniem było spotkanie z przedstawicielami kultury w Kalkucie podczas pielgrzymki do Indii w 1986 r.. Na zakończenie swojego przemówienia papież odmówił modlitwę, która nie należy do tradycji katolickiej, ale została zaczerpnięta z tradycji hinduistycznej: „Na zakończenie chciałbym wnieść do Boga tę wymowną modlitwę, którą wypowiedział jeden z wielkich synów tej ziemi, Rabindranath Tagore: »Daj nam siłę kochania, abyśmy mogli to nasze życie ukochać miłością wielką, to życie radosne i smutne, zwycięskie i marne (...). Obyśmy umieli dość mocy dobyć z duszy, by wciąż widzieć Twój wszechświat i słyszeć jego harmonię i trudzić się w nim wraz z Tobą radośnie (...).«Oby Bóg wszechmogący dopomógł nam we wspólnym dziele budowania cywilizacji zgody i miłości dla każdej ludzkiej istoty!”⁵⁹².

Podczas pielgrzymek papież zapraszał także do wspólnej modlitwy osoby należące do niechrześcijańskich społeczności religijnych. W Bangladeszu rozpoczynając Mszę św. mówił do zgromadzonych chrześcijan, muzułmanów i hinduistów: „Bracia i siostry, mieszkańcy Bangladeszu, ludzie różnych ras, języków i religii: połączmy się jako członkowie jednej ludzkiej rodziny, w uwielbieniu Miłosiernego Boga: «Jak przedziwne jest Twoje Imię

⁵⁸⁸ Jan Paweł II, Zwyciężajcie nienawiść miłością, nieprawdę prawdą, przemoc cierpieniem (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.

⁵⁸⁹ Por. Jan Paweł II, Modlitwa o pokój (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.

⁵⁹⁰ Por. Jan Paweł II, Co stanowi o trwałej sile Indonezji. Spotkanie z prezydentem Indonezji (9 października 1989 - Dżakarta), OR 10 (1989) n. 12, s. 14,16.

⁵⁹¹ Por. Jan Paweł II, Akt poświęcenia archidiecezji Delhi Najświętszemu Sercu Pana Jezusa (31 stycznia 1986 -Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 19.

⁵⁹² Jan Paweł II, W duchu nowej solidarności. Spotkanie ze światem kultury (3 lutego 1986- Kalkuta), OR 7(1986) n. 1, s. 24.

po wszytkiej ziemi» (...). Kto oddaje Bogu uwielbienie i chwałę? Cały wszechświat, każde stworzenie. Przede wszystkim jednak człowiek, który uznaje i wielbi swego Stwórcę (...). W tym sensie człowiek jest panem całej rzeczywistości materialnej. Jest wręcz »kapłanem« kosmosu, zobowiązanym do głoszenia w imieniu wszystkich stworzeń godnej uwielbienia wielkości Wszechmocnego i oddawania na powrót całego wszechświata Stwórcy jako miłej Mu ofiary⁵⁹³. Papież nakreślał szeroką perspektywę liturgii kosmicznej, gdzie człowiek jest powołany do tego by być kapłanem. W podobny sposób mówił także w Madrasie⁵⁹⁴.

Również podczas pielgrzymki do Indii w 1986 r., bł. Jan Paweł II na stadionie Indiry Gandhi odprawił Mszę św.. Na uroczystej eucharystii zebrali się chrześcijanie, muzułmanie, hinduiści i sikhowie w sumie około 25 tys. osób. Poszczególne części liturgii były wyjaśniane w języku hindi. W tym też języku została odczytana Ewangelia. Po homilii papieża, którą wygłosił po angielsku, jeden z kapłanów streścił ją także w języku hindi. Następnego dnia ponownie na Mszy św. obok chrześcijan zgromadzili się przedstawiciele innych religii. Papież w homilii także zachęcał do wspólnego uwielbienia Boga⁵⁹⁵.

W kilku miejscach bł. Jan Paweł II wyraźnie zapraszał do wielbienia Boga. Szczególnie taka postawa względem Boga, a oprócz niej dziękczynienie i prośba są przestrzenią dialogu. W przemówieniu wygłoszonym podczas audiencji generalnej 19 maja 1999 r. papież rozwinął tę myśl: „Podstawą spotkania Kościoła z wielkimi religiami jest rozeznanie ich specyficznego charakteru, czyli sposobu, w jaki zbliżają się one do tajemnicy Boga Zbawiciela, ostatecznej Rzeczywistości życia ludzkiego (...). Modlitwa, pojmowana jako uznanie Boga w postawie adoracji, jako wyraz wdzięczności za Jego dary oraz błaganie o pomoc, stanowi szczególną drogę spotkania, zwłaszcza z tymi religiami, które choć nie odkryły tajemnicy Bożego ojcostwa, jednakże -»jeśli tak można się wyrazić, wznoszą ramiona ku niebu« (Paweł VI, *Evangelii nuntiandi*, 53). Trudniejszy jest natomiast dialog z niektórymi prądami współczesnej religijności, w której często modlitwa staje się wzmocnieniem potencjału

⁵⁹³ Jan Paweł II, *Życie Kościoła w Bangladeszu zależy od siły waszej miłości. Msza św. na stadionie Ershad (18 listopada 1986 – Dhaka)*, OR 8(1987) n. 1, s. 17.

⁵⁹⁴ Por. Jan Paweł II, *Dialog. Spotkanie z przedstawicielami religii niechrześcijańskich (5 lutego 1986 - Madras)*, OR 7(1986) n. 2, s. 8.

⁵⁹⁵ Por. Jan Paweł II, *Godność i wartość pracy ludzkiej. Homilia podczas Mszy św.(3 lutego 1986 - Ranczi)*, OR 7(1986) n.1, s. 22.

życiowego, uważanego mylnie za zbawienie (...). Niektóre praktyki wywodzące się z wielkich religii wschodnich są dla współczesnego człowieka dość pociągające. Chrześcijanie powinni wobec nich zastosować rozeznanie duchowe, tak aby nie stracić z oczu koncepcji modlitwy ukazanej w Biblii na przestrzeni całych dziejów zbawienia (por. Kongregacja Nauki Wiary, List do biskupów Kościoła katolickiego *Orationis formas* o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej, 15 października 1989r.: AAS 82 [1990], II, s. 362-379 (...). To niezbędne rozeznanie nie jest przeszkodą dla dialogu międzyreligijnego (...). Jednak odwoływanie się do mistyki nie może nigdy prowadzić do relatywizmu religijnego opartego na doświadczeniu, które jakoby umniejsza wartość objawienia Bożego w historii”⁵⁹⁶.

Papież zauważał, w tradycji religijnej, do której się zwracał, dni szczególne: dni modlitwy i święta. W swoich wypowiedziach do hinduistów zauważył i nawiązywał do święta świąteł *Diwali*⁵⁹⁷, które symbolizują zwycięstwo życia nad śmiercią i dobra nad złem.

Będąc w Korei i zwracając się do buddystów, papież zauważył obchodzone święto przybycia Buddy⁵⁹⁸. Święto to, przypada zawsze wiosną i wiąże się ono ze wspomnieniem narodzin Buddy tzw. święto Wesak.

W czasie trwania pontyfikatu bł. Jana Pawła II Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego zaczęła przysyłać słowa pozdrowień do hinduistów z okazji święta Diwali oraz do wspólnoty buddystów z okazji święta Wesak⁵⁹⁹.

Duchowość wschodnia wyraźnie odciska się na mentalności zachodniej. Dawniej funkcjonowało stwierdzenie „Jezus – tak, Kościół – nie. Dzisiaj można

⁵⁹⁶ Jan Paweł II, Dialog z wielkimi religiami świata. Audiencja generalna (19 maja 1999 –Watykan), OR 20(1999) n. 9-10, s. 46. Por. EiAs, n. 22.

⁵⁹⁷ Jan Paweł II, Spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii (7 listopada 1999-New Delhi), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 190.

⁵⁹⁸ Por. Jan Paweł II, Przemówienie powitalne na lotnisku (3 maja 1984 Seul - Kimpo), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 46.

⁵⁹⁹ Por. Arinze F., Chrétiens et bouddhistes: ensemble en espérance message pour le Vesakh 1998, w: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index_it.htm, (pobrano 11.06.2012). Por. Arinze F., Message of the Pontifical Council for Inter-Religious Dialogue to the Hindus on the feast of Diwali 2002, w: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index_it.htm (pobrano 11.06.2012). Por. także Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – buddyzm, hinduizm oraz afroamerykańskie religie naturalne, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów... dz. cyt., s. 129.

powiedzieć, że bardziej pasuje do pewnych kręgów stwierdzenie: „religia – tak, Bóg – nie”. Bardziej rozwijają się formy medytacji, a zanika potrzeba modlitwy. H. Waldenfels uważa: „Na plan pierwszy wysuwają się dzisiaj zainteresowania praktyczne, funkcja jaką pełni religia w konkretnym życiu jednostki czy społeczeństwa, jej dokonania w sferze jednostkowo – społecznej, a nie pierwotne orędzie i natchnienie. W każdym, razie bardziej chodzi o użyteczność religii niż o roszczenie do prawdy poszczególnych religii, z których każdy wyłamuje sobie to, co wydaje mu się dobre i pożyteczne, tak że w końcu prywatna religijność przedstawia się jako konglomerat wielorakich elementów wziętych z najróżniejszych religii”⁶⁰⁰.

2) Post i pokuta

Zaraz obok modlitwy wysoko jest ceniona w wielu tradycjach religijnych asceza, post i potrzeba przemiany życia, oczyszczanie serca.

W Indiach w 1986 r. bł. Jan Paweł II mówiąc o pielgrzymowaniu przez życie do Boga i o pragnieniu Boga, które jest w tych narodach od czasów starożytnych, pochlebnie wyraził się także o formach ascezy i umartwienia: „Owemu poszukiwaniu i doświadczeniu Boga towarzyszyła w Indiach wielka prostota, asceza i wyrzeczenie. Wszystko to przynosi Indiom wielką chwałę, narodowi religijnemu i szczerze zaangażowanemu w duchowe pielgrzymowanie”⁶⁰¹.

Bł. Jan Paweł II często mówił o potrzebie przemiany serca, z uznaniem wypowiadał się o wysiłkach podejmowanych w pracy nad wnętrzem. W Nairobi papież spotkał się z hinduistami i z muzułmanami. Podczas spotkania głosił: „Zło podejrzliwości, rywalizacji i nieporozumień zbyt łatwo krzewi się we współczesnym świecie; w zbyt wielu miejscach stajemy się świadkami przemocy, konfliktów i wojen. Bóg jednak nigdy nie pragnie, aby w rodzinie ludzkiej panowała nienawiść, abyśmy żyli we wzajemnej nieufności i wrogości. Jesteśmy wszyscy dziećmi tego samego Boga – członkami wielkiej rodziny ludzkiej. A nasze religie mają do spełnienia szczególną rolę w pokonywaniu

⁶⁰⁰ Waldenfels H., Fenomen chrześcijaństwa wśród religii świata, Warszawa 1995, s. 37-38.

⁶⁰¹ Jan Paweł II, Człowiek pielgrzym. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (1 lutego 1986 – Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 17.

tego zła i w umacnianiu więzi zaufania i solidarności. Jest wolą Boga, aby ci, którzy Go wielbią – nawet jeśli w głoszeniu Jego chwały nie są zjednoczeni – pozostawali zjednoczeni w braterstwie i we wspólnej służbie dla dobra wszystkich ludzi”⁶⁰².

Do hinduistów papież mówił o wyrzeczeniu, oczyszczeniu serc, które owocuje w wymiarze społecznym: „Pokój powstanie jedynie wtedy, gdy zacznie się od uspokojenia serc. Dlatego miło mi wyrazić członkom wspólnot hinduskich szacunek, jaki żywię dla ich troski o pokój wewnętrzny i o pokój na świecie, oparty nie tylko na względach czysto mechanistycznego porządku lub materialistycznej polityki, lecz na oczyszczeniu, wyrzeczeń, miłości i sympatii ku wszystkim”⁶⁰³. W podobnym duchu wypowiedział się papież do buddystów. Przemawiając w Bangkoku w 1984 r. zwrócił uwagę, że buddyzm posiada podobne nakazy moralne jak chrześcijaństwo. Podkreślał wtedy, że buddyzm nakazuje odrzucić obrazę i złość, zawiść i nienawiść⁶⁰⁴.

Zawsze papież zajmował zdecydowane stanowisko odnośnie przeróżnych konfliktów. Wielokrotnie apelował o pokój między innymi wśród mieszkańców Sri Lanki. Podczas beatyfikacji o. Józefa Vaza w Kolombo na Sri Lance, 21 stycznia 1995 r. mówił o miłości, której owocem jest pokój, łagodność, cierpliwość, pokora i przebaczenie, pojednanie⁶⁰⁵. W 1989 r. do biskupów, którzy przybyli do Rzymu *ad limina Apostolorum* papież mówił o biskupiej posłudze jednania. Zapewniał także o solidarności z ludem Sri Lanki, który jest doświadczany przemocą, konfliktami zbrojnymi i terroryzmem⁶⁰⁶.

Będąc w Seulu w 1984 r. papież nawiązał do wydarzenia religijnego przeżywanego w Kościele. Mówił wtedy: „My, katolicy obchodziliśmy właśnie

⁶⁰² Jan Paweł II, Przemówienie wygłoszone na spotkaniu z hinduistami i muzułmanami w Nairobi (18 sierpnia 1985 - Nairobi), w: Jan Paweł II, *Pojednanie światów...* dz. cyt., s. 143.

⁶⁰³ Jan Paweł II, Do przedstawicieli różnych religii (14 października 1989 - Mauritius, Le Redut), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 179. Por. Jan Paweł II, *Duchowa wizja człowieka. Spotkanie z przedstawicielami różnych religii i kultur* (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 21.

⁶⁰⁴ Por. Jan Paweł II, *Jesteście dziedzicami mądrości buddyjskiej* (10 maja 1984 - Bangkok), OR 5(1984) n. 6, s. 21.

⁶⁰⁵ Por. Jan Paweł II, *Przebaczenie, pojednanie, pokój wezwaniem dla wszystkich. Homilia podczas Mszy św. i beatyfikacji o. Józefa Vaza* (21 stycznia 1995 – Kolombo), w: Jan Paweł II, *Dzieła Zebrane, Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja...*, dz. cyt., s. 241-242.

⁶⁰⁶ Por. Jan Paweł II, *Do biskupów Sri Lanki z okazji wizyty „ad limina”* (8 lipca 1989 -Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 75.

Jubileuszowy Rok Odkupienia. W tym okresie łaski staraliśmy się przeżywać dar pojednania dany nam w Chrystusie i czyniliśmy wysiłki, by pojednać się z Bogiem i bliźnimi. Czyż nie byłoby rzeczą prawdziwie dobrą, gdyby dzięki naszej wspólnej dobrej woli i w imię spoczywającego na nas obowiązku służenia rzeczywistemu dobru ludzkiej rodziny, również można było doprowadzić do podobnego spotkania umysłów serc pomiędzy wyznawcami różnych religii i między samymi religiami?”⁶⁰⁷

3) Pielgrzymka

W hinduizmie jedną z form duchowości są pielgrzymki. Mają one charakter indywidualny lub grupowy. Hinduści pielgrzymują do świętych miejsc, którymi są niektóre: góry, wyspy, jeziora, miasta, grupy świątyń i jaskinie. Charakterystycznym elementem tej religii jest zwyczaj, gdy jest to możliwe, okrażania świętych miejsc. Również w buddyzmie jest praktyka pielgrzymek. Najczęściej są to miejsca związane z życiem Buddy, miejsca związane z życiem mistrzów albo miejsca, którym przypisuje się szczególną moc. On stają się celem pielgrzymek buddystów, aby napełnić się energią. Miejscem, do którego się pielgrzymuje jest na terenie Indii *stupa*. Jest to masywna półkula wykończona na szczycie baldachimem. Określa ona najważniejsze, centralne miejsce. W innych regionach te święte miejsca są inaczej nazywane i mają inny kształt. W Chinach i Japonii jest to *pagoda*, a na Cejlonie *dagoba*⁶⁰⁸.

Jednym ze szczególnych miejsc dla buddystów jest Borobudur na Jawie, gdzie przechowywany jest włos Buddy⁶⁰⁹. Jak również cztery główne miejsca związane z życiem Buddy: „Lumbini w dzisiejszym Nepalu oraz Bodhgaja, Sarnath i Kusinagara w Indiach. Są to miejsca narodzin Buddy, jego oświecenia, udzielenia pierwszych nauk i śmierci. (...) Budda przepowiedział, że każdy, kto umrze w drodze do tych miejsc, uda się do czystej krainy. Wymienił również cztery inne miejsca, w których dokonał szczególnych cudów. Później, w buddyzmie tybetańskim, pielgrzymki były bardzo lubianą

⁶⁰⁷ Jan Paweł II, Do przywódców religii (6 maja 1984 - Seul), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 48-49.

⁶⁰⁸ Por. Jackowski A., Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii, Kraków 2003, s. 191-199.

⁶⁰⁹ Barucki T., Miejsca pielgrzymkowe. Refleksje związane z II Międzynarodową Konferencją PR UIA „Spiritual Places” w Warszawie, w: www.warszawa.sarp.org.pl, (pobrano 16.05.2011).

i rozpowszechnioną praktyką. Każdy Tybetańczyk marzył o tym, żeby przynajmniej raz w życiu odwiedzić święte miasto Lhasę lub górę Kailasz. Po dziś dzień nawet w odległej prowincji Kham można zobaczyć ludzi w różnym wieku, którzy wyruszają, żeby przemierzyć drogę do Lhasy robiąc przez cały czas pokłony⁶¹⁰.

Papież goszcząc po raz pierwszy na Sri Lance w 1995 r. wyraził szacunek dla kultury i tradycji tego kraju. Mówił także o celu swojej pielgrzymki i o sobie jako pielgrzymie: „Przybywam jako przyjaciel z Rzymu, gdzie już dwa tysiące lat temu była znana i ceniona kwitnąca w tym kraju godna czci kultura. Przybywam jako pielgrzym dobrej woli, z niczym innym, jak tylko z pokojem w mym sercu⁶¹¹.

Pielgrzymką papież nazywa także podróż do Rzymu mnichów buddyjskich i ich spotkanie z benedyktynami. Podczas tego spotkania w 1989 papież mówił: „Dla pogłębienia waszych kontaktów z chrześcijanami zechcieliście się spotkać w czasie waszej pielgrzymki z mnichami starej tradycji benedyktyńskiej⁶¹².

Szersze odniesienie do pielgrzymowania w hinduizmie znajdujemy w przemówieniu wygłoszonym w Delhi 1 lutego 1986 r.. Papież przemawiając do chrześcijan, którzy w Indiach są mniejszością, mówił o pielgrzymowaniu do domu Ojca. W swojej wypowiedzi nawiązał i z szacunkiem się odniósł do wartości obecnych we wschodnich tradycjach religijnych mówił: „Jeśli Ewangelia jest objawieniem tej prawdy, że życie ludzkie na ziemi jest pielgrzymowaniem do domu Ojca, to równocześnie jest ona wezwaniem do wiary, przez którą pielgrzymujemy: do wiary pielgrzymiej (...). Wiara pielgrzymia kieruje człowieka ku Bogu i skłania do dokonywania takich wyborów, które pomogą mu osiągnąć życie wieczne (...). Równocześnie, przemijając na ziemi, od narodzin do śmierci, człowiek ma świadomość, że jest pielgrzymem Absolutu. Tutaj w Indiach, świadomość ta jest bardzo głęboka. Wasi starożytni mędrcy dawali wyraz tęsknocie udręczonej duszy

⁶¹⁰ Göbel D., Buddyjska pielgrzymka, w: www.diamentowadroga.pl/dd44/buddyjska_pielgrzymka (pobrano 16.05.2011).

⁶¹¹ Jan Paweł II, Przemówienie na lotnisku (21 stycznia 1995 – Kolombo), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 87.

⁶¹² Jan Paweł II, Do mnichów chrześcijańskich i buddyjskich (20 września 1989 – Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., s. 79.

za Absolutem. Odnaleźć tu można odwieczne dążenie do nieskończoności, stałą świadomość Bożej obecności i niezliczone przejawy uczuć religijnych, widoczne w ludowych świętach i tradycjach (...). Owemu poszukiwaniu i doświadczaniu Boga towarzyszyła w Indiach wielka prostota, asceza i wyrzeczenie. Wszystko to przynosi Indiom wielką chwałę, narodowi religijnemu i szczerze zaangażowanemu w duchowe pielgrzymowanie”⁶¹³.

Jak widać, mówiąc o pielgrzymkach, podkreślał papież dążenie do Boga, skupiał się na praktykach religijnych, ale nie odniósł się jednak do tradycyjnych pielgrzymek jednej i drugiej tradycji religijnej i ich miejsc świętych. Widać często, że papież chętnie mówi o tym co wspólne, a na tym etapie dialogu pomija to czym się różnimy.

4) Spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym

W 1986 r. papież przybywając do Indii na samym początku odwiedził Raj Ghat, miejsce pamięci Mahatmy Gandhiego. W miejscu tym spalono zwłoki Mahatmy Gandhiego i między innymi jego córki Indiry Gandhi. Jest to narodowe sanktuarium Indii. Ojciec święty, podobnie jak wielu honorowych gości, posadził drzewo w parku, które jest wokół kamienia upamiętniającego Mahatmę Gandhiego oraz zgodnie ze zwyczajem zdjął buty, a na miejscu gdzie stoi pomnik ukląkł i długo się modlił⁶¹⁴. Bardzo pochlebnie Ojciec święty wyrażał się o tej osobie. Nazywa go „Ojcem Narodu”, „apostołem zaniechania przemocy” i „bohaterem ludzkości”⁶¹⁵. Papież podkreślał, że przybył złożyć hołd Mahatmie Gandhjemu. Mówił także: „Kiedy w tym miejscu rozważamy o postaci tak wyróżniającej się swym szlachetnym oddaniem Bogu, szacunkiem wobec każdej żyjącej istoty, chciałbym także przypomnieć zapisane w Piśmie Świętym słowa Jezusa, które Mahatma dobrze znał, i w których odnalazł potwierdzenie głębokich przemyśleń własnego serca: »Błogosławieni ubodzy w duchu, albowiem do nich należy królestwo niebieskie. Błogosławieni, którzy się smucą,

⁶¹³ Jan Paweł II, Człowiek pielgrzym. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (1 lutego 1986 – Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 17.

⁶¹⁴ Kronika podróży- Indie (31.01-10.02.1986), OR 7(1986) n. 1, s. 18.

⁶¹⁵ Por. Jan Paweł II, Zwycięzajcie nienawiść miłością, nieprawdę prawdą, przemoc cierpieniem (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.

albowiem oni będą pocieszeni (...) «(Mt 5, 3-10)⁶¹⁶. Warto zauważyć, że papież nazwał Mahatmę oddanym Bogu i akcentował, że w życiu kierował się tym, o czym Jezus mówił w Błogosławieństwach.

Innym miejscem mającym znaczenie symboliczne jest góra Hiei w Japonii. Znajduje się tam zespół świątynny będący centrum buddyjskiej szkoły *tendai*. W dniach 3 - 4 sierpnia 1987 odbyło się tam spotkanie modlitewne w 42 rocznicę zrzucenia bomby atomowej na Hiroszimę i Nagasaki oraz w 1200 rocznicę założenia klasztoru. „Inspiratorami i organizatorami modlitewnych spotkań na górze Hiei w Japonii są niechrześcijanie – buddyści (...). To właśnie oni zapraszają chrześcijan, katolików oraz wiernych innych tradycji religijnych do medytacji nad pokojem (...). Na spotkaniu reprezentowane były religie: buddyzm, sintoizm, hinduizm, sikhizm, konfucjanizm, tzw. Nowe religie i nowe ruchy religijne, a także judaizm, islam, chrześcijaństwo (łącznie 600 osób z Japonii oraz 24 osoby z 16 krajów świata)⁶¹⁷. Papieża reprezentował kard. F. Arinze przewodniczący Sekretariatu dla Niechrześcijan. Papież przesłał na tę okoliczność swoje Orędzie do uczestników spotkania. W skierowanym słowie nawiązywał do spotkania w Asyżu w 1986 r. podkreślał także swoją łączność w modlitwie⁶¹⁸. Uczestnicy spotkania skierowali do świata przesłanie, w którym mówią, że troska o pokój jest podstawowym zadaniem każdej tradycji religijnej.

10 maja 1984 r. podczas podróży do Tajlandii papież odwiedził najwyższego Patriarchę buddyjskiego Vasana Tara. Spotkanie odbyło się w buddyjskiej świątyni. Jego poprzednik Somdet Phra Ariyavongsa Khorayan odwiedził Pawła VI w Watykanie. „Spotkanie odbyło się w świątyni klasztoru patriarchalnego, stanowiącego prawdziwe arcydzieło sztuki. W głębi, na ołtarzu, wielka statua Buddy siedzącego ze skrzyżowanymi nogami. Poniżej posągu na podwyższeniu, w otoczeniu czterech mnichów, siedział w pozycji Buddy 86-letni Vasana Tara. Papież zgodnie z buddyjską tradycją, zdjął u wejścia do świątyni obuwie. Po czym zasiadł w fotelu naprzeciw Patriarchy. Przez dłuższą chwilę Papież i Patriarcha siedzieli w milczeniu, potem papież podniósł się i wręczył Patriarsze dary, medale pontyfikatu, książkę o Watykanie i drugą

⁶¹⁶ Tamże, s. 16.

⁶¹⁷ Sakowicz E., *Principia dialogu...*, dz. cyt., s. 387.

⁶¹⁸ Jan Paweł II, *Orędzie Papieża do uczestników Dnia Modlitwy o Pokój na Górze Hiei*, OR 8(1987) n. 8, s. 1.

o chrześcijańskim Rzymie. Vasana Tara również wręczył dary: książkę, swoje malowidło na drewnie i medal. Zaczęła się, z niejakim trudem, rozmowa (...). Patriarcha wypowiedział słowa powitania, podziękował za rewizytę, podkreślił rolę, jaką poprzez wzajemne zrozumienie i współpracę spełniają wielkie religie dla budowania pokoju w świecie. Papież wyraził swe wzruszenie, płynące z bezpośredniego spotkania z jedną największych religii Wschodu. Potem nastąpiła wymiana pytań i odpowiedzi dotyczących zdrowia. Następnie Patriarcha stwierdził, że obecna wizyta jest zbyt krótka, i że ma nadzieję, iż jest ona zapowiedzią następnej, dłuższej. Bł. Jan Paweł II zaprosił Vasana Tara do odwiedzenia Rzymu. Nastrój rozmowy stawał się coraz bardziej serdeczny⁶¹⁹. Papież wyjeżdżając z Tajlandii nawiązał do tego spotkania: „Moja obecność na ziemi tajlandzkiej umożliwiła mi również spotkanie z Jego Świątobliwością Najwyższym Patriarchą wszystkich buddystów w tym kraju. Poczytuje sobie za specjalny zaszczyt spotkanie z tym czcigodnym i dostojnym przywódcą religijnym. Jestem pewien, że nasze spotkanie jest pomyślnym znakiem przyszłych katolicko-buddyjskich stosunków, zarówno tutaj, jak i w innych częściach świata”⁶²⁰.

Szczególnym wydarzeniem było także spotkanie z uchodźcami. Papież będąc w Tajlandii 11 maja 1984 r. odwiedził obóz dla uchodźców Phanat Nikhom. W Tajlandii podczas wizyty papieża było dziesięć obozów dla uchodźców, w których znajdowało się około 150 tysięcy ludzi. W kraju tym schronienie znaleźli Kambodżanie, Laotańczycy, Wietnamczycy i ludzie z wielu innych krajów, którzy musieli opuścić swoje domy, ojczyznę i szukać bezpiecznego schronienia poza granicami swojego państwa. W spotkaniu z papieżem w Phanat Nikhom uczestniczyło ze względów bezpieczeństwa 1 500 osób spośród 17 tysięcy mieszkańców obozu. Po powitaniu rozpoczęły się przemówienia przedstawicieli poszczególnych grup narodowościowych. W słowach tych była historia poszczególnych ludzi, nadzieja na przyszłość, wołanie do świata o pomoc⁶²¹. Papież przemawiając w tym miejscu w wielu ciepłych słowach podkreślał swoją solidarność z tymi, którzy musieli uciekać

⁶¹⁹ Kronika podróży - Tajlandia (2-12.05.1984), OR 5(1984) n. 6, s. 23.

⁶²⁰ Jan Paweł II, Pożegnanie Tajlandii (11 maja 1984 – Bangkok, lotnisko Don Luang), OR 5 (1986) n. 6, s. 26.

⁶²¹ Por. Kronika podróży - Tajlandia (2-12.05.1984), OR 5(1984) n. 6, s. 26.

ze swoich domów pozostawiając prawie wszystko⁶²². Po przemówieniu papież podszedł do zgromadzonych, chwilę rozmawiał z grupą mnichów z Kambodży podszedł także do dzieci z Laosu. Odjeżdżając mówił „pamiętajcie, że uczynię wszystko, co w mojej mocy...”⁶²³. Bł. Jan Paweł II przekazał kwotę 50 tys dolarów na potrzeby uchodźców przebywających w szpitalach.

W tym samym dniu przemawiając podczas spotkania z rządem, korpusem dyplomatycznym i przywódcami religijnymi, papież nawiązał w przejmujących słowach do tej wizyty i apelował do rządów i organizacji międzynarodowych o zwiększenie wysiłków, aby przyjść uchodźcom z pomocą. Do tego spotkania nawiązywał także przy innych okazjach⁶²⁴.

25 lutego 1981 roku papież podczas swojej pielgrzymki na Daleki Wschód przybył do Hiroszimy. Jego podróż apostolska obejmowała wspomnienie ofiar bomby atomowej. Papież przybył do Parku Pokoju (122 tysiące metrów kw.). Zatrzymał się przed pomnikiem ofiar bomby atomowej, na którym są wypisane nazwiska 95 685 osób, następnie zwiedził muzeum, w którym przechowywane są fragmenty bomby, liczne zdjęcia ukazujące tragedię spowodowaną wybuchem, zdjęcia upamiętniające ofiary i zegar, na którym jest ciągle godzina 12.23, godzina wybuchu bomby. Papież pobłogosławił zgromadzoną trzydziestotysięczną rzeszę ludzi w Parku Pokoju. W swoim przemówieniu podkreślał, że Hiroszima i Nagasaki to znak, symbol tego do czego jest zdolny człowiek w dziedzinie zniszczenia, ale także zaznaczał, że te miasta są i mają być przestrożą dla przyszłych pokoleń⁶²⁵. Następnego dnia tj. 26 lutego 1981 r. papież przybył do Megumi No Oka – do szpitala dla ofiar bomby atomowej. Mówił w tym miejscu, że życie osób będących w tym szpitalu to wielki apel o pokój⁶²⁶.

⁶²² Por. Jan Paweł II, Ufajcie, świat was potrzebuje. Do uchodźców w obozie Phanat Nikhom (11 maja 1984), OR 5(1984) n. 6, s. 22.

⁶²³ Kronika podróży - Tajlandia (2-12.05.1984), OR 5(1984) n. 6, s. 26.

⁶²⁴ Por. Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania z rządem, korpusem dyplomatycznym i przywódcami religijnymi (11 maja 1984 - Bangkok), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 58-59. Por. Jan Paweł II, Pożegnanie Tajlandii (11 maja 1984 – Bangkok, lotnisko Don Luang), OR 5 (1986) n. 6, s. 26. Por. także, Giovanni Paolo II, La tragedia umana dei rifugiati..., dz. cyt., s. 1326.

⁶²⁵ Por. Jan Paweł II, Pamięć o przeszłości oznacza zaangażowanie w przyszłość. Przemówienie przy Pomniku Pokoju (25 lutego 1981 – Hiroszima), OR 2 (1987) n. 6, s. 22.

⁶²⁶ Jan Paweł II, Przemówienie w szpitalu ofiar bomby atomowej. Wy jesteście żywym wołaniem o pokój (26 lutego 1981 – Nagasaki), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja..., dz. cyt., s.142.

5) Dzielenie się bogactwami duchowymi

Bardzo obszerny fragment o bogactwach duchowych i kulturowych Azji znajdujemy w *Ecclesia in Asia*: „Ludność Azji szczeni się swoimi wartościami religijnymi i kulturowymi: umiłowaniem ciszy i kontemplacji, prostotą, harmonią, wstrzemięźliwością, niestosowaniem przemocy, pracowitością, dyscypliną, życiem w skromnych warunkach, pragnieniem wiedzy i poszukiwaniu filozoficznych. Są dla niej drogie takie wartości jak: szacunek do życia, współczucie dla wszystkich stworzeń, bliskość z przyrodą, synowska cześć wobec rodziców, starszych i przodków oraz wysoko rozwinięte poczucie wspólnotowości. W szczególności uważają oni rodzinę za żywotne źródło siły i ściśle zjednoczoną wspólnotę o silnym poczuciu solidarności”⁶²⁷.

Bardzo często papież podkreślał, co jest wspólną płaszczyzną dialogu, bazą dialogu. W Indonezji mówił: „Indonezyjscy wyznawcy różnych religii mają do odegrania ważną rolę w ciągłym rozwoju swego narodu, bowiem wiara w Boga i łączące ludy wartości duchowe są potężnymi siłami dobra”⁶²⁸.

Mówiąc o Bogu i dążeniu do Boga z uznaniem wypowiada się papież na temat poszukiwania Boga, tęsknoty za Bogiem i form pobożności, które uwrażliwiają na Boga, zbliżają do Niego. Będąc w Indii w Delhi mówił: „Wasi starożytni mędracy dawali wyraz tęsknocie udręczonej duszy za Absolutem. Odnaleźć tu można odwieczne dążenie do nieskończoności, stałą świadomość Bożej obecności i niezliczone przejawy uczuć religijnych, widoczne w ludowych świętach i tradycjach. Właśnie w samym poszukiwaniu Absolutu zawiera się już doświadczenie Boskości”⁶²⁹. Ta kultura naznaczona pragnieniem Boga doprowadziła do stworzenia duchowej koncepcji człowieka: „W dziele zrozumienia człowieka i prawdy o jego istnieniu wkład Indii może być ogromny. Tym, co ofiarowują w sposób szczególny, jest wzniosła wizja człowieka - człowieka pielgrzymującego do Absolutu, wędrującego do celu, poszukującego oblicza Boga. Nie kto inny, tylko Mahatma Gandhi wyraził to w następujących słowach: «Tym, co pragnę osiągnąć, czego pragnąłem dopiąć... jest

⁶²⁷ EiAs, n. 6.

⁶²⁸ Jan Paweł II, Co stanowi o trwałej sile Indonezji. Spotkanie z prezydentem Indonezji (9 października 1989- Dżakarta), OR 10 (1989) n. 12, s. 14,16. Por. Jan Paweł II, Do przedstawicieli innych religii (6 września 1990 - Burundi), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 189.

⁶²⁹ Jan Paweł II, Człowiek pielgrzym. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (1 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 17.

samourzeczywistnienie, ujrzanie Boga twarzą w twarz. Żyje, chodzę i całym swoim jestestwem dążę do tego celu» (Autobiografia, s.4-5)⁶³⁰.

W Szilong 4 lutego 1986 r. papież wygłaszał: „W każdej kulturze można zobaczyć dzieła Boże. Dla was Bóg nie jest pojęciem czysto abstrakcyjnym; jest On naprawdę częścią waszego życia. Sama natura, poprzez swoje piękno, ukazuje wam jego miłującą obecność⁶³¹. Bóg się objawia poprzez piękno świata, ale także w człowieku. W New Delhi w 1999 r. papież mówił do przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich i religii: „Przez kolejne stulecia i na wiele sposobów Indie ukazywały ludzkości prawdę, którą głosi także wielu chrześcijańskich nauczycieli, a mianowicie że głęboki »wewnętrzny instynkt« kieruje ludzi ku Bogu i każe im szukać Go w głębi własnej istoty (por. św. Tomasz z Akwinu, Summa Theologiae, IIIq.60, art. 5,3). Na tej podstawie opieram swoje przekonanie, że wspólnie możemy odnieść sukces na drodze porozumienia i dialogu⁶³². Jak widać nie tylko papież mówił o mędrcach kształtujących kulturę Indii, ale także przywołuje chrześcijańską refleksji nad życiem i wiarą.

Podczas tej samej pielgrzymki do Indii w Madrasie rozwijał tę myśl. Mówił o głębokim znaczeniu dla mieszkańców Indii religii i tego co duchowe. Podkreślał rolę tak ukształtowanej religijności w wznoszeniu się ponad to co materialne. Również zauważał wkład Indii w duchową kulturę świata⁶³³. Duchowa wizja człowieka kształtuje spojrzenie na siebie i na drugiego człowieka. Owocuje ona między innymi braterskim miłosierdziem, służbą i cierpliwością⁶³⁴. Duchowa wizja świata, człowieka kształtuje relację do człowieka i do świata, ale również piękno świata pomaga w odkryciu Bożej obecności.

⁶³⁰ Jan Paweł II, Duchowa wizja człowieka. Spotkanie z przedstawicielami różnych religii i kultur (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 21. Por. Jan Paweł II, Listy uwierzytelniające dla nowego Ambasadora Indii (14 stycznia 1982 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 129.

⁶³¹ Jan Paweł II, Chrystus odpowiedzią na najwyższe dążenie człowieka. Msza św. na polu golfowym (4 lutego 1986 – Szilong), OR 7(1986) n 2, s. 6.

⁶³² Jan Paweł II, Spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii (7 listopada 1999 - New Delhi), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 190.

⁶³³ Por. Jan Paweł II, Dialog. Spotkanie z przedstawicielami religii niechrześcijańskich (5 lutego 1986 – Madras), OR 7(1986) n. 2, s. 8. Por. także, Jan Paweł II, Światło naszego świata — Krzyż Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (2 lutego 1986 – Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 19.

⁶³⁴ Por. Jan Paweł II, Duchowa wizja człowieka. Spotkanie z przedstawicielami różnych religii i kultur (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 21.

Dialog według papieża miał między innymi służyć odkrywaniu wartości i tego co święte. W 1999 r. papież będąc w Indiach mówił: „Nasze spotkanie nakazuje nam podjąć wysiłek rozpoznawania w sobie nawzajem i akceptowania wszystkiego, co dobre i święte (...)”⁶³⁵.Warto stwierdzenie o świętości w innej tradycji religijnej zaakcentować. Często papież podkreślał głęboki szacunek Kościoła dla wyznawców innych tradycji religijnych. Szacunek ten ma podwójny wymiar. Jest to szacunek dla człowieka szukającego odpowiedzi na egzystencjalne pytania swojego życia i szacunek dla tego wszystkiego co jest owocem Bożego działania w człowieku⁶³⁶.

Takie podejście do człowieka i świata wyraźnie odbijało się w kulturze hinduskiej. Podsumowując, podczas Audiencji generalnej, podróż apostolską do Indii w 1986 r. papież mówił: „Tak więc pielgrzymka do Indii była także opatrnościową okazją dalszego dialogu ze wszystkimi, którzy wierzą w Boga i kształtują swe życie w perspektywie transcendentnej. Poszukiwanie Absolutu i pragnienie pokoju wyraźnie zaznaczają się w duchowości różnych religii istniejących w Indiach i znajdują wyraz w myśli i poezji wielu słynnych postaci”⁶³⁷.

Więcej o ludziach, którzy wyrosli w tej kulturze i ją tworzyli, mówił papież w Kalkucie podczas pierwszej pielgrzymki do Indii w 1986 r.. Niektórych wybitnych mężów tego narodu i tej kultury papież wymieniał: „Zarówno chrześcijanie w Indiach jak i poza ich granicami z uznaniem spoglądają na trud wielu innych ludzi, którzy nie szczędzą wysiłków dla ulżenia niedoli mieszkańców tego kraju dążąc do przewyciężenia postaw i zniesienia struktur, które miliony ludzi wpędzają w niewolę nędzy. Ogromny wkład w to dzieło miał Mahatma Gandhi, który przyczynił się do przełamania barier społecznych i zniesienia podziałów umożliwiających nadejście nowej epoki zjednoczenia i postępu (...). Gandhi pozostaje symbolem najwyższych wartości indyjskiego narodu i przedmiotem podziwu wszystkich krajów świata. Doniosłą rolę

⁶³⁵ Jan Paweł II, Spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii (7 listopada 1999 - New Delhi), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 191.

⁶³⁶ Por. Jan Paweł II, Dialog. Spotkanie z przedstawicielami religii niechrześcijańskich (5 lutego 1986 - Madras), OR 7(1986) n. 2, s. 8-9.

⁶³⁷ Jan Paweł II, Podróż apostolska do Indii. Audiencja generalne (26 lutego 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 2, s. 1. Por. Jan Paweł II, W duchu nowej solidarności. Spotkanie ze światem kultury (3 lutego 1986 - Kalkuta), OR 7(1986) n. 1, s. 24.

w kształtowaniu ducha współczesnych Indii odegrał także Rabindranath Tagore. Doceniając znaczenie postępu technicznego i rozwoju materialnego, jednocześnie uczył was cenić prymat wartości duchowych. Można by tu wymienić jeszcze wielu innych ludzi, którzy odegrali ważną rolę w polepszaniu warunków życia ubogich, ludzie ci są drodzy waszemu sercu, niejednokrotnie szanuje ich głęboko i podziwia także cały świat. Szlachetny trud tych wielkich mężczyzn i kobiet Indii, trud podejmowany na rzecz wyzwolenia społecznego oraz integralnego rozwoju człowieka, jest zgodny z duchem Ewangelii. Wszyscy, którzy służą sprawie godności i wolności swoich braci i siostr są błogosławieni w oczach Chrystusa, Króla chwały”⁶³⁸.

Papież nie wspominał tylko z szacunkiem osób szczególnie zapisujących się w historię narodu, natomiast z szacunkiem odnosił się i uważał za ważne spotkania z przywódcami religijnymi hinduistów i buddystów. W 1985 r. papież spotkał się w Tajlandii z Najwyższym Patriarchą wszystkich buddystów w świątyni Ratchabophit. To spotkanie papież uważał za szczególnie ważne podczas krótkiego pobytu w Korei. „Moja obecność na ziemi tajlandzkiej umożliwiła mi również spotkanie z Jego Świątobliwością Najwyższym Patriarchą wszystkich buddystów w tym kraju. Poczytuję sobie za specjalny zaszczyt spotkanie z tym czcigodnym i dostojnym przywódcą religijnym. Jestem pewien, że nasze spotkanie jest pomyślnym znakiem przyszłych katolicko – buddyjskich stosunków zarówno tutaj, jak i w innych częściach świata”⁶³⁹.

Natomiast 2 lutego w 1986 r. podczas podróży do Indii papież spotkał się z Dalajlamą, duchowym doczesnym przywódcą Tybetu. Było to już trzecie spotkanie tych dwóch przywódców religijnych. Poprzednie spotkania miały miejsce w 1980 i 1982 w Watykanie.

Kolejnym bogactwem tej kultury są święte księgi. Będąc w Indii w Raj Ghat w miejscu pamięci Mahatmy Gandhiego papież mówił, że Mahatma w błogosławieństwach wypowiedzianych przez Jezusa znalazł potwierdzenie dla swoich przemyśleń. Papież wobec zebranych te słowa Jezusa przypomniał, a następnie powiedział: „Niech te słowa, wraz z innymi tekstami świętych ksiąg

⁶³⁸ Jan Paweł II, Światło naszego świata - Krzyż Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 20.

⁶³⁹ Jan Paweł II, Przemówienie pożegnalne na lotnisku w Bangkoku (11 maja 1984 - Tajlandia), w: Jan Paweł II, Pojednanie światów..., dz. cyt., s. 141-142.

wielkich tradycji religijnych, żywych na żyznej ziemi indyjskiej, będą dla wszystkich narodów i ich przywódców źródłem inspiracji w poszukiwaniu sprawiedliwości pomiędzy ludźmi i pokoju między wszystkimi narodami świata”⁶⁴⁰. Również na spotkaniu z przedstawicielami kultury w Kalkucie w 1986 r. papież z szacunkiem odniósł się do tekstów świętych ksiąg hinduizmu: „Jestem pewien, że podzielacie przekonanie, które wyraził Paweł z Tarsu: «Nie możemy niczego dokonać przeciwko prawdzie, lecz wszystko dla prawdy» (2 Kor 13,8). Słowa te są w istocie echem tego, co mówią prastare Upaniszady i tego, co zawiera motto waszego tak godnego szacunku narodu: »Jedynie prawda triumfuje« - *Satyam eva jayate (Upaniszad Mundaka, 3,1,6)*”⁶⁴¹.

Następną wartości zauważaną przez papieża i podkreśloną jest mądrość. W stolicy Tajlandii w Bangkoku papież mówił do chrześcijan żyjących w kraju gdzie 95 % wyznawców to buddyści: „Życie w świecie, w którym większość obywateli wyznaje buddyzm, ten zbiór przekonań religijnych i idei filozoficznych, zakorzenionych w historii Tajlandii, kulturze i psychice oddziałujący głęboko na tożsamość waszego narodu. Można zatem stwierdzić, że w pewnym sensie jesteście dziedzicami starej i czcigodnej mądrości w nim zawartej. W jaki sposób wy, jako chrześcijanie (...), możecie odpowiedzieć na wezwanie Chrystusa, aby pójść za Nim, żyjąc - jak wy - w odmiennym pod względem religijnym środowisku? Pismo święte pozwala znaleźć odpowiedź na to pytanie. Drugie czytanie z Listu św. Jakuba mówi o mądrości ziemskiej, której przeciwstawia się »mądrość zstępująca z góry«: czysta, skłonna do zgody, ustępliwa, pełna miłosierdzia i dobrych owoców, wolna od względów ludzkich i obłudy. Wasze kulturowe dziedzictwo, dziedzictwo ludu tajlandzkiego, jest ściśle związane z miejscową tradycją buddyjską, która przygotowała żyzną glebę dla ziarna Słowa Bożego, głoszonego przez Jezusa, by mogło ono zapaść korzenie i rozwijać się”⁶⁴².

⁶⁴⁰ Jan Paweł II, Zwyciężajcie nienawiść miłością, nieprawdę prawdą, przemoc cierpieniem (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.

⁶⁴¹ Jan Paweł II, W duchu nowej solidarności. Spotkanie ze światem kultury (3 lutego 1986 - Kalkuta), OR 7(1986) n. 1, s. 24.

⁶⁴² Jan Paweł II, Jesteście dziedzicami mądrości buddyjskiej (10 maja 1984 - Bangkok), OR 5(1984) n. 6, s. 21-22. Por. Jan Paweł II, Dialog pomiędzy religiami a wierność prawdzie. Spotkanie z przywódcami różnych religii (10 października 1989 - Dżakarta), OR 10 (1989) n. 12, s. 16.

W *Przekroczyć próg nadziei* znajdujemy inne spostrzeżenie papieża: „Religie Dalekiego Wschodu posiadają *charakter systemu*, jak o tym mówi Sobór. Są to *systemy kultu*, ale są to równocześnie *systemy etyczne*, z bardzo mocnym uwydatnieniem dobra i zła. Takim systemem na pewno jest chiński konfucjanizm, takim systemem jest taoizm: tao, to znaczy «odwieczna prawda», poniekąd »Słowo«, które odzwierciedla się w postępowaniu człowieka poprzez prawdę i dobro moralne. Religie Dalekiego Wschodu wniosły wielki wkład w dzieje moralności i kultury, wykształciły świadomość tożsamości narodowej Chińczyków, Hindusów, Japończyków, mieszkańców Tybetu, a także ludów południowego wschodu Azji czy archipelagu Oceanu Spokojnego. Niektóre z tych ludów mają kulturę wywodzącą się z bardzo odległych epok»⁶⁴³.

Papież zauważa i mocno akcentuje również wartości związane z miłością: „Z głębokiej intuicji religijnej wypływa przekonanie, że – jak to wyraził Swami Vivekananda, jeden z wybitnych twórców tradycji tego miasta - «służba ludziom jest służbą Bogu», a także przeświadczenie, że jeśli wychodzimy naprzeciw naszym, braciom i siostram z uczuciem braterskiej miłości, otrzymujemy od nich w zamian więcej niż sami dajemy. Myśl ta jest także głęboko zakorzeniona w tradycji indyjskiej, o czym świadczą wasze święte księgi oraz świadectwa czynów tak wielu ludzi prawdziwie wierzących»⁶⁴⁴.

Papież w słowach skierowanych do Przewodniczących Konferencji Biskupów Sri Lanki podkreślał jeszcze inne wartości, które mogą być podłożem dialogu. Mówił wtedy o wartości jaką stanowi rodzina, życie ludzkie i normy etyczne takie np. jak zdolność do poświęcenia, unikanie przemocy, wyzwalanie z egoizmu⁶⁴⁵.

W 1995 r. w Sri Lance papież zaakcentował elementy tradycji buddyjskiej, które w pewnym sensie stanowią analogię do wartości, które są w chrześcijaństwie: „Pragnę, aby moja wizyta była wyrazem głębokiego szacunku, jaki żywię wobec wszystkich *mieszkańców Sri Lanki*. W szczególności wyrażam mój głęboki szacunek dla wyznawców *buddyzmu*,

⁶⁴³ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, dz. cyt., s. 76.

⁶⁴⁴ Jan Paweł II, *W duchu nowej solidarności. Spotkanie ze światem kultury* (3 lutego 1986- Kalkuta), OR 7(1986) n. 1, s. 24. Por. Jan Paweł II, *Spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii* (7 listopada 1999-New Delhi), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 191.

⁶⁴⁵ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie do Przewodniczących Konferencji Biskupów Sri Lanki* (24 sierpnia 1996 - Rzym), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 101.

religii dominującej w Sri Lance wraz z jej *Brahmaviharas*, czterema głównymi wartościami *Metta*, *Karuna*, *Mudita*, *Upekkha*: serdecznością, współczuciem, życzliwością i sprawiedliwością”⁶⁴⁶.

Bardzo łatwo można błędnie zrozumieć te cztery główne wartości buddyźmu, o których papież mówił w Sri Lance, interpretując je w kontekście chrześcijańskiej miłości. H. Bürkle zauważa, że *karuna* i *metta* to główne cechy, które charakteryzują człowieka na drodze Buddy. „Im bardziej człowiek posunął się do przodu na drodze oświecenia, tym poważniej traktuje ową zależność od innych istot. Już z swej natury patrzy on »współczującym« okiem na tych, którzy znaleźli się na manowcach życia i nie potrafią z tego wyjść. Uczucie wszechogarniającego współczucia dla wszelkiego istnienia, które nie było w stanie się wyzwolić, odpowiada inna postawa wewnętrzna: *metta*. Szukając odpowiedniego pojęcia z «piętnem» chrześcijańskim, przetłumaczono ją jako «miłość». *Caritas* jednakże w sensie ewangelicznym nie jest odpowiednikiem *metty*. *Karuna* i *metta* są bowiem przejawem wewnętrznego dystansu do tego wszystkiego, co determinuje to życie. Bardziej niż czynna miłość bliźniego odpowiada buddyście postawa unikania, w której spoglądając na ciężki los innych, sam nie popada w nowe, niezdrowe zależności. Miłość w sensie *metty* oznacza bowiem spojrzenie na drugiego współczującym okiem. Spełnia się ona tam, gdzie innym ludziom udzielana jest pomoc w kroczeniu drogą prowadzącą do wyzwolenia się od siebie samego. Wypełnieniem przykazania miłości nie jest więc tutaj charytatywna służba z Jezusowej przypowieści o Samarytaninie (...). Miara jest raczej czynienie postępów w nauce Buddy. Współczucie i miłość odnoszą się do tych, którzy pozostają jeszcze na ścieżce zbawienia”⁶⁴⁷.

Religia jest czymś, co zmienia człowieka, ale jest także rzeczywistością przemieniającą społeczeństwa i narody. Przybywając do niektórych krajów papież podkreślał wartości narodowe, które wyrosły, są uwarunkowane i ściśle powiązane z bogactwem religijnych tradycji.

Papież zwracając się do przedstawicieli religii niechrześcijańskich w Japonii zwracał uwagę na bogactwa wnoszone w życie człowieka przez

⁶⁴⁶ Jan Paweł II, Przemówienie na lotnisku (20 stycznia 1995 - Sri Lanka), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 83.

⁶⁴⁷ Bürkle H., Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii, Poznań 1998, s. 221-222.

religie. W narodzie tym dostrzegał papież działanie Ducha Świętego, podkreślał bardzo dobitnie to, co łączy, z szacunkiem wypowiadał się o wysokim poziomie moralnym. Podczas podróży apostolskiej do Japonii w 1981 r. papież mówił: „Widzę w cnotach życzliwości i dobroci, roztropności, łagodności i hartu ducha, wpajanych przez wasze tradycje religijne, owoce Ducha Bożego, który wedle naszej wiary jest »duchem miłującym ludzi«, który «wypełnia ziemię» i «wszystko ogarnia» (Mdr 1,6-7)”⁶⁴⁸. I w tym samym przemówieniu mówił dalej: „Jesteście spadkobiercami i strażnikami odwiecznej mądrości. Ta mądrość, w Japonii i na całym Wschodzie, uformowała wysoki poziom życia moralnego. Ta mądrość kazała wam szanować »czyste, jasne i szczerze serce« (*akaku, kiyoku, naoki, kokoro*). Nauczyła was widzieć obecność Bożą w każdym stworzeniu, szczególnie w każdej istocie ludzkiej. Nauczyła was «wyrzekania się siebie i służenia bliźniemu jako szczytu przyjaźni i współczucia», żeby użyć słów waszego wielkiego nauczyciela Saicho. Dużo czasu zajęłoby mi wyliczanie wszystkich wartości duchowych, których jesteście strażnikami i nauczycielami (...). Tak, istotnie w wielu sprawach jesteście już z nami. Lecz my jako chrześcijanie musimy również powiedzieć, że naszą wiarą jest Jezus Chrystus, głosimy Jezusa Chrystusa (...). Przystępujemy do dialogu po to, aby świadczyć o miłości Chrystusowej”⁶⁴⁹. W dalszej części papież wyraźnie nawiązywał do Mądrości Bożej.

W 1979 r. papież spotkał się z przedstawicielami religii Shinto. Jest to politeistyczna tradycyjna religia Japonii. Inna jej nazwa to sintoizm. Opiera się ona na mitologii japońskiej. Podczas spotkania papież zwrócił się do członków tej wspólnoty i kładł nacisk na takie wartości jak: otwartość na drugiego człowieka, świadomość powszechnego braterstwa, troska o czystość serca⁶⁵⁰. Podobne wartości podkreślał w Hiroszynie na Uniwersytecie Narodów Zjednoczonych, a także pragnienie zbawienia i nieśmiertelności⁶⁵¹.

⁶⁴⁸ Jan Paweł II, Do Przedstawicieli Religii Niechrześcijańskich w Japonii (24 lutego 1981 - Japonia), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 38.

⁶⁴⁹ Tamże, s. 39-40.

⁶⁵⁰ Por. Jan Paweł II, Do przedstawicieli religii „Shinto”. Audiencja generalna (28 lutego 1979 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 35.

⁶⁵¹ Por. Jan Paweł II, Nauka - sumienie. Na Uniwersytecie Narodów Zjednoczonych w Hiroszynie (25 lutego 1981 – Hiroszima), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. IV, dz. cyt., s. 384.

Drugim narodem, którego bogactwo duchowe szczególnie papież akcentował, była Korea. Będąc w Korei w 1984 r. papież mówił o buddyzmie i konfucjanizmie. W swoim przemówieniu powitalnym na lotnisku w Seulu papież nauczał: „Dumny i wytrwały jest wasz naród, który stykając się z wielkimi i sąsiednimi mocarstwami, zachował własną tożsamość i wydał wspaniałe owoce w sztuce, religii i życiu ludzi. Wasi przodkowie zostali wyznawcami takich imponujących rzeczywistości duchowych, jak konfucjanizm i buddyzm, przyjmując je jako własne, wzbogacając, żyjąc nimi, a nawet przekazując innym. Wonhyo i Sosan, T’oego i Yulgok dobitnie mówią o tym dziele (...). Macie otwarte serce, pełne ludzkiego ciepła, wyrozumiałości i poczucia humoru; macie szczodre serce, które bardzo cierpiało i bardzo kochało, nigdy nie porzucając nadziei”⁶⁵². Wonhyo, o którym wspominał papież, żył w VII w. był mistrzem Zen, doradcą królewskim. Napisał wiele prac o buddyzmie, w których zauważa się próby łączenia wielu kierunków buddyzmu. Natomiast Sosan (1520-1604) w swych naukach łączył buddyzm, taoizm i konfucjanizm. Ci dwaj mistrzowie Zen nadali buddyzmowi koreańskiemu specyficzny charakter. Następną osobą, na którą zwrócił uwagę papież jest T’oego (1501-1570) zwolennik i współtwórca neokonfucjanizmu. Yulgok (1536-1584) był filozofem poświęcającym dużo uwagi kwestię społeczną⁶⁵³.

Kilka dni później w Seulu zwrócił papież uwagę na inne wartości tego narodu: „Głęboki szacunek dla życia i natury, poszukiwanie prawdy i harmonii, wyrzeczenie się siebie i współczucie, nieustanne dążenie do samoprzewyższenia – oto niektóre spośród szlachetnych cech waszej duchowej tradycji, która prowadziła i nadal prowadzi naród i lud poprzez dziejowe zawieruchy do przystani pokoju”⁶⁵⁴.

Podkreślał także wartości obecne w kulturze chińskiej: „Kraj wasz jest naprawdę wielki, nie tylko obszarem i liczbą ludności, lecz szczególnie z uwagi na historię, bogactwo kultury i moralne wartości, które ludzie kultywują przez wieki (...). Kościół stara się respektować tradycje i kulturalne wartości wszystkich ludzi, postępując zgodnie ze słowami św. Pawła, który tak

⁶⁵² Jan Paweł II, Przemówienie powitalne na lotnisku (3 maja 1984 - Seul-Kimpo), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 44-45.

⁶⁵³ Por. Lach S., Kijas Z.J., *Przypis*, w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 44-45.

⁶⁵⁴ Jan Paweł II, *Do przywódców religii* (6 maja 1984 - Seul), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 48.

nawoływał pierwszych chrześcijan z Filipin: «jest prawdziwe, co godne, co sprawiedliwe, co czyste, co miłe, co zasługuje na uznanie» (Flp 4,8). Kościół od najwcześniejszych lat uczył głoszenia prawdy o Chrystusie, wnikając w wyobraźnię i kulturę różnych ludzi⁶⁵⁵ Podczas spotkania z biskupami katolickimi przybyłymi z Tajwanu z wizytą *ad limina* 11 XI 1980 r. papież mówił: „Naród chiński (...) jest wielkim narodem. Ukształtowany został przez liczącą tysiące lat kulturę, przez myśl wielkich, obdarzonych głęboką mądrością filozofów starożytnych oraz przez tradycje rodzinne, z istoty swej wiążące się z kultem przodków. Znane jest powszechnie głębokie poczucie życzliwości i uprzejmości, którym wyraża się wasz naród”⁶⁵⁶.

6) Dialog intermonastyczny

Na życie religijne hinduistów istotny wpływ mają aśramy. Aśram to rodzaj pustelni, klasztoru często założonego przez mistrza. Już od początku XX w. powstawały w Indiach aśramy chrześcijańskie, których celem było prowadzenie dialogu. Założycielem pierwszych aśramów był Jules Monchanin i Henri Le Saux. J. Monchanin był kapłanem archidiecezji liońskiej. Po przybyciu do Indii prowadził życie ascetyczne na wzór hinduski. „Poświęcił cały swój czas modlitwie i kontemplacji, a także poznawaniu hinduizmu i porównywaniu go z chrześcijaństwem. Utrzymywał kontakty z wybitnymi myślicielami hinduskimi swojej epoki, takimi jak Ghandi, Nehru, Ramana Maharishi czy Aurobindo. Jego życie i myśl stały się dla kontynuatorów wzorem autentycznego spotkania chrześcijanina, doskonale wykształconego we własnej tradycji religijnej, hinduizmem. Natomiast Henri Le Saux przyjechał do Indii w 1948 roku, aby współpracować z Jules'em Monchaninem. Przyjął imię Abhishiktananda (Radość Chrystusa). W roku 1950 założyli i następnie wspólnie prowadzili aśramę Saccidananda (Byt-Wiedza-Radość) w Shantivanam (Gaj Pokoju) w Tamilnadu. Le Saux w swych pismach kontynuował i rozwijał porównawczą refleksję Monchanina, starał się jednak wychodzić dalej, nie ograniczając się

⁶⁵⁵ Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania z chińskimi wspólnotami katolickimi Azji. Można być jednocześnie chrześcijaninem i chińczykiem (18 lutego 1981 – Manila), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja..., dz. cyt., s. 162.

⁶⁵⁶ Jan Paweł II, Wytrwałość i wierność. Do biskupów chińskich (11 listopada 1980 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. III/2 -1980, dz. cyt., s. 588.

tylko do komparastyki, lecz próbując połączyć hinduskie i chrześcijańskie doświadczenie Boga i opisać ich dogłębną tożsamość. Jego pragnieniem było założyć zakon kontemplacyjny, którego reguła wywodziłaby się z hinduskiej tradycji duchowej, lecz plan ten nie został zrealizowany. Pod koniec swojego życia Le Saux opuścił aśramę i został eremitą w Himalajach. Saccidannanda została wówczas powierzona Bede Griffiths'owi⁶⁵⁷. W Shantivanam mnisi żyli przyjmując pewne formy od indyjskich sanjasinów⁶⁵⁸. Akcent położono na prostotę i pokój. Ten element był punktem łączącym ducha benedyktyńskiego z hinduizmem. Pionier międzyreligijnego dialogu w takiej formie, Henri Le Saux uważał, że Indie pomagają Kościołowi odkrywać własne skarby i przyczyniają się do ich owocowania⁶⁵⁹.

Kolejną osobą, która przyczyniła się do rozwoju dialogu międzymonastycznego i osobą z doświadczenia, której korzysta Kościół prowadząc taki dialog był B. Griffiths. Griffiths po ukończeniu studiów wstąpił do klasztoru benedyktynów. W wieku pięćdziesięciu lat przybył do benedyktyńskiego klasztoru w Indiach potem przy pomocy Francisa Mathieu trapisty i kilku mnichów hinduistycznych stworzył centrum dialogu międzyreligijnego aśramę Kurisumala w Kerali. Szukał możliwości przeszczepienia niektórych elementów z tradycji hinduistycznej na grunt chrześcijański⁶⁶⁰.

Życie w tym klasztorze opisuje Pysz J.: „Liturgia obrządku syryjskiego, odprawiana jest w miejscowym języku malajalam, a mnisi chodzą ubrani w szafranowe szaty sannjasinów. W codziennym rozkładzie zajęć, oprócz Eucharystii, czytania Biblii, modlitw i medytacji, jest również joga. Jedzone wspólnie posiłki są wegetariańskie, a w kaplicy siedzi się na podłodze”⁶⁶¹.

B. Maik uważa: „Refleksji Monchanina, Le Saux i Griffiths'a zarzuca się czasem brak krytycyzmu w ocenie hinduizmu, synkretyzm religijny. Jednak

⁶⁵⁷ Maik B., Dialog chrześcijaństwa z hinduizmem, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 205.

⁶⁵⁸ Por. Bereza J., Dialog międzyreligijny w kościele u progu III tysiąclecia, w: <http://lubin.benedyktyni.pl/przeczytaj/dialog.shtm> (pobrano 4.05.2010).

⁶⁵⁹ Por. Bereza J., Dialog międzymonastyczny, CT 67(1997) n. 2, s. 171.

⁶⁶⁰ Por. Maik B., Dialog chrześcijaństwa z hinduizmem, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 205.

⁶⁶¹ Pysz J., Dialog z hinduizmem w dokumentach Kościoła, w: J. Różański (red.), Ecclesia in Asia. Wybrane problemy Kościoła w Azji w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II, Warszawa 2004, s. 240.

warto pamiętać, że ich działalność jest praktycznie pierwszym w historii przypadkiem autentycznego dialogu doświadczenia religijnego z hinduizmem. Jest to dialog pełen szacunku, niejednokrotnie także głębokiej fascynacji, lecz równocześnie dialog uczciwy, szczery i poparty fachową refleksją teologiczną. Nawet jeśli ta pionierska działalność jest niedoskonała, to niewątpliwie stanowi nową jakość dialogu hindusko-chrześcijańskiego i jej znaczenie trudno przecenić. Działalność wymienionych prekursorów chrześcijańskiego ruchu aśramowego oraz zakorzenione w *Nostra aetate* wypowiedzi indyjskiego episkopatu, nawołujące do dialogu z hinduizmem, sprzyjały powstawaniu na terenie Indii dalszych katolickich aśram. Są one miejscami modlitwy i kontemplacji, centrami dialogu międzyreligijnego i miejscami spotkań z wyznawcami hinduizmu, a także innych religii obecnych w Indiach, przede wszystkim islamu. Katolickie aśramy w Indiach zrzeszają się w Katolickiej Unii Aśramowej „Aśram Aikija”, utworzonej w 1978 roku na spotkaniu uczestników ruchu w Indyjskim Centrum Biblijno-Katechetyczno-Liturgicznym w Bangalurze⁶⁶².

J. Bereza uważa natomiast: „Monchanin był człowiekiem kontemplacji, dlatego potrafił zrozumieć prawdziwy sens kontemplacji w hinduizmie, wyrażonej w systemie praktyk jogi. Jego uwagi odnośnie niebezpieczeństw praktyki pozostawały często w całkowitej zgodności z ostrzeżeniami starożytnych hinduskich tekstów i prawdziwych guru (...). Zatem każdy kto poddaje się rygorom prawdziwej jogi przechodzi przez całkowite samoogłocenie, które otwiera go na mistyczne doświadczenie Absolutu, który przez chrześcijan może być rozpoznany jako Trójca Święta⁶⁶³. Monchanin rozważał potrzebę wypracowania chrześcijańskiej jogi. Podawał nawet pięć argumentów za taką formą, ale także dziesięć przeciw tej idei. Jego wątpliwości co do jogi chrześcijańskiej były liczne miał jednak nadzieje, że chrześcijanin przepojony duchem wiary i pełnym przyłgnięciem do Chrystusa, będzie potrafił pokonać niebezpieczeństwa praktyki jogi.

Takie działania były popierane przez indyjski episkopat. Aśramy te w Indiach zrzeszają się w Katolickiej Unii Aśramowej „Aśram Aikija”, która

⁶⁶² Maik B., Dialog chrześcijaństwa z hinduizmem, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 205.

⁶⁶³ Bereza J., Dialog międzyreligijny w kościele u progu III tysiąclecia, w: <http://lubin.benedyktyni.pl/przeczytaj/dialog.shtm> (pobrano 4.05.2010).

została powołana w 1978 roku podczas spotkania uczestników ruchu w Indyjskim Centrum Biblijno-Katechetyczno-Liturgicznym w Bangalurze⁶⁶⁴. Powstały także inne miejsca dialogu: „W 1979 rozpoczęło działalność Anjali Aśrama, centrum dialogu religijnego i miejsce modlitewno-medytacyjne (...); z inicjatywy karmelitów Maryi Niepokalanej powstał w 1980 podobny ośrodek w Kodzampattur, w którym w 1981 odbyło się interreligijne spotkanie na temat modlitwy i jej znaczenia w hinduizmie, chrześcijaństwie i islamie”⁶⁶⁵.

Drugą tradycją religijną w Azji, która posiada wspólnoty życia monastycznego jest buddyzm. „W buddyzmie członkami zakonu, czyli mnichami mogą być świeccy. W katolicyzmie idea świeckich mnichów żyjących w klasztorach nie jest znana. Owszem występuje w tradycji zakonnej Kościoła tzw. Trzecie zakony, czyli ruch tercjarski, ale ich członkowie nie są zobowiązani ani do życia wspólnego, ani do składania ślubów zakonnych: ubóstwa, posłuszeństwa bądź też stałości miejsca zamieszkania. Mnich katolicki jest bezzenny. W buddyzmie mnisi mogą żyć w związkach małżeńskich. Osoba chrześcijańskiego mnicha wyłączona jest w pewnym sensie z tego, co jest świeckie, co stanowi profanum. Mnisi buddyjscy wprowadzają świeckość w samo centrum życia monastycznego. Bardzo dynamicznie rozwija się w buddyzmie nurt mnichów celibatariuszy. W ciągu dziejów pojawiały się napięcia pomiędzy jedną a drugą grupą mnichów buddyjskich”⁶⁶⁶.

Inaczej także wyglądają klasztory buddyjskie, które pełnią w dużym stopniu rolę ośrodków szkoleniowych, do których przybywają ludzie na okres dwóch, trzech lat⁶⁶⁷.

Mnisi buddyjscy zostali zaproszeni do pobytu w klasztorach chrześcijańskich. Z kolei mnisi chrześcijańscy zostali zaproszeni przez mnichów buddyjskich. Te spotkania nazywa się duchową wymianą Wschód – Zachód. Nie jest to określenie precyzyjne. Duchowa wymiana ma miejsce wtedy, gdy dochodzi do dzielenia się istotnymi elementami duchowości. W chrześcijaństwie treścią duchowości nie są techniki ale żywa i głęboka relacja z Bogiem.

⁶⁶⁴ Por. Maik B., Dialog chrześcijaństwa z hinduizmem, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 205.

⁶⁶⁵ Sakowicz E., Hinduizm - w kulturze zachodu, w: Encyklopedia Katolicka, t. VI, dz. cyt., kol. 895-899.

⁶⁶⁶ Sakowicz E., Pryncypia dialogu..., dz. cyt., s. 394.

⁶⁶⁷ Por. Straelen H., Dialog chrześcijaństwa ze zmieniającymi się religiami japońskimi, w: Zimoń H. (red.), Religie pozachrześcijańskie w procesie przemian, Warszawa 1990, s. 89.

To, co jest nazywane „duchową wymianą” było dla większości buddystów pierwszym zetknięciem się z życiem i nauczaniem Jezusa Chrystusa a dla chrześcijan poznaniem niektórych buddyjskich technik medytacyjnych. Trzeba też zauważyć, że nie jest to wymiana chrześcijańsko – buddyjska. Zwrot „wymiana Wschód – Zachód” określa relacje o wiele bardziej zewnętrzne.

Pierwsza wymiana duchowa Wschód – Zachód miała miejsce latem 1979r.. Mnisi przybyli z Japonii zostali przyjęci przez benedyktynów i trapistów. Pobyt mnichów buddyjskich w klasztorach chrześcijańskich i pobyt mnichów chrześcijańskich w klasztorach buddyjskich opisuje Henry van Straelen. W swojej pracy przedstawia on także oczekiwania i komentarze uczestników tej wymiany po jednym z takich doświadczeń: „Stwierdzenie znanego mistrza zen, Amori Sogen, było bardzo zachęcające: «Będzie nam dany przywilej doświadczenia zachodniego życia klasztornego przez trzy tygodnie. Chcemy zrozumieć jego duch i zabrać go ze sobą do Japonii, gdzie spróbujemy wcielić go do naszego buddyzmu. Mamy nadzieję, iż w ten sposób zrealizujemy prawdziwego ducha religijnego na skalę światową i w ten sposób wpłyniemy na strumień kultury światowej. Co więcej chcemy powtórnie nauczyć się od duchowości zachodniej znaczenia monastycznego życia wspólnotowego, z którego wiele zatraciliśmy i w ten sposób odbudujemy sanghe (wspólnotę religijną)». Fakt, że mnisi japońscy byli bardzo ciepło przyjmowani przez trapistów i benedyktynów, wywołał entuzjastyczne uwagi: «Pełna miłości opieka, którą Europejczycy wykazali wobec nas podczas całego naszego pobytu, zrobiła na mnie tak głębokie wrażenie, jakiego nie doświadczyłem w całym swoim życiu». Ktoś inny napisał: «Wspaniała ulga, jaką poczułem znalazłszy to, czego długo szukałem, może być określona najlepiej jako poczucie powrotu do domu»⁶⁶⁸.

Dalej w tym artykule znajdujemy wypowiedzi gospodarzy tego spotkania: „«Japońscy mnisi wykazali tak dyskretną obecność, jaką prawdopodobnie tylko Japończyk może osiągnąć, oraz wdzięczność za każdy przejaw troski względem nich skierowanej. Od samego początku okazali się wzorowymi mnichami: zawsze punktualni na ćwiczeniach i zawsze wykazując z dyscyplinowaną postawę ciała. Ale rzecz najbardziej godną podziwu była

⁶⁶⁸ Tamże, s. 87.

serdeczność, z jaką wkroczyli w ducha tego doświadczenia. Nigdy nie sprawiali wrażeni zwykłych obserwatorów, lecz rzeczywiście uczestniczyli w różnych elementach chrześcijańskiego życia klasztornego, aż do ostatniego pokłonu i znaku krzyża podczas ceremonii religijnych». Uważam za rzecz zupełnie naturalną, że na Japończykach głębokie wrażenie wywarł piękny gregoriański śpiew zakonników. Przecież wszyscy Japończycy (...) mają niezwykle delikatne i subtelne uczucia i są ludźmi o wysokim wyczuciu estetyki”⁶⁶⁹.

Pierwsza wymiana duchowa zakończyła się 26 września 1979 r. audiencją u Ojca świętego. Do zakonników i świeckich różnych szkół buddyjskich papież wtedy mówił: „Gorąco witam japońską delegację ludzi związanych z religią, głównych reprezentantów czcigodnych tradycyjnych szkół buddyjskich: Zen, Pure Land, Shingon i szkoły Nichiren oraz szczególnie dostojnego kierownika japońskiego Rinzain Zen. Dziękuję wam za przybycie do Europy na wymianie Wschód – Zachód przeżywaną na poziomie duchowym. Cieszę się, że dialog międzyreligijny prowadzony jest na tym podstawowym poziomie. Gratuluję tym z was, którzy mieszkając w małych grupach w wielkich klasztorach chrześcijańskich, dzielili pełnię ich modlitwy i pracy przez trzy tygodnie (...). Mam nadzieję, że wasze doświadczenie dało wam lepsze zrozumienie tego, jakie znaczenie może mieć Chrystus dla człowieka i pozwoliło głębiej spojrzeć na to, co Chrystus myśli, gdy mówi o Bogu, swoim Ojcu”⁶⁷⁰.

Papież zwracał się do przedstawicieli kilku szkół buddyjskich, wymienia między innymi Pure Land (tzn. Czysta Kraina). Szkołę tę zalicza się do Buddyzmu mahajana, sprowadza się ona do kultu Buddy. Bardzo popularna w tym nurcie jest modlitwa „Oddaję pokłon i hołd Amidzie”. Uważa się, że szczególnie gdy jest ta modlitwa odmawiana w ostatnich chwilach życia prowadzi ona do przeniesienia przez Buddę do Czystej Krainy. Shingon jest szkołą buddyzmu, która nawiązuje do tantry. Używa się w niej mantr czyli sformułowań, aklamacji, sylab, które mają odbijać wewnętrzną strukturę człowieka i kosmosu w całym ich dynamizmie. Natomiast Nichiren głosi, że droga do zbawienia prowadzi przez studiowanie Sutry Dobrego Prawa.

⁶⁶⁹ Tamże, s. 88.

⁶⁷⁰ Jan Paweł II, Do zakonników i świeckich różnych szkół buddyjskich. Audiencje generalne (26 wrzesień 1979 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 36-37.

Z kolei Zen Rinzai należy do jednego z dwóch głównych odłamów zen w Japonii. Medytacja w tym nurcie bazuje na zatrzymywaniu się nad pytaniami, na które nie ma logicznej odpowiedzi. Ma to prowadzić do uruchomienia tych przestrzeni umysłu, które poza warstwą pojęciową ujmują życiowe przeżycia⁶⁷¹.

Henry van Straelen pisze dalej: „Cztery lata później, w październiku 1983r., piętnastu europejskich zakonników, w większości benedyktynów i trapistów, oraz dwie zakonnice benedyktynki złożyli wizytę w japońskich klasztorach i przebywali tam miesiąc (...). Wiele komentarzy wywołała (...) szybkość, z jaką wszystko musiało być robione. Zadziwiło to ich i na początku zdezorientowało. Obraz orientального mnicha jako nieruchomej czy powolnej postaci wkrótce został rozbity (...). Dla europejskich zakonników przygotowano napięty program, który łączył różne doświadczenia zen w kilku japońskich klasztorach, wizyty w wielu świątyniach i miejscach sakralnych, a wreszcie spotkanie w Kioto, gdzie zorganizowano rodzaj sympozjum, podczas którego europejscy zakonnicy mogli przekazać japońskim gospodarzom swe przeżycia oraz zadawać pytania sześciu mistrzom zen”⁶⁷².

Następnie H. Straelen w swojej pracy zastanawia się nad owocami tych spotkań i wyraża pewne zaniepokojenie: „Kierownik tej wschodnio-zachodniej wymiany bardzo otwarcie zadaje pytanie: «Czego świat japoński zen oczekiwał od tej wizyty?» I odpowiada: «Niczego poza pragnieniem rewanżu za wizytę w 1979 r. i wielką nadzieję, że europejscy zakonnicy uczynią wszystko, co w ich mocy, by japoński zen stał się lepiej znany w Europie». Jest to ciężar, jaki europejscy zakonnicy będą musieli nosić w przyszłości. Nie możemy żywić nadziei, że japońscy mnisi będą chcieli nauczyć się czegoś, a tym bardziej teraz, gdy Japonia pod względem finansowym znajduje się na pierwszym miejscu na świecie”⁶⁷³.

20 września 1989 r. papież przyjął w Rzymie mnichów chrześcijańskich i buddyjskich. Przyjmując ich powiedział: „Dla pogłębienia waszych kontaktów z chrześcijanami zechcieliście się spotkać w czasie waszej pielgrzymki z mnichami starej tradycji benedyktyńskiej. Spędziliście kilka dni we wspaniałym

⁶⁷¹ Por. Trzciński Ł., Wprowadzenie do buddyzmu i shintoizmu, w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 36-37.

⁶⁷² Straelen H., Dialog chrześcijaństwa ze zmieniającymi się religiami japońskimi, w: Zimoń H. (red.), Religie pozachrześcijańskie w procesie przemian, Warszawa 1990, s. 89.

⁶⁷³ Por. tamże, s. 90.

otoczeniu Kamedułów z tymi, którzy są zaangażowani w poszukiwanie duchowe podobne pod pewnymi względami do waszych, chociaż należycie do tak różnych tradycji religijnych (...). Wy jako mnisi, posługujecie się szczególnymi waszymi narzędziami; modlitwą, i poszukiwaniem pokoju wewnętrznego (...). Wasz dialog na poziomie monastycznym jest rzeczywiście doświadczeniem religijnym, spotkaniem w głębi serca ożywionego duchem ubóstwa, wzajemnego zaufania i głębokiego szacunku dla waszych tradycji. Jest to doświadczenie, które nie zawsze da się opisać w słowach i które często lepiej wyraża się w ciszy przepelnionej modlitwą⁶⁷⁴. Znajdujemy w tym tekście wskazania papieża dotyczące dialogu międzymonastycznego. Papież akcentuje: szacunek, zaufanie i ciszę przepelnioną modlitwą.

Podobne kwestie podkreślał papież także w swoim przemówieniu podczas spotkania z mnichami zen, którzy uczestniczyli w wymianie duchowej Wschód - Zachód w 1987⁶⁷⁵.

Dużą rolę widział papież w świadectwie życia mnichów chrześcijańskich, którzy żyją w środowiskach gdzie większość ludzi jest buddystami. Do biskupów Tajlandii podczas wizyty *ad limina* papież mówił: „Pragnę wyrazić szczególne uznanie dla zakonnic Tajlandii, które całkowicie poświęciły się życiu kontemplacyjnemu (...). Poprzez ich świadectwo tradycji ascetyzmu i mistycyzmu zakony kontemplacyjne przyczyniają się w sposób milczący, ale skuteczny, do dialogu międzyreligijnego (por. *Vita consecrata*, 8). Podzielając z nimi doświadczenie modlitwy wewnętrznej, medytacji i kontemplacji, przyczyniają się do stworzenia bardziej ścisłych więzów między wyznawcami chrześcijańskimi i buddystycznymi i otwierają równocześnie drogę do pełniejszej współpracy w promocji integralnego rozwoju człowieka⁶⁷⁶”.

Zachęcał także by takich miejsc było więcej. Na spotkaniu z Przewodniczącymi Konferencji Biskupich w Birnie nawiązał papież do buddyjskich tradycji duchowych, a także wyraził swoje pragnienie, by w Myanmar powstał Instytut Życia Kontemplacyjnego. Birma jest krajem

⁶⁷⁴ Jan Paweł II, Do mnichów chrześcijańskich i buddyjskich (20 września 1989 – Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 79.

⁶⁷⁵ Por. Jan Paweł II, Do Mnichów Zen (9 września 1987- Watykan) w: Buddyzm i hinduizm, s. 65-66.

⁶⁷⁶ Jan Paweł II, Do biskupów Tajlandii podczas wizyty *ad limina* (30 sierpnia 1996 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 108.

w większości buddyjskim, ale na tej religii odcisnął się wyraźnie wpływ innych tradycji religijnych. Podczas tego spotkania papież mówił: „W szczególnie sposób stara tradycja monastyczna z Myanmar może stanowić pomost duchowej postawy, który pomoże rozwijać dialog między buddystami i chrześcijanami”⁶⁷⁷. Pozytywnie oceniał papież dialog na tym poziomie. Podczas Audjencji generalnej 19 maja 1999 mówił: „Od wielu już lat spotkania ze środowiskami monastycznymi innych religii, odbywaj się w atmosferze serdecznej przyjaźni, otwierają możliwości wzajemnego dzielenia się duchowymi bogactwami w zakresie tego, co «dotyczy modlitwy i kontemplacji, wiary i sposobów poszukiwania Boga i Absolutu» (*Dialog i przepowiadanie*, 42)”⁶⁷⁸.

Wielu krajach mnisi katoliccy nawiązali relację z mnichami buddyjskimi. „Istnieje również kilka polskich epizodów dialogu międzyreligijnego na płaszczyźnie monastycznej. Do najważniejszych należy spotkanie *W duchu Asyżu* jakie miało miejsce w klasztorze benedyktynów w Tyńcu w październiku 1987 roku, w którym wzięli udział wybitni mistrzowie zen: Seung Sahn z koreańskiej tradycji i Jakusho Kwong z tradycji japońskiej buddyzmu. Jakusho Kwong odwiedził też kilkakrotnie klasztor benedyktynów w Lubiniu k. Kościana. Bardzo ważny dla międzyreligijnego dialogu był także pobyt w Polsce w maju 1993 roku Tenzin Gyatso, XIV dalajlamy Tybetu”⁶⁷⁹.

E. Sakowicz uważa, że wspólna praca, posiłki, modlitwa, sprzyjają zrozumieniu ewangelicznego ducha i stawiają przed najważniejszym pytaniem: Kim jest Jezus Chrystus? Bardzo ważnym zagadnieniem jest krzyż i chrześcijańskie rozumienie cierpienia. Spotkania z mnichami niechrześcijańskimi uświadamiają powszechność pytań o sens życia i śmierci⁶⁸⁰.

⁶⁷⁷ Jan Paweł II, Przemówienie do Przewodniczących Konferencji Biskupich Myanmar (11 lipca 1996 - Watykan), w: Lach S., Kijas Z.J., *Buddyzm i hinduizm...*, dz. cyt., s. 99.

⁶⁷⁸ Jan Paweł II, *Dialog z wielkimi religiami świata. Audjencia generalna (19 maja 1999 - Watykan)*, OR 20(1999) n. 9-10, s. 47.

⁶⁷⁹ Bereza J., *Dialog międzymonastyczny*, CT 67(1997) n. 2, s. 173.

⁶⁸⁰ Por. Sakowicz E., *Dialog międzyreligijny – podstawy i perspektywy*, w: Wańka A., (red.), *Religie w dobie pluralizmu i dialogu*, Szczecin 2004, s. 125.

Papież mówiąc o Azji zauważył: „Jest to kontynent, na którym działalność misyjna Kościoła podejmowana od czasów apostoelskich wydała – musimy to uznać – stosunkowo najskromniejsze owoce. Wiadomo, że tylko kilka procent ludności na tym największym kontynencie wyznaje Chrystusa. Nie znaczy to, żeby działalność misyjna Kościoła została zaniedbana. Owszem wciąż jest intensywna. Niemniej *tradycja bardzo starych kultur, wcześniejszych od chrześcijaństwa, pozostaje przemożna na Wschodzie*. Jeżeli wiara w Chrystusa znajduje łatwy przystęp do serc i umysłów, to równocześnie obraz życia, jakiego dostarczają społeczeństwa zachodnie (tak zwane społeczeństwa chrześcijańskie), który jest raczej anty-świadectwem, stanowi znaczną przeszkodę w przyjmowaniu Ewangelii. Mówił o tym wielokrotnie Mahatma Gandhi, Hindus i hinduista, na swój sposób głęboko ewangeliczny, a przecież zrażony do tego, czym chrześcijaństwo legitymuje się w życiu politycznym i społecznym narodów. Czy mógł człowiek, który walczył o wolność swego wielkiego narodu od zależności kolonialnej, równocześnie akceptować chrześcijaństwo w tej postaci, jaką nadały mu właśnie kolonialne potęgi?”⁶⁸¹

Odkrycie wartości w hinduizmie i buddyzmie, a w związku z tym szacunek dla tej kultury i religii jest warunkiem prowadzenia działalności misyjnej, warunkiem udanej współpracy, zgodnego życia obok siebie i dialogu.

Tacy teolodzy jak R. Guardini czy H. de Lubac uważają, że wschodnia półkula naznaczona jest życiem „Przebudzonego” tak jak zachodnia półkula naznaczona jest życiem Jezusa Chrystusa. Uważają oni także, że Budda jest ostatnim religijnym geniuszem, a buddyzm być może ostatnią religią, z którą chrześcijaństwo będzie rozmawiać⁶⁸².

Dialog papieża prowadzony z hinduistami i z buddystami spotkał się z liczną krytyką. Głos krytyki pochodzi przed wszystkim od Bractwa Kapłańskiego Piusa X i od sedewakntystów. „Sedewakantyści” – termin pochodzący od wyrażenia *sede vacante* (pusta stolica) – to grupa osób, którzy utrzymują, że Stolica Piotrowa jest obecnie pusta, ponieważ twierdzą,

⁶⁸¹ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, dz. cyt., s. 74.

⁶⁸² Por. Ries J., *Spotkanie trwające już dwadzieścia wieków...*, *Communio. Międzynarodowy Przegląd Teologiczny* 58(1990) n. 4, s. 107.

że bł. Jan Paweł II nie jest prawowitym papieżem”⁶⁸³. Uważają oni, że papież jest apostatą i heretykiem i na mocy prawa jest wyłączone z Kościoła.

Krytyka papieża dotyczy między innymi tego, co miało miejsce podczas Mszy św. w Madrasie 2 lutego 1986 roku. Jedni i drudzy twierdzą, że papież przyjął od hinduskiej kapłanki znak tilaki, znak Shivy. W niektórych publikacjach można znaleźć zdjęcie kobiety w tradycyjnym stroju indyjskim, która kreśli jakiś znak na czole papieża. Loughnan F.J. w swojej pracy “An opinion on allegations regarding the pope receiving the »mark of shiva«, and his semi-naked Mass in Papua New Guinea” przedstawia tę fotografię i prowadzi polemikę ze zwolennikami takiej teorii⁶⁸⁴. Zauważa on, że to samo wydarzenie jest komentowane bardzo różnie. W swoim artykule przytacza komentarze różnych środowisk krytykujących papieża: jedni uważają, że był to znak udzielony przez kapłankę Shivy, ale także są wypowiedzi, że ta kobieta była hinduską chrześcijanką. Inni uważają, że był to znak modlitwy do hinduskiej bogini Durga. Sam autor twierdzi, że: „Ta kobieta była katoliczką a nie hinduską kapłanką. Ona przywitała papieża tradycyjnym znakiem indyjskim znanym, jako »Aarti«, który nie ma znaczenia religijnego”⁶⁸⁵. Przytacza autor fragment Listu Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego Przekazu, który wyjaśnia zwyczaj i rolę tego znaku w indyjskiej kulturze: „Katolicy indyjscy używają »Aarti«, gdy dziecko wraca do domu po otrzymaniu Pierwszej Komunii Świętej, kiedy para nowożeńców jest witana przez ich rodziny. Obecnie »Aarti« jest często wykorzystywane na przywitanie głównego celebransa w wydarzeniu liturgicznym jak to widać na fotografii. Przy takich okazjach »Aarti« jest zwyczajowo przekazywane przez zamężną katoliczkę a nie z pewnością przez kapłankę Shivy”⁶⁸⁶.

List arcybiskupa Foleya, przewodniczącego Papieskiej Rady ds. Środków Społecznego Przekazu, zawiera notatkę: „Użycie »Aarti« przez katolików indyjskich nie jest kultem pogańskiego bóstwa tak samo jak dekoracja

⁶⁸³ Omlor P. H., Jan Paweł II Apostata, w: www.ultramontes.pl/omlor_jan_pawel_ii.htm, (pobrano 15.04.2011).

⁶⁸⁴ Por. Loughnan F. J., An opinion on allegations regarding the pope receiving the "mark of shiva", and his semi-naked Mass in Papua New Guinea, w: <http://jloughnan.tripod.com/shiva.htm>, s. 9, (pobrano 13.04.2011).

⁶⁸⁵ Tamże, s. 1.

⁶⁸⁶ Tamże, s. 2

drzewka Bożonarodzeniowego przez katolików amerykańskich nie jest powrotem do pogańskich zwyczajów Europy Północnej”⁶⁸⁷.

Podczas pielgrzymki do Indii w 1999 r. w New Delhi papież 7 listopada odprawiał Mszę św., w tym dniu w całych Indiach obchodzono Święto Świąteł. Wiąże się ono z zakończeniem pory deszczowej i obchodzone jest jako początek nowego życia. W dokumencie o celebracji Mszy św. w Indiach czytamy: „W liturgii będą trzy indyjskie tańce. Dwa będą na wejście. Pierwszy będzie tańcem plemiennym prowadzącym kapłanów i biskupów do podium przed przybyciem Ojca św.. Drugi będzie tańcem modlitwy prowadzącym kardynałów po przybyciu papieża na stadion. Trzeci będzie tańcem ofiarowania prowadzącym osoby z darami ofiarnymi do ołtarza. Podczas doksológii, kiedy papież bierze kielich i patenę z hostią grupa młodych kobiet wykona aarati, który jest znakiem czci. Aarati składać się będzie z następujących Pushpa arati - wieniec z kwiatów ze światłem w środku i przsznic płatków kwiatowych; Dhupa arati – kadzidło; Deepa arati- płynąca kamfora ognia i dźwięczący dzwon”⁶⁸⁸. Widzimy, że podczas pielgrzymki w 1986 r. i 1999 r. do Indii są wykorzystywane elementy kultury tego narodu. Chętnie pewne elementy są wprowadzane do liturgii Mszy św..

Pielgrzymka papieża do Indii była także krytykowana z innych względów. Niektóre środowiska protestanckie twierdzą, że papież uwikłał się w różne pogańskie rytuały. „W Madrasie 5 lutego 1986 r. było papieżowi ofiarowana bryła cukru uformowana na kształt krzyża. Jest to typowa ofiara składana cielesnemu bogu. Później podczas procesji ofiarowania przyniesiono do ołtarza kokos - typową hinduską ofiarę, którą oni składają bożkom. Na końcu mężczyzna położył święte prochy na jego czole. To nie była tilaca, lecz święte prochy wibhuti, 2 lutego papież otrzymał na czoło tilacę, z czerwonego pudru i z błota z Hindusu, znak czci dla Shivy”⁶⁸⁹.

Zastanawia się autor czym jest tilaca i stwierdza, że tilaca to znak oznaczający przeznaczenie do ideału duchowego. Dla samych hindusów nie jest to znak jednoznaczny. Ten znak jest noszony jak symbol kulturowy

⁶⁸⁷ Tamże, s. 2.

⁶⁸⁸ Marini P., Pastoral visit of his holiness Pope John Paul II to New Delhi, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/documents/ns_lit_doc_05111999_new-delhi_en.html (pobrano 13.04.2011).

⁶⁸⁹ Tamże, s. 7-8.

z mniejszym znaczeniem religijnym. Jest on powszechnie noszony przez chrześcijan indyjskich. Noszą go także Dziniści, Parsowie i Sikhowie a nawet buddyści w Chinach. Znak ten często jest czerwoną kropką. Czasami także używane są inne kolory. Można spotkać również zamiast kropki spotkać się ze znakami owalnymi. Gdy jest noszona przez kobiety, to nazywa się «bindi» lub «kumkum». Natomiast, gdy jest na czole mężczyzny to nazywa się «tilaka». Mężczyźni noszą go z okazji świąt, festynów po powrocie z wojny lub podróży. Znak na czole kobiety oznacza także jej stan cywilny lub przynależność kastową. Jest to przede wszystkim symbol związany z kulturą.

Natomiast jeśli chodzi o uwagi na temat darów ofiarnych to trzeba stwierdzić, że nie jest tu istotny rodzaj daru, ale intencja ofiarodawcy. Jeżeli Bogu ofiarowany jest podczas Eucharystii chleb to nie znaczy to, że jest to równocześnie kult innych bóstw, którym także są składane takie czy podobne dary ofiarne. Po za tym często Kościół do liturgii czy do religijnej tradycji chrześcijańskiej włączał elementy kultury danego narodu czy narodów.

Głosy krytyki papieża są związane także z Dniem Modlitwy o Pokój w Asyżu w 1986 r.. Podczas modlitwy grupa buddystów, która była zgromadzona na modlitwie w kościele św. Piotra umieściła na ołtarzu figurę Buddy. W ołtarzu tym znajdowały się relikwie męczennika z IV w. biskupa Wiktoryna⁶⁹⁰.

W Kanonie 1239 §1 czytamy „Ołtarz, zarówno stały, jak i przenośny, winien być zarezerwowany tylko do kultu Bożego, z całkowitym wyłączeniem użytku świeckiego”. Natomiast w Kanonie 1210 czytamy: „W miejscu świętym dopuszcza się tylko to, co służy sprawowaniu i szerzeniu kultu, pobożności i religii, a zabrania się tego, co jest obce świętości miejsca. Ordynariusz miejscowy może przejściowo zezwolić na użycie go do innych celów, jednakże nie przeciwnych świętości miejsca”⁶⁹¹.

Trzeba zgodzić się z głosami krytyki. Na pewno można to uznać za błąd organizacyjny. Z pewnością organizatorzy odpowiedzialni za modlitwę

⁶⁹⁰ Por. Agnoli F., Bertocchi L., Mattei R., Gnerre C., Gnocchi A., Langone C., Palmaro M., List otwarty do Papieża Benedykta XVI, w:

<http://www.maliryerce.koszalin.opoka.org.pl/start/index.php/dokumenty/listy/797-list-otwarty-do-papiea-benedykta-xvi>, (pobrano 29.04.2011).

⁶⁹¹ KKK, Poznań 1984, Kan. 1239 §1.

i przebieg spotkań poszczególnych tradycji religijnych powinni być zorientowani jak będzie przebiegać spotkanie, modlitwa czy medytacja. Powinni zadbać o stworzenie warunków do takiej modlitwy, ale także powinni zadbać o to, by nie były łamane przepisy dotyczące miejsc świętych. Należało zadbać również o to, by nie została naruszona świętość tych miejsc.

W dialogu prowadzonym z hinduistami i buddystami papież zauważał autentyczne wartości w ich życiu. Podkreślał wysiłki podejmowane na drodze poszukiwania Boga czy Absolutu. Zwracał także uwagę na akcentowanie w Azji duchowego wymiaru człowieka. Pozytywnie wypowiadał się na temat różnych form ascezy i pielęgnowanych wartości takich jak: mądrość, współczucie, życzliwość, sprawiedliwość i wrażliwość na piękno natury. Często mówił także o tym, co cenne w kulturze. Natomiast sporadyczne są wypowiedzi bł. Jana Pawła II na temat tego, co prawdziwe i święte w religiach Azji i mają one charakter ogólny. Warto przypomnieć, że papież był w świątyni buddyjskiej, ale nie był w żadnej czynnej świątyni hinduistów. Czymś natomiast wyjątkowym są bardzo pozytywne wypowiedzi papieża do przedstawicieli buddyzmu w Japonii. W wartościach pielęgnowanych przez tamte tradycje religijne widział owoce Ducha Świętego. To właśnie przede wszystkim mnisi związani z japońskimi tradycjami religijnymi stali się partnerami dialogu intermonastycznego.

Rozdział VI

Dialog doświadczenia religijnego z religiami tradycyjnymi

W *Nostra aetate* czytamy: „Od niepamiętnych czasów aż do dziś istnieje wśród różnych ludów jakieś postrzeganie owej tajemniczej mocy obecnej w biegu dziejów i w wydarzeniach ludzkiego życia, a czasem nawet poznanie Najwyższego Bóstwa czy wręcz Ojca. To postrzeganie i poznanie przenika ich życie najgłębszym zmysłem religijnym”⁶⁹². Ojcowie soborowi nie mówią wprost o religiach tradycyjnych, plemiennych ale określenia, których używają „postrzeganie owej tajemniczej mocy” i „poznanie Najwyższego Bóstwa czy wręcz Ojca” charakteryzuje religie tradycyjne. H. Bürkle powołując się na współczesne badanie podkreśla, że: „w samym ich centrum znajduje się wyższa moc (*force vitale*), która określa życie tamtych ludzi. Religijne obrządku służą podtrzymywaniu życiodajnego strumienia mocy. Wszystkie one są wyrazem głębokiej, stwórczej zależności człowieka, sięgając jego podstawowych odczuć. W wielu etnicznych religiach plemiennych znajdują się przekazy dotyczące Najwyższego Bóstwa, występującego często w postaci Boga Ojca”⁶⁹³.

Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego używając określenia „religie tradycyjne” ma na myśli te religie, które w przeciwieństwie do religii, które rozprzestrzeniły się na świecie w wielu krajach i kulturach, pozostają w swoich naturalnych środowiskach społeczno-kulturowych. Obecnie używane terminy np. animizm nie są powszechnie akceptowane. Określenie „religie tradycyjne” ma charakter zbiorczy. W Afryce te religie nazywa się „tradycyjne religie afrykańskie”, w Azji „religie plemienne i ludowe”, w Ameryce „rodzime religie i religie afro-amerykańskie” a w Oceanii „religie tubylcze”⁶⁹⁴.

⁶⁹² DRN, n. 2.

⁶⁹³ Bürkle H., *Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii*, Poznań 1998, s. 69.

⁶⁹⁴ Por. Pontifical Council for Interreligious Dialogue, *Pastoral Attention to Traditional Religions. Letter of the Pontifical Council for Interreligious Dialogue to the Presidents of Episcopal Conferences in Asia, the Americas and Oceania*, w: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_2111199_3_trad-relig_en.html (pobrano 8.06.2011).

Podczas obrad Synodu poświęconego Afryce w 1995 r. ojcowie synodalni podkreślali, że w licznych religiach jakie występują na kontynencie afrykańskim można dostrzec cechy wspólne, dlatego uzasadniona jest jedna nazwa ujmująca cały ten system religijny. Podkreślano także trudności w rozróżnieniu tego, co stanowi element religii tradycyjnej a co jest elementem kultury⁶⁹⁵. Cechy wspólne religii, które występują także na innych kontynentach, uzasadniają stosowanie jednej nazwy dla całego systemu religijnego.

1) Modlitwa

Podczas podróży apostolskiej do Afryki w 1985 r. papież przybył do Togo. W swoim przemówieniu podkreślał młodość Kościoła, ale także zauważył protestantów, muzułmanów i ludzi wyznających religie tradycyjne. Następnie mówił: „Wszystkich pozdrawiam z całego serca. Drodzy przyjaciele, Papież przybywa do was przede wszystkim jako człowiek poświęcony Bogu, sługa Jezusa Chrystusa; przybywam do was z życzeniami pokoju, z nadzieją pobudzenia w tym kraju przywiązania do Boga żywego i braterskiej miłości, która jest jego prawem! Niech Bóg błogosławi mojej posłudze wśród was! Niech błogosławi każdego z was, wedle jego potrzeby! Niech błogosławi temu umiłowanemu krajowi, Togo!”⁶⁹⁶ Warto podkreślić, że papież zwracając się do przedstawicieli tych tradycji religijnych mówił o przywiązaniu do Boga żywego i prosił Boga o błogosławieństwo dla wszystkich ludzi różnych religii żyjących w tym kraju.

Podczas tej samej pielgrzymki papież przybył do Togoville. Tam nad brzegiem jeziora odprawiał Mszę św., na którą przybyły także licznie rodziny kapłanów animistów. Przywitani oni papieża uroczystą formułą, w której był zawarty wykład wiary i w którym prosili Boga tęczy o błogosławieństwo dla Ojca św. To powitanie, pozdrowienie zostało podpisane przez najwyższych kapłanów kultu animistów. Papież przed ołtarzem odmówił cząstkę różańca, a następnie

⁶⁹⁵ Por. Dziura R., Dialog z tradycyjnymi religiami afrykańskimi według nauki Synodu Nadzwyczajnego dla Afryki oraz adhortacji apostolskiej Jana Pawła II *Ecclesia in Africa*, w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. XIII, 2003, s. 197.

⁶⁹⁶ Jan Paweł II, *Przybywam, aby podziwiać owoce ewangelizacji* (8 sierpnia 1985- Lomé), OR 6(1985) n. 8, s. 11.

zwrócił się do rodzin kapłanów animistów⁶⁹⁷. Mówił wtedy: „Drodzy przyjaciele. Jestem prawdziwie wzruszony tym, że zechcieliście przybyć na spotkanie ze mną i uczestniczyć w modlitwie katolików, w tym Sanktuarium poświęconym Najświętszej Maryi Pannie, Matce Jezusa Chrystusa. Wiem, że w 1973 roku wzięliście udział w uroczystości poświęcenia tego sanktuarium, uznając przez to, że Maryja zajmuje pośród przyjaciół Boga miejsce wyjątkowe, jako Matka umiłowanego Syna. Zachęcam was, byście przybywali modlić się do niej”⁶⁹⁸. Trzeba podkreślić, że papież dziękował za udział w modlitwie zanoszonej do Boga przez katolików i zachęcał do modlitwy do Maryi.

Animiści z Afryki wzięli udział w Dniu Modlitwy o Pokój w Asyżu w 1986r.. Modlitwa przez nich prowadzona wywołała wiele emocji. Była ona połączona ze złożoną ofiarą z kur, które w trakcie modlitwy położono na ołtarzu św. Klary. Podobnie jak przy omawianiu podobnej kwestii związanej z modlitwą buddystów trzeba stwierdzić, że było to niezgodne z Prawem Kanonicznym i było jednym z zaniedbań organizatorów tego Dnia. Organizatorzy odpowiedzialni za modlitwę i przebieg spotkań poszczególnych tradycji religijnych powinni być zorientowani jak będzie przebiegać spotkanie, modlitwa czy medytacja. Powinni zadbać o stworzenie warunków do takiej modlitwy, ale także powinni zadbać o to, by nie były łamane przepisy dotyczące miejsc świętych.

3) Post i pokuta

W Posynodalnej adhortacji apostołskiej *Ecclesia in Africa* papież nauczał: „Afrykanie mają głęboki zmysł religijny, poczucie *sacrum*, świadomość istnienia Boga Stwórcy i świata duchowego. Ludy Afryki są też głęboko świadome rzeczywistości grzechu w jego postaciach indywidualnych i społecznych oraz odczuwają także potrzebę aktów oczyszczenia i zadośćuczynienia”⁶⁹⁹. U udów afrykańskich można mówić o grzechu rytualnym i moralnym. Grzech w wymiarze rytualnym jest wtedy, gdy zostały złamane zasady, przepisy kultowe lub zwyczajowe. Natomiast o grzechach w aspekcie moralnym można

⁶⁹⁷ Por. Kronika podróży - Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Zair, Kenia, Maroko (8 – 19.08.1985), OR 6(1985) n. 8, s. 10.

⁶⁹⁸ Jan Paweł II, Poczucie tego, co święte. Do kapłanów religii tradycyjnych (9 sierpnia 1985 - Togoville), OR 6(1985) n. 8, s. 15.

⁶⁹⁹ EiAf, n. 42-43.

mówić w wypadku wykroczenia przeciw jednostce, społeczeństwu, Istocie Najwyższej i duchom przodków. Winni wykroczeń rytualnych i moralnych są karani różnymi nieszczęściami, chorobami i śmiercią. Grzech można zmyć poprzez rytualne obrzędy takie jak: kąpiel w rzece, namaszczenie ciała, kropienie i polewanie wodą ale także przez modlitwę, post i ofiary przebłagalne⁷⁰⁰.

Szczególnym wydarzeniem na drodze dialogu międzyreligijnego z przedstawicielami religii tradycyjnych, w tym wypadku Aborygenami, była prośba Kościoła o wybaczenie uczynionego zła. W *Ecclesia in Oceania* czytamy: „Kiedykolwiek prawda bywała tłumiona przez rządy i ich organy albo nawet przez wspólnoty chrześcijańskie, zło uczynione rdzennej ludności musi zostać uczciwie uznane. Synod poparł ideę ustanowienia »komisji prawdy«, tam gdzie mogą one pomóc rozwiązać historyczne niesprawiedliwości i przynieść pojednanie w ramach szerszej wspólnoty albo narodu. Przeszłości zmienić się nie da, ale uczciwe uznanie przeszłych niesprawiedliwości może doprowadzić do środków i postaw, które pomogą poprawić szkodliwe skutki zarówno dla rdzennej ludności, jak i całego społeczeństwa. Kościół wyraża głęboki żal i prosi o przebaczenie, tam gdzie jego dzieci były, albo wciąż są częścią tego zła. Świadomi jesteśmy haniebnych niesprawiedliwości uczynionych rdzennej ludności Oceanii. Ojcowie Synodu przeprosili bez zastrzeżeń za część odegraną w tym procesie przez członków Kościoła, zwłaszcza tam, gdzie dzieci były siłą oddzielane od swych rodzin”⁷⁰¹.

3) Spotkania w miejscach o znaczeniu symbolicznym

W wielu religiach tradycyjnych Afryki szczególnym miejscem są święte gaje albo lasy. Jest tak, ponieważ rośliny, a szczególnie drzewa są uważane za dzieci nieba. Niektóre drzewa są związane ze wspomnieniem przodków, są one także miejscem schronienia bóstw. Tak zwane święte lasy wiążą się

⁷⁰⁰ Por. Zimoń H., Dialog chrześcijaństwa z tradycyjnymi religiami Afryki, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze 20-21 kwietnia 1998 roku, Poznań 1999, s. 76-77. Por. także Dziura R., Tradycyjne religie Afryki, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 449-450.

⁷⁰¹ EiO, n. 28.

ze szczególnymi miejscami o charakterze religijnym lub historycznym. Zasadzane drzewa mają utrwalić pamięć o osobie (np. założycielu wioski) lub wydarzeniu. Czasami w świętym gaju znajduje się kamień, który otacza się szczególnym szacunkiem. W tych miejscach czasami chowa się zmarłych, bywa i tak, że święty las to pozostałość po osadzie czy pałacu, który był kiedyś w tym miejscu⁷⁰².

W 1985 papież przybył do Togo w Afryce. Wszędzie papież był witany z dużą serdecznością. Przy drodze, którą przejeżdżał papież, gromadzili się ludzie ubrani w tradycyjne stroje. Śpiewem i tańcem witali papieża. Szczególnym wydarzeniem było przybycie do Togoville. Jest to najstarszy ośrodek katolicki w kraju, ale jest to także żywy ośrodek religii animistycznej. W nim przechodzi swoją inicjację najwyższy kapłan kultu Nyigblen, nazywany Aveto. Po inicjacji przenosi się on do świętego lasu Bé, którego już nie opuszcza do śmierci. Do tego miejsca pielgrzymują ludzie poddając się obrzędom oczyszczenia z grzechów. Obrzędy te odbywają się co trzy lata. Uważa się, że zapewniają ochronę przed chorobami i złymi duchami. Papież nad brzegiem jeziora odprawił Mszę św., na którą przybyły także liczne rodziny kapłanów animistów. Przywitali oni papieża uroczystą formułą. Papież w swoim podziękował za spotkanie i udział we wspólnej modlitwie⁷⁰³.

Innym szczególnym miejscem jest Latacunga w Ekwadorze, do którego papież przybył 30 stycznia w 1985 r.. Latacunga to dawne centrum życia religijnego wielu indiańskich plemion. Przy lotnisku zgromadzili się przedstawiciele wszystkich żyjących w Ekwadorze plemion. Papieża witała 200 tyś. grupa osób. Niektórzy przybyli pieszo inni autobusami, często podróżując kilka dni, z bardzo odległych zakątków Ekwadoru. Na spotkanie przybył Luis Felipe Atahualpa Duchicela XXVIII, potomek w prostej linii ostatniego władcy Inków, który podstępnie został zamordowany przez hiszpańskiego konkwistadora Pizarro. Na spotkaniu byli Indianie, którzy pochodzili z najliczniejszej grupy językowej keczua i z plemion Cofanes i Tetes; wielu z nich nie chce przyjąć chrześcijaństwa. Byli także Indianie Aucas, do których dopiero w latach pięćdziesiątych dotarło chrześcijaństwo przyniesione przez

⁷⁰² Por. Beaulaton J.D., Arbres et bois sacrés: lieux de Memoire de l'ancienne Côte des Esclaves. w: <http://hal-paris1.archives-ouvertes.fr/docs/00/08/93/23/PDF/Juhe-Hist.Veg.pdf> (pobrano 31.05.2011).

⁷⁰³ Por. Jan Paweł II, Poczucie tego, co święte. Do kapłanów religii tradycyjnych (9 sierpnia 1985-Togoville), OR 6(1985) n. 8, s. 15.

kapucynów. Niestety na ich terytorium odkryto złoża ropy, co odbiło się negatywnie na życiu tych społeczności. Indianie ubrani w stroje ze skór, z piórami we włosach, umalowani w różne wzory tańcem przywitani papieża. W swoim przemówieniu skierowanym do papieża sekretarz generalny Krajowej Rady Koordynacyjnej Narodowości Tubylczej Ekwadoru (CONACNIE) Manuel Imbaquingo mówił o wielu cierpieniach, poniżaniu, dyskryminacji jakich doświadczają Indianie od złych chrześcijan. Prosił papieża o wstawiennictwo u rządzących. Papież od Indian otrzymał królewski pióropusz, berło z wizerunkiem Chrystusa i indiańskie ponczo⁷⁰⁴. Także w tym miejscu papież wygłosił przemówienie, w którym podkreślał wartości indiańskie. Przemówienie to będzie omówione w następnym paragrafie.

Kilka dni później papież przybył do Cusco w Peru (3400 n.p.m.). Tam został powitany na lotnisku przez tłum ludzi ubrany w kolorowe poncha i wełniane, ostro zakończone czapki. Podczas powitania wręczono papieżowi buławę, tradycyjną oznakę władzy wodza osiedla. Z lotniska papież przejechał krętą drogą do dawnej fortecy Inków Sacsayhuamán. W centralnym miejscu umieszczono przyniesiony z muzeum fotel Simóna Bolívara. S. Bolivar to narodowy bohater, jeden z przywódców walk o wyzwolenie Ameryki Południowej spod władzy Hiszpanów. Po klęsce rebeliantów rozwinął on ruch wyzwoleńczy obejmując nim także niewolników. Rozpoczął on ruch, w wyniku którego wiele krajów Ameryki Południowej odzyskało niepodległość⁷⁰⁵. Fotel, na którym zasiadł papież stał w tym samym miejscu, na którym dawniej zasiadali władcy Inków przewodnicząc obchodom święta słońca. Zebrany wokół tłum składał się głównie z potomków rdzennych mieszkańców tych ziem. Częstym elementem wystroju były flagi w kolorach tęczy. Ten kolor to znak imperium Tahuantinsuyo dawnego imperium Inków⁷⁰⁶.

4) Dzielenie się bogactwami duchowymi

⁷⁰⁴Por. Kronika podróży - Wenezuela, Ekwador, Peru, Trinidad, Tobago (26.01 - 6.02.1985), OR 6(1985) n. 2, s. 11-12.

⁷⁰⁵ Por. Minster Ch., Biography of Simon Bolivar, w: <http://latinamericanhistory.about.com/od/latinamericaindependence/a/simonbolivarbiography.htm> (pobrano 14.06.2011).

⁷⁰⁶ Por. Kronika podróży - Wenezuela, Ekwador, Peru, Trinidad, Tobago (26.01 - 6.02.1985), OR 6(1985) n. 3, s. 16,19, 20.

Chrześcijaństwo styka się z religiami tradycyjnymi przede wszystkim w Afryce. O początkach tych kontaktów znajdujemy wzmianki na kartach Pisma św.. Między innymi mówił o tym bł. Jan Paweł II w Kamerunie w 1995 r.: „Dzieje Apostolskie mówią o chrzcie, którego diakon Filip udzielił dworzanie królowej etiopskiej (por. Dz 8, 27-40). Bardzo szybko też chrześcijaństwo zaczęło rozprzestrzeniać się wzdłuż północnych wybrzeży Afryki. Była to ewangelizacja tak intensywna, iż dzięki niej cały basen Morza Śródziemnego stał się pierwszym terenem, na którym rozwinął się Kościół: poczynając od Jerozolimy, na północ poprzez Azję Mniejszą, poprzez Grecję, Italię aż do Hiszpanii. Od południa zaś ewangelizacja objęła Egipt, Etiopię, Libię oraz te kraje, na których dzisiaj rozciąga się Tunis, Algieria, Maroko, czyli kraje o większości muzułmańskiej. Niegdyś były one kwitnącymi ośrodkami życia religijnego. Wśród nich zasługuje na przypomnienie Kartagina, miasto, w którym spędził wiele lat św. Augustyn”⁷⁰⁷.

W czasach współczesnych na kształt relacji i dialogu wpłynęły działania Jana XXIII i Pawła VI. Szczególnie Paweł VI podkreślał tradycyjne wartości Afrykanów. On także widział potrzebę ustanowienia w Afryce episkopatu rodzimego⁷⁰⁸. Na szczególną uwagę zasługuje orędzie Pawła VI *Africae terrarum*⁷⁰⁹, w którym czytamy: „Kościół katolicki bardzo ceni moralne i religijne elementy właściwe starodawnym tradycjom Afryki”⁷¹⁰. Te elementy, które Kościół ceni to między innymi wiara. W dalszej części tego dokumentu czytamy: „Najważniejszym zaś i wspólnym elementem tego zmysłu duchowego, jest pojęcie Boga, uważanego za Pierwszą i Ostateczną Przyczynę wszechrzeczy. Pojęcie to, które uważać należy raczej jako przeżywane niż uzyskane za pomocą dociekań teoretycznych, raczej wprowadzone w praktykę życia niż zrozumiane przez myśl, wyraża się w sposób zgoła odmienny od form kultury ludzkiej. W rzeczy samej bowiem odczucie obecności Boga jako Istoty Najwyższej, Osobowej, pełnej tajemniczości, na wskroś przenika obyczaje

⁷⁰⁷ Jan Paweł II, Inkulturacja i głoszenie Dobrej Nowiny. Msza św. na lotnisku wojskowym (15 września 1995 – Jaunde), OR 16(1995) n. 11-12, s. 16.

⁷⁰⁸ Por. Szymczycha K., Dialog z tradycyjnymi religiami Afryki w nauczaniu papieża Pawła VI, Jana Pawła II oraz w liście kardynała Francisca Arinze, *Annales Missiologici Posnanienses*, t. XVII, 2010, s. 71-87.

⁷⁰⁹ Paweł VI, *Africae terrarum*, w: www.cmf1.home.pl/olimpiada/Africae_terrarum.doc (pobrano 3.06 2011)

⁷¹⁰ Tamże, n.14.

Afrykańczyków”⁷¹¹. W dalszej części tego dokumentu papież podkreśla: poszanowanie godności ludzkiej, wielkie znaczenie rodziny, kult przodków, szacunek dla ojca rodziny, obrzędy inicjacyjne - mające na celu wyrobienie charakteru u młodzieży, które także wprowadzają w życie wspólnoty⁷¹².

Bł. Jan Paweł II widział potrzebę dialogu i dostrzegał w tradycyjnych religiach Afryki elementy wartościowe, wspólne dla wielu tradycji religijnych. Będąc w Bamako w 1990 r. podczas spotkania z biskupami Mali, mówił o dialogu z muzułmanami i wyznawcami religii tradycyjnych. W swoim przemówieniu podkreślał potrzebę dialogu. Po omówieniu dialogu z muzułmanami mówił o wyznawcach religii tradycyjnych. Zachęcał wówczas do braterskiego dialogu z ludźmi związanymi z tradycyjnymi religiami Afryki⁷¹³.

Zwracając się do wyznawców religii tradycyjnych papież mocno akcentował wartości obecne w kulturze i tradycji afrykańskiej. W adhortacji posynodalnej *Ecclesia in Africa* papież mówił: „W relacjach z afrykańską religią tradycyjną spokojny i rozważny dialog stanie się z jednej strony zabezpieczeniem przed jej negatywnymi wpływami, które często kształtują sposób życia wielu katolików, a z drugiej pozwoli na przyswojenie sobie pozytywnych wartości, takich jak wiara w Istotę Najwyższą i Wieczną, Stwórcę, Dawcę i sprawiedliwego Sędziego, które dobrze współbrzmiają z prawdami wiary. Można w nich wręcz dostrzec *przygotowanie na przyjęcie Ewangelii*, zawierają one bowiem cenne *semina Verbi*, które mogą doprowadzić wielką liczbę ludzi – jak działo się już w przeszłości – do otwarcia się na pełnię Objawienia w Jezusie Chrystusie, ukazaną im przez głoszenie Ewangelii. Należy zatem traktować z wielkim szacunkiem wyznawców religii tradycyjnej, unikając w wypowiedziach wszelkich wyrażenń niestosownych czy lekceważących”⁷¹⁴. Bardzo podobnie papież zwracał się w swoim przemówieniu do biskupów Mali w Bamako⁷¹⁵.

Obecność elementów w religiach tradycyjnych, które ułatwiają przyjęcie chrześcijaństwa wskazywał także podczas audiencji generalnej 21 maja

⁷¹¹ Tamże, n. 8.

⁷¹² Por. tamże, n. 9 - 12.

⁷¹³ Por. Jan Paweł II, Ewangelizacja, dialog, praca dla wspólnego dobra. Do biskupów Mali (29 stycznia 1990 - Bamako), OR 11(1990) n. 2-3, s. 20.

⁷¹⁴ EiAf, n. 66.

⁷¹⁵ Por. Jan Paweł II, Ewangelizacja, dialog, praca dla wspólnego dobra. Do biskupów Mali (29 stycznia 1990 - Bamako), OR 11(1990) n. 2-3, s. 20.

1980 r.: „Dusza Afryki zasługuje na to, żeby powiedzieć o niej to, co kiedyś powiedział Tertulian (sam zresztą Afrykanin): że jest *naturaliter christiana*. W każdym razie jest to dusza głęboko religijna, w rozległych wciąż jeszcze warstwach swojej tradycyjnej religijności wrażliwa na wymiar sakralny całego bytu, przeświadczona o istnieniu Boga i Jego wpływie na wszelkie stworzenie, otwarta ku temu, co poza-doczesne i poza-grobowe. I jakkolwiek tylko część mieszkańców Czarnego Łądu (na którym katolicy stanowią 13 procent) przyjęła Ewangelię, to jednak podatność na jej przyjęcie (*praeparatio evangelica*) jest ogromna, znamieny też jest entuzjazm wiary i żywotność Kościoła”⁷¹⁶. Świadomość istnienia Boga, Istoty Najwyższej jest powszechna w Afryce. Jest On uważany za Stwórcę wszechrzeczy, źródło życia i zasad moralnych. Często podczas obrzędów wzywany jest Bóg, ale znacznie częściej przyzywane są istoty niższego rzędu: duchy ziemi, duchy opiekuńcze plemienia i osoby. Duchy te są posłańcami sługami Istoty Najwyższej. W tradycyjnych wierzeniach ludów afrykańskich można dostrzec elementy monoteistyczne i politeistyczne⁷¹⁷.

Obszerną wypowiedź na temat innych wartości afrykańskiej kultury znajdujemy w dalszej części posynodalnej adhortacji apostolskiej *Ecclesia in Africa*: „Afrykanie mają głęboki zmysł religijny, poczucie *sacrum*, świadomość istnienia Boga Stwórcy i świata duchowego. Ludy Afryki są też głęboko świadome rzeczywistości grzechu w jego postaciach indywidualnych, i społecznych oraz odczuwają także potrzebę aktów oczyszczenia i zadośćuczynienia. W afrykańskiej kulturze i tradycji powszechnie uznaje się fundamentalną rolę rodziny. Afrykanin, otwarty na wartość rodziny, miłości i życia, kocha dzieci, które przyjmuje z radością jako dar Boży. «Synowie i córki Afryki miłują życie». To właśnie miłość życia każe im tak wielką wagę przywiązywać do kultu przodków. Instynktownie wierzą, że ci zmarli żyją nadal, pozostają w obcowaniu z nimi. Czyż nie jest to *jakiś przedsmak wiary w Świętych Obcowanie?*”⁷¹⁸.

⁷¹⁶ Jan Paweł II, Pielgrzymka do Afryki to wprowadzenie w życie nauki Soboru. Audiencja generalna (21 maja 1980 - Watykan), OR I (1980) n. 6, s. 22.

⁷¹⁷ Por. Zimoń H., Dialog chrześcijaństwa z tradycyjnymi religiami Afryki, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog..., dz. cyt., s. 69-70.

⁷¹⁸ EiAf, n. 42-43.

Afrykanie uważają, że duchy przodków są żywą częścią społeczeństwa. Mogą oni wpływać na życie poszczególnych ludzi, a nawet całych wiosek. Jednak nie każdy zmarły ma status przodka. W wielu częściach Afryki przodkiem jest osoba, która założyła rodzinę i miała dzieci. Często są to osoby starsze, które ze względu na swój wiek, status społeczny i potomstwo mogą po śmierci uzyskać tytuł przodków. Zostają nimi szczególnie wodzowie i szamani. Czasami podkreśla się wartość dobrego życia w uzyskaniu godności przodka⁷¹⁹. Rytuały, ofiary, wierzenia, rodzaje duchów, sposoby przywoływania duchów związane z kultem przodków opisuje szczegółowo w swojej pracy R. Dziura⁷²⁰. Podkreśla on, że przodkom nie jest oddawana cześć boska. Jest to natomiast szacunek i przekonanie, że mogą oni wspierać swoich żyjących krewnych⁷²¹.

O kulcie przodków papież wspomina także w *Przekroczyć próg nadziei*: „Należałoby w tym miejscu wspomnieć o wszystkich *religiach pierwotnych, religiach typu animistycznego*, które na pierwszy plan wysuwają kult przodków. Wydaje się, że ich wyznawcy są szczególnie bliscy chrześcijaństwu. Z nimi też łatwiej znajduje wspólny język działalność misyjna Kościoła. Czyż w tym kulcie przodków nie ma jakiegoś przygotowania do chrześcijańskiej wiary w Świętych Obcowanie, dzięki której wszyscy wierzący – żywi lub zmarli – tworzą jedną wspólnotę, jedno ciało? A wiara w Świętych Obcowanie to ostatecznie jest wiara w Chrystusa, który sam jeden jest źródłem życia i świętości dla wszystkich. Nie można się dziwić, że afrykańscy i azjatyccy animiści stosunkowo łatwo stają się wyznawcami Chrystusa, łatwiej aniżeli przedstawiciele wielkich *religii Dalekiego Wschodu*”⁷²².

Szacunek dla przodków ma wymiar duchowy ale także czysto naturalny. W 1985 r. papież odwiedził Togo, w którym chrześcijaństwo istnieje zaledwie od stu lat. Kraj ten niepodległość uzyskał dopiero w latach sześćdziesiątych. W swoim przemówieniu zwrócił uwagę na wartości, które stanowią dziedzictwo

⁷¹⁹ Por. Zimoń H., Dialog chrześcijaństwa z tradycyjnymi religiami Afryki, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog..., dz. cyt., s. 73-74. Por. Zimoń H., Afrykańskie wartości duchowe i religijne jako podstawa dialogu międzyreligijnego, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004.

⁷²⁰ Dziura R., Kult przodków w Afryce Wschodniej i Południowej (ze szczególnym uwzględnieniem ludów Zambii), w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. 14 (2004) s. 63-75.

⁷²¹ Por. tamże, s. 75.

⁷²² Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, dz. cyt., s. 76.

narodu. Podkreślał korzenie sięgające czterysta lub pięćset lat wstecz. Wspominał o dynastiach, które organizowały życie społeczne⁷²³.

Natomiast jeśli chodzi o wartość życia i rodzin to w społecznościach afrykańskich narodzenie dziecka jest zawsze wielkim i radosnym wydarzeniem. Ciągłe cieszą się dużą popularnością różne obrzędy i rytuały, których celem jest ochrona i odnowa życia (np. lecznicze, sprowadzające deszcz czy antyczarownicze). H. Zimoń uważa, że ojciec i matka dla Afrykanów to nie tylko rodzic w sensie biologicznym. Tym zwrotem nazywają oni wszystkie starsze spokrewnione kobiety i wszystkich starszych spokrewnionych mężczyzn. Natomiast rówieśników nazywają braćmi i siostrami, a młodszych córkami i synami⁷²⁴.

U ludów afrykańskich zauważa się bardzo mocną więź między tym co naturalne i nadnaturalne. W takiej wizji świata wszystkie co naturalne jest powiązane ze światem duchowym⁷²⁵. Do takiego patrzenia na świat papież także nawiązywał. W Togoville do kapłanów religii tradycyjnych mówił: „Niezwyczajnie bujna i wspaniała przyroda tego regionu lasów i jezior, napelnia nasze umysły i serca swoją tajemnicą, w sposób naturalny kierując je ku Tajemnicy Tego, który jest Twórcą życia. To właśnie zmysł religijny ożywia was i, jeśli tak można powiedzieć, ożywia wszystkich waszych rodaków. Oby poczucie tego, co święte, które od zawsze cechuje serce ludzkie, stworzone na obraz Boży, wzbudziło w ludziach pragnienie coraz większego zbliżenia się w duchu i w prawdzie do Boga Stwórcy, do uznania Go, uwielbienia, dziękczynienia Mu, do zrozumienia Jego woli. Tak więc modlitwa ludzi i postępowanie moralne będą inspirowane przez samego Ducha Bożego; uczucia religijne pomagają przezwyciężyć strach, wierzymy bowiem, że Bóg jest dobry, i że nawet natura, dzieło Jego rąk, jest dobra, podczas gdy strach wywodzi się raczej ze zła, które zagnieżdża się w sercu człowieka, kiedy

⁷²³ Por. Jan Paweł II, Przybywam, aby podziwiać owoce ewangelizacji (8 sierpnia 1985 - Lomé), OR 6(1985) n. 8, s. 11. Por. Jan Paweł II, To, co dawne, minęło i narodził się nowy świat ewangelizacji (8 sierpnia 1985 - Lomé), OR 6(1985) n. 8, s. 11.

⁷²⁴ Zimoń H., Dialog chrześcijaństwa z tradycyjnymi religiami Afryki, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog..., dz. cyt., s. 77-78.

⁷²⁵ Por. tamże, s. 69.

odwraca się od Boga; ale zmysł Boga w człowieku może być przepojony pokojem, szacunkiem, ufnością, radosnym poddaniem”⁷²⁶.

Wyraźnie papież zauważał, że w religiach tradycyjnych relacja do Boga jest naznaczona lękiem, a nawet strachem, dlatego też często akcentował w swoich przemówieniach miłość Boga do swego stworzenia i Jego bliskość.

Ważne spotkanie z liczną grupą wyznawców religii tradycyjnych miało miejsce podczas podróży apostołskiej do Beninu, Ugandy i Sudanu. W Parakou w Beninie papież na stadionie odprawił Mszę św.. Papieża powitał w imieniu wyznawców religii tradycyjnych, islamu i chrześcijan, ordynariusz diecezji bp Nestor Assogba. Po Mszy papież wrócił do Cotonu i spotkał się z wyznawcami wudu. Przedstawiciel tej jednej z najbardziej rozpowszechnionych w Afryce religii tradycyjnych mówił do papieża: „Ojczy Święty jesteś dla nas dotykalnym znakiem Boga żywego (...). Animizm był i jest dla wielu mieszkańców Beninu najlepszym wyrazem uczuć religijnych. Nie ma się czego wstydzić. Zresztą, tysiące animistów chodzi w każdą niedzielę do kościoła i w ten sposób odnajduje często drogę do Damaszku”⁷²⁷. Papież w swoim przemówieniu pozytywnie wypowiedział się o wartościach, którymi kieruje się człowiek, zachęcał do wspólnego działania i wspólnej modlitwy dla dobra kraju. Wychodząc od wypowiedzi św. Pawła (Flp 4,8) papież mówił: „Stąd też nasza postawa szacunku: szacunek dla prawdziwych wartości, szacunek dla człowieka, który stara się żyć wedle wartości, które pomagają mu wyzbyć się strachu. Jesteście przywiązani do tradycji, którą przekazali wam w spadku przodkowie. Uzasadniona jest wdzięczność przodkom, którzy przekazali sens świętości, wiarę w Boga jedynego i dobrego, smak uroczystości, uznanie dla życia moralnego i harmonii w społeczeństwie”⁷²⁸.

W Togo papież odniósł się do tradycyjnych zwyczajów pielęgnowanych przez chrześcijan. Mówił wtedy o potrzebie oczyszczania. Zachęcał do przeanalizowania każdego zwyczaju, aby odkryć co w nim jest pozytywne, prawdziwe, zgodne z wiarą i miłością oraz odrzucić wszystko co jest niezgodne

⁷²⁶ Jan Paweł II, Poczucie tego, co święte. Do kapłanów religii tradycyjnych (9 sierpnia 1985- Togoville), OR 6(1985) n. 8, s. 15-16.

⁷²⁷ Kronika podróży - Beninu, Ugandy i Sudanu (3-10.02 1993), OR 14(1993) n. 4, s. 14.

⁷²⁸ Giovanni Paolo II, La libertà religiosa è un diritto inalienabile. Al rappresentanti del vodú nella sede del »Codiam«, w: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, t. XVI/1, Grieco G.(curato), Vaticana 1995, s. 286-287.

z wiarą Objawioną i chrześcijańską moralnością. Przestrzegał przed pochopną oceną, która może wywołać sprzeciw społeczeństwa. Takie oczyszczenie ma pomóc w stawaniu się prawdziwym chrześcijaninem i prawdziwym Afrykaninem. Twierdził nawet, że Ewangelia nie tylko powinna być przetłumaczona na języki rodzime ale także na obyczaje⁷²⁹. Potrzeba oczyszczenia wyraźnie została zaakcentowana także w *Ecclesia in Africa*. W dokumencie tym czytamy: „W relacjach z afrykańską religią tradycyjną spokojny i rozważny dialog stanie się z jednej strony zabezpieczeniem przed jej negatywnymi wpływami, które często kształtują sposób życia wielu katolików, a z drugiej pozwoli na przyswojenie sobie pozytywnych wartości”⁷³⁰.

Już Paweł VI wypowiadał się na temat badań nad tradycyjnymi Afrykańskimi obyczajami. Mówił, że wiele obrzędów, które traktowano jako dziwaczne i prymitywne, po dokładnym zbadaniu odkryły wiele elementów, które należy szanować⁷³¹. Zauważał także obrzędy sprzeczne z godnością człowieka i podkreślał, że wiele z nich już się nie praktykuje. Wyrażał także nadzieję, że pozostałe wkrótce znikną⁷³².

Wiele zwyczajów, obrzędów i rytuałów ma podłoże religijne. Ich celem jest uwrażliwienie człowieka na rzeczywistość duchową. Szczególnie takie wydarzenia jak narodziny, obrzezanie, inicjacja, małżeństwo i śmierć wiąże się z różnymi obrzędami i tzw. rytuałami przejścia. Popularne są także rytuały oczyszczające poszczególnych osób i wspólnot. Wiążą się one przede wszystkim z leczeniem chorób. Wszystkie te obrzędy mają charakter duchowy. Uważa się, że są one odprawiane w obecności Istoty Najwyższej i duchów przodków. Oprócz rytuałów dużą popularnością cieszą się błogosławieństwa wypowiedane pod adresem osób w szczególnych momentach ich życia⁷³³.

⁷²⁹ Por. Jan Paweł II, To, co dawne, minęło i narodził się nowy świat ewangelizacji (8 sierpnia 1985 - Lomé), OR 6(1985) n. 8, s. 12. Por. Jan Paweł II, Być w pełni chrześcijaninem i w pełni Afrykaninem. Spotkanie z intelektualistami Kamerunu (13 sierpnia 1985 –Jaunde), OR 6(1985) n. 9, s. 14-15. Por. także, Jan Paweł II, Kościół przynosi Chrystusa, a nie kulturę innej rasy. Przemówienie do biskupów Nigerii (15 lutego 1982 - Lagos), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja..., dz. cyt., s. 495. Por. EiAf, n. 48.

⁷³⁰ EiAf, n. 67.

⁷³¹ Por. Paweł VI, Africae terrarum, dz. cyt., n. 8.

⁷³² Por. tamże, n. 9.

⁷³³ Por. Dziura R., Tradycyjne religie Afryki, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 448-449.

Szeroko o kwestiach związanych z ewangelizacją prowadzoną w taki sposób, by zachować bogactwo narodu, papież mówił do biskupów z Brazylii, którzy przybyli „ad limina”. Wypowiedź ta jest omawiana w tym miejscu, bo dotyczy wartości, elementów, które są zakorzenione w afrykańskich tradycjach religijnych. Papież mówił wtedy: „Jak widzicie: jednym z problemów o który najsilniej pytacie dziś w swojej pasterskiej trosce, Biskupi Brazylii, jest ewangelizacja i poprawne kierowanie ogromnego bogactwa narodu brazylijskiego, który jest tak zakorzeniony, ale czasem mętny w sensie religijnym. Owe bogactwo ukazuje się przez serdeczne usposobienie i przez transcendentalną wizję życia i cechy różnych plemion, które stworzyły naród (...). Ale także znana jest wszystkim skłonność do zabobonów, którą zaobserwował już św. Paweł Apostoł u ateńczyków (...)”⁷³⁴. Przyczyny tego negatywnego stanu rzeczy widzi papież w synkretyzmie i w wpływie sekt. W dalszej części tego samego przemówienia czytamy: „Wraz z rozwojem działalności przemysłowej w Brazylii, a co za tym idzie migracji wewnętrznej ze wsi do miast, łatwiejszy stał się wpływ praktyk religijnych takich jak eksploracja folkloru z symbolami, obrzędami, świętami ludowymi, w których nowe kulty się zawierają i rozwijają. Rezultat jest dość znany: niektóre aspekty mityczne i demiurgiczne, wynikające z przekonań różnego pochodzenia i znaczeń, mieszają się niejasno z podstawowymi tajemnicami wiary chrześcijańskiej. Synkretyzm, jak dobrze wiecie, objawia się w dzisiejszych czasach na różnych płaszczyznach: od poważnych odchyień od pobożności ludowej do źle rozumianego ekumenizmu; od praktyk makumby, candomble, umbanda, aż do przystępowania do różnych sekt – jak spirytyzm i inne typy pentekostalizmu”⁷³⁵. Makumba, candomble i umbanda to religie zaszczerpione w Ameryce Łacińskiej przez niewolników przywiezionych z Afryki XVI-XIX w.. Candomble przez 400 lat była kultem praktykowanym w ukryciu przez niewolników afrykańskich. Pod wpływem chrześcijaństwa do swojej tradycji religijnej przyjęła licznych świętych. Oficjalnie dwa miliony wyznawców tj. 1,5 % ludności utożsamia się z tą grupą religijną, ale osób uczestniczących w obrzędach okazjonalnie może być nawet dziesięć albo dwadzieścia razy

⁷³⁴ Giovanni Paolo II, *Il sincretismo religioso ed il proliferare delle sette reclamano un rinnovato impegno di evangelizzazione. A vescovi del Brasile in visita »ad limina«* (31 maggio 1990 - Vatican), w: *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, t. XIII/ 1, Grieco G.(curato), Vaticana 1992, s. 1479.

⁷³⁵ Tamże, 1479-1480.

więcej, ponieważ wyznawanie candomble nie wyklucza praktykowania innych religii. W Brazylii ten ruch religijny przeżywa gwałtowny rozwój, zyskując wyznawców we wszystkich warstwach społecznych (wśród nich są także liczne osoby pochodzenia europejskiego), obecnie jest głównym konkurentem katolicyzmu. W Brazylii obrzędy te są utożsamiane z czarną magią⁷³⁶. Makumba natomiast jest czasami traktowana jako odłam candomble wyraźnie mówi się w niej o białej i czarnej magii, którą się leczy ale także sprowadza chorobę i śmierć⁷³⁷. Umbanda to dosłownie sztuka leczenia. Dużą rolę przywiązuje się do przywoływania duchów zmarłych, które uzdrawiają i przepowiadają przyszłość⁷³⁸.

Dalej papież mówił: „To pewne, drodzy bracia, że jesteśmy winni uznanie i szacunek dla prawowitych tradycji religijnych, jak np. prawdziwym tradycjom afrykańskim. Możemy w nich spotkać doskonałe walory, jakimi są szacunek do życia codziennego. Te i inne wartości mogą nawet budować pewien rodzaj »przygotowania ewangelicznego«, to wyrażenie Euzebiusza z Cezarei przyjęte zostało przez *Lumen Gentium* i przez *Ewangelię Nuntiandi*. Inną jednak rzeczą będzie przyjęcie ich i wprowadzenie w kontekst orędzia chrześcijańskiego. Nie moglibyśmy tego zrobić bez ostrożnego rozeznania. Potrzebne jest odpowiednie oczyszczenie wszystkich elementów, które były nieodpowiednie np. tajemnica jedności i transcendencji absolutnej Osoby Boga, albo powiązanej z tym ekonomii zbawienia, w której Chrystus jest jedyną ścieżką odkupienia człowieka; dobrze jest pamiętać także o kwestiach związanych z chrześcijańskim prawem moralnym”⁷³⁹. Papież mówił o Tajemnicy jedności, transcendencji absolutnej Boga, o dziele zbawczym Jezusa i o prawie moralnym to są zasadnicze kwestie naszej wiary, które są zanieczyszczane, zniekształcane wpływem innych tradycji religijnych. Głoszenie orędzia zbawienia, czyli ewangelizacja ma oczyszczać i rozrywać powiązania ze złem w innych tradycjach religijnych. Te wypowiedzi papieża dotyczą wyznawców religii tradycyjnych, ale także dotyczą chrześcijan, którzy przejęli wiele praktyk ze swoich pierwotnych wierzeń.

⁷³⁶ Por. Paleczny T., Religia w procesach asymilacji: wyzwania i bariery, w: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/paleczny.pdf>, n. 5, (pobrano 15.04.2012).

⁷³⁷ Por. tamże, n. 5.

⁷³⁸ Por. tamże, n. 5.

⁷³⁹ Giovanni Paolo II, *Il sincretismo religioso...*, dz. cyt., s. 1481.

Druga grupa wyznawców religii tradycyjnych to niektórzy mieszkańcy Ameryki Południowej. Dochodziło do spotkań podczas, których papież zwracał się do osób związanych z religiami tradycyjnymi. Były to także często wypowiedzi kierowane do chrześcijan podkreślające elementy tworzące obecnie kulturę poszczególnych narodów, a które mają swoje źródło w religiach tradycyjnych. Podczas trzeciej podróży apostoelskiej do Dominikany w 1992 r. papież Jan Paweł II otworzył obrady IV Konferencji Ogólnej Episkopatów Ameryki Łacińskiej. W swoim przemówieniu podkreślił wartości rdzennej jak również napływowej ludności tego kontynentu. Mówił do biskupów: „Szczególną uwagę musicie tu poświęcić kulturom indiańskim i afroamerykańskim, przejmując i uwypuklając to wszystko, co w nich jest naprawdę ludzkie i co czyni świat bardziej ludzkim. Ich koncepcja życia, uznająca świętość ludzkiej istoty, ich głęboki szacunek dla natury, pokora i prostota to wartości, które powinny pobudzić do wysiłku autentycznego ewangelizowania kultury, tak by sprzyjała ona postępowi i prowadziła zawsze do oddawania czci Bogu »w duchu i prawdzie« (J 4,23)”⁷⁴⁰.

Pierwsze spotkanie papieża z Indianami miało miejsce podczas pielgrzymki do Meksyku w 1979 r.. Potomkowie Majów, Azteków i Inków oraz innych plemion tubylczych tworzą dziś społeczności ponad 52 milionowe. W Gwatemali i Ekwadorze stanowią ponad połowę ludności a w Meksyku jest ich ponad 25 mln, co stanowi 29 % wszystkich mieszkańców. Na Jukatanie dwie trzecie ludności to potomkowie Majów. Historia tych plemion po kolonizacji była bolesna. W pierwszym okresie kolonizacji potomkowie Majów byli tępieni i wyzyskiwani później byli obywatelami drugiej kategorii⁷⁴¹. Już podczas powitania na lotnisku papież podkreślał szacunek dla historii, tradycji, religijności i wartości moralnych oraz duchowych⁷⁴².

⁷⁴⁰ Jan Paweł II, Nowa ewangelizacja, postęp człowieka, kultura chrześcijańska. Przemówienie na otwarcie obrad IV Konferencji Ogólnej Episkopatów Ameryki Łacińskiej (CELAM) (12 października 1992 –Santo Domingo), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka Północna i Południowa, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), t. XII, Kraków 2009, s.840. Por. EiAm, n. 16.

⁷⁴¹ Por. Kronika podróży – Jamajka, Meksyk, Stany Zjednoczone (9-16.08.1993), OR 14(1993) n. 11, s. 12-13.

⁷⁴² Por. Jan Paweł II, Przemówienie do arcybiskupa Oaxaca, Bartolomé Crrasco. Powitanie na lotnisku, (29 stycznia 1979 - Oaxaca), w: Nauczanie papieskie, t. II/1 -1979, dz. cyt., s. 96. Por. także, Jan Paweł II, Papież pragnie być waszym głosem. Przemówienie wygłoszone podczas spotkania z Indianami Cuilapan (29 stycznia 1979- Oaxaca), w: Nauczanie papieskie, t. II/1 -1979, dz. cyt., s. 97. Por. także,

Szczególne wydarzenie miało miejsce 31 stycznia 1985 r., papież spotkał się w Latacunga w Ekwadorze z rdzennymi mieszkańcami Ameryki. Na spotkanie z papieżem przybyli Indianie z różnych plemion przemierzając często znaczne odległości. Byli Indianie z gór, znad wielkich rzek, z wybrzeża i z Amazonii. Z lasów tropikalnych przybyli między innymi Indianie Shuaras, którzy wyróżniali się na spotkaniu. Mieli oni twarze pomalowane w czerwono czarne pasy a w rękach trzymali kilkumetrowe włócznie. Po przybyciu na lotnisko papież został przywitany przez burmistrza, który wręczył mu klucze do Latacunga. Biskup witając papieża zwrócił uwagę na niedole Indian, podkreślił także obecność licznych katechetów i misjonarzy pochodzenia indiańskiego oraz na obecność Luisa Felipe Atahualpa Duchicela XXVIII, potomka Atachualpy. Papież w swoim przemówieniu nawiązał do początków chrześcijaństwa na tych ziemiach, podkreślając odkrycie bogactwa jakie jest w Ewangelii przez przodków osób zgromadzonych na spotkaniu w Latacunga, mówił: „Odtąd duch wspólnoty i solidarności, właściwy waszym ludom, nabrał nowej głębi i mocy. Ten duch solidarnej wspólnoty ujawnia się nadal w wielu formach: w radości i entuzjazmie waszych *mingas* (prace na rzecz wspólnoty, podejmowane zgodnie z prastarym obyczajem), w waszych pięknych świętach, w szczodrości jaką przyjmujecie przybyszów z innych ziem, w miłości, z jaką towarzyszyacie swym sąsiadom w ich cierpieniach. Spełniacie w ten sposób to, czego Bóg żąda od nas w swoim Słowie, kiedy mówi: »Weselcie się z tymi, którzy się weselą i płaczcie z tymi, którzy płaczą« (Rz 12,15). Owa jedność ukazuje swe wielkie bogactwo w waszych rodzinach, złączonych pokrewieństwem lub więzami duchowymi, a także w waszych organizacjach, takich jak *communas*.⁷⁴³

Wiele wartości papież dostrzegał w kulturze Indian. Bardzo mocno podkreślał powiązanie ich z duchem Ewangelii. W powyższej wypowiedzi wskazywał między innymi na takie wartości jak: troska o wspólnotę, gościnność, solidarność. Stwierdzenia te szczególnie odnosiły się do Indian andyjskich (plemion Keczua). Człowiek andyjski nie interpretuje siebie jako podmiotu, który dominuje nad innymi ludźmi czy rzeczami, ale raczej jako kogoś, kto ma

Jan Paweł II, Powołani, aby z odwagą dawać świadectwo Chrystusowi. Msza św. dla Indian i mieszkańców archidiecezji Jukatan (11 sierpnia 1993- Mérida), OR 14 (1993) n. 11, s. 16.

⁷⁴³ Jan Paweł II, Wszyscy w jednym Duchu zostali ochrzczeni. Spotkanie z Indianami w Latacunga (31 stycznia 1985), w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, dz. cyt., s. 163.

do wypełnienia jakąś funkcję względem innych”⁷⁴⁴. W przemówieniu papieża też ten element został uwypuklony.

Dalej w tym samym przemówieniu papież mówił: „Już przed ewangelizacją obecne były w waszych ludach zarodki nauki Chrystusa: jesteście przekonani o łączności z waszymi zmarłymi. Wasze ludy utożsamiają zło ze śmiercią, dobro zaś z życiem; a Jezus jest Życiem. Wasze ludy mają głębokie poczucie sprawiedliwości: Jezus nazywa błogosławionymi tych, którzy łakną sprawiedliwości (por. Mt 5,6). Wasze ludy nadają wielką rangę słowu; a Jezus jest Słowem Ojca. Jesteście otwarci na wzajemne kontakty; rzekłbym nawet, że żyjecie, by się z sobą spotykać; Chrystus zaś jest Drogą do spotkania pomiędzy Bogiem i ludźmi, a także do spotykania się ludzi między sobą. Wszystko to są zarodki nauki Chrystusa, które ewangelizacja później oczyściła, pogłębiła i uzupełniła. Od początku też, nie zdając sobie z tego sprawy, odgadliście w waszych sercach wielkie pragnienie Boga, byśmy ludzie wszystkich ras i kultur, połączyli się w jedną wspólnotę miłości, w jedną rodzinę, której głową jest Jezus, której Ojcem jest Ojciec Jezusa Chrystusa, której Duchem jest Duch Święty, Duch Jezusa i Ojca. Tą rodziną jest Kościół, a Jego Matką jest Dziewica Maryja (...). Głębokie wartości waszych ludów nie dają się sprowadzić do aspektów folklorystycznych; są nadal żywą rzeczywistością, która na przestrzeni wieków przechowywaliście nie bez poważnych trudności. Owe tak pozytywne cechy, będące oznaką wewnętrznej mocy, przemawiają w sposób bardziej jeszcze przekonywujący niż ślady waszych kultur, odnalezione w takich miejscach, jak Ila Tolita, Valdivia, Manta, Pachusala, Chorrera, Angamarca i Ingapirca”⁷⁴⁵. Jest to przemówienie wyjątkowe. Nie ma podobnego, w którym jest tyle odniesień do Ewangelii i do osoby Jezusa Chrystusa. To wystąpienie papieża tak mocno uwypuklające cnoty i wartości mogło być wygłoszone z konkretnym zamiarem wpłynięcia, oddziaływania na społeczeństwo. Po pierwsze, było to dowartościowanie samych Indian, którzy coraz bardziej ulegają wykorzenieniu, tracą szacunek dla własnego dziedzictwa. Po drugie, zwrócenie większości społeczeństwa na to co wielkie

⁷⁴⁴ Szyszka T., Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami z Ekwadoru http://religie.wiara.pl/files/11/04/15/866576_Latacunga_artikul.pdf, s. 24. (pobrano 15.04.20011).

⁷⁴⁵ Jan Paweł II, Wszyscy w jednym Duchu zostali ochrzczeni. Spotkanie z Indianami w Latacunga (31 stycznia 1985 - Latacunga), w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2003, s. 164.

i wartościowe w ich kulturze. W zdecydowanej większości Indianie spotykają się z pogardą i stanowią margines życia społecznego. Mają utrudniony dostęp do szkolnictwa, nie mogą rozwijać się zawodowo, stanowią najniżej uposażoną grupę pracowniczą.

Papież zwraca uwagę w tej wypowiedzi na łączność ze zmarłymi. T. Szyszka mówiąc o Indianach z Ekwadoru zauważa: „Wiele uwagi poświęca się uroczystemu obchodzeniu święta zmarłych, które pozwala nawiązać kontakt ze światem nadprzyrodzonym, z duszami zmarłych, którzy nadal pozostają członkami rodziny i mają obowiązek troszczenia się o nią i wspieranie w chwilach krytycznych (...). Na podkreślenie zasługuje tutaj aspekt »dopełnienia« i »odwzajemnienia«, tj. wzajemnej pomocy i odpowiedzialności pomiędzy żywymi i zmarłymi”⁷⁴⁶.

W dalszej części tego samego przemówienia papież akcentował misję Kościoła. Podkreślał szacunek ale także mówił o podejmowanych wysiłkach w celu podniesienia życia moralnego i wykorzenienia obyczajów i praktyk niezgodnych z godnością człowieka ⁷⁴⁷.

Odjeżdżając przekazał 50 tys. dolarów na wybudowanie domu dla wieśniaków, którzy przybywając do Latacunga w celu załatwienia jakichkolwiek spraw często zmuszeni byli spać w parku albo na ulicy. Dzisiaj ten dom ciągle jest rozbudowywany⁷⁴⁸.

Inną pielgrzymką papieża, którą trzeba zauważyć w kontekście omawianego zagadnienia, była podróż do Meksyku 11 sierpnia 1993 r.. Jego wizyta rozpoczęła się od Izamal na Półwyspie Jukatańskim. Tam w swoim przemówieniu dużo uwagi poświęcił papież rdzennej ludności Ameryki Łacińskiej. Po wylądowaniu papież został powitany przez bp Felipe A. Franco odpowiedzialnego w Episkopacie za duszpasterstwo Indian, następnie przemówił przedstawiciel miejscowej ludności Primitivo Cuxin Caamala. Mówił on o trudnej sytuacji Indian. Apelował do papieża o pomoc. Potem Indianie Maja wykonali taniec stworzenia i ofiarowali papieżowi pierwszą książkę napisaną w ich języku.

⁷⁴⁶ Szyszka T., Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami..., dz. cyt., s. 24-25.

⁷⁴⁷ Por. Jan Paweł II, Wszyscy w jednym Duchu zostali ochrzczeni. Spotkanie z Indianami w Latacunga (31 stycznia 1985 - Latacunga), w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, dz. cyt., s. 166.

⁷⁴⁸ Por. Szyszka T., Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami..., dz. cyt., s. 44-46.

W swoim przemówieniu papież mówił: „Pragnąłem odbyć tę pielgrzymkę do jednego z najbardziej reprezentatywnych ośrodków wielkiej cywilizacji Majów w październiku ubiegłego roku, tak aby stała się ona ważnym momentem obchodów pięćsetnej rocznicy ewangelizacji Nowego Świata. Dziś spełnia się to moje gorące pragnienie (...). Moje dzisiejsze orędzie nie jest jednak przeznaczone wyłącznie dla was tutaj zgromadzonych, ale ma wyjść daleko poza geograficzne granice Jukatana, by dotrzeć do wszystkich wspólnot, plemion i ludów tubylczych Ameryki: od Alaski po Ziemię Ognistą. Patrząc na was oczyma wiary, widzę pokolenie mężczyzn i kobiet, które żyły tu przed wami w przeszłości, i pragnę raz jeszcze zapewnić was o miłości, jaką darzy was Kościół. Jesteście spadkobiercami ludów Tupi, Gwarani, Ajmarów, Majów, Keczów, Czibczów, Nahuja, Miskitów, Araukanów, Iamana, Gwajkuru, Inuit, Apaczów i wielu innych, twórców wspaniałych kultur, takich jak kultura Azteków, Majów czy Inków. Wasze pradawne wartości i wasza wizja życia, która uznaje sakralność człowieka i świata, doprowadziła was, dzięki Ewangelii, do przyjęcia Jezusa, który jest »drogą, prawdą, i życiem« (por. J 14,6)”⁷⁴⁹.

Często podczas spotkań z Indianami papież wymieniał z nazwy wszystkie większe plemiona i grupy etniczne. Podkreślał w ten sposób, że obecni na spotkaniu Indianie nie są bezkształtną masą ale tworzą zróżnicowane społeczeństwo. Każda z tych grup etnicznych jest dziedzicem różnych bogactw i wartości⁷⁵⁰.

Podczas podróży apostołskiej do Meksyku w 1999 r. papież, przemawiając na stadionie Azteków, nawiązał do bogatej tradycji religijnej i ludzkiej minionych pokoleń. Zachęcał do podtrzymania tego co żywe i co ułatwia przyjęcie chrześcijaństwa. Mówił między innymi: „Tysiąc lat temu, w 999 r. naszej ery zginął Quetzalcóatl – król i prorok Tolteków, który sprzeciwiał się rozwiązywaniu ludzkich konfliktów przemocą, czym ściągnął na siebie gniew czcicieli krwawego bóstwa, podających się za jego reprezentantów. Stając w obliczu śmierci trzymał w rękach krzyż, który dla niego i jego uczniów był symbolem zbieżności wszystkich pojęć wiodących do harmonii. Swojemu ludowi pozostawił wzniosłe pouczenie: »Dobro zawsze

⁷⁴⁹ Jan Paweł II, Przybywam w imię Jezusa Chrystusa. Przemówienie do przedstawicieli rdzennej ludności kontynentu amerykańskiego (11 sierpnia 1995 - Izamal), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka..., dz. cyt., s. 343-344.

⁷⁵⁰ Por. Szyszka T., Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami..., dz. cyt., s. 12.

przeważy nad złem«. »Człowiek jest centrum całego stworzenia«. »Oręż nigdy nie będzie sprzymierzeńcem słowa; o ono rozwiewa burzowe chmury, aby nas napełnić bożą światłością«. W tych i w innych pouczeniach Quetzalcóatla możemy dostrzec »jakby przygotowanie do Ewangelii«, którą przodkowie wielu z was przyjęli z radością pięćset lat później”⁷⁵¹.

Papież z szacunkiem wypowiedział się do Indian na temat niektórych obrzędów indiańskich i zasad moralnych. Będąc Ayacucho w Peru nawiązał do kultu słońca oddawanego w tym miejscu przez rdzennych mieszkańców Ameryki. Następnie podkreślał związek obecnych na spotkaniu Indian z Jezusem – prawdziwym słońcem i mówił o śladach, ziarnach słowa obecnych w wielowiekowych tradycjach: „Wasi przodkowie, kiedy splanali trybut ziemi (*Mama Pacha*), wyrażali w istocie wdzięczność wobec dobroci Boga i Jego dobroczynnej obecności, która udziela im pożywienia za pośrednictwem uprawianej przez nich ziemi. Także wtedy, kiedy streszczali przykazania moralne w potrójnej zasadzie: *ama sua*, *ama quella*, *ama llulla* (nie kradnij, nie bądź leniwy, nie kłam) – w której wyraża się szacunek dla bliźniego w jego godności i jego własności (*ama sua*); zobowiązanie do osobistego doskonalenia się i świadczenia na rzecz wspólnego dobra (*ama quella*); oraz zgodność słów i czynów ze skłonnościami własnego serca (*ama llulla*) – konkretyzowali jedynie nakazy prawa naturalnego”⁷⁵².

Daniny składane przez Indian *Mama Pacha* miały zapewniać urodzaje. Była ona żoną boga stwórcy, a według innego mitu, boga słońca do kultu, którego również w tej wypowiedzi nawiązywał papież. Podczas chrystianizacji Peru *Mama Pacha* była utożsamiana z Maryją.

Dochodziło także do spotkań papieża z Indianami podczas podróży w inne rejony Ameryki Południowej. Podczas podróży apostolskiej do Brazylii w 1980 r. papież spotkał się z Indianami Amazonii. Drugie spotkanie miało miejsce podczas pielgrzymki w 1991 r.. Papież spotkał się wtedy z grupą 200 przedstawicieli 36 plemion indiańskich. W Brazylii żyje około 200 plemion,

⁷⁵¹ Jan Paweł II, Nie dajcie się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężajcie. Przemówienie podczas spotkania na stadionie Azteków (25 stycznia 1999– Meksyk), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka..., dz. cyt., s. 363.

⁷⁵² Jan Paweł II, Solidarność, tożsamość, wiara. Spotkanie z Indiańską ludnością rolniczą (3 lutego 1985 Cuzco) w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, dz. cyt., s. 210.

mówiących 170 różnymi językami i narzeczami. Podczas wizyty, która miała miejsce 16 października 1991 r. wielu Indian przyszło na spotkanie w białych koszulkach, na których czarnymi literami były wypisane nazwiska zamordowanych Indian z datami ich śmierci⁷⁵³. Podczas jednego i drugiego spotkania papież nawiązywał do kwestii społecznych. Deklarował szacunek Kościoła dla Indian oraz to, że Kościół będzie stał u boku Indian⁷⁵⁴.

Oprócz tego co pozytywne i dobre papież widział to, co w rdzennych zwyczajach i tradycjach Indian jest negatywne i domaga się oczyszczenia. Podczas pobytu w Gwatemali w 1983 r. mówiąc o ewangelizacji i głoszeniu Jezusa Chrystusa zauważył: „W ten sposób, poprzez ewangelizację, Kościół odnawia życie i kulturę narodów, zwalcza błędy, oczyszcza i podnosi obyczaje ludów, użyźnia tradycję, umacnia je i naprawia w Chrystusie (por. *Gaudium et spes*, 58). W tym samym duchu wypowiedzieli się wasi biskupi wraz z Episkopatem Ameryki Łacińskiej: »Misją Kościoła jest dawanie świadectwa prawdziwemu Bogu i jednemu Panu. Dlatego nie można traktować jako nadużycie takiej ewangelizacji, która wzywa do odejścia od fałszywych koncepcji Boga, od postępowania przeciwnego naturze i zwyrodniałych manipulacji człowieka« (Puebla)⁷⁵⁵. O potrzebie oczyszczania niektórych przejawów religijności mówił bł. Jan Paweł II także do biskupów z Paragwaju, którzy przybyli z wizytą *ad limin*. Zachęcał ich do dynamizowania i pogłębiania religijności ludowej⁷⁵⁶.

Rzadko papież mówił zwracając się do konkretnej tradycji religijnej o tym co trudne, czy negatywne. Te elementy są poruszane tylko z tymi, którzy są

⁷⁵³ Por. Kronika podróży - Brazylia (12-21.10.1991), OR 12(1991) n. 11, s. 16.

⁷⁵⁴ Por. Jan Paweł II, Kościół otacza Indian szczególną opieką i troską. Przemówienie podczas spotkania z Indianami (16 października 1991- Cuiabá), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka..., dz. cyt., s. 467 - 469. Por. także, Jan Paweł II, Zachowujcie swoją tożsamość jako ludzie i naród. Przemówienie do Indian Amazonii (10 lipca 1980 - Manaus), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka..., dz. cyt., s. 440.

⁷⁵⁵ Jan Paweł II, Bóg ukarze tego, kto poniża drugiego człowieka. Spotkanie z ludnością tubylczą (7 marca 1983 - Quetzaltenango), w: Nauczanie papieskie, t. VI/1 -1983, dz. cyt., s. 298. Por. Jan Paweł II, Niechaj Kościół pozostanie wspańiałomyślnie u boku ludności tubylczej. Do biskupów Paragwaju przybyłych z wizytą „ad limina”(15 listopada 1984) w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, Poznań 2002, s. 607-608.

⁷⁵⁶ Por. Jan Paweł II, Niechaj Kościół pozostanie wspańiałomyślnie u boku ludności tubylczej. Do biskupów Paragwaju przybyłych z wizytą „ad limina”(15 listopada 1984) w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, dz. cyt., s. 607-608. Por. także, Jan Paweł II, Światło i moc oczyszczająca Ewangelii (14 maja 1988 - Trinidad), OR 9(1988) n. 6, s. 12.

szczególnie blisko chrześcijaństwa, albo z chrześcijanami, którzy są bardzo mocno zakorzenieni w pierwotnych wierzeniach swoich grup etnicznych.

Do spotkań z Indianami dochodziło także podczas podróży apostołskich po Ameryce Północnej. Podczas pielgrzymki w 1984 papież przybył do Kanady, a 10 września spotkał się z Eskimosami i Indianami. Na spotkanie przybyło około 7 tys Indian i Inuitów (Eskimosów). W swoim przemówieniu papież nawiązał do swojego pierwszego spotkania z Indianami z tego kontynentu w Rzymie podczas beatyfikacji Kateri Tekakwitha – pierwszej beatyfikowanej Indianki Ameryki Północnej. Bł. Kateri Tekakwitha urodziła się w 1656 r. w Osseoneon zmarła 17 kwietnia 1680 r.. Mając dwadzieścia lat została ochrzczona przez misjonarza. Musiała opuścić rodziną wioskę z powodu przyjętej wiary. Większość swojego życia spędziła w misji katolickiej ucząc katechizmu i opiekując się chorymi. Zasłynęła swoją pobożnością i pokorą.

W dalszej części swego przemówienia papież zwrócił uwagę na wartości, które są obecne w tamtych kulturach. Wartości te zostały wzbogacone duchem Ewangelii. „Drodzy Indianie i Indianki, drodzy Eskimosi, na przestrzeni wieków odkrywaliście stopniowo w waszych kulturach swoje własne sposoby przeżywania relacji z Bogiem i ze światem, chcąc pozostawać wierni Jezusowi i Ewangelii. Rozwijajcie nadal te wartości moralne i duchowe: przenikliwe poczucie obecności Boga, miłość rodzinną, szacunek dla ludzi starych, solidarność z własnym ludem, zdolność dzielenia się, gościnność, szacunek dla przyrody, docenianie milczenia i modlitwy, wiarę w Opatrzność. Przechowujcie troskliwie tę mądrość! Jeśli pozwolicie, by uległa zubożeniu, zubożycie tym samym otaczających was ludzi. Przeżywanie w nowy sposób tych duchowych wartości wymaga od was dojrzałości, rozwoju życia wewnętrznego, pogłębienia przesłania chrześcijańskiego, troski o godność osoby ludzkiej, dumy z tego, że jesteście Indianami i Eskimosami (...). Wasze spotkanie z Ewangelią wzbogaciło nie tylko was, ale także Kościół. Wiemy, że dokonało się to nie bez trudności, a czasem nawet nie bez niezręczności. Jednakże dziś wiecie z własnego doświadczenia, że Ewangelia nie niszczy tego, co w was najlepsze.

Przeciwnie, niejako użyźnia ona od wewnątrz właściwe waszym kulturom przymioty ducha i skarby (por. *Gaudium et spes*, 58)⁷⁵⁷.

Papież podjął także dialog z przedstawicielami religii tradycyjnych zamieszkującymi Australię i Oceanię. Pierwszą podróż do Oceanii papież odbył w 1984 r.. Podczas drugiej pielgrzymki w 1987r., będąc w Australii w Alice Spring 29 listopada, spotkał się z Aborygenami i mieszkańcami australijskich wysp znajdujących się w Cieśninie Torresa. Papież podkreślił w swoim przemówieniu liczne wartości obecne w tradycyjnej kulturze, mówił wtedy: „Kiedy stopniowo rodzina ludzka rozszerzała się na powierzchni ziemi, wasz lud osiedlił się w tym wielkim kraju, odległym i oddzielnym od wszystkich innych. Inne ludy nie wiedziały nawet, że ziemia ta istnieje; wiedziano tylko, że gdzieś na południowych oceanach jest »Wielka Południowa Kraina Ducha Świętego«. Ale wy żyliście na tej ziemi od tysięcy lat i stworzyliście kulturę, która istnieje do dziś. I przez cały ten czas Duch Boży był z wami. »Widzenia senne«, które wpływają na wasze życie tak bardzo, że niezależnie od tego co się zdarzy, zawsze pozostajecie ludem własnej kultury, stanowią swoisty sposób obcowania z tajemnicą Ducha Bożego w was i w stworzeniu. Musicie nadal starać się oto, by dojść do Boga i trwać w tej życiowej postawie”⁷⁵⁸. Bardzo mocno Jan Paweł II podkreśla działanie Ducha Świętego. W tzw. »widzeniach sennyh« dostrzega działanie Boże.

W tym samym przemówieniu papież podkreślał życie w symbiozie z przyrodą a poprzez nią odkrywanie Boga. Mówił także: „Cisza panująca w buszu nauczyła was spokoju ducha, który pozwolił wam nawiązać kontakt z innym światem, światem Ducha Bożego”⁷⁵⁹. Dla ludów pierwotnych natura jest podstawową płaszczyzną życia. W odniesieniu do niej kształtuje się także dusza ludzka, życie religijne.

W dalszej części podkreślił papież wartości związane z życiem tych społeczeństw: „Uwaga jaką otoczyliście więzy pokrewieństwa, świadczyła o waszym szacunku dla narodzin, życia i przyszłych pokoleń. Byliście świadomi,

⁷⁵⁷ Jan Paweł II, Otwarcie na dialog ze wszystkimi. Sanktuarium św. Anny de Beaupre. Spotkanie z Indianami i Eskimosami (10 września 1984 - Quebec) w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, dz. cyt., s. 189-190. Por. Jan Paweł II, Ewangelia głoszona przez świętych męczenników ubogacza kulturę plemion indiańskich. Do Indian kanadyjskich w sanktuarium Huronii (15 września 1984 - Huronia) w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, dz. cyt., s. 262-265.

⁷⁵⁸ Jan Paweł II, Nadszedł dla was czas nowej nadziei i odwagi. Spotkanie z Aborygenami (29 listopada 1987 – Alice Spring), OR 8(1987) n. 3, s. 28.

⁷⁵⁹ Tamże, s. 28.

że dzieci potrzebują czasu, by wzrastać w beztrosce, by się bawić, w pewności, że należą do swego plemienia. Żywiliście wielki szacunek dla ludzkiej potrzeby prawa jako przewodnika w uczciwym życiu wspólnoty. Stworzyliście więc system prawny – to prawda, bardzo surowy, ale ściśle dostosowany do warunków życia (...). Dorastaniu waszych dziewcząt i chłopców towarzyszyły rytmy posłuszeństwa, które wkraczającą w dojrzałe życie młodzież uczyły odpowiedzialności. Te osiągnięcia to wskaźniki ludzkich dążeń. I w dążeniach tych okazaliście godność otwartą na nowinę o mądrości Bożej, objawionej wszystkim ludziom: na wielką prawdę Ewangelii Jezusa Chrystusa. Niektóre wasze legendy »czasu snu« z przemożną siłą mówią o wielkich tajemnicach ludzkiego życia, jego słabościach, potrzebie pomocy, o jego bliskości z duchowymi siłami i o wartości ludzkiej osoby. Niekiedy przypominają niektóre z owych wielkich natchnionych nauk ludu, pośród którego urodził się Jezus. Jest coś zachwycającego w tym, że ludzie, przyjmując Ewangelię, znajdują w swej tradycji momenty wspólne z tradycją Jezusa i Jego ludu”⁷⁶⁰.

W sposobie życia tych ludów papież dostrzegał mądrość Boga, ale także, co jest szczególnie istotne, zasady, prawa objawione przez Boga Narodowi Wybranemu i prawa, zasady zawarte w Ewangelii, tzw. „czas snu”, o którym wspomniał papież, to najstarsze aborygeńskie przekazy ustne mogące liczyć nawet około kilkudziesięciu tys. lat. Ciekawą rzeczą jest to, że Aborygeni prowadząc taki prymitywny sposób życia potrafili wytworzyć abstrakcyjne pojęcia religijne.

Papież wspominał w tym tekście o rytach posłuszeństwa. To uroczysty obrzęd, poprzez który młody mężczyzna wchodził w dorosłość. Przed tym obrzędem były próby sprawdzenia wytrzymałości. Młody chłopak jakiś czas bez jedzenia i picia spędzał na pustyni. Sam musiał zdobyć sobie pożywienie. Druga próba to próba milczenia, albo samotności z dala od plemienia. Podczas obrzędu inicjacji wyjawiano prawa i zasady wspólnoty, do których młody człowiek był zobowiązany. Często obrzędy te były powiązane z okaleczeniami, również obrzędy inicjacyjne przechodziły dziewczęta. W okresie dojrzewania były oddzielane od wspólnoty. Starsze kobiety wprowadzały w życie kobiet, uczyły pieśni plemiennych, wyjaśniały obowiązki kobiety zamężnej.

⁷⁶⁰ Tamże, s. 28.

Po obmyciach rytualnych dziewczęta były malowane, strojone i w uroczystej procesji prowadzone do wioski. W ten sposób były przedstawiane wspólnocie jako osoby dorosłe⁷⁶¹.

Swoje przemówienie papież zakończył słowami: „Teraz ta Ewangelia wzywa was, Aborygenów, abyście stali się chrześcijanami w głębi duszy. Odpowiada ona waszym najgłębszym pragnieniom. Nie musicie być ludem rozdwojonym, tak jakby Aborygen miał wiarę i życie chrześcijańskie wypożyczać niczym kapelusz lub buty od kogoś, kto jest ich właścicielem. Jezus wzywa was do włączenia Jego słów i wartości do waszej kultury. Tak ukierunkowany rozwój uczyni was bardziej niż kiedykolwiek prawdziwymi Aborygenami. Stare sposoby życia mogą się odnowić dzięki Ewangelii i z niej zaczerpnąć siłę. Orędzie Jezusa Chrystusa może wznieść wasze życie na nowe wyżyny, wzmocnić wszystkie pozytywne wartości i przydać wiele innych, których źródłem jest tylko Ewangelia”⁷⁶².

Przed Rokiem Jubileuszowym z inicjatywy papieża zostały zwołane synody dotyczące Kościoła na poszczególnych kontynentach. Posynodalna adhortacja była zawsze podpisywana na kontynencie, którego dotyczyła. Wyjątkiem jest adhortacja *Ecclesia in Oceania*⁷⁶³. Ze względów zdrowotnych papież nie odbył podróży apostołskiej w związku z ogłoszeniem tego dokumentu. Został on przesłany pocztą elektroniczną⁷⁶⁴. Dokument ten dotyczy ludów Oceanii, między innymi mieszkańców Australii, Nowej Zelandii, Papui Nowej Gwinei i wysp Polinezji, Melanezji i Mikronezji. Tradycyjni mieszkańcy Australii w większości przyjęli chrześcijaństwo. Natomiast mieszkańcy wysp często trwają przy swoich religiach tradycyjnych. W dokumencie tym papież mówi między innymi o wartościach ludów Oceanii: „Jedną z najbardziej znaczących cech ludów Oceanii jest ich przemożne poczucie wspólnoty i solidarności w rodzinie i grupie plemiennej, wiosce lub sąsiedztwie. Znaczy to, że decyzje podejmowane są w porozumieniu osiąganym często przez długi i złożony proces dialogu (...). Głęboki szacunek dla tradycji i autorytetu stanowi

⁷⁶¹ Por. Eliade M., *Religie australijskie. Wprowadzenie*, Warszawa 2004, s. 145-147.

⁷⁶² Jan Paweł II, *Nadszedł dla was czas nowej nadziei i odwagi. Spotkanie z Aborygenami* (29 listopada 1987 – Alice Spring), OR 8(1987) n. 3, s. 28.

⁷⁶³ EiO.

⁷⁶⁴ Por. Artymiak A., *Dziedzictwo pierwszych ludów a współczesne problemy mieszkańców Oceanii w świetle posynodalnej adhortacji apostołskiej Jana Pawła II *Ecclesia in Oceania**, w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. 13 (2003) s. 239-240.

część tradycyjnych kultur Oceanii. Bierze się stąd poczucie solidarności współczesnego pokolenia z tymi, którzy byli przed nimi i wyjątkowy autorytet przyznawany rodzicom i tradycyjnym przywódcom⁷⁶⁵. W dokumencie tym papież wspomina także o zachętach Ojców Synodu skierowanych do Stolicy Apostolskiej, aby kontynuować obronę Deklaracji Praw Rdzennych Ludów Organizacji Narodów Zjednoczonych⁷⁶⁶.

Ludzie zakorzenieni w tradycyjnych religiach żyją także w Azji. Na tym kontynencie jest około 130 mln wyznawców religii tradycyjnych i plemiennych. Niemal połowa mieszkańców Laosu i Mongolii jest związana z tymi tradycjami religijnymi. Wyznawców tych religii można dostrzec w kilkunastu krajach Azji a większe skupiska są w Birmie, Nepalu, Korei Północnej i na Syberii.

22 lutego 1981 r. papież spotkał się w Baguio na Filipinach z ludnością tubylczą i z szacunkiem odniósł się do cennych tradycji, zapewniał także, że Ewangelia nie zagraża ich kulturze i prawdziwym tradycjom. Papież mówił także: „Wy, rdzenna ludność tego pięknego północnego regionu Luzon, jak również inne plemiona filipińskie, reprezentujecie różnorodne kultury, przekazane przez rodziców i dziadków, które trwają przez niezliczone pokolenia. Obyście zawsze z głębokim szacunkiem odnosili się do tych skarbów, które Opatrzność Bożą przyznała wam w spadku. Co więcej, aby te skarby, które są waszym dziedzictwem, były zawsze szanowane przez innych i oby ta ziemia, jej cenne tradycje rodzinne i struktury społeczne, były chronione, zachowywane i wzbogacane⁷⁶⁷. W podobny sposób wypowiadał się także papież 6 maja 1984 r. w Seulu⁷⁶⁸.

Warto pod koniec tej pracy przyrzeć się jeszcze stosunkowi Kościoła do sekt i nowych ruchów religijnych.

W 1991 r. odbył się Nadzwyczajny Konsystorz kardynałów. Wśród omawianych tematów pojawiły się także zagadnienia związane z sektami. F. Arinze w swoim przemówieniu "Sekty i nowe ruchy religijne jako problem

⁷⁶⁵ EiO, n. 7.

⁷⁶⁶ Por. tamże, n. 28.

⁷⁶⁷ Por. Jan Paweł II, Idźcie i głoscie ewangelię. Homilia na Mszy św. dla plemion tubylczych w Baguio (22 lutego 1981 - Baguio), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 - 1981, dz. cyt., s. 229.

⁷⁶⁸ Por. Jan Paweł II, Do przywódców religii (6 maja 1984 - Seul), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 48-49.

duszpasterski⁷⁶⁹ przedstawił propozycję otwartego spojrzenia na sekty i nowe ruchy religijne. Najpierw F. Arinze precyzuje określenia: „Słowo »sekta« zdaje się odnosić w sposób bardziej bezpośredni do małej grupy, która odłączyła się od większej społeczności religijnej, najczęściej chrześcijańskiej i której wierzenia oraz praktyki uważane są za odchylenia (...). W zachodniej Europie słowo to budzi skojarzenia negatywne, natomiast w Japonii nowe religie, wywodzące się z szintoizmu lub buddyzmu, są zwykle nazywane sektami, co jednak nie jest równoznaczne z ich ujemną oceną. Określenie »nowe ruchy religijne«, zastosowane do tego rodzaju społeczności, jest bardziej neutralne niż »sekty«. Nazywamy je »nowymi« nie tylko dlatego, że pojawiły się one w obecnej postaci po II wojnie światowej, ale także dlatego, że jawią się jako alternatywa wobec religii oficjalnych i instytucjonalnych oraz dominującej kultury⁷⁷⁰.

W dalszej części swojej wypowiedzi F. Arinze dokonał ogólnej charakterystyki nowych ruchów religijnych, następnie analizował przyczyny ich rozwoju. „Nowe ruchy religijne ujawniają istnienie potrzeb duchowych, których Kościół podobnie jak inne instytucje religijne, dotąd nie dostrzegł lub na które nie potrafił odpowiedzieć⁷⁷¹. Także wśród przyczyn powstawania sekt nie wyklucza on działania szatana.⁷⁷²

Zatrzymuje się także nad metodami stosowanymi przez nowe ruchy religijne: „Nie wszystkie metody zasługują na dezaprobatę (...). Niektóre nowe ruchy religijne posługują się metodami, które sprzeciwiają się duchowi Ewangelii, ponieważ nie okazują należnego szacunku ludzkiej wolności sumienia.⁷⁷³

Zauważa on, że kontakty szczególnie z sektami domagają się jeszcze głębokiego przemyślenia. Jednak pewne propozycje zostały sformułowane. F. Arinze uważa że: nie należy atakować nowych ruchów religijnych, nie powinno się przyjmować postawy negatywnej wobec ich członków, natomiast należy kierować się światłem wiary i miłości. Kościół widzi w tych osobach nie wrogów ale ludzi odkupionych przez Chrystusa, którym ma nieść

⁷⁶⁹ Arinze F., Sekty i nowe ruchy religijne jako problem duszpasterski, Nadzwyczajny Konsystorz kardynałów (4 - 07.04.1991), OR 12(1991) n. 7, s. 12-16.

⁷⁷⁰ Tamże, s. 12.

⁷⁷¹ Tamże, s. 13.

⁷⁷² Por. tamże, s. 14.

⁷⁷³ Tamże, s. 13.

miłość Chrystusa⁷⁷⁴. Wspomniany autor porusza następnie kwestię dialogu: „Niektórzy zapytują się, czy jest możliwy dialog z nowymi ruchami religijnymi. Niewątpliwie z samej natury i misji Kościoła wynika, że dialog z każdą ludzką istotą i z grupami religijnymi winien stanowić element stylu prowadzenia przez Kościół swego apostołatu. Trudność polega na tym, by prowadzić dialog z nowymi ruchami religijnymi z należytą rozwagą i rozeznaniem (...). Na pasterzach Kościoła spoczywa poważny obowiązek obrony wiernych katolików przed stowarzyszeniami głoszącymi poglądy błędne i niebezpieczne. Nie należy potępiać wszystkich nowych ruchów religijnych, ignorując różnice między nimi. Katolicy winni zawsze wykazywać gotowość do odkrywania i zgłębiania elementów i tendencji w swej istocie dobrych i szlachetnych oraz do poszukiwania możliwości współpracy. Pozostaje problem tych nowych ruchów religijnych, które przyjmują wobec Kościoła strategię wrogości (...). Nie odrzucając dialogu z tymi ugrupowaniami, Kościół winien poszukiwać godziwych środków”⁷⁷⁵.

Wśród nowych ruchów religijnych szczególną uwagę Kościół zwraca na New Age. Bł. Jan Paweł II dostrzegał zakorzenienie i powiązanie New Age ze starymi poglądami gnostycznymi, mówił: „Nie można się łądzić, że prowadzi on do odnowy religii. Jest to tylko nowa metoda uprawiania gnozy, to znaczy takiej postawy ducha, która w imię głębokiego poznania Boga ostatecznie odrzuca Jego Słowo, zastępując je tym, co jest wymysłem samego człowieka. Gnoza nigdy nie wycofała się z terenu chrześcijaństwa, zawsze z nim jakoś współistniała, także pod postacią pewnych kierunków filozoficznych. Nade wszystko jednak pod postacią pewnych ukrytych praktyk parareligijnych, które bardzo głęboko zrywają z tym co jest istotowo chrześcijańskie, nie mówiąc tego w sposób jasny”⁷⁷⁶. Na temat New Age papież wypowiadał się także do biskupów Stanów Zjednoczonych przybyłych z wizytą „Ad limina”⁷⁷⁷. W przemówieniu tym, papież zauważył pozytywne i konstruktywne elementy

⁷⁷⁴ Por. tamże, s. 14.

⁷⁷⁵ Tamże, s.14-15.

⁷⁷⁶ Jan Paweł II, Przekroczyć próg..., dz. cyt., s. 80-81.

⁷⁷⁷ John Paul II, Address of his Holiness John Paul II to the Bishops of the United States of America on their "ad limina" visit (28 May 1993 – Vatican), w: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1993/may/documents/hf_jp-ii_spe_19930528_iowa-ad-limina_en.html (pobrano 7.11.2011).

w nowych religijnych i leczniczych ruchach. Podkreślał między innymi poszukiwanie sensu życia, wrażliwość ekologiczną i pragnienie wyjścia poza zimną, racjonalistyczną religijność.

Mimo tych pozytywnych elementów wskazywał także liczne i istotne różnice. Są one widoczne na płaszczyźnie relacji do Boga. Zauważył, że w ruchach tych bardzo mocno korzysta się z elementów duchowości wschodniej i z różnych technik psychologicznych. Często promuje się w nich panteistyczne pojęcie Boga, relatywizuje się doktrynę religijną i w konsekwencji zaciera się pojęcie grzechu i potrzeby odkupienia⁷⁷⁸. Mimo jednak tak istotnych różnic, papież uważał, że pasterze Kościoła winni potrafić zauważyć w postawach ludzi związanych z tym ruchem autentyczne pragnienie żywej, intymnej relacji z Bogiem. W poszukiwaniu sensu życia widział poszukiwanie prawdy i dobra zakorzenionego w samym Bogu. Uważał nawet, że te pragnienia wzbudza w ludzkich sercach sam Bóg. Kościół w związku z tym, co się dzieje musi zadawać sobie pytanie o wiarygodność świadectwa chrześcijańskiego. Musi także zastanawiać się, czy w wystarczającym stopniu odpowiada na pragnienie ludzkiego serca poszukującego prawdy i dobra⁷⁷⁹.

W 2003 r. Papieska Rada do Spraw Kultury i Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego wydała dokument: „Jezus Chrystus Dawcą wody żywej - Chrześcijańska refleksja na temat New Age”⁷⁸⁰ zawierający refleksje o charakterze duszpasterskim nad tym ruchem religijnym. Autorzy dokumentu bardzo obszernie analizują podstawy doktrynalne i ukazują, w zestawieniu z chrześcijaństwem, głębokie różnice w rozumieniu Boga, człowieka i świata. Podkreślają oni, że trudno ten ruch pogodzić z chrześcijańską duchowością i doktryną⁷⁸¹.

W dalszej części tego dokumentu znajdujemy uwagi dotyczące relacji członków tych grup z chrześcijanami. Szczególnie uwrażliwiają autorzy tego dokumentu na próby zacierania różnic. Zauważają także, że niektóre lokalne grupy New Age chętnie używają w stosunku do siebie określeń o zabarwieniu

⁷⁷⁸ Por. tamże, n. 2.

⁷⁷⁹ Por. tamże, n. 3.

⁷⁸⁰ Papieska Rada Kultury, Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego, Jezus Chrystus Dawcą wody żywej - Chrześcijańska refleksja na temat New Age, Kraków 2003.

⁷⁸¹ Por. tamże, n. 2.

chrześcijańskim, np. „grupa modlitewna”, za którymi kryje się całkiem inna rzeczywistość⁷⁸².

Uważają oni także, że często używane przez chrześcijan określenie „New Age” służy demonizowaniu ludzi i praktyk. Powstałe ruchy religijne są dla Kościoła wyzwaniem. Autorzy stwierdzają, że Kościół ma głosić orędzie nie tylko w katedrach, ale także na targach świata⁷⁸³. Ma głosić Dobrą Nowinę o życiu i zmartwychwstaniu Jezusa, który oferuje wodę życia wszystkim, którzy otwierają się na Niego swoim sercem i umysłem⁷⁸⁴.

⁷⁸² Por. tamże, n. 3-4.

⁷⁸³ Por. tamże, n. 6.

⁷⁸⁴ Por. Poupard P. Intervention. Presentations of Holy See's Document on "New Age"_, w: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_20030203_press-conf-new-age_en.html (pobrano 15.10.2010).

Rozdział VII

Trudności na drodze dialogu

Kościół patrząc na ludzi żyjących na świecie dostrzega „ukryte w nich ziarna słowa”⁷⁸⁵. Bł. Jan Paweł II już w pierwszej swojej encyklice nawiązał do tego stwierdzenia zwracając uwagę na jego zakorzenienie w nauczaniu Kościoła: „Słusznie Ojcowie Kościoła widzieli w różnych religiach jakby refleksy jednej prawdy »semina Verbi«”⁷⁸⁶. Trzeba zwrócić uwagę, że te stwierdzenia, obrazy: „ziarna Słowa”, „refleksy jednej prawdy”, sugerują obecność u niechrześcijan nielicznych przypadków objawienia się Bożej Prawdy. Trzeba zgodzić się z A. Siemieniowskim który uważa, że dzisiaj często upraszczając wiele kwestii, podkreśla się podobieństwa i akcentuje się dobro obecne w innych tradycjach religijnych. Jednak refleksja teologiczna nie może ulegać tym uproszczeniom. Właściwie prowadzona refleksja prowadzi nie do zamazywania różnic, ale do dostrzegania ich. Nie można w refleksji teologicznej skupiać się na podobieństwach ale na prawdzie⁷⁸⁷. W rozdziale tym skupimy się na krytycznych wypowiedziach papieża na temat dialogu międzyreligijnego i innych tradycji religijnych.

Prowadzony dialog, omówiony w powyższych rozdziałach, dotyczy niechrześcijan. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie wszystkie tradycje religijne przyjęły zaproszenie papieża do dialogu. Dzisiaj prowadzony jest dialog np. z judaizmem czy islamem, ale nie jest to dialog z całym islamem, czy z całym judaizmem, ale z tymi frakcjami, czy z tymi osobami, które chcą podjąć dialog. Dla innych otwarta postawa Kościoła ciągle jest zaproszeniem do dialogu. Na drogach prowadzonego dialogu były i są okresy kiedy on przebiegał pomyślnie, ale także okresy kiedy stawał on przed licznymi trudnościami. Były także wydarzenia, które prowadziły do zamrożenia dialogu, a nawet stwarzały realną możliwość zerwania wszelkich kontaktów.

1) Trudności w dialogu na płaszczyźnie wieloreligijnej

⁷⁸⁵ DM, n. 11.

⁷⁸⁶ RH, n. 11.

⁷⁸⁷ Por. Siemieniowski A., *Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii*, Wrocław 2000, s. 124-126.

Różnice między religiami wyraźnie widział bł. Jan Paweł II. Papież z wieloma tradycjami religijnymi nawiązywał relacje i dlatego podkreślał to co cenne, wartościowe i prawdziwe. Natomiast to, co nas różni, co jest trudnością na drodze pogłębiania relacji akcentował w stosunku do tych, z którymi Kościół jest na bardziej zaawansowanym poziomie dialogu. Krytyczne informacje odnośnie różnych tradycji religijnych znajdujemy także w wypowiedziach papieża, których adresatami w pierwszym rzędzie są chrześcijanie. Poza tym, kwestie te wchodzą bardziej w zakres dialogu eksperckiego, zwanego także dialogiem wymiany teologicznej.

Ojcowie soborowi widzą elementy wartościowe w doktrynach innych religii, ale także dostrzegają możliwość powiązania ze złem. Mówiąc o działalności misyjnej Kościoła stwierdzają: „Cokolwiek zaś z prawdy i łaski znajdowało się już u narodów w postaci jak gdyby ukrytej obecności Boga, uwalnia od szkodliwych zniekształceń i przywraca swojemu Sprawcy, Chrystusowi, który niszczy władztwo szatana i powstrzymuje zło różnego rodzaju występków. Cokolwiek zatem dobrego znajduje się jako zasiew w sercu i umyśle ludzi albo we własnych obyczajach, obrzędach i kulturach narodów, nie tylko nie ginie, ale jest oczyszczone, podnoszone i obracane na chwałę Bożą, zawstydzenie szatana i szczęście człowieka”⁷⁸⁸. Konstytucja o liturgii świętej mówi także o zabobonach i błędach. Czytamy w tym dokumencie, że Kościół: „życzliwie ocenia to wszystko, co w obyczajach narodów nie wiąże się nierozzerwalnie z zabobonami i błędami, i jeżeli może, zachowuje to w nienaruszonej postaci, a niekiedy nawet przyjmuje do liturgii, jeśli odpowiada to zasadom prawdziwego i autentycznego ducha liturgicznego”⁷⁸⁹. Dekret o formacji kapłańskiej, w tym samym duchu zaleca, by alumni poznali co w innych religiach jest dobrego i prawdziwego dzięki Bożym planom i odkrywali co jest błędem⁷⁹⁰.

W wyniku studiowania nauczania Ojców soboru dostrzegamy w religiach niechrześcijańskich: dobro, elementy prawdy, ale także powiązania ze złem, przejawy władzy szatana, zabobony i błędy. Po tak skrajnych wypowiedziach

⁷⁸⁸ DM, n. 9.

⁷⁸⁹ KL, n. 37.

⁷⁹⁰ Por. DFK, n. 16.

Soboru Watykańskiego II dochodzimy do wniosku, że ocena elementów prawdy i dobra jakie odkrywamy w poszczególnych doktrynach i praktykach w różnych tradycjach religijnych musi być bardzo rozważna, roztropna i daleka od wszelkich uproszczeń.

Papież podkreśla bogactwo duchowe, ale też uświadamia, że roztropne rozeznawanie „braków, niedostatków i błędów”⁷⁹¹ jest konieczne do dialogu w prawdzie. W religiach tych odbija się słabość ducha ludzkiego, skłonność człowieka do zła, błęd.

Dominus Jesus naucza, że różne tradycje religijne i ich obrzędy mogą stanowić nawet przeszkodę na drodze do zbawienia i „jeśli jest prawdą, że wyznawcy religii niechrześcijańskich mogą otrzymać łaskę Bożą, jest także pewne, że »obiektywnie« znajdują się oni w sytuacji bardzo niekorzystnej w porównaniu z tymi, którzy posiadają w Kościele pełnię środków zbawczych”⁷⁹².

Swoją misję widzi Kościół między innymi w umacnianiu tego co dobre i w oczyszczeniu z tego co złe. Bł. Jan Paweł II w *Adhortacji o katechizacji w naszych czasach* mówił: „prawdziwa katecheza wzbogaca te kultury, bo im pomaga przezwyciężyć to, co w nich jest niedoskonałe lub nawet nieludzkie, a temu co w nich rzeczywiście dobre użycza pełni Chrystusowej (Por. J 1,16; Ef 1,10)”⁷⁹³.

Na drodze dialogu trudnością oprócz tego co jest błędem i tego co jest powiązane ze złem są liczne zagadnienia zajmujące istotne miejsce w religii chrześcijańskiej i w religiach niechrześcijańskich, które mają podobne zabarwienie, a w istocie swojej są czymś całkiem innym. Przykładem które pomaga zrozumieć istotne różnice są zagadnienia związane z mistyką.

Szkic rozumienia w chrześcijaństwie mistyki na przełomie wieków i w czasach współczesnych znajdujemy u A. Siemienińskiego⁷⁹⁴. Etymologicznie „mistyka” pochodzi od słowa „tajemnica” (mysterion). Określa ono tajemnicę Królestwa Bożego Chrystusa i Kościoła. Poznać, odkryć tę

⁷⁹¹ RM, n. 55.

⁷⁹² DJ, n. 22.

⁷⁹³ Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Catechesi tradendae”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego..., dz. cyt., n. 53.

⁷⁹⁴ Siemieniński A., Mistyka chrześcijańska, mistyka niechrześcijańska granice podobieństw, WPT 7(1999) n. 2, s. 93-105. Tenże, Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii, Wrocław 2000.

tajemnicę to poznać samego Boga. Dla chrześcijan jest ona zjednoczeniem z Bogiem i może zaistnieć jedynie dzięki łasce Bożej, której Bóg udziela w Kościele w przestrzeni wiary i sakramentów. Pierwszym, podstawowym źródłem tej łaski jest Słowo Boże. W mistyce chrześcijańskiej fundamentalną rolę odgrywają teksty Pisma Świętego: modlitwa „Ojcze nasz”, opisy biblijne Starego i Nowego Testamentu (Mojżesz na górze Synaj, Przemienienie Jezusa, Ostatnia Wieczerza). Mistyką nazywano także modlitwę, przez którą człowiek wchodził w przestrzeń miłości Boga. Tak zwana teologia mistyczna, to teologia miłości do Boga. Dopiero na drugim miejscu można mówić o szczególnych odczuciach duchowych takich np. jak ciepło czy światło.

Różnie doświadczenia mistyczne były też traktowane na Wschodzie i na Zachodzie. Na Wschodzie chętnie korzystano w teologii z doświadczeń mistyków, a całkiem inaczej na Zachodzie. W czasach nowożytnych zaczęto mistykę rozumieć inaczej. Przestała być relacją z Bogiem a stała się techniką. „Bez otwarcia się na konkret relacji z Bogiem wiara zmienia się w psychologiczną wiedzę, modlitwa – w możliwą do opanowania psychologiczną technikę, a «Bóg» staje się synonimem mocy tkwiącej w nieświadomych pokładach umysłu. Moc ta może się zaktywizować, jeśli tylko człowiek posiada klucz do jej uruchomienia”⁷⁹⁵. Niektórzy uważają stany mistyczne za radykalne przeciwieństwo względem tradycyjnego życia chrześcijańskiego. Pojawiają się także głosy, że mistyka jest wyjściem ponad racjonalność. Widzimy tutaj wyraźne zerwanie z chrześcijańskim fundamentem mistyki, czyli Pismem Świętym. W takim nurcie znajduje się mistyka niechrześcijańska. Dla chrześcijan mistyka to odkrywanie i życie Bożą wolą. Dla niechrześcijan mistyka staje się bardziej poszukiwaniem duchowych przeżyć i doświadczeń.

Omawiany autor uważa, że zbyt łatwo tworzy się paralele między mistyką chrześcijańską i niechrześcijańską. „Prawdą jest więc, że istnieje jakieś wspólne podłoże w różnych zjawiskach mistycznych, gdyż w przeciwnym razie nie można by zasadnie stosować wspólnego określenia »mistyka«. Podobnie zresztą musi istnieć wspólny element dla modlitwy chrześcijańskiej i modlitwy przedstawiciela dowolnej religii (nawet satanisty!). Pojęcie musi przecież

⁷⁹⁵ Siemieniowski A., *Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii*, Wrocław 2000, s. 14.

bazować na wspólnej treści (...). Oznacza to, że istnieje zarówno podłoże dla wspólnego pojęcia, jak i motywy rozróżnienia. Ludzie bywają «religijni», choć zasadniczo różnią się ich religie⁷⁹⁶. Wspomniany autor podkreśla, że religie stawiają sobie różne cele: „Okultyzm i satanizm (...) najskuteczniej otwierają człowieka na siły demoniczne zła. Negujący istnienie ludzkiego „ja” buddyzm najskuteczniej uwalnia człowieka od świadomości istnienia jego odrębnej osobowości. Hinduizm Wedanty najszybciej doprowadzi do oceanicznego doświadczenia stopienia się w jedno z bezosobowym Absolutem. Islam będzie najlepszą – w tym sensie – drogą do stawienia się wobec wyniosłego majestatu Stworzyciela oddzielonego od świata. Chrześcijaństwo zaś stanie się najlepszą drogą do poznania miłości Ojca przez Wcielonego Syna Bożego w mocy Ducha Świętego, a wszystko to w blasku natchnionego słowa Bożego i we wspólnocie wierzących – w Kościele”⁷⁹⁷.

Trochę inne spojrzenie proponuje O. H. de Lubac. Uważa on że Słowo, które stało się ciałem jest także Słowem, które oświeca wszystkich ludzi. Każdy człowiek jest istotą duchową, dlatego można mówić o „mistyce naturalnej”, w której odbija się także Boża łaska⁷⁹⁸. W tym kontekście można mówić o doświadczeniu Boga np. Jego Obecności, Świętości, Wszechmocy. Oczywiście nie możemy „mistyki naturalnej” traktować jako owocu łaski w takim samym stopniu jak w przypadku mistyki, która bazuje na objawieniu.

Inne spojrzenie na mistykę przedstawia H. Bürkle: „Im bardziej mistyczne sposoby pobożności w różnych religiach pozwalają się porównywać, tym mniej można z nich czerpać dla wspólnej ich bazy religijnej. Do każdego mistyka odnosi się fakt, iż jego, nie dające się ująć w słowa i obrazy, wewnętrzne doświadczenie wynika przecież z kontekstu konkretnej religii. Do niego też ono należy. Jemu jest przyporządkowane”⁷⁹⁹. Uważa on, że mistykę innych religii trzeba „rozumieć od środka”.

⁷⁹⁶ Tamże, s. 22. Por. Siemienieński A., Mistyka chrześcijańska, mistyka niechrześcijańska granice podobieństw, WPT 7(1999) n. 2, s. 104.

⁷⁹⁷ Siemienieński A., Teologia duchowości wobec różnorodności religii: wyzwanie u progu trzeciego tysiąclecia, w: <http://www.siemienieński.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 8.09.2011), n. 2.

⁷⁹⁸ Sekretariat dla Niechrześcijan, Sugestie do dialogu między religiami, w: Wiara katolicka w dialogu, Warszawa 1970, s. 179-180.

⁷⁹⁹ Bürkle H., Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii, Poznań 1998, s. 217.

Wiele trudnych zagadnień dotyczy możliwości zapożyczenia i używania przez chrześcijan form medytacji praktykowanych w innych tradycjach religijnych.

W *Vita consecrata* papież twierdził, że: „wartości odkryte w różnych cywilizacjach mogą bowiem rozbudzić w nich zdolność głębszego przeżywania kontemplacji i modlitwy”⁸⁰⁰. Ta wypowiedź papieża współgra z dekretem *Ad gentes*, w którym ojcowie soborowi zwracają się do instytutów zakonnych zachęcając: „niech usilnie rozważają, w jaki sposób tradycje ascetyczne i kontemplacyjne, których załączki wprowadzone zostały przez Boga do dawnych kultur niekiedy jeszcze przed przepowiadaniem Ewangelii, mogłyby być włączone w chrześcijańskie życia zakonne”⁸⁰¹. Aby odpowiednio zrozumieć wypowiedzi papieża koniecznie musimy jeszcze przytoczyć inną jego wypowiedź: „Również dialog w zakresie doświadczenia religijnego nabiera coraz poważniejszego znaczenia. Praktyka kontemplacji zaspokaja olbrzymie pragnienie życia wewnętrznego, typowe dla osób poszukujących wartości duchowych, oraz pomaga wszystkim wierzącym coraz głębiej wnikać w tajemnice Boga. Niektóre praktyki wywodzące się z wielkich religii wschodnich są dla współczesnego człowieka dość pociągające. Chrześcijanie powinni wobec nich zastosować rozeznanie duchowe, tak aby nigdy nie stracić z oczu koncepcji modlitwy ukazanej w Biblii na przestrzeni całych dziejów zbawienia (por. Kongregacja Nauki Wiary, List do biskupów Kościoła katolickiego *Orationis formas* o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej) (...). Odwoływanie się do mistyki nie może nigdy prowadzić do relatywizmu religijnego opartego na doświadczeniu, które jakoby umniejsza wartość objawienia Bożego w historii”⁸⁰².

Zgłębiając te słowa przeanalizowano w tym temacie wskazania Kongregacji ds. Nauki Wiary zawarte w *Liście do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej*⁸⁰³. Dokument ten pomoże odpowiednio zinterpretować słowa papieża unikając uproszczeń czy błędów.

⁸⁰⁰ VC, n. 79.

⁸⁰¹ DM, n. 18.

⁸⁰² Jan Paweł II, Dialog z wielkimi religiami świata. Audiencja generalna (19 maja 1999- Watykan), OR 20(1999), n. 9-10, s. 46-47

⁸⁰³ Kongregacja Nauki Wiary, List do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej, OR 10(1989) n.12, s. 3-5.

We wspomnianym dokumencie wyraźnie zaakcentowano, że istnieje ścisły związek między modlitwą a objawieniem. Modlitwy jakie są w Księdze Psalmów mówią o wielkich dziełach Boga i są wielkim dziękczynieniem i uwielbieniem za wszystko, co Bóg zrobił dla swojego Ludu. „Dlatego Kościół poleca lekturę słowa Bożego jako źródła modlitwy chrześcijańskiej i równocześnie zachęca do odkrywania głębokiego sensu Pisma Świętego poprzez modlitwę”⁸⁰⁴. Z tego wynika kolejna myśl, skoro modlitwa chrześcijanina jest związana z trynitarnym działaniem Boga, to także jej istotną część musi się wiązać z wypełnianiem się woli Boga. Ma ona być także osadzona we wspólnocie Kościoła, w duchu modlącego się Kościoła, pod jego przewodnictwem – rozumianym w szerszym sensie. „W istocie autentyczna modlitwa, jak twierdzą wielcy mistrzowie życia wewnętrznego, wzbudza w modlących się gorącą miłość, która przynagla ich do udziału w misji Kościoła i do służby braciom na większą chwałę Bożą”(n. 28). Po omówieniu istotnych elementów modlitwy chrześcijańskiej, dokument przechodzi do omówienia błędnych sposobów modlitwy. Wychodząc z historii zwraca szczególną uwagę na dwa błędy: pseudognozę i messalianizm. Pierwszy wychodząc od rozumienia materii, którą traktował jako nieczystą prowadził do pomijania na modlitwie tego, co cielesne i ziemskie. W przypisie (n. 8) znajdujemy komentarz tego ujęcia duchowości: „Według pseudognozy, materia jest czymś nieczystym, czymś, co niewoli duszę w pewnej niewiedzy, z której modlitwa ma ją uwolnić i podnieść do prawdziwej wyższej wiedzy, a w konsekwencji do czystości”. Pseudognoza chciała przekroczyć granice wiary w poznaniu i w konsekwencji prowadziła do oderwania od chrześcijaństwa. „Medytacja chrześcijańska prowadzi modlącego się do tego, by w zbawczych dziełach Boga dokonanych w Chrystusie, Słowie Wcielonym i w darze Jego Ducha pojąć objawiającą się w nich zawsze – poprzez wymiar ludzki, ziemski – głębie Boga. Natomiast w omawianych tu metodach medytacji, także wtedy, gdy punktem wyjścia są słowa i czyny Jezusa, pomija się – o ile – to możliwe wszystko co ziemskie, zmysłowe i mieszczące się w granicach pojęć, by wejść lub zanurzyć się w sferę boskości, która jako taka jest niezemska, nieuchwytna dla zmysłów, niepojęta”(n. 10).

⁸⁰⁴ Tamże, n. 6.

Messalianie natomiast utożsamiają psychiczne uspokojenie i dobre samopoczucie z łaską Ducha Świętego (n. 9).

Próby łączenia medytacji chrześcijańskiej z niechrześcijańską są bardzo różne. Omawiany dokument wymienia kilka: „Jedne stosują metody wschodnie jedynie jako psychologiczne przygotowanie do prawdziwie chrześcijańskiej kontemplacji, inne idą dalej, próbując przy pomocy różnych technik osiągnąć duchowe doświadczenie analogiczne do doświadczeń znanych z opisów niektórych mistyków katolickich; jeszcze inne nie wahają się umieszczać proponowanego przez buddyjską teorię absolutu, bez obrazu i pojęć na tym samym poziomie, co majestat Boga objawionego w Chrystusie (...). Te i podobne propozycje pogodzenia chrześcijańskiej medytacji z technikami wschodnimi, jeżeli nie mają prowadzić do zgubnego synkretyzmu, muszą być stale poddawane weryfikacji, w której dokładnie będzie się odróżniać samą metodę od treści”(n. 12). Dalej w dokumencie czytamy: „można przyjąć to, co jest w nich pożyteczne, pod warunkiem, że się nie straci z oczu chrześcijańskiego rozumienia modlitwy, jej logiki i wymagań” (n. 16). W tej weryfikacji szczególną rolę ma doświadczony w życiu modlitwy i w „sentire cum Ecclesia” mistrz, ojciec duchowny (n. 16).

Dokument następnie mówi o innych bogactwach, które są i mogą być przejmowane do medytacji chrześcijańskiej. Tą wartością jest ujęcie etapów na drodze do doskonałości. Jednak stwierdza, że te trzy etapy: droga oczyszczenia, oświecenia i zjednoczenia, domagają się uściśleń. Droga oczyszczenia to przede wszystkim płaszczyzna moralna, oczyszczenie z grzechów i błędów. Nie może być ono rozumiane jako uwolnienie umysłu od zmysłowych wyobrażeń i pojęć. To wchodzenie w siebie nie może też doprowadzić do zamknięcia się w sobie. Uważa nawet, że jest to szczególnie niebezpieczne. Dokument przytacza precyzyjną myśl św. Augustyna, który każe wejść w siebie, a następnie przekroczyć siebie, bo Bóg jest najważniejszy (n. 18-20).

Drugie pojęcie, które omawia Kongregacja, to oświecenie. „Żadne światło Boże nie odbiera aktualności prawdom wiary. Łaski i oświecenia jakich Bóg może udzielić, raczej pomagają w rozumieniu głębszego wymiaru tajemnic wyznawanych i sprawowanych przez Kościół w oczekiwaniu dnia, w którym

chrześcijanin będzie mógł kontemplować Boga, jakim jest w chwale (por. 1J 3,2)” (n. 21).

Zjednoczenie, jako trzeci element drogi duchowej, dokonuje się przede wszystkim przez sakramenty. Dopiero na drugim miejscu mówi Kongregacja o tym zjednoczeniu, które jest nazywane mistycznym (n. 22). „Prawdziwa mistyka chrześcijańska nie ma nic wspólnego z techniką: zawsze jest darem Bożym, którego ten, kto go otrzymuje, czuje się niegodny” (n. 23).

Omawiając metody psychofizyczne i cielesne, w wyżej przytoczonym dokumencie, czytamy: „Doświadczenie uczy, że pozycja ciała i postawa ciała nie pozostaje bez wpływu na skupienie i stan ducha”(n. 26). Uważa jednak, że należy zachować zdrowy umiar. Przywołując bogactwo chrześcijańskiego Wschodu mówi o „modlitwie Jezusa”, która wykorzystywała podstawowe procesy w organizmie człowieka np. oddychanie, bicie serca. Taka modlitwa może być na pewnym etapie pomocna. Dana forma, metoda może też stać się przeszkodą na drodze do Boga. Jest tak wtedy, gdy człowiek nadmierną uwagę przywiązuje do różnych metod i technik. „Niektóre ćwiczenia fizyczne automatycznie wywołują wrażenia spokoju i odprężenia, uczucia błogości, a nawet światła i ciepła, przypominające radości duchowe. Branie ich za autentyczne pociechy Ducha Świętego oznaczałoby całkowicie błędne pojmowanie drogi duchowej (...). Nie znaczy to, że autentyczne praktyki medytacji, wywodzące się z chrześcijańskiego Wschodu i z wielkich religii niechrześcijańskich (...) nie mogą być odpowiednią pomocą dla modlącego się, by stanął w obecności Bożej wewnątrznie odprężony nawet pośród trosk zewnętrznych”(n. 28).Wśród zagrożeń praktykowania tych form medytacji wymienia także skoncentrowanie na sobie i zobojętnienie na świat (n. 19). To skoncentrowanie na sobie może zamykać na Boga. Tradycja chrześcijańska nie opierała się w sensie ścisłym na jakichkolwiek technikach, ale podkreślała rolę i potrzebę łaski Bożej na drodze duchowego wzrostu (n. 23). Dobro jakie można odkryć w medytacjach zaczerpniętych z tradycji niechrześcijańskich, Kongregacja Doktryny Wiary sprowadza do płaszczyzny psychofizycznej.

W dalszej części omawianego dokumentu, wychodząc od doświadczenia „ciemnej nocy”, „duchowej pustki”, Kongregacja ta stwierdza: „Miłości Boga, będącej jedynym przedmiotem chrześcijańskiej kontemplacji, nie można osiągnąć za pomocą jakiegokolwiek metody czy techniki: raczej musimy zawsze

mieć wzrok utkwiony w Jezusa Chrystusa (...). Musimy więc pozostawić Bogu decyzję co do sposobu, w jaki chce uczynić nas uczestnikami swojej miłości” (n. 31).

Sprecyzowania domagają się także zagadnienia związane z możliwością zbawienia i odkrycia prawdy w innych religiach i działaniem Boga wśród niechrześcijan.

Najważniejszym zadaniem Kościoła jest głoszenie Jezusa Chrystusa, aby ludzie mogli otworzyć się na Jego dzieło zbawcze. Liczne dokumenty podkreślają, że łaska zbawcza dociera do niechrześcijan, ale podkreślają także, że Kościół jest normalną drogą do zbawienia.

Kościół głosi, że osoby z innych tradycji religijnych są włączeni w dzieło odkupieńcze Jezusa. *Dialog i głoszenie* naucza o niechrześcijanach, że: „Tajemnica zbawienia dosięga ich, na drogach znanych jedynie Bogu, dzięki niewidzialnemu działaniu Ducha Chrystusowego. Konkretnie, wyznawcy innych religii poprzez szczere praktykowanie tego, co jest dobre w ich tradycjach religijnych, poprzez podążaniu za wskazaniem sumienia, odpowiadają pozytywnie na wezwanie Boga i otrzymują zbawienie w Jezusie Chrystusie, nawet jeśli nie znają Go, ani nie wyznają w Nim Zbawiciela”⁸⁰⁵. Bardzo podobnie w *Dominus Jesus* czytamy, że zbawcza łaska Boża w tajemniczy sposób dociera do niechrześcijan w sposób znany tylko Bogu⁸⁰⁶.

W *Redemptoris missio* papież nauczał, że Jezus Chrystus jest jedynym zbawicielem człowieka i komentował słowa Jezusa: „Nikt nie przychodzi do Ojca jak tylko przeze Mnie” (J 14,6). To, że wyznawcy innych religii mogą otrzymać łaskę zbawienia przez praktykowanie tego, co dobre nie pomniejsza roli Kościoła, który jest zwyczajną drogą do zbawienia i posiada pełnię środków zbawczych⁸⁰⁷. Przypominał, że Kościół jest drogą do zbawienia, w nim Bóg zbawia i z Jego woli jest powszechnym sakramentem zbawienia⁸⁰⁸. Papież do biskupów Azji kierował następujące słowa: „Zaprzeczeniem ewangelii i najgłębszej natury Kościoła jest głoszone przez niektórych twierdzenie, że Kościół to tylko jedna z wielu dróg do zbawienia, a jego misją wobec

⁸⁰⁵ DG, n. 29.

⁸⁰⁶ Por. DJ, n. 21.

⁸⁰⁷ Por. RM, n. 75.

⁸⁰⁸ Por. tamże, n. 4 – 9.

wyznawców innych religii może być wyłącznie dopomaganie im w tym, aby byli lepszymi wyznawcami swych religii”⁸⁰⁹.

Zaznacza także, że zadaniem Kościoła jest troska o wzrost Królestwa Bożego, które w zaczątkowej formie jest poza widzialnymi granicami Kościoła⁸¹⁰. To zadanie spełnia On także dzisiaj: „Bóg powołuje do siebie w Chrystusie wszystkie narody, pragnąc im przekazać pełnię swego Objawienia i swej miłości; czyni wszystko, aby na różne sposoby być obecnym nie tylko dla poszczególnych jednostek, ale także dla narodów poprzez ich bogactwa duchowe, których głównym i zasadniczym wyrazem są religie, chociaż mają one braki, niedostatki i błędy”⁸¹¹. Można z tego wnioskować, że elementy prawdy i dobra, które są w innych tradycjach religijnych przygotowują do wiary w Ewangelię i są znakiem działania Ducha Świętego w świecie. Celem wszystkich religii i ich wypełnieniem jest tylko Jezus Chrystus⁸¹². Nawiązywał tutaj papież do „teorii wypełnienia”. Czołowym przedstawicielem tej myśli jest J. Daniélou. Uważa on, że Bóg stopniowo objawiał się wszystkim ludziom, a to objawianie się było i jest przygotowaniem do przyjęcia Ewangelii: „Możemy okazywać innym religiom szczere uznanie, a zarazem dawać wobec nich żarliwe świadectwo Chrystusowi, w którego wierzymy”⁸¹³.

Nie znający Chrystusa mają prawo do poznania Dobrej Nowiny, Zbawiciela, bo w nim wszystkie narody mogą znaleźć to, czego szukają jakby po omacku. Chrześcijaństwo i judaizm jest religią objawioną, natomiast religie niechrześcijańskie są wyrazem poszukiwania człowieka. I tu dostrzegamy zasadniczą różnicę. Aczkolwiek w nauczaniu Ojców Kościoła, papież, dostrzega takie wypowiedzi, które do religii niechrześcijańskich odnoszą pojęcie objawienia niższego stopnia⁸¹⁴. To całe bogactwo duchowe jakie jest w religiach niechrześcijańskich, za Pawłem VI, nazywa przygotowaniem do Ewangelii⁸¹⁵.

⁸⁰⁹ Jan Paweł II, List do biskupów Azji (23 czerwca 1990 - Watykan), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Listy apostolskie, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 346.

⁸¹⁰ Por. Jan Paweł II, Wiara chrześcijańska a religie niechrześcijańskie. Audyencja generalna (5 czerwca 1985-Watykan), OR 6(1985)n. 6-7, s. 9.

⁸¹¹ RM, n. 55.

⁸¹² Por. TMA, n. 6.

⁸¹³ Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986 - Watykan), OR 7 (1986) n.10, s. 6.

⁸¹⁴ Por. Jan Paweł II, Wiara chrześcijańska a religie niechrześcijańskie. Audyencja generalna (5 czerwca 1985 - Watykan), OR 6(1985) n. 6-7, s. 9.

⁸¹⁵ Tamże, s. 9.

W teologii pojawiają się głosy o dwóch działaniach Chrystusa; jako wcielonego Słowa i działanie Słowa w swoim Bóstwie poza tajemnicą wcielenia. Kongregacja Nauki Wiary naucza, że takie ujęcie jest błędne. Nie można także traktować innych religii jako komplementarnych względem Kościoła dróg do zbawienia: „Sprzeciwia się wierze Kościoła teza o ograniczonym, niekompletnym i niedoskonałym charakterze objawienia Jezusa Chrystusa, które rzekomo znajduje uzupełnienie w objawieniu zawartym w innych religiach”⁸¹⁶. Podobnie Kongregacja Nauki Wiary naucza w innym dokumencie: „Jest zatem sprzeczne z wiarą katolicką twierdzenie, jakoby działanie zbawcze Ducha Świętego mogło się dokonywać także poza jedną powszechną ekonomią zbawczą wcielonego Słowa (...). Duch Święty dokonuje zbawienia niechrześcijan także dzięki owym elementom prawdy i dobra obecnym w różnych religiach; nie ma jednak żadnych podstaw w teologii katolickiej pogląd, jakoby te religie, rozpatrywane jako takie, były drogami do zbawienia”⁸¹⁷. Mimo konkretnych wartości różnych tradycji religijnych nie można ich rozumieć jako równoległe, czy uzupełniające względem dzieła zbawczego Jezusa Chrystusa⁸¹⁸.

Bł. Jan Pawła II poza widzialnymi granicami Kościoła oprócz tych elementów dobra i prawdy dostrzegał także działanie Ducha Świętego. Papież w *Redemptor hominis* stawiał pytanie: „A czy niejednokrotnie zdecydowane przekonania w wierze wyznawców religii niechrześcijańskich – będące również owocem Ducha Prawdy przekraczającego w swym działaniu widzialny obręb Mistycznego Ciała Chrystusa – nie mogło by wprawić w zakłopotanie chrześcijan, tak nieraz zbyt skłonnych do powątpiewania w prawdy objawione przez Boga (...)?”⁸¹⁹.

To działanie Ducha było w świecie przed Chrystusem i na przyjściu Chrystusa się nie skończyło⁸²⁰. Duch Prawdy działa poza widzialnymi granicami Kościoła, bo Duch „wieje kędy chce” (J 3,8). „Nie ma więc żadnego zakątka

⁸¹⁶ DJ, n. 6.

⁸¹⁷ Kongregacja Nauki Wiary, Nota na temat książki Jacques'a Dupuis „Ku Chrześcijańskiej teologii pluralizmu religijnego” (Ed. Queriniana, Brescia 1997), OR 21 (2001) n. 5, s. 45.

⁸¹⁸ Por. RM, n. 5.

⁸¹⁹ Tamże, n. 6.

⁸²⁰ DeV, n. 53. Por. Jan Paweł II, Duch działa poza widzialnymi granicami Kościoła. Audiencja generalna (12 sierpnia 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 39-40. Por. także Dupuis J., *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, Kraków 2003, s. 110 – 116.

w świecie stworzonym i nie ma ani jednej chwili w dziejach, w których by Duch nie działał”⁸²¹. To działanie, rozwija swoją myśl podczas tej samej katechezy, jest widoczne w tajemnicy życia i tam gdzie jest prawda, dobro, piękno, mądrość, ofiarność i otwartość na Boga. Cytując św. Pawła (Rz 8,26) , papież mówił o Duchu, który modli się w nas i jest obecny w każdej autentycznej modlitwie. Przestrzenią działania Ducha Świętego nie jest tylko serce człowieka albo grupa ludzi, ale całe narody i religie. „Obecność i działanie Ducha nie dotyczy tylko jednostek, ale społeczeństwa i historii, narodów, kultur, religii”⁸²².

Tego działania Ducha Świętego nie należy jednak rozumieć jako działania zbawczego obok Chrystusa. W *Redemptoris missio* papież podkreślał: „Jest to ten sam Duch, który działał we wcieleniu, w życiu, śmierci i zmartwychwstaniu Jezusa i działa w Kościele. Nie jest zatem alternatywny względem Chrystusa ani też nie wypełnia swego rodzaju próżni, jaka według pewnych hipotez miałaby istnieć pomiędzy Chrystusem a Logosem. Gdy Duch Święty działa w sercach ludzi i w dziejach narodów, w kulturach i w religiach, podejmuje On zadanie przygotowania do Ewangelii”⁸²³.

Relacje z innymi religiami są zasadniczo budowane na trzech modelach. Jeden z nich to „ekskluzywizm”, który głosi, że zbawienie jest dostępne tylko w ramach jednej religii. Wszystkie inne są drogą ku potępieniu. Nie są one w stanie odkryć prawdy. W tym nurcie pojawiają się skrajne interpretacje dogmatycznej formuły „extra ecclesiam nulla salus”. Inna próba nakreślenia relacji to „pluralizm” religijny. W tym ujęciu wszystkie religie są sobie równe. Są równoprawnymi drogami do Boga, wyzwolenia człowieka. Takie spojrzenie neguje wyjątkowość odkupienia dokonanego przez Jezusa. Dzisiaj wydaje się, że ten model w liberalnych kręgach kultury europejskiej cieszy się największym zainteresowaniem. Pluralizm stał się przedmiotem badań teologów. Prace i formułowane propozycje J. Dupuis⁸²⁴, odbiły się szerokim echem wśród

⁸²¹ Jan Paweł II, Duch działa poza widzialnymi granicami Kościoła. Audiencja generalna (12 sierpnia 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n.1, s. 39. Por. Sakowicz E., Duch Święty tajemniczo obecny w religiach i kulturach niechrześcijańskich, CT 66(1996) f.4, s. 184-189.

⁸²² RM, n. 28. Por. Jan Paweł II, Do narodów Azji, dz. cyt., s. 609.

⁸²³ RM, n 29.

⁸²⁴ Dupuis J., Chryścijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu, Kraków 2003. Dupuis J., Ku Chryścijańskiej teologii pluralizmu religijnego, Brescia 1997.

teologów, a nawet stały się tematem Noty Kongregacji Nauki Wiary⁸²⁵. Trzeci model to „inkluzywizm”. Przyznaje on możliwość zbawienia i odkrycia prawdy praktykując inne tradycje religijne, ale tylko za pośrednictwem Jezusa. Ten pogląd jest obecny w nauczaniu Kościoła od pierwszych wieków, aż do czasów współczesnych. W tym sensie chrześcijaństwo jest wypełnieniem wszystkich religii, a one są przygotowaniem do wiary w Jezusa Chrystusa. Powyższa koncepcja zawiera w sobie dwa podstawowe twierdzenia wypływające z Pisma św.: Bóg chce, by wszyscy ludzie byli zbawieni i Jezus Chrystus jest jedynym Pośrednikiem między Bogiem a ludźmi, tylko w nim jest nasze zbawienie („I nie dano ludziom pod niebem żadnego innego imienia, w którym moglibyśmy być zbawieni” Dz 4, 12)⁸²⁶.

Mówiąc o trudnościach warto jeszcze ogólnie odnieść się do błędnych komentarzy na temat Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu. W swoich wypowiedziach Jan Paweł II wyjaśniał, że Dzień Modlitwy o Pokój „nie jest (...) ustępstwem na rzecz relatywizmu religijnego, bo przecież każda ludzka istota winna kierować się szczerością i głosem własnego sumienia w poszukiwaniu prawdy i w zgodnym z nią postępowaniu”⁸²⁷. W innym miejscu odniósł się do innych mylnych interpretacji i podkreślał: „Spotkanie w Asyżu nie będzie oczywiście znakiem synkretyzmu religijnego, ale szczerą postawą modlitwy do Boga w duchu wzajemnego szacunku (...). Nie można bowiem «modlić się razem», czyli odmawiać wspólną modlitwę, ale można być obecnym, gdy inni się modlą i okazywać w ten sposób szacunek ich modlitwie i postawie wobec bóstwa, dając równocześnie pokorne i szczerze świadectwo naszej wiary w Chrystusa,

⁸²⁵ Kongregacja Nauki Wiary, Nota na temat książki..., dz. cyt., s. 44-46. Por. Budzik S., Pluralistyczna teologia religii, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów – Kraków (14-15 kwietnia 1999), Tarnów 2000, s.163-178.

⁸²⁶ Por. Budzik S., Pluralistyczna teologia religii, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów – Kraków (14-15 kwietnia 1999), Tarnów 2000, s. 171 - 176.

⁸²⁷ Jan Paweł II, Powitalne przemówienie Ojca Świętego. Bazylika Matki Boskiej Anielskiej. Światowy dzień Modlitw o Pokój (27 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 1. Por. Kijas Z.J., Historyczna i religijna doniosłość spotkania w Asyżu w roku 1986 dla dialogu międzyreligijnego, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów – Kraków (14-15 kwietnia 1999 r.), Tarnów 2000, s. 180-197.

Pana wszechświata”⁸²⁸. W tym samym przemówieniu akcentował: „Szanujemy tę modlitwę, nawet jeśli nie zamierzamy przyswajać sobie tekstów wyrażających inne wizje wiary”⁸²⁹. Wzajemny szacunek dla innych tradycji religijnych i troska o własne autentyczne dziedzictwo religijne było fundamentem, na którym zaistniała tamta modlitwa.

2) Trudności w dialogu na płaszczyźnie międzyreligijnej

W pracy tej skupiono się na dialogu z innymi tradycjami religijnymi. W sensie ścisłym analizowano wypowiedzi papieża do ludzi związanych z daną tradycją religijną i wypowiedzi papieża, których adresatami w pierwszym rzędzie są chrześcijanie na temat innej tradycji religijnej. Poniżej skupiono się na wypowiedziach krytycznych dotyczących niektórych zagadnień u niechrześcijan i dokonano analizy przebiegu dialogu z niektórymi środowiskami, które przyjęły zaproszenie Kościoła do dialogu. W paragrafie tym przyjrano się tym grupom, z którymi Kościół prowadzi dialog jak również określono ich miejsce w danej tradycji religijnej. Na kształt dialogu wpływały różne wydarzenia, relacje między wyznawcami jednej i drugiej tradycji religijnej. Dialog czasami był przerywany, dlatego skupiono się na tych wydarzeniach, które bezpośrednio oddziaływały na dialog. Poglębiamy kontakty stajemy przed pytaniami dotyczącymi przyszłości dialogu. Trudności przed jakimi stają wspólnoty religijne spróbowano także zawrzeć w tym paragrafie.

a) Trudności w dialogu z judaizmem

Dialog z judaizmem nie jest łatwy. „Już samo zróżnicowanie i brak scentralizowania, które panują w judaizmie, nie ułatwiają prowadzenia dialogu, gdyż w gruncie rzeczy musi to być nie tylko dialog z judaizmem, co z judaizmami. Dużo bardziej owocny, choć nie zawsze prosty, wydaje się »dialog małych mostów« - praktyczny dialog spotkania prowadzony między

⁸²⁸ Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986 - Watykan), OR 7 (1986) n. 10, s. 6. Por. Kluj W., Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II, CT 68(1998) n. 2, s. 88-92. Por. także Bürkle H., Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii, Poznań 1998, s. 211-212.

⁸²⁹ Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986 - Watykan), OR 7 (1986) n. 10, s. 6.

poszczególnymi reprezentantami społeczności chrześcijańskiej i żydowskiej. Dialog (...) nie pozostaje wolny od wyzwań natury teologicznej i historycznej. Każde spotkanie, które dąży do zbliżenia, pociąga za sobą konieczność zmierzenia się z przeszłością i teraźniejszością drugiej strony spotkania. Nie można bowiem człowieka wyrwać z jego społecznego i religijnego kontekstu. Dlatego też dialog prowadzony na zewnątrz musi zostać pogłębiony dialogiem do wewnątrz – czyli dialogiem wewnątrz własnej wspólnoty wyznaniowej”.⁸³⁰

Rabin B. Serwin widzi jeszcze inne trudności na drodze dialogu: „Po katolickiej stronie dialogu mamy Kościół hierarchiczny, osadzony w teologii i podczas rozmów reprezentowany zazwyczaj przez teologów będących zarazem duchownymi (...). Po stronie żydowskiej natomiast widzimy całe mnóstwo wolontarystycznych agencji żydowskich, na ogół świeckich, reprezentowanych przez kadrę kierowniczą i świeckich przywódców bez wykształcenia teologicznego, a nierzadko o nastawieniu antyreligijnym (...). Katolicy opierają dialog na teologii, Żydzi zaś kierują się przede wszystkim tym, co służy dobru wspólnoty żydowskiej”.⁸³¹ Słusznie zauważa ten sam autor: „Kościół pragnie dialogu nie tyle z Żydami, co z judaizmem. (...) Kościół chce religijnego, teologicznego dialogu pomiędzy dwiema «wspólnotami wiary, a nie zwykłego dialogu społecznego»”.⁸³²

Judaizm jest religią bardzo zróżnicowaną. Od ortodoksów po różne formy judaizmu reformowanego. Czymś szczególnym z naszego punktu widzenia jest judaizm mesjanistyczny. Żydzi należący do tej frakcji przestrzegają prawa mojżeszowego, ale interpretują go w świetle Nowego Testamentu i uznają, że Jezus jest oczekiwanym Mesjaszem. W Jerozolimie jest około pięciu tys. Żydów mesjanistycznych. Dopiero w roku 2008 uzyskali status żydowskiej grupy wyznaniowej⁸³³. W Izraelu daje się zauważyć ożywienie religijne. „W roku 1952 tylko 30 procent Żydów uważało się za praktykujących i religijnych. Obecnie liczba ta zwiększyła się dwukrotnie. Wzrost religijności nie może być przypisywany *olim hadaszim* – nowej emigracji, zwłaszcza olbrzymiej imigracji

⁸³⁰ Alter B.M., Kulejący, a jednak błogosławiony, *Życie Duchowe* 60/2009, s. 5-6.

⁸³¹ Serwin B.L., Katolicka teologia judaizmu w nauczaniu Jana Pawła II, w: Sherwin, B. L., Kasimow H. (red.), *Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, Kraków 2001, s. 171.

⁸³² Tamże, s. 171.

⁸³³ Por. Alter B.M., Świat jerozolimskich Żydów, w: *Życie Duchowe* 60/2009, s. 35.

przybyłej z państw bloku byłego Związku Radzieckiego (ponad 1,7 miliona osób), zostali oni bowiem ukształtowani w duchu ateizmu. Nastąpił on za sprawą młodego pokolenia Żydów”.⁸³⁴ Ten fakt ma swoje znaczenie dla przyszłości dialogu.

W pracy zajęto się dialogiem doświadczenia religijnego. Znacznie łatwiej przebiega dialog z judaizmem na innych płaszczyznach. Natomiast to co jest wnętrzem religii, rdzeniem, jest płaszczyzną dialogu trudną i delikatną. Wiele organizacji żydowskich podejmuje dialog, którego przedmiotem są kwestie społeczne i etyczne, a nie chcą dyskutować nad treściami wiary.⁸³⁵

Papież mówiąc o dialogu zauważał, że niektóre zagadnienia, prawdy wiary mogą stwarzać szczególne trudności. Wśród nich jest tajemnica Słowa Wcielonego. Duchowość żydowska mocno przepojona pojęciem transcendencji boskiej napotyka w tej zasadniczej prawdzie wiary chrześcijańskiej duże opory, bariery w zrozumieniu chrześcijaństwa i Kościoła katolickiego,⁸³⁶

Aby dialog mógł się rozwijać, Żydzi muszą zmierzyć się z prawdą historyczną i zrewidować obraz utrwalony w swojej mentalności – chrześcijanina mordercy, twórcy Shoah. Przyszłość dialogu jest także uwarunkowana coraz większą otwartością. Wymownym faktem jest to, że w nauczaniu rabinów przyjęcie chrztu jest zerwaniem z Żydami. Ale utrata wiary, ateizm czy przynależność do grup religijnych Dalekiego Wschodu nie spowodują utraty tego statusu.⁸³⁷

Strona żydowska widzi także po stronie katolickiej bariery utrudniające rozwój dialogu. Uważa ona, że: „Oświadczenia centralnych władz kościelnych prawie nie znajdują posłuchu na «niższych» szczeblach. Widać to było szczególnie wyraźnie na przykładzie deklaracji watykańskiej Komisji ds. Stosunków Religijnych z Judaizmem, pt. *Wytyczne w sprawie właściwego przedstawiania Żydów i judaizmu a głoszeniu Słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego* z 24 czerwca 1985 r. Ze strony chrześcijańskich

⁸³⁴ Tamże, s. 29.

⁸³⁵ Por. Dialog, w: Petuchowski J. Thoma C., *Leksykon dialogu chrześcijańsko – żydowskiego*, Warszawa 1995, s. 56.

⁸³⁶ Jan Paweł II, Przemówienie do członków Międzynarodowego Katolicko - Żydowskiego Komitetu Łączności (12 marca 1979 - Watykan), w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i judaizm...*, dz. cyt., s. 56.

⁸³⁷ Por. Alter B.M., Świat jerozolimskich Żydów, w: *Życie Duchowe* 60/2009, s. 35.

placówek kształcących katechetów po dziś dzień nie było prawie żadnego odzewu”.⁸³⁸ Oczekuje także, by chrześcijanie i społeczeństwa chrześcijańskie wyzwalały się z drzemiącego antysemityzmu.

W. Chrostowski zauważa w judaizmie bardzo głębokie zamknięcie na chrześcijaństwo, co utrudnia dialog. Autor w artykule: „Jezus Chrystus w ocenie Żydów i judaizmu”⁸³⁹ stwierdza, że w tym temacie są publikacje na użytek „wewnętrzny” gdy adresatami są inni Żydzi i publikacje na użytek „zewnątrzny” gdzie adresatami są np. chrześcijanie. Autor omawianej pracy zauważa, że w Talmudzie Babilońskim „Dominuje zdecydowanie nieprzychylnie postrzeganie Jezusa oraz Jego życia i działalności. Jezus jest przedstawiany jako nieślubne dziecko cudzołożnicy (...). Jego cuda, a chodzi o wyraźne nawiązanie do cudów, które znamy z Ewangelii, są przedstawiane jako przejawy czarnoksiężstwa”⁸⁴⁰. Autor omawia także inne teksty: „Najdalej posunięta wrogość wobec Jezusa znalazła wyraz w obszernym dziele zwanym jako *Toledoth Yeshu*. Jego początki są datowane na drugą połowę pierwszego tysiąclecia, ale utrwała ono na ogół znacznie starsze poglądy i zapatrywania przekazywane w tradycji ustnej, przede wszystkim rodzinnej. Bez wątplenia można je określić mianem paszkwilu na Jezusa. Anonimowi autorzy znali na pewno cztery Ewangelie kanoniczne, lecz naśladują styl i słownictwo oraz parodiują treść Ewangelii według św. Mateusza. Jest to swoista synteza wielowiekowego żydowskiego «nauczania pogardy» względem Założyciela chrześcijaństwa. Jezus został tu ukazany w karykaturalnie wypaczonym świetle, poczynając od okoliczności poczęcia przez Maryję. Matka Jezusa została przedstawiona jako rozwiązła narzeczona bogobojnego Jana, którą naiwność i żądze pchnęły w objęcia pijanego rzymskiego żołnierza Józefa syna Pandery (...). Tak samo działalność i nauczanie Jezusa sprzeciwiały się wszystkiemu, co może przyjąć i czego przestrzegać Żyd. Dlatego spotkała Go w pełni zasłużona kara (...). Mimo, że tekst *Toledoth Yeshu* jest wydawany bardzo

⁸³⁸ Por. Dialog, w: Petuchowski J., Thoma C., Leksykon dialogu..., dz. cyt., s. 58-59.

⁸³⁹ Chrostowski W., Jezus Chrystus w ocenie Żydów i judaizmu, w: Rusecki M., Kaucha K., Krzyszowski Z., Ledwoń I., Mastej J. (red.), Chrześcijaństwo jutra, Lublin 2001, s. 669-691.

⁸⁴⁰ Tamże, s. 671.

rzadko, Żydzi dobrze znają jego treść (...). Tylko sporadycznie *Toledoth Yeshu* spotykał się z krytyką wewnątrzżydowską”.⁸⁴¹

Obecnie pojawiają się, uważa W. Chrostowski, próby innego spojrzenia na Jezusa i chrześcijan, ale są one nieliczne i bojkotowane. Mimo tego w 2000 r. został opracowany, z inicjatywy wybitnych żydowskich myślicieli, dokument *Dabru emet*, który jest żydowskim oświadczeniem na temat chrześcijan i chrześcijaństwa. Podpisało się pod nim ponad 170 przedstawicieli różnych nurtów judaizmu. W nim znajdujemy między innymi takie sformułowania: Żydzi i chrześcijanie czczą tego samego Boga, Żydzi i chrześcijanie uważają za autorytet tę samą księgę. Nazizm nie był fenomenem chrześcijańskim.⁸⁴² Takie i podobne inicjatywy rzucają światło na przyszłość dialogu.

W tym kontekście widać jak bardzo papieżowi zależało na dialogu. W. Chrostowski wspomina liczne kryzysy dialogu z Żydami, rodzące się pytania o sens i podkreślał, jak ta wola dialogu wyrażana przez papieża była impulsem do kolejnych przełomów. „Kulminację zmagania o sens dialogu z Żydami i judaizmem stanowiła konkluzja: «Nie kocha się za coś; kocha się wbrew wszystkiemu». Właśnie taka jest miłość Boga ku nam, a my powinniśmy Go naśladować. Czekanie na odwzajemnienie miłości może trwać bardzo długo, dłużej niż życie. Bóg jest cierpliwy wobec każdego człowieka, a zatem miarę miłości względem innych powinna stanowić cierpliwa wytrwałość. (...) kluczem do wzajemnego zrozumienia są słowa: »Jesteście naszymi umiłowanymi braćmi«, oraz podobne: »Będziesz miłował ...« Nie o emocje tu chodzi, aczkolwiek i od nich uciec nie można, ale o przemianę serc i sumień”.⁸⁴³

Trudno nie zgodzić się z M. L. Fitzgeraldem „Jednym z ograniczeń *Nostra aetate* jest to, że każdą z religii potraktowano tu oddzielnie, sugerując tym samym, że dialog dotyczy przede wszystkim relacji dwustronnych. Nie znajduje to jednak odbicia w rzeczywistej praktyce. W nawiązaniu do relacji

⁸⁴¹ Tamże, s. 673-675.

⁸⁴² Por. Frymer-Kensky T., Novak D., Ochs P., Signer M., et al., *Dabru emet – żydowskie oświadczenie na temat chrześcijan i chrześcijaństwa* (10.09.2000), w: <http://prchiz.free.ngo.pl/prchizwypzyd1popup.html> (pobrano 28.05.2012).

⁸⁴³ Chrostowski W., *Jesteście naszymi braćmi umiłowanymi*, w: *Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ*, R. 8, 2003, n. 2 (16), s. 20-21.

z żydami dobrze byłoby wypowiedzieć choćby słowo na temat dialogu trójstronnego, łączącego żydów, chrześcijan i muzułmanów. Wspomnieliśmy już o znaczeniu, jakie *Nostra aetate* przypisuje Abrahamowi tam, gdzie mowa o judaizmie i islamie. Mimo różnic w rozumieniu jego powołania obecność Abrahama jako postaci łączącej żydów, chrześcijan i muzułmanów jest faktycznie rysem charakterystycznym dialogu rozwijanego przez ostatnie czterdzieści lat⁸⁴⁴. Podstawą tego dialogu jest monoteizm jak również bliskie sobie rozumienie natury Boga. Nie bez znaczenia jest też i to, że dla tych trzech religii szczególnym miejscem jest Jerozolima.

Patrząc na relacje, jakie były między chrześcijaństwem a judaizmem, w perspektywie dwóch tysięcy lat, trzeba stwierdzić, że to co dokonało się po Soborze Watykańskim II jest rzeczywiście, jak mówi się bardzo często, nową erą. Papież widział wyraźnie, że to jest dopiero początek nowej drogi. Mówił w synagodze rzymskiej: „Ponadto należy powiedzieć, że znajdujemy się dopiero na początku drogi i – mimo wszelkich wysiłków podjętych z jednej i drugiej strony – daleko jeszcze do usunięcia wszystkich form, niekiedy zamaskowanych uprzedzeń, do znalezienia właściwego sposobu do wyrażania siebie, oraz do ukazywania zawsze i wszędzie, nam samym i innym, prawdziwego oblicza żydów i judaizmu, jak też chrześcijan i chrześcijaństwa, i to na każdym poziomie mentalności, nauczania i przekazu”⁸⁴⁵.

Myśl Soboru Watykańskiego II, podjęta z takim rozmachem przez Jana Pawła II, otworzyła wiele nowych płaszczyzn, które mogą przynosić błogosławione owoce w kontaktach z judaizmem. Często do nauczania i działań Jana Pawła II nawiązywał papież Benedykt XVI. Będąc w rzymskiej synagodze, 17.01.2010 r., mówił: „Przybywając do was po raz pierwszy jako chrześcijanin i jako papież, mój czcigodny poprzednik Jan Paweł II, blisko 24 lata temu, chciał wnieść decydujący wkład w umocnienie dobrych stosunków między naszymi wspólnotami, aby przewyciężyć wszelkie nieporozumienie i uprzedzenie.

⁸⁴⁴ Fitzgerald M.L., Szacunek dla wartości religijnych, w: www.mateusz.pl/wdrodze/nr388/03-wdr.htm (pobrano 17.06.2009).

⁸⁴⁵ Jan Paweł II, Przemówienie w rzymskiej Synagodze Większej (13 kwietnia 1986 - Rzym), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm..., dz. cyt., s. 110.

Dzisiejsza moja wizyta wpisuje się w tę wytyczoną drogę, by utwierdzić ją i umocnić”⁸⁴⁶.

b) Trudności w dialogu z islamem

W rozdziale o dialogu z islamem omawialiśmy krytyczne wypowiedzi papieża na temat islamu. Warto w tym miejscu przypomnieć, że papież w Koranie widzi redukcję Bożego Objawienia, Bóg jest Majestatem a nie jest Emmanuelem. W islamie nie ma mowy także o odkupieniu. To wszystko ma wpływ, zauważał papież, na kształt muzułmańskiej antropologii⁸⁴⁷.

Papież był świadomy licznych trudności i ograniczeń na drodze dialogu z islamem. W *Ecclesia in Europa* podkreślał: „Między innymi koniecznie trzeba pamiętać o znacznej rozbieżności między kulturą europejską, która ma głębokie korzenie chrześcijańskie, a myślą muzułmańską”⁸⁴⁸. W innym miejscu papież mówiąc o dialogu z muzułmanami zauważał: „Z pewnością dialog z nimi nie jest łatwy i nie wszyscy go pragną; niekiedy trudno znaleźć wspólny język i reprezentatywnych rozmówców. I właśnie tu wielkoduszność chrześcijańska musi być zarazem realistyczna i odważna”⁸⁴⁹. Jest to spowodowane między innymi tym, że: „Muzułmańscy przywódcy religijni nie tworzą hierarchicznej organizacji podobnej do tej, która obecna jest w Kościele katolickim. Oznacza to, że w islamie nie istnieje jednoznaczne »oficjalne« stanowisko wobec chrześcijaństwa”⁸⁵⁰. Islam jest religią zróżnicowaną. Można mówić o islamie masowym, ortodoksyjnym, reformowanym, modernistycznym i fundamentalistycznym⁸⁵¹.

E. Sakowicz zauważa: „Liczni muzułmanie są przekonani, iż ich religia stanie się jedyną na świecie. W Europie rozwija się ona głównie dzięki bardzo

⁸⁴⁶ Benedykt XVI, Chcemy tworzyć nadal więź prawdziwego braterstwa z narodem Przymierza. Przemówienie w Synagodze Większej (17 stycznia 2010 - Rzym), OR 31(2010) n. 3-4, s. 16.

⁸⁴⁷ Por. Jan Paweł II, Przekroczyć próg..., dz. cyt., s. 86-87.

⁸⁴⁸ EiEu, n. 57

⁸⁴⁹ Jan Paweł II, Ewangelizacja, dialog, praca dla wspólnego dobra. Do biskupów Mali (29 stycznia 1990 - Bamako), OR 11(1990) n. 2-3, s. 20.

⁸⁵⁰ Abu-Rabi I.M., Jan Paweł II a islam, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 205.

⁸⁵¹ Por. Borrmans M., Weg zum christlich-islamischen Dialog, Frankfurt 1985.

dynamicznemu wzrostowi demograficznemu społeczeństw muzułmańskich żyjących na Starym Łądzie⁸⁵².

Trudności i bariery na drodze dialogu są zauważalne także po stronie chrześcijańskiej. Czymś niezrozumiałym dla muzułmanów jest dystans, często ignorancja, uprzedzenia chrześcijan związane z Koranem⁸⁵³. Podobnie postrzeganie proroka Mahometa jako posługującego się wyłącznie siłą domaga się przerewidowania⁸⁵⁴.

Mahmoud Ayoub oceniając relacje muzułmańsko - chrześcijańskie, z pozycji muzułmańskiej, twierdzi: „Stosunek islamu do chrześcijaństwa od samego początku był dość ambiwalentny. Owa dwubiegunowość obecna jest nie tylko w sposobie postrzegania chrześcijaństwa przez muzułmanów, lecz także zaznacza się na płaszczyźnie stosunków chrześcijańsko-muzułmańskich po obu stronach dialogu. Jedną z fundamentalnych przyczyn takiej ambiwalencji jest fakt, że obie religie mają wybitnie misyjny charakter. Jedni i drudzy twierdzą, że są w posiadaniu uniwersalnej prawdy mogącej dać zbawienie całej ludzkości. Co więcej, każda z dwóch wspólnot wiary jest przekonana, iż druga strona poważnie myli się co do podstawowego rozumienia Boga, Jego natury oraz Jego stosunku do ludzkości i historii rodzaju ludzkiego (...). Z pewną niechęcią muzułmanie i chrześcijanie przyznają, że łączy ich wiara w Jedyne Boga, lecz jednocześnie obie strony bardzo nieufnie oceniają swoje wzajemne cele i zamiary. Nieufność ta bierze się stąd, że zarówno chrześcijanie, jak i muzułmanie od dawna mylnie interpretują i wypaczają wiarę oraz kulturę drugiej strony. Zniekształcone wyobrażenia często były wykorzystywane jako usprawiedliwienie długich i krwawych konfliktów pomiędzy zachodnim chrześcijaństwem a światem islamu⁸⁵⁵.

Oprócz różnic natury religijnej nie bez znaczenia są bariery społeczne. W dalszej części cytowany autor pisze: „Postawa wzajemnej nieufności oraz wrogości, która w gruncie rzeczy charakteryzowała stosunki między chrześcijańskim Zachodem a światem muzułmańskim, sięgała swoimi korzeniami nie tylko do fundamentalnych różnic teologicznych, ale także

⁸⁵² Sakowicz E., Islam, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu..., dz. cyt., s.241.

⁸⁵³ Por. Sakowicz E, Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963-1999), Warszawa 2000, s. 300-301.

⁸⁵⁴ Por. tamże, s. 353-357.

⁸⁵⁵ Ayoub M., Jan Paweł II o islamie, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 178.

opierała się na rywalizacji politycznej, ekonomicznej, i militarnej (...). Po śmierci Proroka chrześcijaństwo utraciło na rzecz muzułmanów zwierzchnictwo nad kilkoma spośród swoich najważniejszych prowincji . Azja Mniejsza, Egipt oraz północna Afryka bezpowrotnie przeszły w ręce muzułmanów, a Półwysep Iberyjski oraz inne strategicznie ważne obszary chrześcijańskiej Europy przez całe stulecia były ośrodkami nauki i potęgi islamu⁸⁵⁶. Warto w tym kontekście przypomnieć, że ekspansja islamu na te tereny dokonała się głównie na drodze nacisku politycznego i działań zbrojnych⁸⁵⁷.

Dialog chrześcijańsko – żydowski jest o wiele bardziej zaawansowany niż dialog chrześcijan z muzułmanami. Może to być spowodowane także tym, że chrześcijanie i żydzi przez wieki żyli obok siebie i razem tworzyli kulturę europejską. Natomiast podobne relacje z muzułmanami są nieporównywalnie młodsze.

Dialog może odpowiednio się rozwijać tam gdzie istnieje wolność religijna. Kościół zabiega, wzywa instytucje europejskie, by ją umacniać w Europie⁸⁵⁸. Tym bardziej relacje z muzułmanami – uważa papież - wiążą się „z zaskoczeniem i poczuciem frustracji u (...) chrześcijan, którzy jak np. w Europie, przyjmują wyznawców innych religii, umożliwiając im sprawowanie kultu, a którym zabrania się praktykowania religii chrześcijańskiej w krajach, gdzie owi wyznawcy, stanowiący większość, uczynili ze swej religii jedyną dopuszczalną i uznawalną”⁸⁵⁹.

W Polsce również wiele dyskusji toczyło się wokół budowy meczetu w Warszawie. Wielu niepokoję wywoływał fakt finansowania budowy przez fundamentalistyczne grupy religijne z Arabii Saudyjskiej. Mass media w tym temacie chętnie prezentowały poglądy Bogusława Wolniewicza⁸⁶⁰. Były także komentarze inne. W muzułmańskim czasopiśmie *As-Salam* wypowiada się E. Sakowicz i zadaje pytanie: „dlaczego budowa jednego meczetu

⁸⁵⁶ Tamże, s. 181.

⁸⁵⁷ Por. Sakowicz E., Islam. w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu..., dz. cyt., s.240-241.

⁸⁵⁸ Por. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Ecclesia in urbe” nowa organizacja Wikariatu Rzymskiego, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 140.

⁸⁵⁹ EiEu, n. 57.

⁸⁶⁰ Por. Wolniewicz B., O powstaniu meczetu w Warszawie, w: <http://www.youtube.com/watch?v=HAspsSYAPOk> (pobrano 15.10.2012).

wygenerowała tyle głosów sprzeciwu, a funkcjonowanie w stolicy setek domów publicznych (...) nie generuje żadnego głosu sprzeciwu?! (...). Meczet w Warszawie (...) stanowi apel, by chrześcijanie przestali się wstydzić swojej religii (...), daje wielu chrześcijanom szansę »przebudzenia się«, zauważenia sensu i znaczenia wartości religijnych w życiu publicznym” . W tym samym czasopiśmie wypowiada się A. Wąs i podkreśla, że prawo muzułmanów do budowy meczetu jest zagwarantowane przez prawo polskie. Oficjalnie uznana wspólnota religijna ma prawo do budowy obiektów sakralnych. Ludzie wierzący, mniejszość religijna nie powinna czuć się w kraju jak obywatele drugiej kategorii. Wartość jaką jest wolność religijna powinna być broniona, nie powinno się ulegać naciskom społecznym. Tenże autor podziela obawy związane z wpływami Arabii Saudyjskiej. Podaje przykłady wpływów radykalnego islamu na Ośrodki Muzułmańskie, wcześniej zbudowane dzięki finansowemu wsparciu, w różnych państwach Europy. Przypomina, że do dzisiaj w Arabii Saudyjskiej żyjący chrześcijanie nie mogą odprawiać nabożeństw, nosić symboli religijnych i posiadać Pisma św.. Zauważa także, że w wielu krajach Półwyspu Arabskiego i Zatoki Perskiej takie prawa zostały zniesione już wiele lat temu. Stoi on na stanowisku, że domaganie się prawa do wolności religijnej dla chrześcijan żyjących w krajach muzułmańskich pociąga konsekwentnie żądanie prawa do wolności religijnej dla muzułmanów żyjących w Polsce i w Europie⁸⁶¹ .

Relacje między chrześcijanami, a muzułmanami układają się w różnych krajach bardzo różnie. Papież apelował wielokrotnie o wolność religijną, tolerancję i potępiał wykorzystywanie religii w złych celach. „W krajach, gdzie *prądy fundamentalistyczne* dochodzą do władzy, prawa człowieka i zasada wolności religijnej bywają interpretowane, niestety, bardzo jednostronnie. Wolność religijna bywa rozumiana jako wolność narzucania »prawdziwej religii« wszystkim obywatelom. Sytuacja chrześcijan w takich krajach bywa nieraz wręcz dramatyczna (...). Jednak, pomimo to, ze strony Kościoła otwarcie na współpracę i dialog pozostaje niezmiennie”⁸⁶² .

⁸⁶¹ Por. Wąs A., Meczet i kościół wyznacznikiem wolności religijnej, w: *As-Salam* 20/21 (2010) n. 2/3, s. 27-28.

⁸⁶² Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, dz. cyt., s. 87.

Mimo tak jednoznacznej postawy papieża liczne są wypowiedzi pełne obaw czy sceptycyzmu odnośnie współpracy z islamem. V. Messori uważa: „Ci współcześni chrześcijanie, którzy znajdują upodobanie w myśleniu nie tylko o konieczności dialogu, lecz także o owocnej, pokojowej współpracy z islamem, zapominają między innymi o tym, że dzieli on świat na dwie części: »obszar muzułmański« i »obszar wojny«. Do tego ostatniego obszaru zaliczane jest każde miejsce, gdzie orędzie Mahometa nie zostało jeszcze przyjęte”⁸⁶³.

Podczas Synodu Biskupów poświęconego Afryce Bp V. M. Nyiker ordynariusz Malaka (Sudan) zauważył, że dialog jest czasami przez mahometan wykorzystywany w celach politycznych po to, by pozyskać poszczególne osoby dla swoich interesów, korzyści. Dzieli się on także trudnym doświadczeniem swojej diecezji: „Sytuację pogarsza jeszcze nieszczęsna wojna tocząca się między północą a południem Sudanu. Sądzę, że niektórzy z was, a może nawet wszyscy zgodzą się ze mną, że potrzebna jest ogromna łaska Boża, aby człowiek umiał prowadzić dialog z kimś, kto zabija jego braci i siostry. Z kimś kto próbuje go unicestwić, kto go uważa za istotę niższego rzędu itd.. Myślę, że z naszej strony potrzebna jest wielka odwaga i pokora. Śmiem twierdzić, że istnieje niebezpieczeństwo, iż dialog umrze śmiercią naturalną. Łatwo jest ulec pokusie rezygnacji: »Poczekajmy, aż się skończy wojna, wtedy podejmiemy dialog «. Ale kiedy skończy się ta wojna ?”⁸⁶⁴

Konflikty zbrojne, w których element religijny odgrywał swoją rolę, toczyły się także w innych regionach świata. Wśród nich znalazła się także inwazja syryjska na Liban, między innymi na chrześcijańskie dzielnice Bejrutu, która była jedną z najbardziej krwawych masakr minionego wieku. Chrześcijanie byli zabijani w kościołach, siostry zakonne gwałcone, a żołnierze chrześcijanie zabijani seriami z karabinu w taki sposób, że pozostawiały na ciele znak krzyża⁸⁶⁵.

Papież swoim szerokim spojrzeniem obejmował wszystkie wspólnoty i cały świat, jego nauczanie nakreślało kierunki. Czasami w wyniku osobistych doświadczeń, trudności może rodzić się znak zapytania, niezrozumienie

⁸⁶³ Messori V., Islam, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog, Kraków 2001, s. 70.

⁸⁶⁴ Nyiker V. M., Dialog z muzułmanami, OR 15(1994) n 6-7, s. 31.

⁸⁶⁵ Messori V., Islam, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., Islam a..., dz. cyt., s. 74-75.

czy wątpliwości wobec działań i oczekiwań papieża. Mimo tych różnych spostrzeżeń i doświadczeń często papież podkreślał jak bardzo ważny jest dialog chrześcijańsko - muzułmański⁸⁶⁶.

Pomimo tych wspomnianych barier wzajemne oddziaływania są widoczne: „Dziedzictwo religijne w północnej Afryce pozostawiło niezatarty ślad w popularnej pobożności sufickiej. Owa pobożność z kolei stała się podłożem duchowej wspólnoty z mistycznie nastawionymi chrześcijanami, by wymienić tu choćby Karola de Foucauld (...). Innym równie ważnym, punktem styycznym pomiędzy islamem a światem zachodnim była głęboka penetracja francuskiego szkolnictwa oraz kultury w życie większości północnoafrykańskich społeczeństw”⁸⁶⁷.

Papież będąc w Senegalu pochwalił wszelkie próby budowania porozumienia i dialogu. Jednym z owoców dialogu była inicjatywa biskupów katolickich Senegalu i muzułmańskich przywódców religijnych. Zainicjowali oni wspólne prace młodzieży tych dwóch wspólnot religijnych przy budowie cmentarzy, kościołów i meczetów⁸⁶⁸.

Na marginesie warto zauważyć, że działalność misyjna Kościoła wśród muzułmanów nie przynosi oczekiwanych efektów. Kościół prowadzi ożywioną działalność socjalną wśród ludzi upośledzonych i biednych. Ta działalność Kościoła rodzi uznanie w społeczeństwach muzułmańskich, ale nie rodzi potrzeby przyjęcia wiary. Natomiast bezpośrednio odbiorcy działań socjalnych często nie widzą większej różnicy między chrześcijaństwem, a islamem⁸⁶⁹.

Islam nie jest tylko wiarą, ale także stylem życia, prawem, które kształtuje życie codzienne. Odejście od islamu jest bardzo trudne, bo jest porzuceniem całego stylu życia, kultury, zwyczajów⁸⁷⁰. „Nieliczni nawróceni z islamu

⁸⁶⁶ Por. Jan Paweł II, Wzmocnić inicjatywy dialogu z niechrześcijanami. Do biskupów z Senegalu w czasie wizyty „ad limina” (26 stycznia 1982 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. V/1 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1993, s. 108.

⁸⁶⁷ Ayoub M., Jan Paweł II o islamie, w: B. L. Sherwin, H. Kasimow (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 181-182.

⁸⁶⁸ Por. Jan Paweł II, Musimy być ludźmi dialogu. Spotkanie z muzułmańskimi przywódcami religijnymi (22 lutego 1992- Dakar), OR 13(1992) n. 5, s. 17.

⁸⁶⁹ Por. Solarz F., Sobór Watykański II a religie niechrześcijańskie, Kraków 2005, s. 443.

⁸⁷⁰ Por. Messori V., Islam, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., Islam a..., dz. cyt., s. 64.

na chrześcijaństwo albo już byli ludźmi izolowanymi, odsuniętymi na margines życia społecznego, albo stali się takimi po przyjęciu chrześcijaństwa, z całą gwałtownością odrzuceni przez swój naród. Wypędzeni zostali nie tylko z meczetu, lecz również z życia społecznego, ono bowiem jest w całości regulowane przepisami koranicznymi. W niektórych miejscach (na przykład w Arabii Saudyjskiej (...)) jeszcze dziś jest przewidziana kara śmierci dla porzucających islam⁸⁷¹.

Z drugiej jednak strony widzimy liczne przejścia chrześcijan na islam. Swoje obawy związane z tą sytuacją wyraża często V. Messori, który uważa, że: „Konfrontacja, która w ubiegłych dziesięcioleciach istniała między katolikami a marksistami, staje się coraz bardziej konfrontacją z muzułmanami (...). Niewielu dostrzegło, że podczas gdy marksizm był zlaicyzowanym judeochrześcijaństwem, islam jest judeochrześcijaństwem uproszczonym⁸⁷². Przez wieki chrześcijanie patrzyli na żydów jak na tych, którzy nie przyjęli pełni Objawienia. Dzisiaj w taki właśnie sposób muzułmanie patrzą na chrześcijan. W działalności misyjnej głosi się, że nie trzeba odrzucać Abrahama, Jezusa, ST i NT tylko trzeba pójść dalej. Islam „przez pewien czas był religią pogardzanych ludów z kolonii, a nawrócenie się na islam wydawało się dziwactwem niegodnym cywilizowanego Europejczyka. Teraz natomiast nawrócenia rozpoczęły się i wydaje się, że w niektórych krajach, na przykład we Francji, stają się zjawiskiem masowym⁸⁷³. W samych Niemczech 1992 r. ponad 5000 etnicznych Niemców przyjęło islam. Rozwój islamu w Europie jest także spowodowany wzrostem demograficznym. Spadek liczby wiernych Kościoła chrześcijańskiego jest powodowany między innymi depopulacją⁸⁷⁴.

Myśl Soboru Watykańskiego II, podjęta z takim rozmachem przez bł. Jana Pawła II, otworzyła wiele nowych płaszczyzn, które mogą przynosić błogosławione owoce w kontaktach z islamem. Często do nauczania i działań Jana Pawła II nawiązywał papież Benedykt XVI. Podczas swoich podróży apostolskich 1 grudnia 2006 r. wszedł do Meczetu Błękitnego w Stambule a 9 maja 2009 r. do meczetu im. Króla Husajna w Ammanie. Podczas

⁸⁷¹ Tamże, s. 76.

⁸⁷² Tamże, s. 51.

⁸⁷³ Tamże, s. 53.

⁸⁷⁴ Por. Sakowicz E., Islam – dzieje, doktryna, fundamentalizm, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog, Kraków 2001, s. 51.

pielgrzymek i podróży apostołskich często dochodziło do spotkań z przedstawicielami religii muzułmańskiej. Za pontyfikatu Benedykta XVI nie brakowało także wydarzeń, które wywoływały napięcia między jedną a drugą tradycją religijną. Na pewno między innymi takie owoce przyniosło przemówienie papieża na uniwersytecie w Ratyzbonie⁸⁷⁵.

c) Trudności w dialogu z buddyzmem i hinduizmem

W *Tertio millennio adveniente* papież odnosił się do wiary w reinkarnację. Widzi w tym wierzeniu religijnym pragnienie wiecznego życia, ale także przekonanie, że człowiek jest istotą duchową i nieśmiertelną. Przypomina także, że Objawienie Boże wyklucza reinkarnację⁸⁷⁶.

Poświęca także sporo uwagi kwestii zbawienia omawiając go na płaszczyźnie chrześcijańsko-buddyjskiej. Obszerną i istotną wypowiedź znajdujemy w *Przekroczyć próg nadziei*. Papież podkreślał, że chrześcijaństwo i buddyzm jest religią zbawienia. „Trzeba jednak zaraz dodać, że soteriologia buddyzmu stanowi poniekąd odwrotność tego, co jest istotne dla chrześcijaństwa (...). Soteriologia buddyzmu stanowi punkt centralny i w pewnym sensie jedyny tego systemu. Jednakże zarówno tradycja buddyjska, jak i metody z niej wynikające, znają prawie wyłącznie «soteriologię negatywną». »Oświecenie«, jakiego doznał Budda, sprowadza się do przeświadczenia, że świat jest zły. Jest on też źródłem zła i cierpienia dla człowieka. Ażeby wyzwolić się od tego zła, trzeba wyzwolić się od świata (...). Im bardziej uwalniamy się od tych więzów, im bardziej wszystko, co światowe, staje się nam obojętne, tym bardziej wyzwalamy się od cierpienia, czyli od zła, które pochodzi ze świata. Czy w ten sposób przybliżamy się do Boga? W «oświeceniu» przekazanym przez Buddę nie ma o tym mowy. Buddyzm jest w znacznej mierze systemem »ateistycznym«⁸⁷⁷. Po przedstawieniu wypowiedzi niektórych mistyków chrześcijańskich papież mówił: „*Mistyka karmelitańska zaczyna się w tym miejscu, w którym kończy się rozważanie*

⁸⁷⁵ Benedykt XVI, Przemówienie na uniwersytecie w Ratyzbonie (12 września 2006), w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V, Sakowicz E., *Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog*, Kraków 2001, s.17-32.

⁸⁷⁶ Por. TMA, n. 9.

⁸⁷⁷ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg...*, dz. cyt., s. 78.

Buddy i jego wskazówki dla życia duchowego. Św. Jan od Krzyża widzi w oczyszczeniu czynnym i biernym duszy ludzkiej, w owych swoistych nocach ciemności zmysłów i ducha, przede wszystkim przygotowanie do tego, ażeby duszę ludzką mógł przeniknąć żywy płomień miłości (...). Ten Bóg otwiera się na zjednoczenie z człowiekiem i ten Bóg otwiera też w człowieku zdolność jednoczenia się z Nim, przede wszystkim poprzez cnoty teologiczne, poprzez wiarę i nadzieję, a nade wszystko poprzez miłość⁸⁷⁸. Nieco dalej w tej samej wypowiedzi papież przestrzegał: „Wypada chyba *przestrzec* tych chrześcijan, którzy z entuzjazmem *otwierają się na rozmaite propozycje pochodzące z tradycji religijnych Dalekiego Wschodu*, a dotyczących na przykład technik i metod medytacji oraz ascezy. W pewnych środowiskach stało się to wręcz rodzajem mody, którą przejmuje się dość bezkrytycznie. Trzeba, ażeby najpierw poznali dobrze własne duchowe dziedzictwo, żeby także zastanowili się, czy mogą się tego dziedzictwa ze spokojnym sumieniem wyrzekać”⁸⁷⁹

W tej wypowiedzi papież określał buddyzm jako system ateistyczny. Określenie buddyzmu w ten sposób wśród niektórych buddystów wywołało zdecydowane oburzenie. J. Bolewski zauważa, że papież użył tego określenia w cudzysłowie, czyli miał na myśli coś specyficznego. Jest np. ateizm praktyczny, który polega na tym, że człowiek nie neguje Boga, ale też nie ma do niego określonej relacji. H. Waldenfels uważa natomiast, że nie można ateizmu buddyjskiego utożsamiać z ateizmem zachodnim. Ateizm buddyjski, odwrócenie się od Boga jest zwróceniem się w stronę człowieka. Natomiast odejście od teizmu na zachodzie nie zawsze prowadzi do antropocentryzmu .

Oprócz buddyzmu i hinduizmu pewne trudności zarysowywały się w dialogu z osobami związanymi z innymi kulturami i systemami filozoficznymi żywymi na terenie Azji. Podczas spotkania z biskupami katolickimi przybyłymi z Tajwanu z wizytą *ad limina* 11 XI 1980 r. papież mówił: „Naród chiński (...) jest wielkim narodem. Ukształtowany został przez liczącą tysiące lat kulturę, przez myśl wielkich, obdarzonych głęboką mądrością filozofów starożytnych oraz przez tradycje rodzinne, z istoty swej wiążące się z kultem przodków. Znane jest powszechnie głębokie poczucie życzliwości i uprzejmości, którym

⁸⁷⁸ Tamże, s. 78-79.

⁸⁷⁹ Tamże, s. 80.

wyraża się wasz naród”⁸⁸⁰. Wspominał papież w tej wypowiedzi o kulcie przodków. Od rozpoczęcia działalności misyjnej rodziło się pytanie o kształt chrześcijaństwa na terenie Chin w zetknięciu ze starymi kulturami. Proponowane były dwa modele. Jeden nakazywał przy przyjęciu chrześcijaństwa porzucenie wszystkiego co wiązało się z rodzimym systemem filozoficznym, religijnym czy też z kulturą. Drugi model dążył do adaptacji tego co było związane z tradycją i kulturą. Tak na przykład jezuita stali na stanowisku że cześć oddawana Konfucjuszowi i zmarłym jest ceremoniałem świeckim. Papież Benedykt XIV wydał jednak bullę *Ex quo*, w której zakazał chrześcijanom brać udział między innymi w obrzędach przodków. Dopiero 8 grudnia 1939 r. papież Pius XII zezwolił na udział w obrzędach ku czci Konfucjusza i w obrzędach przodków. Chrześcijanie, którzy nie uczestniczyli w tych obrzędach byli traktowani jako wrogowie kultury chińskiej⁸⁸¹.

d) Trudności w dialogu z religiami tradycyjnymi

Zasadnicze trudności w dialogu leżą na płaszczyźnie chrześcijaństwo a religie tradycyjne. Rodzą się pytania, które obrzędy, zwyczaje mogą zostać przyjęte na grunt liturgii i życia chrześcijańskiego. W Afryce spora grupa chrześcijan nie widzi problemu w uczestniczeniu w obrzędach ściśle związanych z religiami tradycyjnymi. Animiści także chętnie uczestniczą w liturgii Mszy św.. Dyskusje w tym temacie i krytyczne głosy Kościoła są odbierane jako brak szacunku dla kultury afrykańskiej. Z tego powodu dochodzi do porzucenia chrześcijaństwa i powrót do tradycji religijnych, jak się uważa, bliższych mentalności afrykańskiej. Podobne problemy są zauważalne także na innych kontynentach w zetknięciu z innymi religiami tradycyjnymi.

Powyższe kwestie wiążą się z szerokim zagadnieniem inkulturacji. Papież tłumaczył czym ona jest i na czym polega: „Wypada więc, ażebyśmy w dniu dzisiejszym pogłębili znaczenie samego pojęcia inkulturacji. Może nam w tym dopomóc w szczególności sposób przypowieść o szczepie winnym i latoroślach zapisana u Jana (por. 15,1-11). Kultura to nic innego jak uprawa.

⁸⁸⁰ Jan Paweł II, Wytrwałość i wierność. Do biskupów chińskich (11 listopada 1980), w: Nauczanie papieskie, t. III/2 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1987, s. 588.

⁸⁸¹ Por. Mierzejewska A, Chin religie, w: Sakowicz E. (red.), Jan Paweł II Encyklopedia dialogu..., dz. cyt., s. 121-122.

A w tej właśnie przypowieści Ojciec niebieski przedstawiony jest jako właściciel winnicy, który ją uprawia. Uprawia tę winnicę człowieczeństwa i ludzkości, posyłając swego Syna. Posyła Go nie tylko jako głosiciel orędzia zbawienia. Posyła Go jako szczerp winny, który ma pomóc latoroślom, by przyjęły się w Bożej winnicy⁸⁸². Jak ważna jest inkulturacja świadczą także słowa papieża w *Ecclesia in Africa* : „Droga do świętości jest także inkulturacja, bo dzięki niej wiara przenika życie ludzi i społeczności, z których się wywodzą (...). W takiej mierze, w jakiej kościelna wspólnota potrafi przyswoić sobie pozytywne wartości określonej kultury, przyczynia się do jej otwarcia na wymiar chrześcijańskiej świętości. Mądrze przeprowadzona inkulturacja oczyszcza i uszlachetnia kultury różnych ludów⁸⁸³.

To nauczanie papieża jest zakorzenione w nauczaniu Soboru Watykańskiego II. Ojcowie soborowi w *Lumen gentium* stwierdzają, że u wyznawców innych religii jest też i to, co dobre i prawdziwe⁸⁸⁴. Dlatego też Kościół: „zachęca (...) swoje dzieci, aby dając świadectwo wiary i życia chrześcijańskiego, z roztropnością i miłością przez wzajemne rozmowy i współpracę z wyznawcami innych religii poznawały, zachowywały i rozwijały te dobra duchowe i moralne, jak również te wartości społeczno-kulturalne, które się w nich znajdują⁸⁸⁵. Między innymi odpowiedzią na to wezwanie, o potrzebie chronienia i wspierania dobra duchowego, było powstanie dokumentów opracowanych przez Sekretariat dla Niechrześcijan, a później Papieską Radę do Spraw Dialogu Międzyreligijnego, podkreślających potrzebę troski o religie tradycyjne. W 1988 r. Sekretariat dla Niechrześcijan wydał dokument *Pastoral Attention to Followers of African Traditional Religion*⁸⁸⁶ (Pastoralna troska o tradycyjną religię afrykańską), który był skierowany do wszystkich przewodniczących Konferencji Episkopatów Afryki i Madagaskaru. Sekretariat pod przewodnictwem F. Arinze zauważa, że wiele osób wraca do tradycyjnej religijności, ponieważ uważają, że tam pewne elementy ich kultury są bardziej szanowane. Dlatego uważa, że to co pozytywne należy podtrzymywać, one

⁸⁸² Jan Paweł II, Inkulturacja i głoszenie Dobrej Nowiny. Msza św. na lotnisku wojskowym (15 września 1995 – Jaunde), OR 16(1995) n. 11-12, s. 18.

⁸⁸³ EiAf, n. 87.

⁸⁸⁴ Por. KK, n.16.

⁸⁸⁵ DRN, n. 2.

⁸⁸⁶ Secretariat for Non-Christians, Pastoral Attention to Followers of African Traditional Religion , w: <http://www.afrikaworld.net/afrel/vatican.html> (pobrano 8.06.2011).

pomagają zakorzenić się Ewangelii. Zaszczepienie Ewangelii w glebie Afryki sprawi, że będzie jej coraz więcej w Afryce i Afrykanie będą bardziej w Kościele jak w domu⁸⁸⁷.

W 1993 r. Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego skierowała List do Przewodniczących Konferencji Episkopatów Azji, obu Ameryk i Oceanii, *Pastoral Attention to Traditional Religion. Letter of the Pontifical Council for Interreligious Dialogue to the Presidents of Episcopal Conferences in Asia, the Americas and Oceania*⁸⁸⁸. W dokumencie tym znajdujemy podobne wnioski jak w Liście kierowanym do Przewodniczących Konferencji Episkopatów w Afryce z roku 1988.

Mocny impuls do coraz głębszej inkulturacji i prowadzenia dialogu z religiami tradycyjnymi wychodzi od Biskupów Afrykanów. W przemówieniu, na rozpoczęcie Synodu Biskupów poświęconego Afryce, główny relator Synodu kard. Hyacinthe Thiandouma z Senegalu mówił: „Inkulturacja dotyka wszystkich aspektów życia (...). Kult i liturgia to dwie dziedziny szczególnie podatne na inkulturację (...). Zdrowie i choroba to bardzo ważne aspekty życia ludzi w Afryce i na Madagaskarze. Holistyczne i sakralne podejście do tej dziedziny, typowe dla większości naszych kultur, podkreśla duchowy wymiar fizycznego zdrowia i choroby. Jest to zgodne z tym, co mówi Biblia o posłudze Chrystusa wobec chorych, oraz z wielowiekową praktyką Kościoła. Istnieje organiczna więź między uzdrowieniem duchowym i fizycznym. Nacisk kładziony ostatnio na »uzdawianie wiarą« i coraz liczniejsze ośrodki »posługi uzdawiania« stawiają nas przed koniecznością rozeznawania tych praktyk. Doświadczenia w tej dziedzinie wskazują na aspekty pozytywne, które należy popierać, i na zagrożenia, których trzeba unikać. Rytuły inicjacji, powszechne w wielu kulturach afrykańskich, mogą wzbogacić swą bardzo sugestywną symboliką chrześcijańskie obrzędy inicjacyjne, sakramenty i sakramentalia, a nawet samo życie religijne. Dla nas Afrykanów, tradycyjna religia afrykańska nie jest czymś obcym, nie stanowi też odrębnego systemu religijnego. Zazwyczaj pojęcie to

⁸⁸⁷ Por. tamże, n. 1.

⁸⁸⁸ Pontifical Council for Interreligious Dialogue, *Pastoral Attention to Traditional Religions. Letter of the Pontifical Council for Interreligious Dialogue to the Presidents of Episcopal Conferences in Asia, the Americas and Oceania*, w: http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_2111199_3_trad-relig_en.html (pobrano 8.06.2011).

oznacza wspólne korzenie duchowe i religijne wszystkich członków jednej społeczności etnicznej”⁸⁸⁹.

Społeczeństwa afrykańskie, a nawet wspólnoty plemienne i rodziny są pluralistyczne. Ich członkowie są chrześcijanami, muzułmanami i wyznawcami religii tradycyjnych. Często rodzi się pytanie „Jak chrześcijanin powinien się zachować w sytuacji, gdy wspólnota tradycyjna chce go obdarować jakimś tradycyjnym tytułem? A jak mógłby będąc wodzem plemienia albo głową szeroko pojętej rodziny, wypełniać tradycyjne obowiązki związane z jego rolą, przy jednoczesnym zachowaniu statusu osoby wierzącej? Jak np. chrześcijanie i wyznawcy religii tradycyjnych mogą wspólnie modlić się o pokój dla kraju albo mniejszej społeczności? Bądź jak mogą wspólnie brać udział w tradycyjnych obrzędach związanych ze składaniem przysięgi, zawieraniem porozumień lub w rytach pojednania?”⁸⁹⁰ Odpowiedzi na te pytania oczekują chrześcijanie od swoich biskupów. Konieczne jest, wydaje się, przebadanie poszczególnych obrzędów i wydanie *Wskazówek* dla chrześcijan, którzy znajdują się w takich sytuacjach.

⁸⁸⁹ Thiandouma H., Kościół w Afryce i jego misja ewangelizacyjna u progu roku 2000. Synod Biskupów poświęcony Afryce, OR 15(1994) n. 6-7, s. 20.

⁸⁹⁰ Dziura R., Dialog z tradycyjnymi religiami afrykańskimi według nauki Synodu Nadzwyczajnego dla Afryki oraz adhortacji apostolskiej Jana Pawła II *Ecclesia in Africa*, w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. 13, 2003, s. 203.

Zakończenie

Przedmiotem tego studium był *Dialog doświadczenia religijnego z niechrześcijanami według bł. Jana Pawła II*. Dysertacja doktorska składa się z dwóch płaszczyzn. Pierwsza to określenie tego, jakie elementy prawdziwe i święte dostrzegł u niechrześcijan bł. Jan Paweł II. Druga to przeanalizowanie, w jaki sposób stały się one dla bł. Jana Pawła II płaszczyzną dialogu.

Bł. Jan Paweł II wychodząc od nauczania Soboru Watykańskiego II mówił, że patrząc na ludzi i inne tradycje religijne odnajdujemy ukryte w nich ziarna słowa. Należy zwrócić uwagę, że to stwierdzenie sugeruje obecność u niechrześcijan nielicznych przypadków objawienia Bożej Prawdy. Pomimo tego, że są to pojedyncze „ziarna słowa”, są one cenne i wartościowe. Bł. Jan Paweł II zaakcentował kilka przestrzeni naznaczonych Bożym działaniem. Są nimi: modlitwa, post, pokuta i pielgrzymka. Papież uważał, że przez te podstawowe formy religijne człowiek się oczyszcza i otwiera na Boga. Boże działanie widział on także we wszelkich formach związanych z poszukiwaniem Boga, czy pogłębianiem wiary. Dostrzegał je we wszystkim, co jest autentycznym dobrem i wartością.

W wyniku prowadzonych badań dostrzeżono, że bł. Jan Paweł II zauważał różne wartości u osób związanych z odmiennymi tradycjami religijnymi. W życiu religijnym Żydów podkreślał wiarę w Boga Żywego, Wszechmocnego i Miłosiernego, a także postawy względem Boga takie jak: adoracja, uwielbienie i dziękczynienie. Akcentował fakt kierowania się w życiu przykazaniami, szczególnie miłością.

W życiu religijnym muzułmanów zaakcentował wiarę w jednego Boga, który będzie sędzią wszystkich ludzi. Mówił także o posłuszeństwie Bogu. Zwracał uwagę na szacunek, jakim otaczają oni osobę Abrahama, Jana Chrzciciela, Jezusa i Maryi. Wskazywał na rolę modlitwy w życiu muzułmanina i miłość z jej wyrazami takimi jak: poczucie braterstwa, miłosierdzie, gościnność i szacunek dla człowieka.

U hinduistów i buddystów bł. Jan Paweł II podkreślał podejmowane wysiłki, aby zbliżyć się do Boga czy Absolutu. Uwypuklał akcentowany w kulturze zdominowanej przez te tradycje religijne, duchowy wymiar człowieka.

Kład nacisk na różne formy ascezy i liczne pielęgnowane wartości jak: mądrość, współczucie, życzliwość, sprawiedliwość i wrażliwość na piękno natury.

To, co prawdziwe i święte dostrzegał także w osobach związanych z religiami tradycyjnymi. Zwrócił uwagę na pragnienie Boga, umiejętność odkrywania Boga poprzez związek z naturą i przekonanie o wpływie Boga na świat. Podkreślał także wrażliwość na wymiar sakralny, kult przodków i takie wartości jak rodzina, miłość i szacunek dla życia.

Zadziwiać może otwarta postawa papieża nie tylko na osoby związane z różnymi starymi tradycjami religijnymi, ale także na osoby związane z nowymi ruchami religijnymi a nawet z sektami. Papież uważał, że wchodzenie do pewnych nowych ruchów religijnych może wynikać z pragnienia autentycznej, żywej relacji z Bogiem.

W powyższej pracy badawczej wyraźnie ukazano, że bł. Jan Paweł II dostrzegał cenne elementy nie tylko u niechrześcijan, ale także w ich tradycjach religijnych, które poprzez głoszone doktryny uformowały zbiory nakazów, system wartości. To, co prawdziwe i święte papież widział przede wszystkim w takich tradycjach religijnych jak judaizm i islam. Znacznie rzadziej podkreślał to w buddyzmie i hinduizmie. Chętnie natomiast mówił o autentycznych wartościach w życiu hinduistów i buddystów, a także o tym, co cenne w ich kulturze. Czymś wyjątkowym są bardzo pozytywne wypowiedzi papieża do przedstawicieli buddyzmu w Japonii. W wartościach pielęgnowanych przez tamte tradycje religijne widział owoce Ducha Świętego. To właśnie mnisi związani z japońskimi tradycjami religijnymi stali się głównymi partnerami dialogu intermonastycznego.

Bardzo podobnie można podsumować wypowiedzi papieża odnośnie religii naturalnych. Często mówi o autentycznych wartościach religijnych mieszkańców Afryki. Natomiast bardzo ostrożnie wypowiada się papież o tradycyjnych religiach Afryki. Pomimo tego uważał, że Kościół w Afryce powinien, po zbadaniu, niektóre elementy przyjąć i zaadaptować do praktyki kultu chrześcijańskiego. Podobny charakter mają jego wypowiedzi kierowane do pierwotnych mieszkańców Ameryki Południowej i Północnej oraz Australii i Oceanii. Papież często podkreślał wartości religijne tkwiące w tych ludach. Nie odnosił się wprost do ich pierwotnych religii, ale nawiązywał do pozytywnych

elementów ich tradycji religijnych. Szczególnie pozytywnie wypowiadał się o wartościach duchowych i moralnych Indian Ameryki Południowej i Aborygenów.

To, co prawdziwe i święte w różnych religiach, dostrzegał przede wszystkim w tekstach modlitw, w obchodzonych świętach, w tekstach świętych ksiąg, jak również w miejscach świętych czy systemach wartości. Nie bez znaczenia były również dla niego miejsca symboliczne dla poszczególnych religii i świątynie. W wielu religiach niechrześcijańskich dostrzegał papież osoby, które wybierały życie ascetyczne i poszukiwały Boga. Często niektóre z tych osób cytował, a w ich poszukiwaniach, wierze i życiu widział przejawy Bożej łaski. Osoby te były często twórcami różnych ascetycznych i kontemplacyjnych tradycji. W nich także papież widział ziarna Boże. Odkrywanie tych ziaren papież powierzył zakonom. Za jego pontyfikatu doszło do zintensyfikowania dialogu intermonastycznego.

Powyższe spostrzeżenia są odpowiedzią na pytanie postawione we wstępie tej pracy: jakie „ślady” Słowa, przejawy działania Ducha Świętego dostrzegł bł. Jan Paweł II u niechrześcijan?

Jednym z celów tej pracy było znalezienie odpowiedzi na pytanie: jak powinien według bł. Jana Pawła II wyglądać dialog doświadczenia religijnego z niechrześcijanami? Badając zgromadzony materiał i wpatrując się w postawę papieża można stwierdzić, że jego relacje z niechrześcijanami były naznaczone wielkim szacunkiem, cierpliwością i otwartością na osoby związane z innymi tradycjami religijnymi. Liczne prośby o przebaczenie, akty prowadzące do pojednania są także charakterystycznym znakiem pontyfikatu bł. Jana Pawła II. W swoich wypowiedziach podkreślał także rolę formacji, wiedzy, dojrzałości ludzkiej i duchowej, aby odpowiednio uczestniczyć w dialogu.

Inne z pytań, na które szukano odpowiedzi brzmiało: jakie formy religijności, które są u niechrześcijan, bł. Jan Paweł II traktuje jako płaszczyznę dialogu doświadczenia religijnego? Jakie praktyczne wskazania wpływają dla chrześcijan, którzy zastanawiają się, jak powinien wyglądać dialog z niechrześcijanami na płaszczyźnie doświadczenia religijnego?

W poszczególnych rozdziałach omówiono „ziarna prawdy” i „promienie światła”, które dostrzegł i zaakcentował bł. Jan Paweł II w różnych tradycjach religijnych. Odkrycie tych wartościowych i prawdziwych elementów u niechrześcijan i w innych tradycjach religijnych było punktem wyjścia do prowadzenia badań podjętego zagadnienia. Bł. Jan Paweł II podjął wysiłki, by to, co autentyczne, święte, będące owocem Bożego działania, stało się miejscem wspólnego spotkania, wzajemnego otwarcia się, czy nawet wzajemnego ubogacenia.

Pierwszym podstawowym wydarzeniem religijnym, poprzez które człowiek jednoczy się z Bogiem i które jest naznaczone Bożą obecnością, jest modlitwa. Podczas spotkań z żydami papież często podkreślał podobieństwa, jakie są między modlitwą chrześcijan i żydów. Wskazywał ich zakorzenienie w Piśmie świętym. Chętnie podczas spotkań zapraszał do wspólnej modlitwy. W dialogu z islamem podkreślał rolę modlitwy dla jednej i drugiej tradycji religijnej. Modlił się za muzułmanów, hinduistów, buddystów, za osoby związane z religiami tradycyjnymi. Będąc w Azji zapraszał przedstawicieli innych tradycji religijnych obecnych podczas sprawowanej Eucharystii do wspólnego wielbienia Boga. W Afryce dziękował rodzinom kapłanów animistów za udział w modlitwie katolików. Podczas jednej z podróży apostolskich do Indii papież modlił się słowami modlitwy zaczerpniętej z tradycji hinduistycznej.

Modlitwa jako znak poszukiwań tego co duchowe, wyraz głębokich ludzkich pragnień, przestrzeń spotkania z Bogiem stała się płaszczyzną dialogu, czyli dzielenia się poszukiwaniami, duchowymi pragnieniami i doświadczeniami Boga. Papież uważał, że autentyczna modlitwa jest płaszczyzną dialogu także dlatego, że jest skutkiem działania tego samego Ducha.

Zastanawiając się, jak powinien wyglądać dialog doświadczenia religijnego znajdujemy odpowiedź w postawie papieża. Bł. Jan Paweł II zachęca do dialogu na płaszczyźnie modlitwy. Widzi możliwość wspólnej modlitwy tylko z żydami. Poprzez przykład własnej modlitwy zachęca do modlitwy za osoby związane z innymi tradycjami religijnymi. Jego postawa jest wezwaniem do szacunku dla każdej autentycznej modlitwy. Ciekawe jest to, że chętnie papież zapraszał osoby związane z innymi tradycjami religijnymi do udziału w uroczystościach, wydarzeniach, podczas których modlili się chrześcijanie.

Ważne było dla bł. Jana Pawła II by być razem nawet wtedy, gdy wspólna modlitwa nie jest możliwa.

Papież w swoich wypowiedziach zauważał święta różnych tradycji religijnych. W judaizmie zwrócił uwagę na Szawuot oraz na Rosz ha-Szanah, Yom Kippur i Sukkot. W islamie podkreślił Id al-Fitr. Święto związane z zakończeniem Ramadanu. Natomiast w tradycji hinduistycznej święto świąteł - Diwali i w tradycji buddyjskiej święto Wesak związane ze wspomnieniem narodzin Buddy. Te elementy stały się punktem wyjścia do dialogu, który jest rozumiany jako poznawanie i coraz większe szanowanie przez chrześcijan innych tradycji religijnych, jak również jako zaproszenie do poznawania przez niechrześcijan świąt chrześcijańskich i tego z czym się one wiążą.

Modlitwa i świętowanie to podstawowe praktyki, poprzez które człowiek wchodzi w relację z Bogiem. Poszukiwanie Boga, zbliżanie się do Boga, spotkanie z Bogiem jest także zbliżaniem się do drugiego człowieka, spotkaniem z drugim człowiekiem, które dokonuje się przy Bogu, wokół Boga.

Drugim szczególnym wydarzeniem religijnym, przez które człowiek jednoczy się z Bogiem i w którym Bóg jest szczególnie obecny, i który jest przestrzenią dialogu, to post i pokuta. Zwracając się do osób zakorzenionych w innych tradycjach mówił często o potrzebie oczyszczenia, rozerwania zła, przemiany serca, pojednania. Prawie do każdej grupy religijnej kierował papież słowa, w których przeproszał za grzechy i wyrządzone krzywdy przez dzieci Kościoła. Z tymi słowami łączył zaproszenie do większej jedności, braterstwa.

Płaszczyną dialogu, spotkania i dzielenia się jest post przeżywany wspólnie jako element modlitwy, prośby skierowanej do Boga. Post i pokuta wiąże się także z uznaniem grzechu, potrzebą przebaczenia, zadośćuczynienia, pojednania np. międzyreligijnego. Jest również rozrywaniem więzów zła i pragnieniem sprawiedliwości. Post, to także według bł. Jana Pawła II wyraz łączności z tymi, którzy cierpią głód w wyniku istniejącego zła, niesprawiedliwości. Ściśle z nim wiąże się jałmużna zakorzeniona w otwartej, wrażliwej postawie na ludzką niedolę i biedę.

Praktyczne wskazania dla chrześcijan zapraszanych przez papieża do dialogu doświadczenia religijnego na płaszczyźnie postu i pokuty można sprowadzić do między innymi kilku zaleceń: potrzeby uznania własnego grzechu, przebaczenia, pojednania i budowania sprawiedliwości.

Kolejnym „promieniem światła” akcentowanym przez papieża jest pielgrzymka. W dialogu z judaizmem i islamem podkreślał wspólne miejsca święte dla wyznawców tych trzech religii monoteistycznych. Mówił zasadniczo o Ziemi Świętej. Dla muzułmanów Jerozolima jest miejscem pielgrzymek, ale znacznie ważniejsze są dla nich miejsca związane z życiem Mahometa. Papież nie wspominał o pielgrzymkach do Mekki i Medyny. Zwracając się do buddystów i hinduistów nie mówił o ich miejscach świętych. W jego wypowiedziach znajdujemy stwierdzenia o pielgrzymce przez życie, pielgrzymce do Boga, Absolutu. Pielgrzymka staje się miejscem dialogu szczególnie dla religii monoteistycznych, które pielgrzymują do wspólnych miejsc. Dla papieża pielgrzymka to także pokonywanie dystansu, jaki jest między ludźmi, kulturami i religiami.

Papież podkreślał również wagę spotkań w miejscach symbolicznych w danych tradycjach religijnych. Bł. Jan Paweł II był w synagodze, w meczecie i buddyjskim klasztorze. Nie był natomiast w żadnej czynnej świątyni hinduizmu i żadnej związanej z kultem religii tradycyjnych. Oprócz świątyń był także w innych miejscach szczególnych dla ludzi związanych z innymi religiami. Można to zinterpretować jako wyraz szacunku dla form pobożności, religii i przejawów poszukiwań Boga.

Papież widział także Boże działanie w życiu różnych ludzi, w różnych kulturach i w stworzonych przez nich systemach wartości. W swoich wypowiedziach cytował rabina Heschela, wspominał takich myślicieli jak Majmonidesa z Kordoby czy Jehudę Halewiego. Warto zauważyć, że mimo licznych wypowiedzi do muzułmanów, nigdzie papież nie nawiązywał do życia Mahometa. W wypowiedziach do hinduistów i buddystów wspominał Mahatmę Gandiego, Swami Vivekanandę oraz wielu innych myślicieli i reformatorów swoich tradycji religijnych. W przemówieniach do przedstawicieli religii tradycyjnych w Afryce nawiązywał do szacunku dla przodków. Natomiast w Ameryce Południowej wspominał Quetzalcóatl, króla i proroka Tolteków.

Bł. Jan Paweł II często cytował teksty ksiąg uważanych za święte w poszczególnych religiach. Podczas spotkań z żydami nawiązywał do Talmudu, zacytował fragment z Talmudu i odniósł go do słów Jezusa. Cytował również Koran, co więcej nazwał go świętym i z szacunkiem pocałował. Będąc w Indiach zacytował Upaniszadę Mundaka. Podczas spotkania z Aborygenami

z szacunkiem odniósł się do ustnych przekazów mających nawet kilkadziesiąt tysięcy lat. Czasami poszczególne sentencje, obowiązujące zasady odnosił i porównywał ze słowami Jezusa, czy z nauczaniem Apostołów i chrześcijańskich myślicieli. Czasami akcentował pewne elementy, które stanowią bogactwo naszej tradycji religijnej, a nie są obecne w innych. Taka postawa była zaproszeniem do zwrócenia uwagi przez niechrześcijan na Pismo święte i nauczanie, jakie dokonuje się na przestrzeni wieków przez Kościół.

Postawa papieża jest zaproszeniem dla Kościoła do szacunku ksiąg uważanych za święte przez inne tradycje religijne i zaproszeniem do poznawania i szanowania przez niechrześcijan Pisma Świętego i tradycji Kościoła.

Bł. Jan Paweł II zauważał rolę religii w kształtowaniu systemu wartości. W judaizmie podkreślał szacunek dla Pisma świętego, pielęgnowanie świadomości Przymierza zawartego przez naród z Bogiem, życie dekalogiem i bogate tradycje rodzinne. W islamie - wiarę w Boga, potrzebę modlitwy, pielęgnowanie gościnności i miłości.

Wypowiadając się na temat buddyzmu i hinduizmu papież dostrzegał wkład tych tradycji religijnych w rozwijanie wartości takich jak: pielęgnowanie tradycji ascetycznych, rozbudzanie pragnienia wiedzy i poszukiwań filozoficznych w życiu pojedynczych ludzi i całych społeczeństw. Mówił także, że przez wieki tradycje religijne Azji uczyły mądrości, pracowitości, współczucie dla wszystkich stworzeń.

Papież widział również pozytywne oddziaływanie religii tradycyjnych w umacnianiu wartości. Uważał, że religijne tradycje Afryki wyostrzają zmysł duchowy, odczucie obecności Boga jako Istoty Najwyższej. Podkreślał także kult przodków i tradycje rodzinne.

Dialog to dzielenie się myślą, odkrytą prawdą, która niejednokrotnie zmieniała człowieka, narody i religie. Prawda także jako przedmiot refleksji prowadzi do oczyszczenia i pogłębionego zrozumienia własnego dziedzictwa. Taki dialog przyczynia się do ochrony wartości i ideałów, prowadzi do wyrazistego wspólnego świadectwa wobec materializmu i sekularyzmu zapuszczającego korzenie w wielu społeczeństwach współczesnego świata.

Na szczególną uwagę zasługuje dialog intermonastyczny, do którego zostali zaproszeni mnisi i mniszki z klasztorów chrześcijańskich i buddyjskich.

W tej formie dialogu widział papież możliwość świadczenia o Jezusie Chrystusie, ale także uważał, że pewne formy mogą ożywić i pogłębić przeżywanie kontemplacji i modlitwy. Zagadnienia związane z korzystaniem z pewnych elementów duchowości niechrześcijańskich stały się przedmiotem *Listu do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej*⁸⁹¹ skierowanego przez Kongregację Nauki Wiary. Dokument podkreśla, że korzystając z różnych technik medytacji nie wolno zatracić chrześcijańskiego rozumienia modlitwy. Wskazuje też na rolę kierownictwa duchowego.

Rozpoczynając pracę badawczą postawione zostało także pytanie, jaki jest według bł. Jana Pawła II cel dialogu. W podsumowaniu pracy można odpowiedzieć przypominając stanowisko papieża – Bóg prowadzi wszystkich ludzi do zbawienia, a Kościół chce współpracować ze wszystkimi ludźmi w wypełnianiu tego dzieła poprzez różne działania. Dialog wpisuje się w dzieło ewangelizacji, jakie zostało powierzone przez Jezusa Kościołowi. Ewangelizacja obejmuje całe posłannictwo Kościoła, różne działania, spotkania, dyskusje i wszelkie konstruktywne relacje. Częścią tego zadania jest głoszenie. Dialog jest częścią ewangelizacji, jaką prowadzi Kościół, ale też jest powiązany, chociaż w mniejszym stopniu, z głoszeniem. Celem dialogu jest świadczenie o Jezusie, ma on oczyszczać, pogłębiać prawdę i dobro, przewyciężać przesady, umacniać wzajemny szacunek. W dalszej perspektywie ma prowadzić do odnowy moralnej narodów.

Przedmiotem badań były także uwagi bł. Jana Pawła II dotyczące zagrożeń i niewłaściwych formy prowadzenia dialogu. Zagrożenia dla życia duchowego mogą być spowodowane błędami i zabobonami obecnymi w innych tradycjach religijnych. Pewne niebezpieczeństwa mogą wpływać także z kontaktów z takimi formami religijności, które są powiązane ze złem. Dialog nie może prowadzić do zatarcia objawionej prawdy. Między innymi tej, że Jezus Chrystus jest jedynym Zbawicielem człowieka i że Kościół z woli Bożej jest

⁸⁹¹ Kongregacja Nauki Wiary, *List do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej*, OR 10(1989) n. 12, s. 3-5.

drogą do zbawienia. Dialog nie może także prowadzić do fałszywego irenizmu, indyferentyzmu, relatywizmu religijnego czy synkretyzmu.

Papież rozwinął myśl soboru o „ziarnach słowa” u niechrześcijan i w innych tradycjach religijnych. Jego otwarta postawa była owocem refleksji teologicznej. Uważał, że: „»Ziarna prawdy« istniejące i działające w różnych tradycjach religijnych są odblaskiem jedyne Słowa Bożego, »które oświeca każdego człowieka« (por. J 1,9) i które stało się ciałem w Jezusie Chrystusie (por. J 1,14). Są one również »owocem Ducha Prawdy przekraczającego w swym działaniu widzialny obręb Mistycznego Ciała Chrystusa«, który to Duch »tchnie tam, gdzie chce« (J 3,8) (por. *Redemptor hominis*, 6,i 12)”⁸⁹².

Prowadzenie dialogu bł. Jan Paweł II odbierał w kategoriach Bożego nakazu, a poszczególne kluczowe wydarzenia jako znaki Bożej Opatrzności. W rozwoju dialogu widział wypełnianie się niektórych prorocत्व Starego Testamentu.

Prowadzony dialog był formą świadczenia o miłości Jezusa do wszystkich ludzi. W centrum dialogu papież stawiał krzyż, na którym dokonano się pojednanie i zbawienie świata. Bł. Jan Paweł uważał, że zadaniem Kościoła jest dążenie do jedności ze wszystkimi ludźmi i religiami.

Papież prowadził dialog i zapraszał Kościół do dialogu międzyreligijnego. Przykładem mogą być dokumenty posynodalne kierowane do chrześcijan żyjących na różnych kontynentach. Zaraz po zagadnieniach związanych z ekumenizmem znajduje się zaproszenie do prowadzenia i rozwijania dialogu międzyreligijnego.

Bł. Jan Paweł II uważał, że: „Kościół ze swej strony, poprzez dialog, staje się coraz bardziej katolicki – coraz bardziej uniwersalny – zgodnie z jego naturą i z jego misją głoszenia i świadczenia o miłości Chrystusa wobec każdego człowieka”⁸⁹³.

Istotny wkład w rozwój dzieła bł. Jana Pawła II miał także papież Benedykt XVI, który dostrzegał dokonania poprzednika i je kontynuował. Świadczyć o tym mogą prace poświęcone temu zagadnieniu, napisane, gdy był

⁸⁹² Jan Paweł II, Duch Boży a „ziarna prawdy” obecne w religiach niechrześcijańskich. Audiencja generalna (9 września 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 44.

⁸⁹³ Jan Paweł II, Do Przedstawicieli Religii Niechrześcijańskich w Japonii (24 luty 1981 - Japonia), w: Lach S., Kijas Z.J., Buddyzm i hinduizm..., dz. cyt., s. 41.

jeszcze Prefektem Kongregacji Doktryny Wiary⁸⁹⁴ i liczne spotkania z niechrześcijanami. Na szczególną uwagę zasługują obchody 25 rocznicy Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu z 1986 r..

Kształt i przyszłość dialogu zależy od Kościoła i od nastawienia innych tradycji religijnych. Można przypuszczać, że w przyszłości będzie się on rozwijał i przynosił wiele dobrych owoców. Trzeba też liczyć się z trudnościami i kryzysami, które też za pontyfikatu bł. Jana Pawła II wyraźnie się zaznaczały.

Kształt i przyszłość dialogu zależy także od Bożego błogosławieństwa. Podczas spotkań z innymi tradycjami religijnymi bł. Jan Paweł II odwoływał się często do Bożej Opatrzności. Prosił Boga, zawierając Jego Wszechmocy poszczególne spotkania i wydarzenia, by Jego błogosławieństwo było nad miejscem, nad godziną, podczas której dochodziło do spotkania i dialogu różnych tradycji religijnych.

Wizja papieża wybiegała daleko do przodu. Podczas audiencji generalnej papież nauczał: „Kościół jednakże (wspólnie z Prorokami i apostołem Pawłem) oczekuje znanego tylko Bogu dnia, w którym wszystkie ludy będą wzywały Pana jednym głosem i służyły mu ramieniem jednym ” (Sf 3,9)⁸⁹⁵.

Dysertacja po analizie materiału i przeprowadzonej syntezie ukazuje stosunek bł. Jana Pawła II do osób związanych z innymi tradycjami religijnymi i przedstawia prowadzony przez niego dialog doświadczenia religijnego. W wyniku przeprowadzonych badań jasne stały się także wytyczne papieża dotyczące prowadzenia dialogu na płaszczyźnie doświadczenia religijnego z niechrześcijanami.

W wyniku podjętej pracy nakreślono najistotniejsze elementy badanego zagadnienia. Powyższa praca jest opracowaniem nauczania i dzieła bł. Jana Pawła II. Badanie zagadnienia dokonano przez rozważanie nauki papieża na temat doświadczenia Boga, religijności i tego wszystkiego, co wchodzi w skład doświadczenia duchowego. W pracy zatrzymano się nad: modlitwą, postem i pokutą, pielgrzymką, spotkaniami w miejscach symbolicznych, bogactwem duchowym i dialogiem intermonastycznym. Ciekawe byłoby zbadanie, jak

⁸⁹⁴ Por. Ratzinger J., *Wielość religii i jedno Przymierze*, Poznań 2004. Ratzinger J., *Wiara, Prawda, Tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005. Ratzinger J., *Granice dialogu*, Kraków 1999.

⁸⁹⁵ Jan Paweł II, *Wiara chrześcijańska a religie niechrześcijańskie*. Audiencja generalna (5 czerwca 1985-Watykan), OR 6(1985) n. 6-7, s. 9.

niechrześcijanie oceniają chrześcijańskie doświadczenie religijne np. chrześcijańską modlitwę, relację z Bogiem, pokutę, bogactwa duchowe. Interesująca również byłaby praca badająca te zagadnienia na płaszczyźnie wieloreligijnej. Szczególne działanie Ducha Świętego dostrzegali bł. Jan Paweł II u aborygenów, jak również u japońskich buddystów. Praca badawcza tych tradycji religijnych także byłaby celowa i ciekawa. Przedmiotem osobnych ciekawych badań może być także dialog intermonastyczny. Analiza doświadczeń, praktykowanych metod medytacji i ich wpływ na autentyczne życie wewnętrzne wydaje się również wartościowa.

Napisana praca i zasygnalizowane kwestie badawcze, mogą przyczynić się do stworzenia nowych przestrzeni prowadzenia refleksji teologicznej w zakresie dialogu doświadczenia religijnego.

Bibliografia

I. Źródła podstawowe

A. Dokumenty Soboru Watykańskiego II

Konstytucje

1. Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 104-166.
2. Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et spes”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 526-606.
3. Sobór Watykański II, Konstytucja o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 48-78.

Dekrety

1. Sobór Watykański II, Dekret o działalności misyjnej Kościoła „Ad gentes divinitus”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 433-471.
2. Sobór Watykański II, Dekret o ekumenizmie „Unitatis redintegratio”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 193-208.
3. Sobór Watykański II, Dekret o formacji kapłańskiej „Optatam totius”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 288-301.

Deklaracje

1. Sobór Watykański II, Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich „Nostra aetate”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 333-337.
2. Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej „Dignitatis humanae”, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Przybył M. (red.), Poznań 2002, s. 410-421.

B. Urzędowe wypowiedzi bł. Jana Pawła II

Encykliki bł. Jana Pawła II

1. Jan Paweł II, Encyklika „Centesimus annus” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 618-703.
2. Jan Paweł II, Encyklika „Dominum et vivificantem”, w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 255-354.
3. Jan Paweł II, Encyklika „Redemptor hominis”, w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 6-77.
4. Jan Paweł II, Encyklika „Redemptoris missio” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 510-617.
5. Jan Paweł II, Encyklika „Sollicitudo rei socialis” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 434-509.
6. Jan Paweł II, Encyklika „Ut unum sint” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 991-1180.
7. Jan Paweł II, Encyklika „Veritatis splendor” w: Jan Paweł II, Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II, Życiński W. (red.), Kraków 2006, s. 705-840.

Adhortacje apostolskie bł. Jana Pawła II

1. Jan Paweł II, Adhortacja apostolska „Reconciliatio et paenitentia” w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 254-349.
2. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Catechesi tradendae” w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 8 - 89.
3. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Christifideles laici”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 350-489.
4. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Africa”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1979-1995, t. I, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 700-818.
5. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in America”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 306-413.
6. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Asia”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 414-527.
7. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Europa”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 626-727.
8. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Ecclesia in Oceania”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 528-625.
9. Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska „Vita Consecrata”, w: Jan Paweł II, Adhortacje apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II 1996-2005, t. II, Romanek M. (red.), Kraków 2006, s. 6-161.

Listy apostolskie, konstytucje, bulle, orędzia i deklaracje bł. Jana Pawła II

1. Jan Paweł II, Bartłomiej I, List „Ringraziamo Dio anche”. Deklaracja wspólna Ojca Świętego Jana Pawła II i Patriarchy ekumenicznego

- Konstantynopola Bartłomieja I, w: Jan Paweł II, Wybór listów Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, Słabek P., Jękot J. (red.), Kraków 1998, s. 407-409.
2. Jan Paweł II, Bulla „Incarnationis mysterium” ogłaszająca Wielki Jubileusz roku 2000, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 243-254.
 3. Jan Paweł II, Do narodów Azji (1981), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. II, Jękot J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, s. 607-613.
 4. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Ecclesia in urbe”, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 138-147.
 5. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Ex corde Ecclesiae”, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 86-104.
 6. Jan Paweł II, Konstytucja apostolska „Pastor Bonus”, w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 80.
 7. Jan Paweł II, List apostolski „Dies Domini”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, s. 545-616.
 8. Jan Paweł II, List apostolski „Novo millennio ineunte”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, s. 617-676.
 9. Jan Paweł II, List apostolski „Parati smper”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, s. 149-196.
 10. Jan Paweł II, List apostolski „Redemptionis anno”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, s. 143-148.

11. Jan Paweł II, List apostolski „Tertio millennio adveniente”, w: Jan Paweł II, Listy apostolskie Ojca Świętego Jana Pawła II, Romanek M. (red.), Kraków 2007, s. 409-457.
12. Jan Paweł II, List do biskupów Azji (23 czerwca 1990 - Watykan), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 346.

Przemówienia, homilie, katechezy i inne dokumenty bł. Jana Pawła II

1. Giovanni Paolo II, Il sincretismo religioso ed il proliferare delle sette reclamano un rinnovato impegno di evangelizzazione. Ai vescovi del Brasile in visita *ad limina* (31 maggio 1990 - Vatican), w: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, t. XIII/ 1, Grieco G.(curato), Vaticana 1992, s. 1478-1484.
2. Giovanni Paolo II, La libertà religiosa è un diritto inalienabile. Ai rappresentanti del vodú nella sede del »Codiam«, w: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, t. XVI/1, Grieco G.(curato), Vaticana 1995 , s. 285-287.
3. Giovanni Paolo, La tragedia umana dei rifugiati e dei profughi è una sfida per l'intera comunità internazionale. Ai vescovi della Thailandia in visita *ad limina*, w: Insegnamenti di Giovanni Paolo II, t. XIV/1, Grieco G.(curato), Vaticana 1991, s. 1321-1327.
4. Jan Paweł II, „Być razem, aby się modlić”. O zbliżającym się spotkaniu w Asyżu (22 października 1986 - Watykan), OR 7 (1986) n.10, s. 6-7.
5. Jan Paweł II, „Łaska wam i pokój od Boga, Ojca naszego, i Pana Jezusa Chrystusa!” (Rz 1,7).Przemówienie podczas spotkania z ludnością autochtoniczną (20 września 1987 - Fort Simpson), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka Północna i Południowa, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), t. XII, Kraków 2009, s. 247-249.
6. Jan Paweł II, „Ojcostwo” Boże w Starym Testamencie. Audiencje generalne (20 stycznia 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 3, s. 36.

7. Jan Paweł II, „Pomóż nam przybliżyć Chrystusa naszej epoce”. Papież w Asyżu (5 listopada 1978 - Asyż), w: Nauczanie papieskie, t. I/1 - 1978, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1987, s. 42-44.
8. Jan Paweł II, „Poznać” Ojca. Audiencja generalna (17 marca 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 7, s. 36-47.
9. Jan Paweł II, „Skąd Ci to, że cały świat przychodzi do Ciebie?” List Ojca Świętego Jana Pawła II na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka (15 sierpnia 1982), w: Nauczanie papieskie, t. V/2 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1996, s. 266-274.
10. Jan Paweł II, Abyśmy nieśli pokój, dając wspólne świadectwo. Katedra św. Rufina. Słowa Papieża wprowadzające do wspólnej modlitwy chrześcijan. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 – Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 16.
11. Jan Paweł II, Akredytacja nowego ambasadora Indii (3 grudnia 1982), w: Nauczanie papieskie, t. V/2 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1996, s. 887-888
12. Jan Paweł II, Akredytacja nowego ambasadora Pakistanu (19 listopada 1982 – Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. V/2 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1996, s. 811-812.
13. Jan Paweł II, Akt poświęcenia archidiecezji Delhi Najświętszemu Sercu Pana Jezusa, OR 7(1986) n. 1, s. 19.
14. Jan Paweł II, Akt poświęcenia archidiecezji Delhi Najświętszemu Sercu Pana Jezusa (31 stycznia 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 19.
15. Jan Paweł II, Akt powierzenia Indii Matce Bożej, OR 7(1986) n. 2, s. 28.
16. Jan Paweł II, Akt powierzenia Tajlandii Matce Bożej (11 maja 1984), OR 5(1984) n. 5, s. 23.
17. Jan Paweł II, Akt zawierzenia Matce Bożej narodu i Kościoła Korei. Katedra w Seulu (6 maja 1984 - Seul), OR 5(1984) n.5, s.14.
18. Jan Paweł II, Antysemityzm jest grzechem przeciw Bogu i ludzkości. Do członków British Council for Christians and Jews (16 listopada 1990 - Watykan), OR 11 (1990) n. 10-11, s. 16.
19. Jan Paweł II, Apel Papieża w obronie Libanu do wszystkich muzułmanów (7 września 1989 - Watykan), OR 10(1989) n. 9, s. 3.

20. Jan Paweł II, Asyż — wspólne świadectwo Bożej tajemnicy, która jest jedynym źródłem pokoju. Zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan (25 stycznia 1987 - Watykan), OR 8(1987) n. 1, s. 15.
21. Jan Paweł II, Autentyczna wiara jest źródłem zrozumienia i harmonii. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (10 stycznia 1993 - Asyż), OR 14(1993) n. 3, s. 11.
22. Jan Paweł II, Bądźcie zaczynem jedności i solidarności. Msza św. w katedrze (14 kwietnia 1996 - Tunis), OR 17 (1996) n. 6, s. 16-17.
23. Jan Paweł II, Będą Was prześladować z powodu mego imienia (5 października 1980 - Otranto), w: Islam w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965 -1996), Sakowicz E. (red.), Warszawa 1997, s. 66-73.
24. Jan Paweł II, Bogactwo Indii. Do indyjskiej wspólnoty w Rzymie (12 czerwca 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 6, s. 7.
25. Jan Paweł II, Bóg ukarze tego, kto poniża drugiego człowieka. Spotkanie z ludnością tubylczą (7 marca 1983 - Quetzaltenango), w: Nauczanie papieskie, t. VI/1 -1983, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1998, s. 297-300.
26. Jan Paweł II, Braterska solidarność i przyjaźń oparciem dla wielkiej sprawy godności człowieka. Przemówienie do religijnych przywódców muzułmańskich Ghany, w: Jan Paweł II w Afryce. 2 V - 12 V 1980. Przemówienia i homilie, Polkowski A. (red.), Warszawa 1985, s. 211-212.
27. Jan Paweł II, Braterski dialog. Przemówienie do członków Międzynarodowego katolicko-żydowskiego Komitetu Łączności (12 marca 1979- Watykan), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?, Garbol M. (opr.), Kraków 1999, s. 84 - 89.
28. Jan Paweł II, Budować pokój na sprawiedliwości i prawdzie. Podróż Jana Pawła II do Azerbejdżanu i Bułgarii 22-26.05.2002 (22 maja 2002 - Baku), OR 23 (2002) n. 7-8, s. 14.
29. Jan Paweł II, Budowanie pokoju zadaniem wszystkich. Przemówienie Papieża Jana Pawła II (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 18-20.

30. Jan Paweł II, Budowniczy pokoju. Dzień Modlitwy o Pokój (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 12.
31. Jan Paweł II, Budujemy nawą przyszłość. Wizyta w Yad Vashem (23 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 27-28.
32. Jan Paweł II, Budujemy świat bez wojen. Przesłanie Ojca Świętego z okazji XVII międzynarodowego spotkania poświęconemu modlitwie o pokój w Akwizgranie (5 września 2003 - Castel Gandolfo), OR 24 (2003) n. 11-12, s. 5-6.
33. Jan Paweł II, Być w pełni chrześcijaninem i w pełni Afrykaninem. Spotkanie z intelektualistami Kamerunu (13 sierpnia 1985 - Jaunde), OR 6(1985) n 9, s. 14-15.
34. Jan Paweł II, Byśmy szukali pojednania i przyjaźni pomimo zła, którego wiele była w naszych dziejach. Spotkanie z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej (9 czerwca 1999 - Warszawa), OR 12 (1991) n. 6, s. 31-32.
35. Jan Paweł II, Chrystus odpowiedzią na najwyższe dążenie człowieka. Msza św. na polu golfowym (4 lutego 1986 – Szilong), OR 7(1986) n 2, s. 6.
36. Jan Paweł II, Chrześcijanie i muzułmanie w służbie pokoju. Do nowego ambasadora Egiptu (18 września 2004 - Watykan), OR 25 (2004) n. 11-12, s. 24-25.
37. Jan Paweł II, Ciężar wspomnień. Spotkanie z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej (24 czerwca 1988 - Wiedeń), OR 9 (1988) n. 7, s. 21-22
38. Jan Paweł II, Co stanowi o trwałej sile Indonezji. Spotkanie z prezydentem Indonezji (9 październik 1989 - Dżakarta) OR 10 (1989) n. 12, s. 14,16.
39. Jan Paweł II, Człowiek pielgrzym. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (1 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 16-17.
40. Jan Paweł II, Dar dialogu. Spotkanie z przedstawicielami organizacji żydowskich (11 września 1987 - Miami), OR 8 (1987) n. 9-10, s. 24-25.
41. Jan Paweł II, Dawać świadectwo o Bogu Ojcu w dialogu z wyznawcami wszystkich religii. Audiencje generalne (21 kwietnia 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 7, s. 51-52.

42. Jan Paweł II, Dialog i ewangelizacja. Przemówienie do Papieskiej Rady Kultury (13 stycznia 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 1, s. 14, 28.
43. Jan Paweł II, Dialog i współpraca drogą do rozwoju i pokoju. Do ambasadora Japonii (29 października 2001 - Watykan), OR 13(2002) n. 2, s. 38.
44. Jan Paweł II, Dialog między kulturami drogą cywilizacji miłości i pokoju. Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II na Światowy Dzień Pokoju - 1 styczeń 2001 roku, OR 21(2001) n. 2, s. 24-29.
45. Jan Paweł II, Dialog na rzecz pokoju wyzwaniem dla naszych czasów. Orędzie na XVI Światowy Dzień Pokoju, w: Paweł VI, Jan Paweł II, Orędzia Papieskie na Światowy Dzień Pokoju, Rzym-Lublin 1987, s. 148-159.
46. Jan Paweł II, Dialog pomiędzy religiami a wierność prawdzie. Spotkanie z przywódcami różnych religii (10 października 1989 - Dżakarta), OR 10 (1989) n. 12, s. 16.
47. Jan Paweł II, Dialog z islamem. Audiencje generalne (5 maja 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 9-10, s. 45-46.
48. Jan Paweł II, Dialog z islamem. Pozdrowienia dla krajów Maghrebu. Życzenia dla Chin. Anioł Pański (24 stycznia 1982 - Watykan), OR 3 (1982) n. 1, s. 12.
49. Jan Paweł II, Dialog z wielkimi religiami świata. Audiencja generalna (19 maja 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 9-10, s. 46-47.
50. Jan Paweł II, Dialog z żydami. Audiencje generalne (28 kwietnia 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 9-10, s. 44-45.
51. Jan Paweł II, Dialog, świadectwo, współpraca. Spotkanie z Konferencją Episkopatu Afryki Północnej (14 kwietnia 1996 - Tunis), OR 17 (1996) n. 6, s. 18-19.
52. Jan Paweł II, Dialog. Spotkanie z przedstawicielami religii niechrześcijańskich (5 lutego 1986 - Madras), OR 7(1986) n. 2, s. 8-9.
53. Jan Paweł II, Do ambasadora Indii - pana Madhaw Keshav Mangalmuti (12 stycznia 1990 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 181-183.

54. Jan Paweł II, Do biskupów Japonii podczas wizyty *ad limina* (25 lutego 1995 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 91-93.
55. Jan Paweł II, Do biskupów Mali (29 stycznia 1990 - Bamako), OR 11(1990) n. 2-3, s. 19-20.
56. Jan Paweł II, Do biskupów Sri Lanki z okazji wizyty *ad limina* (8 lipca 1989 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 74-78.
57. Jan Paweł II, Do biskupów Tajlandii podczas wizyty *ad limina* (30 sierpnia 1996 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 108.
58. Jan Paweł II, Do grupy buddystów i szintoistów (20 lutego 1980 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. III/1 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań - Warszawa 1985, s. 178-179.
59. Jan Paweł II, Do indyjskiej wspólnoty w Rzymie (12 lutego 1986 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 167-169.
60. Jan Paweł II, Do mnichów chrześcijańskich i buddyjskich (20 września 1989 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 79.
61. Jan Paweł II, Do Mnichów Zen (9 września 1987 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 65-66.
62. Jan Paweł II, Do narodów Azji (1981), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. II, Jękot J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, s. 607-613.
63. Jan Paweł II, Do przedstawicieli hinduizmu (7 maja 1980 - Nairobi), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 127.
64. Jan Paweł II, Do przedstawicieli innych religii (2 września 1990 - Dar-es-Salam) w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 184-188.

65. Jan Paweł II, Do przedstawicieli innych religii (6 września 1990 - Burundi) w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 189.
66. Jan Paweł II, Do przedstawicieli religii „Shinto”. Audiencja generalna (28 lutego 1979 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 35.
67. Jan Paweł II, Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich w Japonii (24 lutego 1981- Japonia), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 38-41.
68. Jan Paweł II, Do przedstawicieli różnych religii (14 października 1989 - Le Redut), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 179-180.
69. Jan Paweł II, Do przywódców muzułmańskich (7 maja 1980 - Nairobi), OR 1(1980) n. 6, s. 16.
70. Jan Paweł II, Do przywódców religii (6 maja 1984 - Seul), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 47-49.
71. Jan Paweł II, Do wspólnoty muzułmańskiej. Jan Paweł II do mieszkańców Sarajewa (8 września 1994 - Sarajewo), OR 15(1994) n. 11, s. 16.
72. Jan Paweł II, Do zakonników i świeckich różnych szkół buddyjskich, Audiencja generalna (26 wrzesień 1979 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 36-37.
73. Jan Paweł II, Duch Boży a „ziarna prawdy” obecne w religiach niechrześcijańskich. Audiencje generalne (9 września 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 44-45.
74. Jan Paweł II, Duch działa poza widzialnymi granicami Kościoła. Audiencje generalne (12 sierpnia 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n.1, s. 39-40.
75. Jan Paweł II, Duch i „bóle rodzenia” stworzenia (Rz 8,22). Audiencje generalne (19 sierpnia 1998 - Watykan), OR 20 (1999) n. 1, s. 41.
76. Jan Paweł II, Duchowa wizja człowieka. Spotkanie z przedstawicielami różnych religii i kultur (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 21.

77. Jan Paweł II, Duchowość dialogu. Do uczestników zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady do Spraw Dialogu Międzyreligijnego (9 listopada 2001 - Watykan), OR 23 (2002) n. 3, s. 45-46.
78. Jan Paweł II, Duszpasterstwo migrantów zadaniem współczesnego Kościoła. Orędzie na Światowy Dzień Migranta – 2001 r., w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 374-379.
79. Jan Paweł II, Dzieło ewangelizacji wymaga udziału wszystkich. Msza św. na plaży Marina (9 lutego 1986 - Madras), OR 7(1986) n. 2, s. 9.
80. Jan Paweł II, Dzień postu i błagania o pokój. Rozważanie przed modlitwą *Anioł Pański* (9 grudnia 2001- Watykan), w: Anioł Pański z Papieżem Janem Pawłem II, Dziwisz S., Ptasznik Paweł, Hasiorowski S., Główczyk J. (red.), Vaticana 2006, s. 188-189.
81. Jan Paweł II, Dzień ważny dla świata. Przemówienie powitalne Papieża Jana Pawła II (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23(2002) n. 3, s. 15.
82. Jan Paweł II, Dziękuję Chrystusowi za to wielkie doświadczenie Kościoła w Azji i Oceanii. Po powrocie z podróży na Daleki Wschód (16 maja 1984 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. VII/1 -1983, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2001, s. 644-646.
83. Jan Paweł II, Ewangelia a kultura afrykańska. Do Episkopatu Zairu (3 maja 1980 - Kinszasa), w: Nauczanie społeczne, Nitecki P., Skwara J., Strózczyk E. (red.), t. III, Warszawa 1984, s. 358-366.
84. Jan Paweł II, Ewangelia głoszona przez świętych męczenników ubogacała kulturę plemion indiańskich. Do Indian kanadyjskich w sanktuarium Huronii (15 września 1984 - Huronia), w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2002, s. 262-265.
85. Jan Paweł II, Ewangelizacja, dialog, praca dla wspólnego dobra. Do biskupów Mali (29 styczeń 1990 - Bamako), OR 11(1990) n. 2-3, s. 19-20.
86. Jan Paweł II, Głębia i bogactwo wspólnego dziedzictwa. Do Żydów (17 listopada 1980 - Moguncja), w: Nauczanie społeczne 1980, t. III, Nitecki P., Skwara J., Strózczyk E. (red.), Warszawa 1984, s. 548-551.

87. Jan Paweł II, Głoszenie Słowa i jedność chrześcijan. Msza św. na Campal Grounds (6 lutego 1986 - Goa), OR 7(1986) n. 2, s. 10.
88. Jan Paweł II, Godność i wartość pracy ludzkiej. Homilia podczas Mszy św. (3 lutego 1986 - Ranchi), OR 7(1986) n.1, s. 22.
89. Jan Paweł II, Homilia na Mszy św. beatyfikacyjnej bł. Edyty Stein – siostry Benedykty od Krzyża, męczennicy, podczas pielgrzymki apostolskiej do RFN (1 maja 1987 - Kolonia), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?, Garbol M. (opr.), Kraków 1999, s. 34 – 44.
90. Jan Paweł II, Homilia podczas Mszy Świętej (21 stycznia 1995 - Kolombo), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z.J. (red.), Kraków 2000, s. 86-90.
91. Jan Paweł II, Idźcie i głoscie ewangelię. Homilia na Mszy św. dla plemion tubylczych w Baguio (22 lutego 1981- Baguio), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 228-230.
92. Jan Paweł II, Idźmy drogą pojednania i pokoju. Przemówienie Ojca Świętego na zakończenie koncertu w Auli Pawła VI (17 stycznia 2004 – Watykan) OR 25(2004) n. 3, s. 49-51.
93. Jan Paweł II, Imię Boga jest wezwaniem do pokoju. Podróż apostolska Jana Pawła II do Grecji, Syrii i na Maltę (5 maja 2001 - Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 20-21.
94. Jan Paweł II, Inkulturacja i głoszenie Dobrej Nowiny. Msza św. na lotnisku wojskowym (15 września 1995 – Jaunde), OR 16(1995) n. 11-12, s. 16-18.
95. Jan Paweł II, Jesteście dziedzicami mądrości buddyjskiej (10 maja 1984 - Bangkok), OR 5(1984) n. 6, s. 21-22.
96. Jan Paweł II, Jesteście sługami Kościoła w kraju obdarowanym przez Boga. Spotkanie z kapłanami (6 lutego 1986- Goa), OR 7(1986) n. 2, s. 12.
97. Jan Paweł II, Jesteśmy gotowi współpracować z wami. Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich w Japonii (24 lutego 1981- Tokio), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 248-249.

98. Jan Paweł II, Jesteśmy zobowiązani do współpracy. Do przedstawicieli międzynarodowych organizacji żydowskich (22 maja 2003 - Watykan), OR 24(2003) n. 10, s. 37.
99. Jan Paweł II, Jezus, syn Izraela, ludu wybranego w Starym Przymierzu. Audiencje generalne, OR 8 (1987) n. 2, s. 7.
100. Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (1 września 1999 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 276-277.
101. Jan Paweł II, Katecheza podczas audiencji generalnej (28 kwietnia 1999 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 271-274.
102. Jan Paweł II, Kościół nikogo nie wyklucza ze swego posługiwania. Spotkanie modlitewne (8 lutego 1986 - Triwendram), OR 7(1986) n. 2, s. 25-26.
103. Jan Paweł II, Kościół potępia teorie rasistowskie. Do uczestników sympozjum na temat korzeni antyjudajizmu (31 października 1997 - Watykan), OR 19(1998) n. 1, s. 30-31.
104. Jan Paweł II, Kościół przedłuża Chrystusową misję służby i miłości. Liturgia Słowa i podpisanie posynodalnej adhortacji apostołskiej (6 listopada 1999 - New Delhi), OR 21(2000) n. 1, s. 14-15.
105. Jan Paweł II, Kościół przynosi Chrystusa, a nie kulturę innej rasy. Przemówienie do biskupów Nigerii (15 lutego 1982 - Lagos), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane, Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja, Afryka, Australia i Oceania, t. XIII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 493-497.
106. Jan Paweł II, Kościół spogląda z szacunkiem na wspólnoty islamskie. Rozważanie przed modlitwą *Anioł Pański* (24 stycznia 1982 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. V/1 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1993, s. 93-94.
107. Jan Paweł II, Kościół wobec religii niechrześcijańskich (14 stycznia 1996- Watykan), OR 17(1996) n. 3, s. 47.
108. Jan Paweł II, Kto trwa w miłości, trwa w Bogu, a Bóg trwa w nim (18 maja 1985- Bruksela-Koekelberg) OR 6(1985), Numer nadzwyczajny II, s. 30.

109. Jan Paweł II, Kultura dialogu. List Papieża z okazji spotkania zorganizowanego przez Kongres Żydów Europejskich (25 stycznia 2002-Watykan), OR 23 (2002) n. 4, s. 9-10.
110. Jan Paweł II, Kulturalna wspólnota kontynentu nie jest zrozumiała bez chrześcijańskiego orędzia. Nieszpory Europejskie na Heldenplatz w Wiedniu (10 września 1983 - Wiedeń), OR 4 (1983) n. 9, s. 1,4.
111. Jan Paweł II, List do biskupów Azji (23 czerwca 1990), w: Dzieła zebrane, Listy, t. III, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 344-347.
112. Jan Paweł II, List do Jerzego Klugera, dawnego kolegi szkolnego, z okazji odsłonięcia tablicy upamiętniającej życie, męczeństwo i zagładę Żydów, mieszkańców ziemi wadowickiej (30 marca 1989), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 161.
113. Jan Paweł II, List do Kościoła w Jerozolimie, w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 251-257.
114. Jan Paweł II, List do przewodniczącego Światowej Federacji Katolickiej Apostolatu Biblijnego (14 czerwca 1990), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 168.
115. Jan Paweł II, List Ojca Świętego do uczestników V Międzynarodowego Spotkania *Ludzie i religie*, OR 12(1991) n. 12, s. 8.
116. Jan Paweł II, List uwierzytelniający nowego ambasadora Republiki Algierii (28 marca 1983), w: Nauczanie papieskie, t. VI/1 -1983, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1998, s. 402-403.
117. Jan Paweł II, Listy uwierzytelniające dla nowego Ambasadora Indii (14 stycznia 1982), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 129-130.
118. Jan Paweł II, Listy uwierzytelniające nowego ambasadora Libanu (8 stycznia 1983), w: Nauczanie papieskie, t. VI/1 -1983, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1998, s. 40-42.
119. Jan Paweł II, Macie niezbywalne prawo do godnego życia. Wizyta w obozie uchodźców palestyńskich (22 marca 2000 – Betlejem), OR 21(2000) n. 5, s. 23-24.

120. Jan Paweł II, Miasto święte. Spotkanie z Wielkim Muftim Jerozolimy szejkiem Akramem Sabrim (26 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 35.
121. Jan Paweł II, Migracje a dialog międzyreligijny. Orędzie Ojca Świętego na Światowy Dzień Migranta 2002 r., OR 23 (2002) n. 4, s. 4-5.
122. Jan Paweł II, Miłość najważniejsza. Do Komitetu „American Jewish Joint Distribution” (29 marca 2004 - Watykan), OR 25 (2004) n. 6, s. 28.
123. Jan Paweł II, Miłujcie Chrystusa i głoscie Jego orędzie innym ludziom. Msza św. i przekazanie posynodalnej adhortacji apostołskiej *Ecclesia in Asia* (7 listopada 1999 - New Delhi), OR 21(2000) n. 1, s. 16.
124. Jan Paweł II, Misja biskupów w Indiach. Spotkanie z Episkopatem Indii (1 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 18-19.
125. Jan Paweł II, Modlitwa bronią pokoju. Modlitwa niedzielna (3 stycznia 1993 - Watykan), OR 14(1993) n. 3, s. 50.
126. Jan Paweł II, Modlitwa jednoczy nas najskuteczniej. List Ojca Świętego do uczestników VI Międzynarodowego Spotkania *Ludzie i religie*, OR 13 (1992) n. 4-5, s. 4-5.
127. Jan Paweł II, Modlitwa o pokój (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.
128. Jan Paweł II, Modlitwa o pokój w grecko-prawosławnym kościele w Kuneitrze (7 maja 2001 - Wzgórza Golan), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 28.
129. Jan Paweł II, Modlitwa Powszechna w Dzień Przebaczenia (12 marca 2000 - Watykan), w: *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005*, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 282-283.
130. Jan Paweł II, Modlitwa w intencji narodu żydowskiego (11 czerwca 1999 - Warszawa), w: *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005*, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 274-275.
131. Jan Paweł II, Możemy skutecznie współpracować. Do przedstawicieli Amerykańskiego Komitetu Żydowskiego (16 marca 1990 - Watykan), OR 11(1990) n. 2-3, s. 6.
132. Jan Paweł II, Módlmy się o dar pokoju. Spotkanie ze wspólnotą żydowską (13 kwietnia 1998 - Sarajewo), w: *Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?*, Garbol M. (opr.), Kraków 1999, s. 123 - 124.

133. Jan Paweł II, Módlmy się o pokój. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański” (30 września 2001 - Watykan), w: Anioł Pański z Papieżem Janem Pawłem II, Dziwisz S., Ptasznik Paweł, Hasiorowski S., Głowczyk J. (red.), Vaticana 2006, s. 160-161.
134. Jan Paweł II, Musimy być ludźmi dialogu. Spotkanie z muzułmańskimi przywódcami religijnymi (22 lutego 1992 - Dakar), OR 13(1992) n. 5, s. 16-18.
135. Jan Paweł II, Musimy przygotować dla jutra świat na miarę wielkości człowieka. Przemówienie pożegnalne (15 sierpnia 1983 – Lourdes), OR 4 (1983) n. 8, s.11-12.
136. Jan Paweł II, Muzułmanie i chrześcijanie Filipin podróżują w tej samej łodzi. Spotkanie z przedstawicielami wspólnot muzułmańskich (20 lutego 1981 - Davao) - OR 2 (1981) n. 4, s. 19-20.
137. Jan Paweł II, Na drodze budowania wzajemnego zaufania. Do głównego rabina Rzymu (13 lutego 2003 - Watykan), OR 24 (2003) n. 4, s. 52-53.
138. Jan Paweł II, Nadprzyrodzona solidarność całej rodziny ludzkiej. Homilia podczas Mszy św. dla wiernych Sumatry (13 października 1989 - Medan), OR 10 (1989) n. 12, s. 20.
139. Jan Paweł II, Nadszedł czas, aby podjąć na nowo braterski dialog. Spotkanie z przedstawicielami wspólnoty muzułmańskiej (13 maja 1997- Watykan), OR 18(1997) n. 6, s. 16-17.
140. Jan Paweł II, Nadszedł dla was czas nowej nadziei i odwagi. Spotkanie z Aborygenami (29 listopada 1987 - Alice Spring), OR 8(1987) n. 3, s. 28.
141. Jan Paweł II, Nadszedł dla was czas nowej nadziei i odwagi. Spotkanie z Aborygenami (29 listopada 1987 – Alice Spring), OR 8(1987) n. 3, s. 28-29.
142. Jan Paweł II, Narzędziom zniszczenia i śmierci przeciwstawiamy nasze wołanie do Boga. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 7-8.
143. Jan Paweł II, Naszym wspólnym trudem będzie modlitwa o pokój. Do uczestników konferencji sekretarzy światowych wspólnot chrześcijańskich (21 października 1986 - Watykan), OR 7 (1986) n. 10, s. 13.

144. Jan Paweł II, Nauka i sumienie. Na Uniwersytecie Narodów Zjednoczonych w Hiroszynie (25 lutego 1981- Hiroszima), w: Jan Paweł II Nauczanie społeczne 1981, t. IV, Nitecki P., Skwara J., Szymanek W. (red.), Warszawa 1984, s. 378-384.
145. Jan Paweł II, Nie da się pogodzić antysemityzmu z nauką Chrystusa. Do Komitetu Żydowskiego w USA (5 lutego 1985 - Watykan), OR 6 (1985) n. 3, s. 12.
146. Jan Paweł II, Nie ma pokoju bez sprawiedliwości, nie ma sprawiedliwości bez przebaczenia. Orędzie Ojca Św. Jana Pawła II na XXXV Światowy Dzień Pokoju (1 stycznia 2002), OR 23 (2002) n. 2, s. 7.
147. Jan Paweł II, Nie szukajmy pokoju poza Chrystusem. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 8-10.
148. Jan Paweł II, Nie wolno zapomnieć o potrzebach Afryki. Pożegnanie na lotnisku (23 marca 1998 - Abudża), OR 19 (1998) n. 5- 6, s. 20-21.
149. Jan Paweł II, Niebezpieczeństwo prozelityzmu sekt religijnych. Orędzie na Światowy Dzień Migranta 1990 (25 lipca 1990), w: Orędzia Jana Pawła II, t. I, Jękot J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, s. 383-387.
150. Jan Paweł II, Niech runą mury nienawiści, które dzielą narody. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (10 stycznia 1993 - Asyż), OR 14 (1993) n. 3, s. 12-13.
151. Jan Paweł II, Niech wreszcie dojdą do głosu ci, którzy nie mają głosu. Homilia podczas Mszy św. w Brigade Parade Ground Park (4 lutego 1986 - Kalkuta), OR 7(1986) n. 2, s. 7-8.
152. Jan Paweł II, Niech zapanuje pokój na Bliskim Wschodzie. Spotkanie z prezydentem Izraela (23 marca 2000 - Jerozolima), OR 21 (2000) n. 5, s. 27.
153. Jan Paweł II, Niechaj Kościół pozostanie wspinałomyślnie u boku ludności tubylczej. Do biskupów Paragwaju przybyłych z wizytą *ad limina* (15 listopada 1984 - Watykan) w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2002, s. 606-611.
154. Jan Paweł II, Nieść Chrystusa człowiekowi. Do uczestników Międzynarodowego Kongresu zorganizowanego przez Kongregację Ewangelizacji Narodów (22 lutego 1985 - Watykan), OR 6 (1985) n. 3, s. 12-13.

155. Jan Paweł II, Nikt nie może żyć i działać w izolacji. Spotkanie z przedstawicielami religii muzułmańskiej i hinduizmu (18 sierpnia 1985 – Nairobi), OR 6(1985) Numer nadzwyczajny II, s. 13.
156. Jan Paweł II, Nowa ewangelizacja, postęp człowieka, kultura chrześcijańska. Przemówienie na otwarcie obrad IV Konferencji Ogólnej Episkopatów Ameryki Łacińskiej (CELAM) (12 października 1992 – Santo Domingo), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka Północna i Południowa, t. XII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 829-845.
157. Jan Paweł II, Obchody 25. rocznicy ogłoszenia soborowej deklaracji *Nostra Aetate*. Przemówienie Ojca Świętego, OR 11 (1990) n. 12, s. 9.
158. Jan Paweł II, Obecność, która buduje Królestwo. Spotkanie z zakonnikami i zakonniceami (10 lutego 1986 - Bombaj), OR 7(1986) n. 2, s. 29-30.
159. Jan Paweł II, Oblicza Boga Ojca – tęsknota człowieka. Audiencje generalne (13 stycznia 1999 - Watykan), OR 20(1999) n. 3, s. 35.
160. Jan Paweł II, Odnalezione braterstwo. Przemówienie Jana Pawła II w rzymskiej Synagodze Większej (13 kwietnia 1986 - Rzym), OR 7 (1986) n. 4, s. 25-26.
161. Jan Paweł II, Orędzie Chrystusa skierowane jest do wszystkich. Do narodów Azji w Radiu Veritas (21 lutego 1981), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne, t. IV, Nitecki P., Skwara J., Szymanek W., (red.), Warszawa 1984, s. 350-351.
162. Jan Paweł II, Orędzie Chrystusa skierowane jest do wszystkich. Do narodów Azji w Radiu Veritas (21 lutego 1981), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne 1981, t. IV, Nitecki P., Skwara J., Szymanek W. (red.), Warszawa 1984, s. 350-356.
163. Jan Paweł II, Orędzie do muzułmanów na zakończenie miesiąca ramadan (3 kwietnia 1991 - Watykan),w: Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 76.
164. Jan Paweł II, Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II do zwierzchników chrześcijańskich Kościołów w Libanie, OR11(1990) n. 5, s. 12.

165. Jan Paweł II, Orędzie Papieża do uczestników Dnia Modlitwy o Pokój na Górze Hiei (3 sierpnia 1987), OR 8(1987) n. 8, s. 1.
166. Jan Paweł II, Otwarcie na dialog ze wszystkimi. Sanktuarium św. Anny de Beaupré. Spotkanie z Indianami i Eskimosami (10 września 1984 - Quebec), w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2002, s. 189-190.
167. Jan Paweł II, Otwórzcie Chrystusowi drzwi Azji. Spotkanie z przedstawicielami Federacji Konferencji Episkopatów Azji (15 stycznia 1995 – Manila), OR 16 (1995) n. 3, s. 25-29.
168. Jan Paweł II, Pamięć o przeszłości oznacza zaangażowanie w przyszłość. Przemówienie przy Pomniku Pokoju (25 lutego 1981 – Hiroszima), OR 8 (1987) n. 6, s. 22-23.
169. Jan Paweł II, Pan niech wynagrodzi waszą wspaniałomyślność. Pożegnanie na lotnisku w Karaczi (16 lutego 1981- Karaczi), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 155.
170. Jan Paweł II, Papież pragnie być waszym głosem. Przemówienie wygłoszone podczas spotkania z Indianami Cuilapan (29 stycznia 1979 - Oaxaca), w: Nauczanie papieskie, t. II/1 -1979, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1990, s. 97-99.
171. Jan Paweł II, Pielgrzymka do Afryki to wprowadzenie w życie nauki Soboru. Audiencja generalna (21 maja 1980 - Watykan), OR 1 (1980) n. 6, s. 22.
172. Jan Paweł II, Pielgrzymka nadziei. Dzień Modlitwy o Pokój (24 stycznia 2002 - Asyż), OR 23 (2002) n. 3, s. 12.
173. Jan Paweł II, Pielgrzymka śladami św. Pawła. Audiencje generalne (16 maja 2001 - Watykan), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 7.
174. Jan Paweł II, Po powrocie z podróży na Daleki Wschód. Audiencja generalna (4 marca 1981 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 - 1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 294-297.
175. Jan Paweł II, Poczucie tego, co święte. Do kapłanów religii tradycyjnych (9 sierpnia 1985 - Togoville), OR 6(1985) n. 8, s. 15-16.
176. Jan Paweł II, Podejmujemy szczerzy dialog, aby usuwać przyczyny nietolerancji i nieporozumienia. Do członków Papieskiej Rady do Spraw

- Dialogu Międzywyznaniowego (13 listopada 1992 - Watykan), OR 14 (1993) n. 3, s. 32-33.
177. Jan Paweł II, Podróż apostolska do Indii. Audiencje generalne (26 luty 1986 – Watykan), OR 7(1986) n. 2, s. 1, 5.
178. Jan Paweł II, Pojednanie z Bogiem i ludźmi jest właściwym orędziem Porcjunkuli. Przemówienie do ludności Asyżu (12 marca 1981 - Asyż), w: Jan Paweł II, Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 366-370.
179. Jan Paweł II, Pojednanie z Bogiem i ludźmi jest właściwym orędziem Porcjunkuli. Przemówienie do ludności Asyżu (12 marca 1981 - Asyż), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 366-370.
180. Jan Paweł II, Pokój darem Bożym. Dzień Modlitwy o Pokój w Europie (9 - 10 stycznia 1993 - Asyż), OR 14(1993) n. 3, s. 13-14.
181. Jan Paweł II, Pokój i sprawiedliwość (21 marca 2000 – Tel Awiw), OR 21(2000) n. 5, s. 19-20.
182. Jan Paweł II, Pokój jest możliwy. Przemówienie Papieża do uczestników spotkania Islamsko - Katolickiego Komitetu Łączności (20 stycznia 2004 - Watykan), OR 25(2004) n. 3, s. 50.
183. Jan Paweł II, Pokój na świecie buduje się bez uprzedzeń i na drodze dialogu. Do Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (6 lipca 1984), w: Nauczanie papieskie, t. VII/2 -1984, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2002, s. 13-14.
184. Jan Paweł II, Pokój narodowi palestyńskiemu. Przemówienie powitalne (22 marca 2000 – Betlejem), OR 21(2000) n. 5, s. 21.
185. Jan Paweł II, Pokój niech zawsze będzie z wami. Podróż apostolska Jana Pawła II do Grecji, Syrii i na Maltę 4 - 9.05.2001 (8 maja 2001- Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 34-35.
186. Jan Paweł II, Pokój przekracza ludzkie siły. Do Korpusu Dyplomatycznego przy Stolicy Świętej (10 stycznia 1987 - Watykan), OR 8 (1987) n. 1, s. 7-8.
187. Jan Paweł II, Pokój z wami! Przemówienie powitalne na lotnisku (24 lutego 2000 - Kair), OR 21 (2000) n. 4, s. 13.

188. Jan Paweł II, Ponieważ Bóg przybliżył się do nas. Anioł Pański z Papieżem (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 20
189. Jan Paweł II, Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju (1991), w: Jan Paweł II, Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, Słabek P., Jękot J. (red.), Kraków 1998, s. 119.
190. Jan Paweł II, Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju (1991), w: Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, Jękot J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, s. 115-131.
191. Jan Paweł II, Potrzeba modlitwy o pokój. Rozważanie przed modlitwą Anioł Pański (18 listopada 2001 - Castel Gandolfo), OR 23 (2002) n. 3, s. 11.
192. Jan Paweł II, Potrzeba profetycznego świadectwa obecności Kościoła. Przemówienie do biskupów Indonezji (13 października 1989-Dżakarta), OR 10(1989) n. 12, s. 22
193. Jan Paweł II, Powitalne przemówienie Ojca Świętego. Bazylika Matki Boskiej Anielskiej. Światowy Dzień Modlitw o Pokój (27 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n.10, s. 1,13.
194. Jan Paweł II, Powołani, aby z odwagą dawać świadectwo Chrystusowi. Msza św. dla Indian i mieszkańców archidiecezji Jukatan (11 sierpnia 1993 - Mérida), OR 14 (1993) n. 11, s. 16-18.
195. Jan Paweł II, Powrót do korzeni wiary i Kościoła. Audiencja generalna po pielgrzymce (29 marca 2000 - Watykan), OR 21(2000) n. 5, s. 8.
196. Jan Paweł II, Pozdrowienie przywódców muzułmańskich. W nuncjaturze w Nairobi (7 maja 1980 - Nairobi), w: Jan Paweł II, Nauczanie społeczne 1980, t. III, Nitecki P., Skwara J., Stróżczyk E. (red.), Warszawa 1984, s. 384-385.
197. Jan Paweł II, Pozdrowienie skierowane do narodu japońskiego, do kleru i katolików świeckich (23 lutego 1981 - Tokio), w: Nauczanie papieskie, t. IV/1 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 239-240.
198. Jan Paweł II, Pożegnanie Tajlandii (11 maja 1984 – Bangkok, lotnisko Don Luang), OR 5(1986) n. 6, s. 26.

199. Jan Paweł II, Przebaczenie, pojednanie, pokój wezwaniem dla wszystkich. Homilia podczas Mszy św. i beatyfikacji o. Józefa Vazy (21 stycznia 1995 – Kolombo), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja, Afryka, Australia i Oceania, t. XIII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 239-242.
200. Jan Paweł II, Przeciw przejawom rasizmu, ksenofobii i skrajnego nacjonalizmu. Orędzie na Światowy Dzień Migranta – 2003 r., w: Dzieła zebrane. Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 383-385.
201. Jan Paweł II, Przed spotkaniem w Asyżu. Potrzeba modlitwy o pokój (18 listopada 2001- Watykan), OR 23(2002) n. 3, s. 11.
202. Jan Paweł II, Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messoriego, Lublin 1994.
203. Jan Paweł II, Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messoriego, Lublin 1994.
204. Jan Paweł II, Przemówienia do nowego ambasadora Republiki Arabskiej Egiptu Ismaila Mubaraka, wygłoszonego podczas uroczystej audiencji (28 listopada 1988 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965-1989), Chrostowski W. Rubinkiewicz R. (opr.), Warszawa 1990, s. 234.
205. Jan Paweł II, Przemówienia na Nieszporach Europejskich podczas pierwszej podróży apostolskiej do Austrii (10 września 1983 - Wiedeń), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 81.
206. Jan Paweł II, Przemówienie do Amerykańskiego Komitetu Żydowskiego (16 marca 1990 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 164-166.
207. Jan Paweł II, Przemówienie do arcybiskupa Oaxaca, Bartolomé Carrasco. Powitanie na lotnisku, (29 stycznia 1979 - Oaxaca), w: Nauczanie papieskie, t. II/1 -1979, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1990, s. 96.
208. Jan Paweł II, Przemówienie do biskupów japońskich z okazji wizyty ad limina (25 lutego 1995 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu

- Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 94-98.
209. Jan Paweł II, Przemówienie do biskupów Sri Lanki z okazji wizyty ad limina (24 sierpnia 1996 - Castel Gandolfo), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 102-107.
210. Jan Paweł II, Przemówienie do członków Międzynarodowego Katolicko - Żydowskiego Komitetu Łączności (12 marca 1979 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 54-57.
211. Jan Paweł II, Przemówienie do członków Papieskiej Komisji Biblijnej (11 kwietnia 1997 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 244-246.
212. Jan Paweł II, Przemówienie do delegacji Światowego Stowarzyszenia Powołań Islamskich (15 stycznia 1990 - Rzym), w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 74-75.
213. Jan Paweł II, Przemówienie do delegacji żydowskiej z Centrum Szymona Wiesenthala w Los Angeles (25 kwietnia 1983 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 79.
214. Jan Paweł II, Przemówienie do delegatów Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego do Spraw Konsultacji Międzyreligijnych oraz Komisji Stolicy Apostolskiej do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 grudnia 1990 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 172-174.
215. Jan Paweł II, Przemówienie do grupy reprezentantów religii z Japonii uczestniczących w *V Międzynarodowym Spotkaniu dla Pokoju* (7października 1991 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 80-81.
216. Jan Paweł II, Przemówienie do Indian Amazonii. Zachowujcie swoją tożsamość jako ludzie i naród (10 lipca 1980 - Manaus), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka

- Północna i Południowa, t. XII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 440.
217. Jan Paweł II, Przemówienie do Komitetu Wykonawczego Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (6 czerwca 1984 - Watykan), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?, Garbol M. (opr.), Kraków 1999, s. 95-98.
 218. Jan Paweł II, Przemówienie do Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate* (28 października 1985 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 104-106.
 219. Jan Paweł II, Przemówienie do niechrześcijan (16 września 1987 - Los Angeles), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 67-71.
 220. Jan Paweł II, Przemówienie do pary królewskiej (10 maja 1984 – Bangkok), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 - 1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 50-51.
 221. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli hinduizmu (7 maja 1980 - Nairobi), w: Nauczanie papieskie, t. III/1 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań-Warszawa 1985, s. 521.
 222. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli rdzennej ludności kontynentu amerykańskiego. Przybywam w imię Jezusa Chrystusa (11 sierpnia 1993 - Izamal), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka Północna i Południowa, t. XII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 343-347.
 223. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli społeczności żydowskich przybyłych na koncert ku czci ofiar Szoah (7 kwietnia 1994 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 213-215.
 224. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty muzułmańskiej we Francji, w: Jan Paweł II we Francji i w siedzibie UNESCO 30 V – 2 VI 1980. Homilie, przemówienia, orędzia, Podsiad A. (red.), Warszawa 1984, s. 75.

225. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostołskiej do Argentyny (9 kwietnia – Buenos Aires), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Warszawa 2005, s. 121-122.
226. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostołskiej do Brazylii (15 października 1991 - Brasilia), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 192-194.
227. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas drugiej podróży apostołskiej do Austrii (24 czerwca 1988 - Wiedeń), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 146-150.
228. Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego podczas trzeciej podróży apostołskiej do Polski (14 czerwca 1987 - Warszawa), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 133-134.
229. Jan Paweł II, Przemówienie do Przewodniczących Konferencji Biskupich Myanmar (11 lipca 1996 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 99-100.
230. Jan Paweł II, Przemówienie do Przewodniczących Konferencji Biskupów Sri Lanki (24 sierpnia 1996 - Watykan), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 101.
231. Jan Paweł II, Przemówienie do przywódców religijnych na spotkaniu ekumenicznym podczas pierwszej podróży apostołskiej do Portugalii (14 maja 1982 - Lizbona), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 71-73.
232. Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Międzynarodowego Katolicko - Żydowskiego Kolokwium Teologicznego z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate* (19 kwietnia 1984 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 96-98.

233. Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Spotkania Delegatów Krajowych Konferencji Episkopatów oraz innych ekspertów do spraw relacji katolicko - żydowskich, zorganizowanego przez Komisję do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem (6 marca 1982 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 68-71.
234. Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników sympozjum *Korzenie antyjudaizmu w środowisku chrześcijańskim* (31 października 1997 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 248-251.
235. Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Zebrania Delegatów Krajowych Komisji Konferencji Episkopatów do dialogu i współpracy z Żydami i judaizmem (6 marca 1982- Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 68-71.
236. Jan Paweł II, Przemówienie Jana Pawła II do przedstawicieli społeczności żydowskiej podczas pielgrzymki do Francji (9 października 1988 - Strasburg), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 155-158.
237. Jan Paweł II, Przemówienie Jana Pawła II do wspólnoty katolickiej w Ankarze. Podróż ekumeniczna Ojca Świętego Jana Pawła II do Turcji (28 listopada 1979 - Ankara), w: Życie i Myśl 310(1980) n. 4, s. 22-25.
238. Jan Paweł II, Przemówienie na lotnisku (20 stycznia 1995 - Sri Lanka), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 83-85.
239. Jan Paweł II, Przemówienie na lotnisku (21 styczeń 1995 - Kolombo), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 86-90.
240. Jan Paweł II, Przemówienie na sesji plenarnej Papieskiej Rady do Spraw Dialogu Międzyreligijnego (13 listopada 1992 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 52-54.
241. Jan Paweł II, Przemówienie na sesji plenarnej Sekretariatu dla Niechrześcijan (3 marca 1984 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow

- H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 50-52.
242. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu ekumenicznym podczas pielgrzymki apostołskiej do Portugalii (14 maja 1982 - Lizbona), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?, Garbol M. (red.), Kraków 1999, s. 127-130.
243. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu noworocznym z korpusem dyplomatycznym akredytowanym przy Stolicy Apostołskiej (10 stycznia 1998 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 258.
244. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z głównym rabinem Rzymu (13 lutego 2003 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 323-324.
245. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z Konferencją Episkopatu Republiki Federalnej Niemiec (30 kwietnia 1987 - Kolonia), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 123-124.
246. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z prezydentem Izraela (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 286-287.
247. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z przedstawicielami wspólnoty żydowskiej podczas podróży apostołskiej na Węgry (18 sierpnia 1991 - Budapeszt), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 189-192.
248. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z przywódcami religijnymi społeczności żydowskiej, chrześcijańskiej i muzułmańskiej (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 289-292.
249. Jan Paweł II, Przemówienie na spotkaniu z wielkim muftim Jerozolimy (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 293.
250. Jan Paweł II, Przemówienie na zakończenie koncertu w Auli Pawła VI (17 stycznia 2004 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 333-335.

251. Jan Paweł II, Przemówienie podczas audiencji generalnej (28 października 1992 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 198.
252. Jan Paweł II, Przemówienie podczas Mszy św. na stadionie (10 maja 1984 – Bangkok), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 52-55.
253. Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania na stadionie Azteków. Nie dajcie się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężajcie (25 stycznia 1999 - Meksyk), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka Północna i Południowa, t. XII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 363-367.
254. Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania z chińskimi wspólnotami katolickimi Azji. Można być jednocześnie chrześcijaninem i chińczykiem (18 lutego 1981 - Manila), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja, Afryka, Australia i Oceania, t. XIII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 162.
255. Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania z Indianami. Kościół otacza Indian szczególną opieką i troską (16 października 1991- Cuiabá), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Ameryka Północna i Południowa, t. XII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 363-367.
256. Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania z rządem, korpusem dyplomatycznym i przywódcami religijnymi (11 maja 1984 - Bangkok), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 57-62.
257. Jan Paweł II, Przemówienie podczas wizyty w Instytucie Pamięci Yad Vashem (23 marca 2000 - Jerozolima), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 287-289.
258. Jan Paweł II, Przemówienie podczas wręczenia *Ksiąg Zgonów z Auschwitz* (10 czerwca 1979 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu

- Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 235-236.
259. Jan Paweł II, Przemówienie powitalne na lotnisku (3 maja 1984 - Seul-Kimpo), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 44-46.
260. Jan Paweł II, Przemówienie pożegnalne na lotnisku w Bangkoku (11 maja 1984 - Bangkok), w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 141-142.
261. Jan Paweł II, Przemówienie w czasie ceremonii powitalnej podczas pielgrzymki do Ziemi Świętej (21 marca 2000 - Tel Awiw), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 283-285.
262. Jan Paweł II, Przemówienie w rzymskiej Synagodze Większej (13 kwietnia 1986 - Rzym), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 108.
263. Jan Paweł II, Przemówienie w szpitalu ofiar bomby atomowej. Wy jesteście żywym wołaniem o pokój (26 lutego 1981 - Nagasaki), w: Jan Paweł II, Dzieła Zebrane. Homilie i przemówienia z pielgrzymek Azja, Afryka, Australia i Oceania, t. XIII, Ptasznik P., Mokrzycki M., Dzidek T., Kijas J., Poniewierski J., Ryś G., Słabek P., Urban J., (red.), Kraków 2009, s. 142.
264. Jan Paweł II, Przemówienie wygłoszone na spotkaniu z hinduistami i muzułmanami w Nairobi (18 sierpnia 1985 - Nairobi), w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 143.
265. Jan Paweł II, Przemówienie wygłoszone na spotkaniu z hinduistami i muzułmanami w Nairobi (18 sierpnia 1985 - Nairobi), w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 142-143.
266. Jan Paweł II, Przesłanie na stulecie rzymskiej Synagogi Większej (22 maja 2004 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 336-340.
267. Jan Paweł II, Przesłanie Ojca Świętego z okazji ósmego spotkania *Ludzie i religie w Asyżu*, OR 15(1994) n. 11, s. 8

268. Jan Paweł II, Przez doświadczenie zagłady naród izraelski stał się głosem ostrzeżenia dla całej ludzkości. Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Polski (14 czerwca 1987 - Warszawa), w: Jan Paweł II, Dlaczego dialog z judaizmem?, Garbol M. (red.), Kraków 1999, s. 71 - 73.
269. Jan Paweł II, Przybywając do Pakistanu... (16 lutego 1981 - Karaczi), OR 2 (1981) n. 3, s. 14.
270. Jan Paweł II, Przybywam jako człowiek religii, nadziei i pokoju (2 maja 1980 - Kinszasa), w: Nauczanie papieskie, t. III/1 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań-Warszawa 1985, s. 443-444.
271. Jan Paweł II, Przybywam, aby podziwiać owoce ewangelizacji (8 sierpnia 1985 - Lomé), OR 6(1985) n. 8, s. 11.
272. Jan Paweł II, Przybywam, aby słuchać i uczyć się od tego narodu. Przemówienie powitalne na lotnisku Palam (1 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 15.
273. Jan Paweł II, Rasizm we wszelkich postaciach jest grzechem przeciw Bogu i ludzkości. Spotkanie ze wspólnotą żydowską (18 sierpnia 1991 - Budapeszt), OR 12 (1991) n. 9-10, s. 19-21.
274. Jan Paweł II, Rasizm zniewagą Boga. Rozważanie przed modlitwą *Anioł Pański* (26 sierpnia 2001 - Castel Gandolfo), OR 22 (2001) n. 10, s. 30-31.
275. Jan Paweł II, Razem tworzyć wspólne dobro. Spotkanie z przedstawicielami środowisk politycznych, kulturalnych i religijnych (14 kwietnia 1996 - Watykan), OR 17(1996) n. 6, s. 19-21.
276. Jan Paweł II, Razem żyć i pracować w przyjaźni i zgodzie. Spotkanie z przywódcami religijnymi chrześcijan, żydów i muzułmanów (23 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 28-29.
277. Jan Paweł II, Religia nie może być wykorzystywana do złych celów. Spotkanie z muzułmańskimi zwierzchnikami religijnymi (22 marca 1998 - Abudża), OR 19(1998) n. 5-6, s. 14-15.
278. Jan Paweł II, Religia powinna być źródłem dobroci, szacunku, zgody i pokoju. Spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii (7 listopada 2000 - New Delhi), OR 21 (2000) n. 1, s. 18-19.

279. Jan Paweł II, Religie i kultury między konfliktem i dialogiem. Przesłanie Ojca Świętego do uczestników XVI Międzynarodowego Spotkania *Ludzie i religie* (29 sierpnia 2002 - Castel Gandolfo), OR 23 (2002) n. 10-11, s. 6-7.
280. Jan Paweł II, Religie posiadają moc kierowania ludzkimi sercami. Do przedstawicieli religii niechrześcijańskich, uczestników Dnia Modlitwy o Pokój w Asyżu (31 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 18.
281. Jan Paweł II, Rozważania podczas audiencji generalnej po powrocie z podróży apostolskiej do Egiptu i na Synaj (1 marca 2000 - Watykan), w: *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005*, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 282.
282. Jan Paweł II, Rozważanie przed modlitwą *Regina coeli*, nawiązującego do pamięci o powstaniu w getcie warszawskim (18 kwietnia 1993 - Watykan), w: *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005*, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 205-206.
283. Jan Paweł II, Rozwój społeczeństwa zależy od poszanowania praw każdego człowieka. Spotkanie z mieszkańcami miasta i przedstawicielami różnych religii (1 lutego 1990 - N'Djamena), OR11(1990) n. 4, s. 27.
284. Jan Paweł II, „Skąd Ci to, że cały świat przychodzi do Ciebie?” List Ojca Świętego Jana Pawła II na osiemsetlecie urodzin św. Franciszka (15 sierpnia 1982), w: *Jan Paweł II, Nauczanie papieskie, t. V/2 -1982*, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1996, s. 269.
285. Jan Paweł II, Słowo i miłość dla owocnego dialogu. Do Sekretariatu do Spraw Niechrześcijan (27 kwietnia 1979 - Watykan), w: *Nauczanie papieskie, t. II/1 -1979*, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1990, s. 423-425.
286. Jan Paweł II, Słowo pozdrowienia podczas wizyty kurtuazyjnej u Wielkiego Muftego Jerozolimy (26 marca 2000 - Jerozolima), w: *Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami*, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s.114-115.
287. Jan Paweł II, Słuchanie Słowa i Ducha w objawieniu kosmicznym. Audiencji generalne (2 sierpnia 2001- Watykan), OR 22 (2001) n. 1, s. 36-37.

288. Jan Paweł II, Soborowa konstytucja *Gaudium et spes* po 30 latach. Z okazji 30. rocznicy konstytucji *Gaudium et spes*, OR 17 (1996) n. 1, s. 40-42.
289. Jan Paweł II, Solidarność, tożsamość, wiara. Spotkanie z Indiańską ludnością rolniczą (3 lutego 1985 - Cuzco) w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2003, s. 206-211.
290. Jan Paweł II, Spotkałem Kościół żywy. Audycja generalna po podróży (25 marca 1998 – Watykan), OR 19(1998) n. 5-6, s. 7.
291. Jan Paweł II, Spotkanie ekumeniczne (14 maja 1882 - Lizbona), OR 3 (1982) n. 5, s.13.
292. Jan Paweł II, Spotkanie z biskupami Indii (1 lutego 1986 - Delhi), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 141-142.
293. Jan Paweł II, Spotkanie z prezydentem Libanu (21 października 1982 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. V/2 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1996, s. 577-578.
294. Jan Paweł II, Spotkanie z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii (7 listopada 1999 - New Delhi), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 190-192.
295. Jan Paweł II, Spotkanie z przedstawicielami religii muzułmańskiej i hinduizmu (18 sierpnia 1985 - Nairobi), w: Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Lach S., Kijas Z. J. (red.), Kraków 2000, s. 131-132.
296. Jan Paweł II, Stworzenie nosi na sobie „ślady Trójcy”. Audjencje generalne (5 marca 1986 – Watykan), OR 7(1986) n. 3, s. 10.
297. Jan Paweł II, Stworzenie: objawienie chwały Bożej. Audjencje generalne (12 marca 1986 -Watykan), OR 7(1986) n. 3, s. 10.
298. Jan Paweł II, Szacunek, dialog, współpraca. Spotkanie ze wspólnotą żydowską (7 października 1986 - Lyon), OR 7(1986) n. 11-12, s. 29.
299. Jan Paweł II, Szczery wysiłek do wzajemnego zrozumienia wraz z pragnieniem pojednania. Do przedstawicieli wspólnoty muzułmańskiej we Francji (31 maja 1980 - Paryż), w: Nauczanie papieskie, t. III/1 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań - Warszawa 1985, s. 686.

300. Jan Paweł II, Światło i moc oczyszczająca Ewangelii (14 maja 1988 - Trinidad), OR 9(1988) n. 6, s. 12-13.
301. Jan Paweł II, Światło naszego świata — Krzyż Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 19.
302. Jan Paweł II, Światło naszego świata — Krzyż Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. na stadionie Indiry Gandhi (2 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 19-20.
303. Jan Paweł II, Światowy Dzień Modlitwy o Pokój. Papieskie orędzie telewizyjne (1 września 1989 - Warszawa), OR 10(1989) n. 8, s. 1.
304. Jan Paweł II, Świętość w islamie i w chrześcijaństwie. Przemówienie do uczestników kolokwium (9 maja 1985 - Watykan), w: Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 70-71.
305. Jan Paweł II, Telegram do kard. Ugo Poletti, wikariusza Rzymu, po zamachu na rzymską Synagogę Większą (9 stycznia 1982 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 75.
306. Jan Paweł II, Telegram Papieża do Komisji Koordynacyjnej Organizacji Żydowskich RP z okazji 50. rocznicy powstania w Getcie Warszawskim (6 kwietnia 1993), OR 14 (1993) n. 5-6, s. 59.
307. Jan Paweł II, To, co dawne, minęło i narodził się nowy świat ewangelizacji (8 sierpnia 1985 - Lomé), OR 6(1985) n. 8, s. 11-13.
308. Jan Paweł II, To, co ludziom wspólne. Spotkanie z przywódcami religii tradycyjnych (6 maja 1984 - Seul), OR 5(1984) n. 5, s. 15.
309. Jan Paweł II, To, co powinno stać się kontynuacją spotkania w Asyżu. Przemówienie do Kurii Rzymskiej (22 grudnia 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 11-12, s. 15,32.
310. Jan Paweł II, To, co uczyniliśmy dzisiaj, ma dla świata znaczenie życiowe. Przemówienie Papieża na zakończenie Światowego Dnia Modlitwy o Pokój. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój (27 października 1986 - Asyż), OR 7(1986) n. 10, s. 16-18.
311. Jan Paweł II, Tobie zawierzam wszystkie ludy Azji. Modlitwa w Sanktuarium Matki Bożej Nieustającej Pomocy (17 lutego 1981 - Manila), OR 2(1981) n. 2, s. 1.

312. Jan Paweł II, Tolerancja jest możliwa. Do zwierzchników religijnych Azerbejdżanu (18 listopada 2004 - Watykan), OR 26 (2005) n. 2, s. 47.
313. Jan Paweł II, U Matki Teresy. W aśramie Nimral Hridaj (3 lutego 1986 - Kalkuta), OR 7(1986) n. 1, s. 23.
314. Jan Paweł II, Uczmy poszanowania i miłości. Przemówienie Jana Pawła II do Komitetu Żydów Amerykańskich (5 lutego 2004 - Watykan), OR 25(2004) n. 3, s. 51.
315. Jan Paweł II, Uczmy się iść razem w braterstwie i pokoju. Zgromadzenie Międzyreligijne na progu trzeciego tysiąclecia (28 października 1999 - Watykan), OR 21(2000) n. 1, s. 34-36
316. Jan Paweł II, Uczyń serca nasze według Serca Twego. Katedra Najświętszego Serca Pana Jezusa (1 lutego 1986 - Delhi), OR 7(1986) n. 1, s. 18.
317. Jan Paweł II, Ufajcie, świat was potrzebuje. Do uchodźców w obozie Phanat Nikhom (11 maja 1984 - Phanat Nikhom), OR 5(1984) n. 6, s. 22.
318. Jan Paweł II, Umacniajmy porozumienie i więzi miłości. Przemówienie Ojca Świętego do delegacji międzyreligijnej z Indonezji (20 lutego 2003 - Watykan), OR 24 (2003) n. 4, s. 35-36.
319. Jan Paweł II, Uroczysta modlitwa o pokój w Libanie. Audiencje generalne (4 października 1989 - Watykan), OR 10(1989) n. 10-11, s. 19.
320. Jan Paweł II, Uroczysty apel do społeczności międzynarodowej (11 maja 1984), w: Nauczanie papieskie, t. VII/1 -1983, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2001, s. 629-633.
321. Jan Paweł II, W dążeniu do społeczeństwa wolnego od dyskryminacji i uprzedzeń. Do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej we Francji (31 maja 1980 - Paryż), w: Nauczanie papieskie, t. III/1 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań - Warszawa 1985, s. 687.
322. Jan Paweł II, W dialogu ze światem islamu zachowajcie zawsze własną tożsamość. Do biskupów z Afryki Północnej w czasie wizyty *ad limina* (23 listopada 1981 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. IV/2 -1981, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1989, s. 329-320.
323. Jan Paweł II, W domu Piotra. Przemówienie Ojca Świętego podczas braterskiej agapy w Watykanie (25 stycznia 2002 - Watykan), OR 23(2002) n. 3, s. 22.

324. Jan Paweł II, W duchu Asyżu. Rozważanie przed modlitwą *Anioł Pański* (27 stycznia 2002 - Watykan), OR 23 (2002) n. 3, s. 22.
325. Jan Paweł II, W duchu dialogu i współpracy. Do ambasadora Państwa Izrael przy Stolicy Apostolskiej (29 września 1994 - Watykan), OR 15 (1994) n. 12, s. 35-36.
326. Jan Paweł II, W duchu nowej solidarności. Spotkanie ze światem kultury (3 lutego 1986 - Kalkuta), OR 7(1986) n. 1, s. 23-24.
327. Jan Paweł II, W duchu przyjaźni i wzajemnego zrozumienia. Do głównego rabina Rzymu (15 kwietnia 1996 - Watykan), OR 17 (1996) n. 6, s. 32-33.
328. Jan Paweł II, W kraju uświęconym przez Jezusa (23 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 15-16.
329. Jan Paweł II, W przyjaźni umacniajmy godność człowieka. Do przywódców muzułmańskich w Ghanie (8 maja 1980 - Akra), w: Nauczanie papieskie, t. III/1 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań - Warszawa 1985, s. 538.
330. Jan Paweł II, Wartość wspólnego dziedzictwa. Spotkanie z przedstawicielami społeczności żydowskiej w Sao Paulo (3 lipca 1980 - Sao Paulo), w: Nauczanie papieskie, t. III/2 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1986, s. 37-38.
331. Jan Paweł II, Wasza przyszłość zależy od jedności i solidarności. Msza św. na stadionie sportowym (21 marca 2000 - Amman), OR 21(2000) n. 5, s. 16-18.
332. Jan Paweł II, Waszą bronią jest dialog i współpraca. Spotkanie z Korpusem Dyplomatycznym (16 lutego 1982 - Lagos), w: Nauczanie papieskie, t. V/1 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1993, s. 314-316.
333. Jan Paweł II, Ważne zagadnienie stosunków pomiędzy Kościołem katolickim a judaizmem, OR 3(1982) n. 3, s. 24.
334. Jan Paweł II, Wezwanie Ojca Świętego i przewodniczących europejskich Konferencji Episkopatów do modlitwy o pokój w Europie, OR14(1993) n. 1, s. 22.
335. Jan Paweł II, Wędrowka z Chrystusem ku jedności. Spotkanie ekumeniczne (25 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 33-34.

336. Jan Paweł II, Wiara chrześcijańska a religie niechrześcijańskie. Audiencje generalne (5 czerwca 1985 - Watykan), OR 6(1985) n. 6-7, s. 9.
337. Jan Paweł II, Wiara w Boga pomaga odkrywać prawdę, dobro i piękno. Spotkanie z przedstawicielami wspólnot religijnych oraz świata polityki, kultury i sztuki (22 maja 2002 - Baku), OR 23 (2002) n. 7-8, s. 15-16.
338. Jan Paweł II, Wiara, nadzieja i miłość w perspektywie dialogu międzyreligijnego. Audiencje generalne (29 listopada 2000- Watykan), OR 22 (2001) n. 3, s. 36-37.
339. Jan Paweł II, Wiele nas łączy. Spotkanie z Naczelnymi rabinami Izraela (23 marca 2000 - Jerozolima), OR 21(2000) n. 5, s. 26.
340. Jan Paweł II, Wierzący w Boga budowniczymi pokoju. Przesłanie Jana Pawła II do uczestników XI Międzynarodowego Spotkania *Ludzie i religie*, OR 18 (1997) n. 12, s. 6-7.
341. Jan Paweł II, Wierzący zjednoczeni w budowaniu pokoju. Orędzie na Światowy Dzień Pokoju – 1991 r., w: Orędzia Ojca Świętego Jana Pawła II, t. I, Jękoł J., Słabek P. (red.), Kraków 1998, s. 125-131.
342. Jan Paweł II, Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga. Spotkanie z młodzieżą muzułmańską (19 sierpnia 1985 - Casablanca), OR 6(1985) Numer nadzwyczajny II, s. 16.
343. Jan Paweł II, Więż, która czyni nas braćmi. Do uczestników II Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Kolokwium Teologicznego (6 listopada 1986), OR 7(1986) n. 11-12, s. 5, 10.
344. Jan Paweł II, Wolność religijna warunkiem pokojowego współżycia. Orędzie na XXI Światowy Dzień Pokoju, OR 9(1988) n. 1, s. 1, 3-4.
345. Jan Paweł II, Wprowadzajcie słowo Boże w wasze języki i kultury. Pierwsza sesja celebracyjna Specjalnego Zgromadzenia Synodu Biskupów poświęconego Afryce (15 września 1995 – Jaunde), OR 16(1995) n. 11-12, s. 18-20.
346. Jan Paweł II, Wspomnienie 40. rocznicy powstania w getcie warszawskim podczas audiencji generalnej (13 kwietnia 1983 - Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 78.
347. Jan Paweł II, Wspólna droga muzułmanów i chrześcijan. Do wspólnoty muzułmańskiej w Davao (20 lutego 1981 - Davao) w: Jan Paweł II

- Nauczanie społeczne 1981, t. IV, Nitecki P., Skwara J., Szymanek W. (red.), Warszawa 1984, s. 344-385.
348. Jan Paweł II, Wspólne świadectwo Bożej tajemnicy, która jest jedynym źródłem pokoju. Homilia podczas Mszy św. w Asyżu na zakończenie Tygodnia Modlitwy o Jedność Chrześcijan (25 stycznia 1987 - Asyż), w: Napiórkowski S.C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998, Lublin 2000, s. 405-408.
349. Jan Paweł II, Wspólnie realizujcie projekt humanizacji świata, OR 20(1986) n. 11-12, s. 6-7.
350. Jan Paweł II, Wspólnota i ludzkie braterstwo. Spotkanie z muzułmanami (12 sierpnia 1985 – Jaunde), OR 6(1985) n. 9, s. 10.
351. Jan Paweł II, Wspólny dialog dla dobra ludzkiej rodziny. Wizyta w meczecie Omajjadów (6 maja 2001 - Damaszek), OR 22 (2001) n. 7-8, s. 30-31.
352. Jan Paweł II, Wszyscy chrześcijanie są wezwani do dialogu z każdym wierzącym. Na zebraniu plenarnym Sekretariatu do Spraw Niechrześcijan (3 marca 1984 - Watykan) w: Nauczanie papieskie, t. VII/1 -1984, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2001, s. 272-275.
353. Jan Paweł II, Wszyscy musimy wybrać drogę pokoju. Przesłanie Jana Pawła II do uczestników XV Światowego Dnia Modlitwy o Pokój, OR 22 (2001) n. 11-12, s. 47-48.
354. Jan Paweł II, Wszyscy w jednym Duchu zostali ochrzczeni. Spotkanie z Indianami w Latacunga (31 stycznia 1985 - Latacunga), w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2003, s. 163-168.
355. Jan Paweł II, Wyrwałość i wierność. Do biskupów chińskich (11 listopada 1980 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. III/2 -1980, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań – Warszawa 1987, s. 588-589.
356. Jan Paweł II, Wywiad dla magazynu *Parade*, w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Warszawa 2005, s. 212-213.

357. Jan Paweł II, Wyznanie win i prośba o przebaczenie (12 marca 2000 – Watykan), w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Warszawa 2005, s. 282-283.
358. Jan Paweł II, Wzajemność, solidarność, współpraca. Noworoczna audiencja dla Korpusu Dyplomatycznego (12 stycznia 1985 - Watykan), OR 6 (1985) n. 1, s. 11-13.
359. Jan Paweł II, Wzmocnić inicjatywy dialogu z niechrześcijanami. Do biskupów z Senegalu w czasie wizyty *ad limina* (26 stycznia 1982 - Watykan), w: Nauczanie papieskie, t. V/1 -1982, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1993, s. 107-109.
360. Jan Paweł II, Z homilii na Mszy św. w Efezie podczas podróży apostolskiej do Turcji (30 listopada 1979 - Efez), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 59.
361. Jan Paweł II, Z pomocą Najwyższego wszystko jest możliwe. Spotkanie z przywódcami religii, duchowieństwem i alumnami (19 listopada 1986 - Dhaka), OR 8(1987) n. 1, s. 18-19.
362. Jan Paweł II, Z przemówienia na audiencji dla biskupów niemieckich regionu berlińskiego podczas wizyty *ad limina* (14 listopada 1992- Watykan), w: Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Chrostowski W. (red.), Warszawa 2005, s. 161.
363. Jan Paweł II, Zaproszenie chrześcijan i muzułmanów do świętości, która pochodzi od samego Boga. Do uczestników sympozjum (9 maja 1985 - Watykan) w: Nauczanie papieskie, t. VIII/1 -1985, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 2003, s. 636-637.
364. Jan Paweł II, Zawierzam was Maryi Królowej Pokoju. Rozważanie przed modlitwą *Anioł Pański* (23 września 2001- Astana), OR 22(2001) n. 11-12, s. 17-18.
365. Jan Paweł II, Zgoda i współpraca dla wspólnego dobra. Spotkanie z przywódcami różnych wspólnot religijnych, OR 14 (1993) n. 4, s. 38-39.
366. Jan Paweł II, Zjednoczeni w modlitwie o pokój. Zapowiedź światowego spotkania na modlitwie o pokój. Zakończenie Tygodnia Modlitw o Jedność Chrześcijan (25 stycznia 1986 - Watykan), OR 7(1986) n. 1, s. 26.

367. Jan Paweł II, Złączeni sercem pójdźmy drogami pokoju. Przesłanie Papieża na stulecie rzymskiej Synagogi Większej (22 maja 2004 - Watykan), OR 25 (2004) n. 7-8, s. 5-7.
368. Jan Paweł II, Znaki nadziei widoczne w Kościele. Audiencje generalne (25 listopada 1998 - Watykan), OR 20(1999) n. 3, s. 30-31.
369. Jan Paweł II, Zrozumienie i dialog. Spotkanie z muzułmanami (19 maja 1985 - Bruksela) OR 6(1985) Numer nadzwyczajny II, s.30.
370. Jan Paweł II, Zrozumienie, szacunek, współpraca. Przemówienie papieskie do naczelnych rabinów i dyrektora generalnego Naczelnego Rabinatu Izraela (16 stycznia 2004 - Watykan), OR 25(2004) n. 3, s. 49.
371. Jan Paweł II, Zrzucić swą troskę na Pana, a On cię podtrzyma. Orędzie na Światowy Dzień Chorego – 1999 r., w: Dzieła Zebrane, Konstytucje apostolskie, listy „motu proprio” i bulle, orędzia na światowe dni, t. IV, Ptasznik P. (red.), Kraków 2007, s. 283-286.
372. Jan Paweł II, Zwartości Nigerii sprzyja połączenie sił w imię Boże. Spotkanie z ludnością muzułmańską (15 lutego 1982 - Kaduna), OR 3 (1982) n. 2, s. 9.
373. Jan Paweł II, Zwycięstwo wiary i miłości nad nienawiścią (7 czerwca 1979 - Oświęcim – Brzezinka), w: Nauczanie papieskie, t. II/1 -1979, Weron E., Jarach A. (red.), Poznań 1985, s. 683-686.
374. Jan Paweł II, Zwyciężajcie nienawiść miłością, nieprawdę prawdą, przemoc cierpieniem (1 lutego 1986 - Raj Ghat), OR 7(1986) n. 1, s. 16.
375. Jan Paweł II, Życie Kościoła w Bangladeszu zależy od siły waszej miłości. Msza św. na stadionie Ershad (18 listopad 1986 – Dhaka), OR 8(1987) n. 1, s. 17-18.
376. Jan Paweł II, Żydzi i chrześcijanie muszą bronić godności wszystkich ludzi. Spotkanie z Centralną Radą Żydów (23 czerwca 1996 - Berlin), OR 17 (1996) n. 9, s. 27-28.
377. Jan Paweł II, Żydzi i chrześcijanie. Do uczestników sympozjum w rocznicę *Nostra aetate* (19 kwietnia 1985 - Watykan), OR 6 (1985) n. 4-5, s. 26.
378. John Paul II, Address of his Holiness John Paul II to the Bishops of the United States of America on their "ad limina" visit (28 May 1993 – Vatican), w:

http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1993/may/documents/hf_jp-ii_spe_19930528_iowa-ad-limina_en.html (pobrano 7.11.2011).

C. Dokumenty Stolicy Apostolskiej ogłoszone podczas pontyfikatu bł. Jana Pawła II

1. Arinze F., Chrétiens et bouddhistes: ensemble en espérance message pour le Vesakh 1998, w:
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index_it.htm, (pobrano 11.06.2012).
2. Arinze F., List do wyznawców islamu z okazji święta Zakończenia Postu 1986, OR 7(1986) n. 6, s. 21.
3. Arinze F., Message of the Pontifical Council for Inter-Religious Dialogue to the Hindus on the feast of Diwali 2002, w:
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/index_it.htm (pobrano 11.06.2012).
4. Arinze F., Sekty i nowe ruchy religijne jako problem duszpasterski. Nadzwyczajny Konsystorz kardynałów (04 - 07 kwietnia 1991), OR 12(1991) n. 7, s. 12-16.
5. Katechizm Kościoła katolickiego, Poznań 2012.
6. Kodeks Prawa Kanonicznego, Poznań 1984.
7. Komisja da Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, Pamiętamy: Refleksje nad Szoah, OR 19(1998) n. 3, s. 52-56.
8. Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, Wytyczne i wskazówki dla wprowadzenia w życie soborowej deklaracji „Nostra aetate” n. 4, w: Tygodnik Powszechny R. 29 (1975) n. 5, s. 2.
9. Komisja do Spraw Dialogu Międzyreligijnego Papieskiego Komitetu Obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, Religie świata o Jezusie: dossier Jezusa Chrystusa, Pindur P. (przekł.), Katowice 1998.

10. Komisja do Spraw Dialogu Międzyreligijnego Papieskiego Komitetu Obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, Jezus Chrystus, jedyny Zbawiciel świata, wczoraj, dziś i na wieki, Lis A. (przekł.), Katowice 1996.
11. Komisja do Spraw Dialogu Międzyreligijnego Papieskiego Komitetu Obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, Religie świata o Duchu Świętym: dossier Ducha Świętego, Pindur P. (przekł.), Katowice 1998.
12. Komisja do Spraw Dialogu Międzyreligijnego Papieskiego Komitetu Obchodów Wielkiego Jubileuszu Roku 2000, Religia świata o Bogu Ojcu: dossier [Boga Ojca], Król-Cebulska E. (przekł.), Katowice 2000.
13. Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego, OR 6 (1985) n. 6-7, s. 1,7-10.
14. Komisja do Spraw Kontaktów Religijnych z Judaizmem, Żydzi i judaizm w głoszeniu słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego przedstawienia tych zagadnień (24.06.1985), w: Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i w nauczaniu Jana Pawła II 1965 - 1985, Chrostowski W., Rubinkiewicz R. (red.), Warszawa 1990, s. 60-74.
15. Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja „Dominus Jesus”. O jedyności i powszechności zbawczej Jezusa Chrystusa i Kościoła, Wrocław 2000.
16. Kongregacja Nauki Wiary, List do biskupów Kościoła katolickiego o niektórych aspektach medytacji chrześcijańskiej, OR 10(1989) n. 12, s. 3-5.
17. Kongregacja Nauki Wiary, Nota na temat książki Jacques'a Dupuis „Ku chrześcijańskiej teologii pluralizmu religijnego” (Ed. Queriniana, Brescia 1997), OR 21 (2001) n. 5, s. 44-46.
18. Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego i Kongregacja do Spraw Ewangelizacji Narodów, Dialog i głoszenie. Refleksje i wskazówki dotyczące dialogu międzyreligijnego i głoszenia Ewangelii, Tarnów 1993.
19. Papieska Rada do Spraw Środków Społecznego Przekazu, Kryteria współpracy ekumenicznej i międzyreligijnej w środkach społecznego przekazu (4 października 1989), w: Napiórkowski S.C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998, Lublin 2000, s. 145-150.

20. Papieska Rada Kultury, Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego, Jezus Chrystus Dawcą wody żywej - Chrześcijańska refleksja na temat New Age, Kraków 2003.
21. Pontifical Council for Interreligious Dialogue, Pastoral Attention to Traditional Religions. Letter of the Pontifical Council for Interreligious Dialogue to the Presidents of Episcopal Conferences in Asia, the Americas and Oceania, w:
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_21111993_trad-relig_en.html (pobrano 8.06.2011).
22. Przesłanie przewodniczącego Papieskiej Rady do Dialogu Międzyreligijnego Abp Michaela Fitzgeralda, Czego oczekuje Papieska Rada do Spraw Dialogu Międzyreligijnego od chrześcijańskich mniszek i mnichów?, w: http://lubin.benedyktyni.pl/przeczytaj/czego_oczekuje.shtm, n. 3, (pobrano 5.05.2012)
23. Sekretariat dla Niechrześcijan, Postawa Kościoła wobec wyznawców innych religii, OR 5 (1984) n. 7, s. 1,4-5.

D. Dokumenty międzyreligijne i dokumenty niechrześcijańskich organizacji religijnych kierowane do chrześcijan i na temat chrześcijaństwa ogłoszone podczas pontyfikatu bł. Jana Pawła II

1. Frymer-Kensky T., Novak D., Ochs P., Signer M., et al., Dabru emet – żydowskie oświadczenie na temat chrześcijan i chrześcijaństwa (10.09.2000), w: <http://prchiz.free.ngo.pl/prchizwypzyd1popup.html> (pobrano 28.05.2012).
2. Komunikat Islamsko - Katolickiego Komitetu Łączności, OR 25(2004) n. 3, s. 51.
3. List Sekretarza Generalnego Organizacji Konferencji Islamskiej do Papieża, OR 12(1991) n. 2-3, s. 22-23.

4. Przedstawiciele głównych religii świata, Dekalog z Asyżu na rzecz pokoju, w: http://66.102.9.104/search?q=cache:ZbcJRaM-pgYJ:www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/aby_kazdy_pokoj_24022002.html+Dekalog+z+asy%C5%BCu+na&hl=pl&ct=clnk&cd=1&gl=pl (pobrano 15.04.2008).
5. Przesłanie Zgromadzenia Międzyreligijnego, OR 21(2000) n. 1, s. 35-36.
6. Wspólny komunikat Komisji Mieszanej do Spraw Dialogu Katolicko - Żydowskiego (19 października 2004-Rzym), http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WR/komisje_pontyfikalne/judaizm/komunikat_27022003.html (pobrano 19.09.2010).

II. Źródła pomocnicze

1. Abe M., O poglądach Jana Pawła II na buddyzm, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 118-122.
2. Abu-Rabi I. M., Jan Paweł II a islam, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 194-212.
3. Accattoli L., Kiedy papież prosi o przebaczenie. Wszystkie „Mea culpa” Jana Pawła II, Kraków 1999.
4. Agnoli F., Bertocchi L., Mattei R., Gnerre C., Gnocchi A., Langone C., Palmaro M., List otwarty do Papieża Benedykta XVI, w: <http://www.maliryceze.koszalin.opoka.org.pl/start/index.php/dokumenty/listy/797-list-otwarty-do-papiea-benedykta-xvi>, (pobrano 29.04.2011).
5. Aitken R., Wewnątrzreligijne zastosowanie. Rozważania amerykańskiego buddysty zen, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 106-117.
6. Alter B.M., Kulejący, a jednak błogosławiony, w: *Życie Duchowe* 60/2009, s. 4-6.

7. Alter B.M., Świat jerozolimskich Żydów, w: *Życie Duchowe* 60/2009, s. 27-35.
8. Antes P., Islam. Chrześcijaństwo i islam, w: Waldenfels H. (red.), *Leksykon religii*, Warszawa 1997, s. 160.
9. Antes P., Jezus Chrystus w ocenie islamu, w: Napiórkowski S. C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), *Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998*, Lublin 2000, s. 693-719.
10. Artymiak A., Dziedzictwo pierwszych ludów a współczesne problemy mieszkańców Oceanii w świetle posynodalnej adhortacji apostolskiej Jana Pawła II *Ecclesia in Oceania*, w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. 13 (2003) s. 239-244.
11. Ayoub M., Jan Paweł II o islamie, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), *Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, Kraków 2001, s. 177-193.
12. Balthasar H.U. von, *Meditation als Verrat, Geist und Leben* 50(1977) n. 4.
13. Balwierz M., Katolickie podstawy dialogu z religiami niechrześcijańskimi, w: Hryniewicz W., Gajek J. S., Koza S. J. (red.), *Ku chrześcijaństwu jutra. Wprowadzenie do ekumenizmu*, Lublin 1997, s. 676-701.
14. Baran B. (opr.), *Filozofia dialogu*, Kraków 1991.
15. Bartnik C. S., Chrześcijaństwo a judaizm, w: Hryniewicz W., Gajek J. S., Koza S. (red.), *Ku chrześcijaństwu jutra*, Lublin 1997, s. 668-675.
16. Bartnik C. S., *Eseje o historii Zbawienia*, Lublin 2002.
17. Bartolini E., Bianchi E., Judaizm, w: Witczyk H. (red.), *Encyklopedia chrześcijaństwa*, Kielce 2000, s. 312-315.
18. Barucki T., *Miejsca pielgrzymkowe. Refleksje związane z II Międzynarodową Konferencją PR UIA „Spiritual Places” w Warszawie*, w: www.warszawa.sarp.org.pl, (pobrano 16.05.2011).
19. Baś A., Kuźmak K., Foucauld Ch., w: *Encyklopedia katolicka*, Bieńkowski L., Hemperka P., Kamiński S., Misiurka J., Stawecka K., Stępień A., Szafrąński A., Szłaga J., Weiss A. (red.), t. V, Lublin 1989, kol. 417-418.
20. Beaulaton J.D., *Arbres et bois sacrés : lieux de Memoire de l'ancienne Côte des Esclaves*. w: <http://hal-paris1.archives-ouvertes.fr/docs/00/08/93/23/PDF/Juhe-Hist.Veg.pdf> (pobrano 31.05.20011).

21. Benedykt XVI, Cały Kościół modli się do Boga o dar pokoju. Rozważanie przed modlitwą Anioł Pański (1 stycznia 2011 – Watykan), OR 32(2011) n. 2, s. 23.
22. Benedykt XVI, Chcemy tworzyć nadal więź prawdziwego braterstwa z narodem Przymierza. Przemówienie w Synagodze Większej (17 stycznia 2010 - Rzym), OR 31(2010) n. 3-4, s. 16.
23. Benedykt XVI, Continuiamo uniti in questo cammino, w: www.osservatoreromano.va/portal/dt?JSPTabContainer.setSelected=JSPTabContainer%2FDetail&last=false=&path=/news/vaticano/2011/250q11-II-discorso-del-Papa-al-termini-dell-incont.html&title=Continuiamo%20uniti%20in%20questo%20cammino&locale=en (pobrano 14.11.2011).
24. Benedykt XVI, Dialog i współpraca. Do naczelných rabinów Izraela (15 września 2005), OR 26 (2005) n. 11-12, s. 23.
25. Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V, Sakowicz E., Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog, Kraków 2001.
26. Benedykt XVI, Katecheza wygłoszona podczas audiencji generalnej (26 października 2011), w: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/audiences/2011/document_s/hf_ben-xvi_aud_20111026_en.html (pobrano 10.05.2012).
27. Benedykt XVI, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2011 r., OR 32 (2011) n. 1, s. 4-11.
28. Benedykt XVI, Twórzmy podstawy trwałego dialogu. Do delegacji Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego do Spraw Konsultacji Międzyreligijnych (9 czerwca 2005 - Watykan), OR 26 (2005) n. 9, s. 34.
29. Benedykt XVI, Wspólnie dawajmy świadectwo o Bogu. Przesłanie Benedykta XVI z okazji 40. rocznicy ogłoszenia Deklaracji „Nostra aetate” (26 października 2005 - Watykan), OR 27 (2006) n. 2, s. 46.
30. Benedykt XVI, Wszyscy jesteśmy odpowiedzialni za sprawę pokoju (27 października 2011 – Asyż), OR 33(2012) n. 1, s. 27.
31. Benedykt XVI, Znaczenie modlitwy dla budowania pokoju. Przesłanie Benedykta XVI z okazji 20. Rocznicy Światowego Dnia Modlitwy o Pokój, który odbył się w Asyżu 27 października 1986 r., OR 27(2006) n. 12, s. 4-6.

32. Benedyktyni Tynieccy (red.), Jan Paweł II o św. Benedykcie. Pisma i przemówienia, Tyniec 1981.
33. Bereza J., Chrześcijananie i buddyści w dialogu międzymonastycznym, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze 20 - 21 kwietnia 1998 roku, Poznań 1999, s. 109-113.
34. Bereza J., Dialog międzymonastyczny, CT 67(1997) n. 2, s. 171-175.
35. Bereza J., Dialog międzyreligijny w kościele u progu III tysiąclecia, w: <http://lubin.benedyktyni.pl/przeczytaj/dialog.shtm> (pobrano 4.05.2010).
36. Blée F., Podwójna przynależność religijna i dialog międzymonastyczny, *Annales Missiologici Posnanienses* t. 14 (2004), s. 7-28.
37. Bokwa I., Anonimowe chrześcijaństwo, w: Rusecki M. (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin - Kraków 2002, s. 56-59.
38. Bolewski J., Daleki Wschód na Zachodzie. Od reinkarnacji do regeneracji. Kraków 2006.
39. Bolewski J., *Nic jak Bóg*, Warszawa 1993.
40. Borrmans M., Islam, w: Karotempler S. (red.), *Kościół misyjny: podstawowe studium misjologii*, Warszawa 1997, s. 303-313.
41. Borrmans M., *Weg zum christlich - islamischen Dialog*, Frankfurt 1985.
42. Brzuszek S., Stryś M., *Życie jako dialog za przykładem św. Franciszka z Asyżu*, Warszawa – Rzym 2003.
43. Budzik S., Pluralistyczna teologia religii, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), *Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów - Kraków (14 -15 kwietnia 1999 r.)*, Tarnów 2000, s. 163-178.
44. Bukalski S., Psychologiczne aspekty dialogu międzyreligijnego, w: Wańka A. (red.), *Religie w dobie pluralizmu i dialogu*, Szczecin 2004, s. 61-66.
45. Bukowski K., *Religie świata wobec chrześcijaństwa*, Kraków 1999.
46. Bürkle H., *Człowiek w poszukiwaniu Boga: problem różnych religii*, Poznań 1998.
47. Bürkle H., Walka w imię religii. Od „świętej wojny” do modlitwy Asyżu, *Communio* 138 (2003) n. 6, s. 21-37.

48. Cabezón J. I., Stosunek wspólnoty buddyjskiej do Jana Pawła II, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 123-131.
49. Carmody D. L., Carmody J. T., Mistycyzm w wielkich religiach świata, Kraków 2011.
50. Cassidy E. I., Przedmowa, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 11-15.
51. Cereti G., Dialog międzyreligijny. Dialog z innymi religiami i Chrystus jako centrum, w: Witczyk H. (red.), Encyklopedia chrześcijaństwa, Kielce 2000, s. 167-169.
52. Chat E., Chrześcijaństwo a islam - polemika i dialog, Kielce 2005.
53. Chethimattam J. B., Zakres i warunki dialogu między hindusami i chrześcijanami, Concilium (1965/66) n. 1-10, s. 194-207.
54. Chlebowski T.J., Ekumenizm duchowy w nauczaniu papieża Jana Pawła II, Lublin 2006.
55. Chmiel J., Żydowskie korzenie chrześcijańskiej liturgii, Ateneum Kapłańskie 485(1990) z. 1, s. 51-62.
56. Chrostowski W. (red.), Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II 1978-2005, Warszawa 2005.
57. Chrostowski W., „Nostra aetate” z perspektywy ćwierćwiecza, Przegląd Powszechny 107(1990) n. 10, s. 75-92.
58. Chrostowski W., Dlaczego współczesny Kościół przywiązuje wagę do dialogu z Żydami?, w: <http://prchiz.free.ngo.pl/prchizkorzenie0011.html> (pobrano 21.03.2009).
59. Chrostowski W., Jerozolima – miasto święte chrześcijan: perspektywa katolicka, CT 68(1998) f. 2, s. 21-40.
60. Chrostowski W., Jesteście naszymi braćmi umiłowanymi, Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ, R. 8, 2003, n. 2 (16), s. 13-22.
61. Chrostowski W., Jezus Chrystus w ocenie Żydów i judaizmu, w: Rusecki M., Kaucha K., Krzyszowski Z., Ledwoń I., Mastej J. (red.), Chrześcijaństwo jutra, Lublin 2001, s. 669-691,
62. Chrostowski w., Kościół katolicki a Żydzi i judaizm - drugie pokolenie dialogu, w: Chrostowski W. (red.), Ja jestem Józef brat wasz, Warszawa 1998, s. 53-90.

63. Chrostowski W., Nowe spojrzenie chrześcijaństwa na Żydów i judaizm – nowa teologia, w: Chrostowski W. (red.) Żydzi i chrześcijanie w dialogu. Materiały z Międzynarodowego Kolokwium Teologicznego w Krakowie-Tyńcu (24 - 27.04.1988), Warszawa 1992, s. 230-246.
64. Chrostowski W., Odpowiedzialność za śmierć Jezusa Chrystusa, *Ateneum Kapłańskie* 486(1990) z. 2, s. 222-241.
65. Chrostowski W., Rabiniczny wizerunek Jezusa i chrześcijaństwa w kontekście dialogu Kościoła z Żydami i judaizmem, w: Pilarczyk K., Mrozek A. (red.), *Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych: perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa*, Kraków 2012, s.341-358.
66. Chrostowski W., Zasadnicze aspekty reorientacji Kościoła wobec Żydów i judaizmu, *CT* 60(1990) f. 3, s. 19-30.
67. Ciołkiewicz T., Dialog a prawda, *HD* 55(1986) n. 2, s. 94-102.
68. Congar Y., *Chrystus i zbawienie świata*, Kraków 1968.
69. Congar Y., Religie niechrześcijańskie a chrześcijaństwo, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r.*, Warszawa 1986, s. 161-175.
70. Cottier G., Wprowadzenie do polskiego wydania dokumentu „Chrześcijaństwo a religie”, w: Ledwoń I.S., Pek K., *Chrześcijaństwo a religie*, Lublin-Warszawa 1999, s. 9-11.
71. Czaja A., Górka L., Kmiecik V. (red.), *Kościół i dialog*. Lublin 2005.
72. Czajkowski M., Akt pokuty, *Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ*, R. 8, 2003, n. 2 (16), s. 23-31.
73. Czajkowski M., Chrześcijańska teszuwa u schyłku bimilennium, w: Chrostowski W. (red.), *Ja jestem Józef brat wasz*, Warszawa 1998, s. 91-111.
74. Czajkowski M., *Co nas łączy? ABC relacji chrześcijańsko-żydowskich*, Warszawa 2004.
75. Czajkowski M., Co to znaczy, że Jezus był Żydem?, *Ateneum Kapłańskie* 485(1990) z. 1, s. 31-16.
76. Czajkowski M., *Żydzi i chrześcijanie - wspólne dziedzictwo wiary*, Toruń 2004.

77. Dajczner T., Oryginalność chrześcijaństwa na tle innych religii, *Ateneum Kapłańskie* 469(1987) z. 3, s. 363-378.
78. Dajczner T., Religie niechrześcijańskie a chrześcijaństwo, *CT* 53(1983) f. 4, s. 147-157.
79. Daniélou J., *Bóg i my*, Kraków 1965.
80. Deklaracja Międzynarodowej Konferencji Teologicznej o ewangelizacji, dialogu i rozwoju, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej*, Nagpur (Indie) 1971 r., Warszawa 1986, s. 8-30.
81. Dhavamony M., Dialog z hinduizmem, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej*, Nagpur (Indie) 1971 r., Warszawa 1968, s. 305-321.
82. Dhavamony M., Teologia religii, w: Karotempler S. (red.), *Kościół misyjny. Podstawowe studium misjologii*, Warszawa 1997, s. 267-278.
83. Dobroczyński B., Wszyscy dotykamy tej samej tajemnicy. 10 rocznica spotkania w Asyżu, *Znak* 48(1996) n. 10(487), s. 5-11.
84. Doktor T. (opr.), *Doświadczenie religijne*, Warszawa 2007.
85. Dorff E. N., Watykańskie dokumenty na temat dialogu z perspektywy żydowskiej, w: Chrostowski W. (red.), *Żydzi i chrześcijanie w dialogu. Materiały z Międzynarodowego Kolokwium Teologicznego w Krakowie - Tyńcu (24 - 27.04.1988)*, Warszawa 1992, s. 85-106.
86. Drążek C., *Ewangelizacja Azji*, *OR19*(1998) n. 7, s. 7-8.
87. Dupuis J., *Chrześcijaństwo i religie. Od konfrontacji do dialogu*, Kraków 2003.
88. Dupuis J., Jedność i pluralizm: Chrześcijaństwo a religie, w: Napiórkowski S. C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), *Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998*, Lublin 2000, s. 665-743.
89. Dupuis J., *Vers une théologie chrétienne du pluralisme religieux*, Paris 1997.
90. Dupuis J., Zbawcza wartość religii niechrześcijańskich, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane*

- dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r., Warszawa 1986, s. 199-227.
91. Dzidek T., Górski J., Kamykowski Ł., Kościelniak K., Chrześcijaństwo wobec innych religii, w: Dzidek T., Kamykowski Ł., Kubiś A. (red.), *Religie świata a chrześcijaństwo*, Kraków 1998, s. 117-143.
 92. Dziura R., *Dialog z religijno-społeczną tradycją ludów Zambii w świetle posoborowej nauki Kościoła*, Lublin 2009.
 93. Dziura R., *Dialog z tradycyjnymi religiami afrykańskimi według nauki Synodu Nadzwyczajnego dla Afryki oraz adhortacji apostołskiej Jana Pawła II *Ecclesia in Africa**, w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. 13 (2003) s. 195-206.
 94. Dziura R., *Kult przodków w Afryce Wschodniej i Południowej (ze szczególnym uwzględnieniem ludów Zambii)*, w: *Annales Missiologici Posnanienses*, t. 14 (2004) s. 63-75.
 95. Dziura R., *Tradycyjne religie Afryki*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 443-469.
 96. Eliade M., *Religie australijskie. Wprowadzenie*, Warszawa 2004.
 97. Episkopat Polski, *Dialog warunkiem pokoju, List pasterski Episkopatu Polski*, w:
www.diecezja.torun.pl/art_pokaz.php?dzialart=dkep&idart=134&s=3 - 16k (pobrano 7.04.2010).
 98. Etchegaray R., *Światowy Dzień Modlitwy o Pokój. Przemówienie Kard. Rogera Etchegaraya (1 września 1989 - Warszawa)*, *OR* 10(1989) n. 8, s. 8.
 99. Ferdek B., *Sekty i nowe ruchy religijne jako problem teologiczny*, Wrocław 1997.
 100. Fernando A., *Dialog z buddyzmem*, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r.*, Warszawa 1986, s. 322-379.
 101. Fernando A., *Z perspektywy Azji. Nowość poglądów Heschela na dialog międzyreligijny*, w: Kasimow H., Sherwin B. (red.), *Żadna religia nie jest samotną wyspą*, Kraków 2005, s. 205-214.

102. Fic L., Buddyzm, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 91-115.
103. Fic L., Dialog chrześcijaństwa z buddyzmem, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 209-258.
104. Fic L., Dialog z hinduizmem i buddyzmem, Ateneum Kapłańskie 153 (2009) z. 3, s. 471-494.
105. Fic L., Hinduizm, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 201-223.
106. Fic L., Kościół katolicki a buddyzm. Propedeutyka dialogu, Włocławek 2009.
107. Figl J., „Apersonalna” alternatywa czy partner dialogu dla chrześcijańskiej duchowości? w: Tworuschka U. (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010, s. 15-18.
108. Figl J., Fűrlinger E., Hinterleitner M., Ladstätter M., Katolickie spojrzenie na inne religie, w: Tworuschka U. (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010, s. 15-18.
109. Fisher E.J., Wpływ Heschela na stosunki katolicko - żydowskie, w: Kasimow H., Sherwin B., Żadna religia nie jest samotną wyspą, Kraków 2005, s. 139-153.
110. Fitzgerald M. L., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny. Z katolickiego punktu widzenia, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 216-228.
111. Fitzgerald M. L., Szacunek dla wartości religijnych, www.mateusz.pl/wdrodze/nr388/03-wdr.htm (pobrano 17.06.2009)
112. Fries H., Ewangelizacja i dialog, w: Dhavamony M. (red.), Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r., Warszawa 1968, s. 290-304.
113. Frossard A., „Nie lękajcie się!” Rozmowy z Janem Pawłem II, Kraków 2005.
114. Fry H.P. (opr.), Dialog chrześcijańsko - żydowski. Antologia tekstów, Warszawa 2003.
115. Fűrlinger E., Zbiór zabobonów czy godna podziwu asceza?, w: Tworuschka U. (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010, s. 32-40.

116. Gajda J., Duchowość głosiciela ewangelii, w: Urbański S. (red.), Duchowość współczesnego Kościoła. Materiały z sympozjum z racji 185 rocznicy Wydziału Teologicznego (16.05.2002 r.), Warszawa 2002, s. 67 -101.
117. Gal-Ed E., Księga świąt żydowskich, Warszawa 2005.
118. Gądecki S., Kto spotyka Jezusa spotyka judaizm, Gniezno 2002.
119. Gądecki S., Ławniczaka., Dialog (nie) bez emocji, www.dialog.org/dialog_pl/dialog-nie-bez-emocji.htm - 12k (pobrano 30.03.2009).
120. Gądecki S., O naturze, warunkach, rodzajach i celu dialogu międzyreligijnego, w: Chrostowski W. (red.), Ja jestem Józef brat wasz, Warszawa 1998, s. 129-144.
121. Gensac H., Peyriguère A., w: Kasper W. (red.), Lexikon für Theologie und Kirche, t. VIII, Freiburg, Basel, Rom, Wien 1999, kol. 155.
122. Gerl-Kalkovitz H. B., Prawda, tolerancja, etos światowy. Relacje między religiami, *Communio* (2003) n. 6, s. 87-102.
123. Gołębiowski M., Jedność i ciągłość idei przymierza, *Ateneum Kapłańskie* 485(1990) z. 1, s. 17-16.
124. Gordis D., Jan Paweł II i Żydzi, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 136-148.
125. Gössling A., Voodoo: bogowie, czary, rytuały, Kraków 2010.
126. Górski J., Jan Paweł II misjonarz świata. Misyjny wymiar posługi Papieża Jana Pawła II, Katowice 2006.
127. Gryczyński M., Karol de Foucauld - znak pustyni, w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/swieci/b_karol_de_foucauld_pk.html (pobrano 14.08.2012).
128. Grzywaczewski J., Debata chrystologiczna pomiędzy chrześcijaninem a muzułmaninem według Jana Damasceńskiego, w: *Ateneum Kapłańskie* 151 (2008) z. 2, s. 217-233.
129. Haręzga S., Dialog chrześcijańsko - żydowski w świetle Mk 2,18-22, w: Warzecha J. (red.), *Sowo pojednania*, Warszawa 2004, s. 156-162.
130. Henninger J., Dialog chrześcijańsko - islamski po Soborze Watykańskim II, *Zeszyty Misjologiczne* 4(1977-78), s. 200-213.

131. Henrix H.H., Nigdy nie odwołane Stare Przymierze podstawą „communio” między Kościołem a narodem żydowskim, w: Chrostowski W. (red.), Ja jestem Józef brat wasz, Warszawa 1998, s. 153-178.
132. Hinterleitner M., Zwiastuni końca czasów czy czciciele jedyne Boga?, w: Tworuschka U. (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010, s. 32-40.
133. Horoszewicz M., Przez dwa millenia do Rzymskiej Synagogi, Warszawa 2001.
134. Ignatowski G., Żydowskie symbole Jana Pawła II, w: Warzecha J. (red.), Sowo pojednania, Warszawa 2004, s. 529-534.
135. Ihnatowicz J. A., Jan Paweł II i religie niechrześcijańskie, Studia Theologica Varsaviensia 35(1997) n. 2, s. 71-103.
136. Iluk J., „Toledot Jeszu” – przekaz talmudyczny o Jezusie i chrześcijanach w żydowskiej recepcji, w: Pilarczyk K., Mrozek A. (red.), Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych: perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa, Kraków 2012, s. 181-218.
137. Jackowski A., Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii, Kraków 2003, s. 191-199.
138. Judycka J., Rajmund Lull, w: Encyklopedia katolicka, Wilk S., Ziemann E. (red.), t. XI, kol. 210-212.
139. Kamiński R., O obchodach Dnia Islamu w Kościele katolickim w Polsce, w: Ateneum Kapłańskie 151 (2008) z. 2, s. 251-257.
140. Kamiński W., Waluś M., Dzieci soboru zadają pytania. Konstytucją Kościoła jest Ewangelia. Z ks. Andrzejem Zuberbierem rozmawiają Wojciech Kamiński i Marek Waluś, w: <http://mateusz.pl/ksiazki/dszp/dszp-04-Zuberbier.htm> (pobrano 11.06.2012).
141. Kamykowski Ł. Dialog, w: Rusecki M. (red.), Leksykon teologii fundamentalnej, Kraków 2002, s. 309-315.
142. Kamykowski Ł., „Cały Izrael”. Ku katolickiej wizji Izraela i Żydów, Kraków 2003.
143. Kamykowski Ł., Dialog, w: Leksykon teologii fundamentalnej, Rusecki M. (red.), Kraków 2002, s. 309-315.

144. Kamykowski Ł., Dokument „Chrześcijaństwo a religie” a dialog międzyreligijny – wzajemne relacje, w: Ledwoń I. S., Pek K., *Chrześcijaństwo a religie*, Lublin-Warszawa 1999, s. 101-121.
145. Kamykowski Ł., Dwudziestowieczne pojęcie dialogu Kościoła ze światem, w: Warzecha J. (red.), *Sowo pojednania*, Warszawa 2004, s. 415-428.
146. Kamykowski Ł., Kijas J. (red.), *Księgi święte a słowo Boże*, Kraków 2005.
147. Kamykowski Ł., *Nostra aetate 4. Wpływ na dalsze nauczanie Kościoła*, w: Chrostowski W. (red.), *Ja jestem Józef brat wasz*, Warszawa 1998, s. 219-240.
148. Kamykowski Ł., *Pojęcie dialogu w Kościele katolickim*, Kraków 2003.
149. Kamykowski Ł., *Specyfika dialogu chrześcijan z Żydami*, w: Zimoń H. (red.), *Dialog międzyreligijny*, Lublin 2004, s. 353-370.
150. Kasimow H., *Wstęp. Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), *Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, Kraków 2001, s. 17-38.
151. Kasper W., *Kościół jako sakrament jedności*, *Communio* 44(1988) n. 2, s. 3-9.
152. Kasper W., *Czy religie niechrześcijańskie są zbawcze?*, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r.*, Warszawa 1968, s. 186-198.
153. Kaucha K., *Zasada „extra Ecclesiam salus nulla” w świetle dokumentu „Chrześcijaństwo a religie”*, w: Ledwoń I. S., Pek K., *Chrześcijaństwo a religie*, Lublin-Warszawa 1999, s. 147-155.
154. Kempniak R., Augustyn J., *Jerozolima – miasto trzech religii*, w: *Życie Duchowe* 60/2009, s. 139-145.
155. Kijas Z.J., *Historyczna i religijna doniosłość spotkania w Asyżu w roku 1986 dla dialogu międzyreligijnego*, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), *Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów – Kraków (14-15 kwietnia 1999 r.)*, Tarnów 2000, s. 180-197.
156. Kita M. (red.), *Wielość religii – jedność prawdy*, Kraków 2011.
157. Klecel J. (red.), *Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu*, Warszawa 1989.

158. Klecel M. Europa w dialogu: Religia i kultura między wschodem a zachodem, *Communio* 60(1990) n. 6, s. 51-74.
159. Kluj W., Asycki przewrót. Teologiczne znaczenie międzyreligijnej modlitwy o pokój, *Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ*, R.8, 2003, n. 2 (16), s. 41-49.
160. Kluj W., Teologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego w nauczaniu Jana Pawła II, *CT* 68(1998) n. 2, s. 75-107.
161. Kluj W., Udział oblatów w dialogu międzyreligijnym, w: Kluj W. (red.), *Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.)*, Poznań 1999, s. 133-137.
162. Kluj W., Wspólna modlitwa wyznawców różnych religii, w: Kluj W. (red.), *Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.)*, Poznań 1999, s. 149-156.
163. Kmiecik A., *Posyłam was. Misja Chrystusa Odkupiciela powierzona Kościołowi*, Warszawa 1995.
164. Kołodziejki W., Sadowski B., Sadurski G., (scenariusz i realizacja), *Jan Paweł II w Ziemi Świętej 20-26 III 2000 – film dokumentalny*, TVP 2000.
165. Komisji do Spraw Monastycznego Dialogu Międzyreligijnego, *Kontemplacja i Dialog Międzyreligijny. Uwagi i perspektywy na podstawie doświadczenia katolickich mnichów i mniszek*, *CT* 67(1997) n. 2, s. 155-170.
166. Kopp M. (opr.), *Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami*, Warszawa 2006.
167. Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – buddyzm, hinduizm oraz afroamerykańskie religie naturalne, w: *Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami*, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 125-134.
168. Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – islam, w: *Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami*, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 87-93,
169. Kopp M., Określenie relacji pontyfikat – judaizm, w: *Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami*, Kopp M. (red.), Warszawa 2006, s. 31-42.

170. Kopp M., Papież i religie. Dwadzieścia lat pontyfikatu Jana Pawła II, w: Jan Paweł II, Pojednanie światów. Dialog z religiami, Kopp M. (red.) Warszawa 2006, s. 15-27.
171. Koran. Tłumaczenie znaczenia Świętego Koranu, Bielawski J. (tłum.), Warszawa 1986.
172. Kosior w., Jezus i chrześcijaństwo w tradycji judaistycznej w kontekście współczesnego dialogu judaistyczno-chrześcijańskiego, w: Pilarczyk K., Mrozek A. (red.), Jezus i chrześcijaństwo w źródłach rabinicznych: perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa, Kraków 2012, 359-386.
173. Kościelniak K, Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata, Kraków 2002.
174. Kowalik M., Idea istoty najwyższej u ludów pierwotnych w świetle publikacji Teofila Chodziło, CT 67(1997) n. 2, s. 178-193.
175. Kozłowski M., Podróż Jana Pawła II do Indii, w: OR 7(1986) n. 1, s. 1, 17.
176. Kracik J., Poza Kościołem nie ma zbawienia. Ewolucja doktryny, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów – Kraków (14-15 kwietnia 1999 r.), Tarnów 2000, s. 107-119.
177. Krajewski S., Posłowie. Polski rabin, amerykański działacz i myśliciel, światowej rangi prorok dialogu, w: Kasimow H., Sherwin B., Żadna religia nie jest samotną wyspą, Kraków 2005, s. 221-238.
178. Krätzl H, Świadectwo chrześcijańskie w dialogu religijnym, Nurt SVD 31(1997) n. 3, s. 68-79.
179. Kreft P., Ekumeniczny dżihad, Warszawa 2005.
180. Kronika podróży Jana Pawła II - Alaska, Korea Południowa, Papua Nowa Gwinea, Wyspy Salomona, Tajlandia, OR 5(1984) n. 6, s. 23.
181. Kronika podróży Jana Pawła II - Beninu, Ugandy i Sudanu, OR 14(1993) n. 4, s. 14.
182. Kronika podróży Jana Pawła II - Brazylia, OR 12(1991) n. 11, s. 16-19.
183. Kronika podróży Jana Pawła II - Ekwador, OR 6(1985) n. 2, s. 11-12, 18.
184. Kronika podróży Jana Pawła II - Indie, OR 7(1986) n. 1, s. 18.
185. Kronika podróży Jana Pawła II - Meksyk, OR 14(1993) n. 11, s. 12-13.
186. Kronika podróży Jana Pawła II - Peru, OR 6(1985) n. 3, s. 16,19, 20.

187. Kronika podróży Jana Pawła II - Tajlandia, OR 5(1984) n. 6, s. 23.
188. Kronika podróży Jana Pawła II - Togo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Kamerun, Republika Środkowoafrykańska, Zair, Kenia, Maroko, OR 6 (1985) n. 8, s. 10.
189. Kronika podróży Jana Pawła II - Wenezuela, Ekwador, Peru, Trinidad, Tobago, OR 6(1985) n. 2, s. 11-12.
190. Kronika podróży Jana Pawła II - X Podróż do Afryki, OR 14(1993) n. 4, s. 13-14.
191. Kronika. Pielgrzymka duchowa Ojca Świętego śladami Abrahama (23 luty 2000), OR 21 (2000) n. 4, s. 5.
192. Kurdybelski J., Żydzi elementem polskiego pejzażu, Wrocław 1998.
193. Lach S., Kijas Z. J. (red.), Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Kraków 2000.
194. Ladstätter M., Wydziedziczona synagoga czy niezastąpiony partner?, w: Tworuschka U. (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010, s. 19-25.
195. Langkammer H., Żydzi w Nowym Testamencie, Ateneum Kapłańskie 486(1990) z. 2, s. 183-191.
196. Ledwoń I. S. (red.), Nowy Testament a religie, Lublin 2011.
197. Ledwoń I. S. (red.), Stary Testament a religie, Lublin 2009.
198. Ledwoń I. S., Pek K. (red.), Chrześcijaństwo a religie, Lublin - Warszawa 1999.
199. Ledwoń I. S., Wyjątkowy charakter chrześcijaństwa w: Ledwoń I. S., Pek K. (red.), Chrześcijaństwo a religie, Lublin-Warszawa 1999, s. 80-100.
200. Ledwoń I. S., Wyjątkowy charakter chrześcijaństwa, w: Budzik S., Kijas Z. (red.), Uniwersalizm chrześcijaństwa a pluralizm religii. Materiały z sympozjum Tarnów - Kraków (14-15 kwietnia 1999 r.), Tarnów 2000, s. 72-106.
201. Lewicka M., Łapicz Cz. (red.), Dialog chrześcijańsko - muzułmański. Klucz do wspólnej przyszłości, Toruń 2012.
202. Loughnan F. J., An opinion on allegations regarding the pope receiving the "mark of shiva", and his semi-naked Mass in Papua New Guinea, w: <http://jloughnan.tripod.com/shiva.htm> (pobrano 13.04.2011).
203. Lustiger J.M., Obietnica, Kraków 2004.

204. Łach J., Psalmy modlitwą Izraela i Jezusowego wyznawcy, *Ateneum Kapłańskie* 485(1990) z. 1, s. 42-50.
205. Łukaszyk R., Anonimowe chrześcijaństwo, w: *Encyklopedia katolicka*, Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (red.), Lublin 1973, t. I, kol. 636-638.
206. Łukaszyk R., Dialog w: *Encyklopedia katolicka*, Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (red.), Lublin 1979, t. III, kol. 1258-1262.
207. Łukaszyk R., Dialog, w: Pawlak Z. (red.), *Katolicyzm A-Z*, Poznań 1989, s. 74-75.
208. Łukaszyk R., Miś R., Zimoń H., Dialog z religiami pozachrześcijańskimi. Dialog w: *Encyklopedia katolicka*, Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (red.), Lublin 1979, t. III, kol. 1277-1281.
209. Maier J., Judaizm. Chrześcijaństwo i judaizm, w: Waldenfels H. (red.), *Leksykon religii*, Warszawa 1997, s. 176-177.
210. Maik B., Dialog chrześcijaństwa z hinduizmem, w: Zimoń H. (red.), *Dialog międzyreligijny*, Lublin 2004, s. 186-208.
211. Malek R., Dialog z religiami pozachrześcijańskimi, *CT* 50(1980) f. 3, 160-165.
212. Malek R., Dialog zbawienia. Religie niechrześcijańskie jako wzbogacenie wiary w świetle wypowiedzi Jana Pawła II, *HD* 49(1980) n. 1, s. 11-17.
213. Manaranche A., Przenikanie się religii, *Communio* (1989) n. 4, s. 103-117.
214. Marini P., Pastoral visit of his holiness Pope John Paul II to New Delhi, http://www.vatican.va/news_services/liturgy/documents/ns_lit_doc_05111999_new-delhi_en.html (pobrano 13.04.2011).
215. McNamara K., Czy istnieje objawienie pozachrześcijańskie?, w: Dhavamony M. (red.), *Ewangelizacja, dialog, rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r.*, Warszawa 1986, s. 176-185.
216. Messori V., Islam, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, Messori V., Sakowicz E., *Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog*, Kraków 2001, s. 51-85.
217. Messori V., *Pytania o chrześcijaństwo*, Kraków 1997.

218. Mierzejewska A, Chin religie, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 118-127.
219. Międzynarodowa Komisja Teologiczna, Chrześcijanie a religie, w: Ledwoń I.S., Pek K. (red.), Chrześcijaństwo a religie, Lublin-Warszawa 1999, s. 13-54.
220. Międzynarodowa Komisja Teologiczna, Pamięć i pojednanie: Kościół i winy przeszłości, Kraków 2000.
221. Minster Ch., Biography of Simon Bolivar, w:
<http://latinamericanhistory.about.com/od/latinamericaindependence/a/simonbolivarbiography.htm> (pobrano 14.06.2011).
222. Mojwok V., Dialog z muzułmanami. Synod Biskupów poświęcony Afryce, OR 15(1994) n. 6-7, s. 31.
223. Müller K., Teologia misji. Wprowadzenie, Warszawa 1989.
224. Muszyński H., „Bóg Abrahama, Izaaka i Jakuba, Bóg ojców naszych”, Ateneum Kapłańskie 485(1990) z. 1, s. 6-16.
225. Muszyński H., Dialog chrześcijańsko - żydowski: perspektywy, propozycje, oczekiwania, w: Chrostowski W. (red.), Żydzi i chrześcijanie w dialogu. Materiały z Międzynarodowego Kolokwium Teologicznego w Krakowie-Tyńcu (24-27.04.1988), Warszawa 1992, s. 75-84.
226. Muszyński H., Trwałość pierwszego przymierza, Ateneum Kapłańskie 486(1990) z. 2, s. 171-182.
227. Nagy S. Wprowadzenie do deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich, w: Sobór Watykański II, Konstytucje, Dekrety, Deklaracje, Poznań 1967, s. 327-333.
228. Nagy S., Chrystus w Kościele: zarys eklezjologii fundamentalnej, Wrocław 1982.
229. Napiórkowski S. C., Religie a pokój. Doświadczenia asyjskie, w: Sakowicz E. (red.), Religie i pokój. Materiały z Sympozjum Naukowego w Państwowym Muzeum na Majdanku (19 maja 1993), Lublin 1994, s. 39-45.
230. Nedal Abu Tabaq, Sakowicz E., Pytania muzułmanina do chrześcijanina – odpowiedzi chrześcijanina na pytania muzułmanina, Ateneum Kapłańskie 151 (2008) z. 2, s. 267-279.
231. Nyiker V. M., Dialog z muzułmanami, OR 15(1994) n. 6-7, s. 31.

232. Obirek S., Żadna religia nie jest samotną wyspą – dialog chrześcijańsko - żydowski według Abrahama J. Heschla i Jana Pawła II, w: Warzecha J. (red.), Sowo pojednania, Warszawa 2004, s. 561-428.
233. Odasso G., Biblia i religie, Kraków 2005.
234. Omlor P. H., Jan Paweł II Apostata, w: www.ultramontes.pl/omlor_jan_pawel_ii.htm (pobrano 15.04.2011).
235. Paleczny T., Religia w procesach asymilacji: wyzwania i bariery , w: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/paleczny.pdf>, n. 5, (pobrano 15.04.2012).
236. Pannikar R., Czym jest dialog między religiami?, Zeszyty Misjologiczne ATK 2(1973), cz. I, s. 76-81.
237. Pannikar R., Religie świata w dialogu, Warszawa 1986.
238. Parzych K., Dialog jako metoda ewangelizacji współczesnego świata według Jana Pawła II, Olsztyn 2000.
239. Parzych K., Personalistyczne podstawy dialogu Kościoła z religiami niechrześcijańskimi według Jana Pawła II, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 124-141.
240. Paweł VI, Adhortacja apostolska „Evangelii nuntiandi”, Wrocław 2001.
241. Paweł VI, Encyklika „Ecclesiam suam”, Wrocław 2006.
242. Paweł VI, Orędzie „Africae terrarum”, w: www.cmf1.home.pl/olimpiada/Africae_terrarum.doc (pobrano 3.06 2011)
243. Paweł VI, Wyznanie wiary, w: Wiara katolicka w dialogu, Warszawa 1970.
244. Pawlik M., O współczesnym zainteresowaniu hinduizmem - dyskusyjnie, Ateneum Kapłańskie 469 (1987) z. 3, s. 433-442.
245. Pawlikowski J., Stosunki chrześcijańsko - żydowskie na progu nowego tysiąclecia, w: Chrostowski W. (red.), Ja jestem Józef brat wasz, Warszawa 1998, s. 260-284.
246. Pawłowicz Z., Chrześcijańska teologia judaizmu, Homo Dei 49(1980) n. 2, s. 142-149.
247. Pawłowicz Z., Modlitwa i mistyka islamu a chrześcijaństwo, Ateneum Kapłańskie 469(1987) z. 3, s. 407-420.
248. Pawłowicz Z., Objawienie, religie, dialog, wolność, Pelplin 2006.
249. Perszon J. (red.), Jan Paweł II a religie świata, Toruń 2007.

250. Petuchowski J. Thoma C., Leksykon dialogu chrześcijańsko – żydowskiego , Warszawa 1995.
251. Pikus T., Etiologiczna demarkacja dialogu religijnego w Kościele katolickim, Warszawa 2006.
252. Pilarczyk K., Mrozek A. (red.), Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych: perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa, Kraków 2012.
253. Piwko A., Modlitwa, post, jałmużna – chrześcijańskie i muzułmańskie drogowskazy do wspólnej przyszłości , w: Lewicka M., Łapicz Cz. (red.), Dialog chrześcijańsko-muzułmański. Klucz do wspólnej przyszłości, s. 61-74.
254. Polish D. F., Dialog z perspektywy żydowskiej, w: Chrostowski W. (red.) Żydzi i chrześcijanie w dialogu. Materiały z Międzynarodowego Kolokwium Teologicznego w Krakowie-Tyńcu (24 - 27.04.1988), Warszawa 1992, s. 39-74.
255. Poniewierski J., Allah akbar,
w: <http://wiadomosci.onet.pl/jp2/5168,1702,1319411,text.html> (pobrano 20.10.2009).
256. Ponzi M., La luce di Assisi sulle strade del mondo,
w: <http://www.news.va/it/news/la-luce-di-assisi-sulle-strade-del-mondo>
(pobrano 14.11.2011)
257. Posacki A., Encyklopedia zagrożeń duchowych: mistyka, ezoteryzm, okultyzm, Radom 2009.
258. Poupard P. Intervention. Presentations of Holy See's Document on "New Age, w:
http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/interelg/documents/rc_pc_interelg_doc_20030203_press-conf-new-age_en.html (pobrano 15.10.2010).
259. Przeciszewski M. (red.), „Asyż w Krakowie” synteza I dzień,
w: ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/.../asyz-w-krakowie-synteza-i-dzien/
(pobrano 15.09.2010).
260. Ptasznik P., Śladami Chrystusa, OR 21(2000) n. 5, s. 39.

261. Pyz J., Dialog z hinduizmem w dokumentach Kościoła, w: Róžański J. (red.), *Ecclesia in Asia. Wybrane problemy Kościoła w Azji w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2004, s. 231-240.
262. Rahner K., *Podstawowy wykład wiary*, Warszawa 1987.
263. Ratzinger J., *Granice dialogu*, Kraków 1999.
264. Ratzinger J., *Misje w świetle innych tekstów soborowych*, w: Kowalak W. i inni (red.), *Misje po Soborze Watykańskim II*, Płock 1981, s. 51-66.
265. Ratzinger J., *Wiara - prawda - tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*. Kielce 2005.
266. Ratzinger J., *Wielość religii i jedno Przymierze*, Poznań 2004.
267. Reguła R, *Dlaczego Janowi Pawłowi II tak bardzo zależało na dialogu z Żydami?*
http://209.85.135.104/search?q=cache:1bT7r5YuYe8J:www.hermanice.v24.pl/portal/index.php%3Foption%3Dcom_content%26task%3Dview%26id%3D143%26Itemid%3D141+Regu%C5%82a+%22Dlaczego+Janowi+Paw%C5%82owi+II+tak+bardzo%22&hl=pl&ct=clnk&cd=1&gl=pl (pobrano 15.10.2010).
268. Ricci Matteo, w: Wojnarowski J. (red.), *Wielka encyklopedia PWN*, t. XXIII, Warszawa 2004, s. 347.
269. Ries J., *Spotkanie trwające już dwadzieścia wieków...*, *Communio* 58(1990) n. 4, s. 95-110.
270. Rogowski R., *Aktualność deklaracji „Dominus Iesus”*, *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 9 (2001) n. 1, s. 11-18.
271. Rogowski R., *Czego moglibyśmy się nauczyć od Hindusów*, w: *Więź* 21(1978) n. 7-8, s. 67-77.
272. Rogowski R., *Fascynacja religijnością Wschodu*, *Ateneum Kapłańskie* 469(1987) z. 3, s. 379-392.
273. Rostowski M. *Studia nad buddyzmem i dialogiem międzyreligijnym w pracach arcybiskupa Marcello Zago OMI. Bibliografia*, w: Kluj W. (red.), *Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.)*, Poznań 1999, s. 139-142.
274. Róžański J., *Centrum Afrykańskie „Aduna” w Poznaniu miejscem współpracy i dialogu międzyreligijnego*, w: Kluj W. (red.), *Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.)*, Poznań 1999, s. 119-121.

275. Rubinkiewicz R., Judaizm. Judaizm a chrześcijaństwo w: Encyklopedia katolicka, Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (red.), t. III, Lublin 1979, kol. 206-207.
276. Rubinkiewicz R., Żydzi i judaizm nauczaniu Jana Pawła II, CT 60(1990) f. 3, s. 11-18.
277. Rudnicka-Kassem D., John Paul II, Islam and the Middle East. The Pope's Spiritual Leadership in Developing a Dialogical Path for the New History of Christian-Muslim Relations, Kraków 2012.
278. Rusecki M., „Chrześcijaństwo a religie”. Analiza krytyczna, w: Ledwoń I.S., Pek K. (red.), Chrześcijaństwo a religie, Lublin-Warszawa 1999, s. 69-80.
279. Rusecki M., Chrystologiczne podstawy dialogu międzyreligijnego, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 29-64.
280. Rusecki M., Doświadczenie religijne, w: Rusecki M. et al. (red.), Leksykon teologii fundamentalnej, Lublin-Kraków 2002, s. 319-326.
281. Rusecki M., Elementy zbawcze w religiach pozachrześcijańskich, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.), Poznań 1999, s. 21-61.
282. Rusecki M., Teologiczna interpretacja religii niechrześcijańskich w nauczaniu katechetycznym, Homo Dei 55(1986) n. 3, s. 193-205.
283. Rzepkowski H., Adhortacja „Evangelii nuntiandi”. Komentarz, w: Kowalak W. i inni (red.), Misje po Soborze Watykańskim II, Płock 1981, s. 291-358.
284. Sakowicz E., „Pokoju nie można osiągnąć bez modlitwy...”. Dziesięciolecie Dnia Modlitwy o pokój w Asyżu, Jednota 41(1997) n. 3, s. 20-21.
285. Sakowicz E., Antropologia teologiczna jako podstawa dialogu Kościoła z religiami poza chrześcijańskimi. Rozważania inspirowane myślą Jana Pawła II, Animator. Biuletyn Misyjno-Pastoralny 4(1994) n. 4, s. 294-315.
286. Sakowicz E., Biblijno-patrystyczne podstawy dialogu międzyreligijnego, Annales Missiologici Posnanienses t. 14 (2004) s. 47-62.
287. Sakowicz E., Bóg-człowiek-świat. Jana Pawła II tematy dialogu Kościoła katolickiego z tradycyjnymi religiami afrykańskimi, w: Zimoń H.,

- Kupisiński Z., Grodź S. (red.), *Badania nad religiami Afryki oraz religijnością ludową Polski i Ukrainy*, Lublin 2009, s. 39-57.
288. Sakowicz E., *Chrystologiczne podstawy dialogu Kościoła z religiami poza chrześcijańskimi w świetle wypowiedzi papieża Jana Pawła II*, *Animator. Biuletyn Misyjno-Pastoralny* 3(1993) n. 4, s. 70-90.
289. Sakowicz E., *Dialog a przepowiadanie. Perspektywa azjatycka*, w: Różański J. (red.), *Ecclesia in Asia. Wybrane problemy Kościoła w Azji w świetle posynodalnej adhortacji Jana Pawła II*, Warszawa 2004, s. 181-202.
290. Sakowicz E., *Dialog chrześcijaństwa z islamem w nauczaniu Jana Pawła II*, w: Zimoń H. (red.), *Dialog międzyreligijny*, Lublin 2004, s. 259-288.
291. Sakowicz E., *Dialog chrześcijaństwa z religiami czarnej Afryki według nauczania Jana Pawła II*, w: Zimoń H. (red.), *Kultury i religie Afryki a ewangelizacja*, Lublin 1995, s. 233-247.
292. Sakowicz E., *Dialog Kościoła z islamem według dokumentów soborowych i posoborowych (1963-1999)*, Warszawa 2000.
293. Sakowicz E., *Dialog Kościoła z religiami pozachrześcijańskimi w nauczaniu Jana Pawła II*, *Homo Dei* 57(1988) n. 1, s. 38-42.
294. Sakowicz E., *Dialog międzyreligijny – podstawy i perspektywy*, w: Wańka A., (red.), *Religie w dobie pluralizmu i dialogu*, Szczecin 2004, s. 115-139.
295. Sakowicz E., *Dialog międzyreligijny w świetle dokumentów Soboru Watykańskiego II*, *Nurt SVD* 33(1999) n. 4, s. 57-70.
296. Sakowicz E., *Dialog międzyreligijny*, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 129-161.
297. Sakowicz E., *Dialog z braćmi o innych przekonaniach religijnych*, *Horyzonty Wiary* 10(1999) n. 3, s. 75-82.
298. Sakowicz E., *Dialog z islamem w ujęciu Jana Pawła II*, w: Perszon J. (red.), *Jan Paweł II a religie świata*, Toruń 2007, s.101-118.
299. Sakowicz E., *Duch Święty tajemniczo obecny w religiach i kulturach niechrześcijańskich*, *CT* 66(1996) f. 4, s. 184-189.
300. Sakowicz E., *Duchowość dialogu międzyreligijnego*, w: Urbański S. (red.), *Duchowość współczesnego Kościoła. Materiały*

- z sympozjum z racji 185. rocznicy Wydziału Teologicznego (16.05.2002), Warszawa 2002, s. 39-52
301. Sakowicz E., Głoszenie Chrystusa a dialog o Bogu z muzułmanami, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.), Poznań 1999, s. 81-98.
 302. Sakowicz E., Hiei, w: Encyklopedia katolicka, Walkusz J., Janeczka S., Wielgus S., Fita S., Misiurka J., Rusecki M., Stępień A., Weiss A. (red.), Lublin 1993, t. VI, kol. 836.
 303. Sakowicz E., Hinduizm - w kulturze zachodu. w: Encyklopedia katolicka, Walkusz J., Janeczka S., Wielgus S., Fita S., Misiurka J., Rusecki M., Stępień A., Weiss A. (red.), Lublin 1993, t. VI, kol. 895-899.
 304. Sakowicz E., Hinduizm a chrześcijaństwo, w: Encyklopedia Katolicka, Walkusz J., Janeczka S., Wielgus S., Fita S., Misiurka J., Rusecki M., Stępień A., Weiss A. (red.), t. VI, Lublin 1993, kol. 896-897.
 305. Sakowicz E., Islam – dzieje, doktryna, fundamentalizm, w: Benedykt XVI, Jan Paweł II, V. Messori, E. Sakowicz, Islam a chrześcijaństwo. Konfrontacja czy dialog, Kraków 2001, s. 99-114.
 306. Sakowicz E., Islam, w: Jan Paweł II, Encyklopedia dialogu i ekumenizmu, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 239-271.
 307. Sakowicz E., Islam. Islam a chrześcijaństwo. w: Encyklopedia katolicka, Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (red.), Lublin 1997, t. VII, kol. 511-513.
 308. Sakowicz E., Islam. Islam w nauczaniu Jana Pawła II. w: Encyklopedia katolicka, Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (red.), Lublin 1997, t. VII, kol. 513-515.
 309. Sakowicz E., Jan Paweł II wobec Żydów i judaizmu, w: Perszon J. (red.), Jan Paweł II a religie świata, Toruń 2007, s.157-181.
 310. Sakowicz E., Jana Pawła II teoria dialogu, Chrześcijanin w świecie 25(1995) n. 1, s. 35-49.
 311. Sakowicz E., Jezus Chrystus a Żydzi i judaizm w świetle dokumentów Kościoła (od Vaticanum II), w: Chrostowski W. (red.), Ja jestem Józef brat wasz, Warszawa 1998, s. 296-310.
 312. Sakowicz E., Jezus Chrystus w świetle hinduizmu i buddyzmu, CT 67(1997) f. 2, s. 175-178.

313. Sakowicz E., Meczet w Warszawie, *As-Salam* 20/21 (2010) n. 2/3, s. 24-26.
314. Sakowicz E., Nad człowiekiem jedno jest niebo, *Msza Święta* 52(1996) n. 10, s. 308 – 309.
315. Sakowicz E., Najważniejsze dokumenty i przemówienia papieża Jana Pawła II z zakresu dialogu międzyreligijnego oraz wydarzenia i spotkania (1978-2002), *Nurt SVD* 36(2002) n. 4, s. 113-119.
316. Sakowicz E., Nedal Abu Tabaq, Pytania chrześcijanina do muzułmanina – odpowiedzi muzułmanina na pytania chrześcijanina, w: *Ateneum Kapłańskie* 597 (2008) z. 2, s. 280-284.
317. Sakowicz E., Papież Jan Paweł II o buddyzmie, *HD* 1992, n 2-3, s. 63-72.
318. Sakowicz E., Pryncypia dialogu Kościoła katolickiego z religiami Dalekiego Wschodu i Indii w świetle nauczania Soboru Watykańskiego II oraz dokumentów posoborowych, Warszawa 2006.
319. Sakowicz E., *Rozmowy o islamie i dialogu*, Lublin 2007.
320. Sakowicz E., Światowy Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, w: Jan Paweł II, *Encyklopedia dialogi ekumenizmu*, Sakowicz E. (red.), Radom 2006, s. 435-442.
321. Sakowicz E., Współczesny język dialogu międzyreligijnego, *Biuletyn Ekumeniczny* 34(2005) n. 1, 5. 59-66.
322. Sakowicz E., X Rocznica Dnia Modlitw o Pokój w Asyżu (27 X 1986 - 27 X 1996), *CT* 66(1996) f. 4, s. 189-192.
323. Sakowicz E., Zaangażowanie świeckich w dialogu międzyreligijnym, *Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Służby Społecznej im. ks. Franciszka Blachnickiego w Suwałkach* 3 (1995/1996), s. 146-157.
324. Salij J., Trudności i perspektywy dialogu chrześcijan z żydami, w: Buber M., *Opowieści Chasydów*, Poznań 1986, 297-298.
325. Scarabel A., *Islam*, Kraków 2004.
326. Schmidberger F., *Bomby zegarowe Soboru Watykańskiego II*, Warszawa 1997.
327. Scholem G., *Mistycyzm żydowski i jego główne kierunki*, Warszawa 2007.

328. Schütte J., Ewangelizacja i rozwój w świetle teologii soborowej i posoborowej, w: Dhavamony M. (red.), Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r., Warszawa 1986, s. 351-378.
329. Sekretariat dla Niechrześcijan, Sugestie do dialogu między religiami, w: Wiara katolicka w dialogu, Warszawa 1970, s. 159-198.
330. Sherwin B. L., Kasimow H., Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001.
331. Sherwin B. L., Katolicka teologia judaizmu w nauczaniu Jana Pawła II, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 149-174.
332. Siemieniowski A., Gołębnica i ptaki żądy: o Mertonie, buddyzmie i odnowie wiary, w: Rosik M. (red.), Żyjemy dla Pana – księga pamiątkowa dedykowana s. Prof. E.J. Jezierskiej OSU, Wrocław 2005, s. 621-635.
333. Siemieniowski A., „Pamiętaj na Jezusa Chrystusa, potomka Dawida” — spotkanie z Bogiem w świetle judaistycznej myśli dialogicznej, w: <http://www.siemieniowski.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 9.09.2011).
334. Siemieniowski A., Krok w ponowoczesną przyszłość czy budzenie widma przeszłości? Postmodernistyczna duchowość mistyczna w ujęciu Don Cupitta, w: <http://www.siemieniowski.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 10.03.2012).
335. Siemieniowski A., Mistycyzm - uniwersalna religia ludzkości? w: <http://www.siemieniowski.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 8.09.2011).
336. Siemieniowski A., Mistyczny wymiar w dialogu międzyreligijnym: głos H.U. von Balthasara, w: <http://www.siemieniowski.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 15.09.2011).
337. Siemieniowski A., Mistyka chrześcijańska, mistyka niechrześcijańska granice podobieństw, Wrocławski Przegląd Teologiczny 7(1999) n. 2, s. 93-105.
338. Siemieniowski A., Niektóre konsekwencje deklaracji Kongregacji Nauki Wiary *Dominus Iesus* dla teologii duchowości, w: <http://www.siemieniowski.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 9.09.2011).

339. Siemienieński A., *Oko w oko z islamem*, w: *Kocham Polskę* (seria: Salon myśli), Wrocław 2006, s. 87-100.
340. Siemienieński A., *Ruch „New Age” wśród nowych zjawisk religijnych*, w: <http://www.siemienieński.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 10.03.2012).
341. Siemienieński A., *Teologia duchowości wobec różnorodności religii: wyzwanie u progu trzeciego tysiąclecia*, w: <http://www.siemienieński.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 8.09.2011).
342. Siemienieński A., *Wiele ścieżek na różne szczyty. Mistyka religii*, Wrocław 2000.
343. Siemienieński A., *Współczesne zagrożenia duchowości w świetle dokumentu watykańskiego „Chrześcijańska refleksja o New Age – Jezus Chrystus dawcą wody żywej”*, w: *Nova et vetera polskiej duchowości*, Chmielewski M. (red.), Lublin 2004, s. 85-95.
344. Siemienieński A., *Zbawienie przez mistykę — duchowość New Age*, w: <http://www.siemienieński.archidiecezja.wroc.pl/> (pobrano 10.03.2012).
345. Sileo L., *Rajmund Lullus i „nauka dialogu z islamem”*, w: *Brzuszek S. et al. (red.), Od krucjat ku spotkaniu z muzułmanami w duchu św. Franciszka z Asyżu*, Warszawa 2005, s. 121-136.
346. Skowron - Nalborczyk A., *Islam w Europie – historia i współczesność*, w: *Brzuszek S. et al. (red.), Od krucjat ku spotkaniu z muzułmanami w duchu św. Franciszka z Asyżu*, Warszawa 2005, s. 173 -190.
347. Słupek R., *Cel i formy dialogu międzyreligijnego według Benedykta XVI*, w: *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 20(2012)n.2, s. 67-82.
348. Sobolewska A., *Rytuały i doświadczenia inicjacyjne w Indiach współczesnych*, w: *Doktór T. (opr.), Doświadczenie religijne*, Warszawa 2007, s. 207-230.
349. Solarz F., *Sobór Watykański II a religie niechrześcijańskie*, Kraków 2005.
350. Solarz F., *Stosunek Kościoła do religii niechrześcijańskich w świetle soborowych schematów deklaracji „Nostra aetate”*, w: *Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny*, Lublin 2004, s. 85-121.
351. Splett J., *Doświadczenie religijne*, w: *Waldenfels H.(red.), Leksykon religii*, Warszawa 1997, s. 89-90.
352. *Sprawa klasztoru sióstr karmelitanek w Oświęcimiu*, w: *OR* 10(1994) n. 10-11, s. 9-13.

353. Stefanow J., Wąs A., Księgi Święte płaszczyzną dialogu?, Warszawa 2006.
354. Stietencron H., Hinduizm. Chrześcijaństwo a religie hinduskie, w: Waldenfels H. (red.), Leksykon religii, Warszawa 1997, s. 149-150.
355. Straelen H., Dialog chrześcijaństwa ze zmieniającymi się religiami japońskimi, w: Zimoń H. (red.), Religie pozachrześcijańskie w procesie przemian, Warszawa 1990, s. 83-93.
356. Sułek - Kowalska B., O jak dobrze i miło, gdy bracia w zgodzie żyją, w: Maqom, Biuletyn Informacyjny IDKJ, R. 8, 2003, n. 2 (16), s. 75-88.
357. Szafrńska A. (opr.), Być razem, aby się modlić. Światowy Dzień Modlitwy o Pokój. Asyż, 27 października 1986 roku, Warszawa 1989.
358. Szczerbiński W., Duchowość chrześcijańska podstawą dialogu międzyreligijnego, Biuletyn Ekumeniczny 31(2002) n. 1, s. 93-96.
359. Szczurko N., Osoba konsekrowana a dialog międzyreligijny, Olsztyn 2012.
360. Szostek A., Uniwersalizm i szczególna ranga chrześcijaństwa – prezentacja dokumentu, w: Ledwoń I. S., Pek K., Chrześcijaństwo a religie, Lublin - Warszawa 1999, s. 55-67.
361. Szyjewski A., Religie czarnej Afryki, Kraków 2005.
362. Szymczycha K., Dialog z tradycyjnymi religiami Afryki w nauczaniu papieża Pawła VI, Jana Pawła II oraz w liście kardynała Francisa Arinze, Annales Missiologici Posnanienses, t. 17 (2010) s. 71-87.
363. Szyszka T., Spotkanie Jana Pawła II z autochtonami z Ekwadoru http://religie.wiara.pl/files/11/04/15/866576_Latacunga_artykul.pdf. (pobrano 15.09.2010).
364. Śliwiński P., Schönborn Ch., Martensen H., Kościół a reinkarnacja, Kraków 2002.
365. Śliwka E. (red.), Dzień Muzułmański, Pieniężno 1985.
366. Teasdale W., Papież Jan Paweł II i dialog chrześcijańsko-buddyjski, w: Sherwin B. L., Kasimow H. (red.), Jan Paweł II i dialog międzyreligijny, Kraków 2001, s. 96-105.
367. Terczyńska T., Wysocka A., Sowiński S., Odnaleźć ukrytą obecność Chrystusa. Rozmowa z ks. Jackiem Bolewskim, w: mateusz.pl/ksiazki/dszp/dszp-12-Bolewski.htm (pobrano 9.05.2011).

368. Thiandouma H., Kościół w Afryce i jego misja ewangelizacyjna u progu roku 2000. Synod Biskupów poświęcony Afryce, OR 15(1994) n. 6-7, s.15-24.
369. Thiele F., Święta religijne żydów, chrześcijan i muzułmanów, Warszawa 1995.
370. Tomko J., Misja chrześcijan we współczesnej Azji. Przemówienie na otwarciu V Plenarnego Zgromadzenia Federacji Konferencji Episkopatów Azji, OR 11(1990) n. 7-8, s. 14-15 i 28-29.
371. Torrance T. F., Dialog chrześcijaństwa z judaizmem, Communio 1988, n. 4, s.27-41
372. Trzeciński Ł., Wprowadzenie do buddyzmu i shintoizmu, w: Lach S., Kijas Z. J. (red.), Buddyzm i hinduizm w nauczaniu Jana Pawła II (1978 -1999), Kraków 2000.
373. Turowicz J., Żydzi w nauczaniu Jana Pawła II, Ateneum Kapłańskie 486(1990) z. 2, s. 203-221.
374. Tworuschka U. (red.), Religie świata w dialogu, Poznań 2010.
375. Urban J., Dialog międzyreligijny a działalność misyjna Kościoła, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 144-157.
376. Urban J., Dialog międzyreligijny w posoborowych dokumentach Kościoła, Opole 1999.
377. Vawter B., Spotkanie Izraela z narodami pogańskimi, w: Dhavamony M. (red.), Ewangelizacja, dialog i rozwój. Wybrane dokumenty Międzynarodowej Konferencji Teologicznej, Nagpur (Indie) 1971 r., Warszawa 1986, s. 85-97.
378. Wahle H., Wspólne dziedzictwo, Tarnów 1993.
379. Waldenfels H., Buddyzm. Chrześcijaństwo a buddyzm, w: Waldenfels H. (red.), Leksykon religii, Warszawa 1997, s. 54-55.
380. Waldenfels H., Chrystus a religie, Kraków 2004.
381. Waldenfels H., Fenomen chrześcijaństwa wśród religii świata, Warszawa 1995.
382. Waldenfels H., Komentarz, w: Klecel J. (red.), Dzień Modlitwy o Pokój w Asyżu, Warszawa 1989, s. 63-113.
383. Waldenfels H., Medytacja na Wschodzie i Zachodzie, Warszawa 1984.

384. Waldenfels H., Naśladować Jezusa. Samoświadomość Kościoła, w: Napiórkowski S. C., Leśniewski K., Leśniewska J. (red.), Ut unum. Dokumenty Kościoła katolickiego na temat ekumenizmu 1982-1998, Lublin 2000, s. 315-353.
385. Waldenfels H., O Bogu, Jezusie Chrystusie i Kościele dzisiaj. Teologia fundamentalna w kontekście czasów obecnych, Katowice 1993.
386. Waldenfels H., Odkrywać Boga dzisiaj, Kraków 1997.
387. Waldenfels H., Religie odpowiedzią na pytanie o sens istnienia człowieka, Warszawa 1986.
388. Waldenfels H., Ukrzyżowany i religie świata, Warszawa 1985.
389. Warzecha J.(red.), Sowo pojednania, Warszawa 2004.
390. Warzecha J., Dokumentu Kościoła o Żydach, Ateneum Kapłańskie 486 (1990) z. 2, s. 192-202.
391. Wąs A., Dialog chrześcijan z braćmi muzułmanami Jordanii, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 311-338.
392. Wąs A., Meczet i kościół wyznacznikiem wolności religijnej, As-Salam 20/21 (2010) n. 2/3, s. 27-28.
393. Weigel G., Czym jest katolicyzm? Dziesięć kontrowersyjnych pytań, Kraków 2003.
394. Weigel G., Świadek nadziei. Biografia papieża Jana Pawła II, Kraków 2002.
395. Weksler - Waszkinel R.J., Przełom w nauczaniu o Żydach i judaizmie, w: Warzecha J.(red.), Sowo pojednania, Warszawa 2004, s. 612-618.
396. Weksler - Waszkinel R.J., Zgłębiając tajemnice Kościoła, Kraków 2003.
397. Węclawski T., Czy możliwy jest dialog religii po 11 września? Jak wytrzymać z chrześcijaństwem, www.tygodnik.com.pl/numer/277537/weclawski.html - 35k (pobrano 22.07.2009).
398. Węclawski T., Wspólny świat religii, Kraków 1995.
399. Willebrands J., Ruch ekumeniczny dzisiaj, w: Willebrands J., Rędzioch W., Bukowski K. (red.), Asyż. Spotkanie religii świata, Kalwaria Zebrzydowska 1990, 7-22.
400. Witek S., Buddyzm chrześcijaństwo, Ateneum Kapłańskie 469(1987) z. 3, s. 393-406.

401. Wojtkiewicz K., Doświadczenie Boga jako podstawa dialogu międzyreligijnego, w: Wańka A. (red.), Religie w dobie pluralizmu i dialogu, Szczecin 2004, s. 41-60.
402. Wojtyła K., U podstaw odnowy. Studium realizacji Vaticanum II, Kraków 1972.
403. Wolanin A., Dialog chrześcijaństwa z innymi religiami, Kraków 1993.
404. Wolniewicz B., O powstaniu meczetu w Warszawie <http://www.youtube.com/watch?v=HAspsSYAPOk> (pobrano 15.10.2012).
405. Wróbel M., Krytyka tekstologiczna i historyczna passusów Talmudu o Jezusie i chrześcijaństwie, w: Pilarczyk K., Mrozek A. (red.), Jezus i chrześcijanie w źródłach rabinicznych: perspektywa historyczna, społeczna, religijna i dialogowa, Kraków 2012, s.15-50.
406. Zaborski A. (red.), Islam i chrześcijaństwo, Kraków 1995.
407. Zago M., Dialog międzyreligijny, w: Karotempler S. (red.), Kościół misyjny. Podstawowe studium misjologii, Warszawa 1997, s. 115-124.
408. Zielenda K., Spotkanie religii w diecezji Garowa (Kamerun), w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.), Poznań 1999, s. 115-117.
409. Zimon H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004.
410. Zimoń H, African Traditional Religions in the Perspective of Comparative Studies and Interreligious Dialogue, Lublin 2010, s. 231-263.
411. Zimoń H. (red.), Badania nad religiami Afryki oraz religijnością ludową Polski i Ukrainy, Lublin 2009.
412. Zimoń H., Afrykańskie wartości duchowe i religijne jako podstawa dialogu międzyreligijnego, w: Zimoń H. (red.), Dialog międzyreligijny, Lublin 2004, s. 160-183.
413. Zimoń H., Dialog chrześcijaństwa z tradycyjnymi religiami Afryki, w: Kluj W. (red.), Odkupienie a dialog międzyreligijny. Materiały z sympozjum w Obrze (20-21 kwietnia 1998 r.), Poznań 1999, s. 63-79.
414. Zimoń H., Dialog międzyreligijny w świetle współczesnego nauczania Kościoła, Nurt SVD 32(1998) n. 2, s. 23-39.
415. Zimoń H., Ewangelizacja Afryki w kontekście kulturowo-religijnym, w: Perszon J. (red.), Jan Paweł II a religie świata, Toruń 2007, s. 83-100.

416. Zuberbier A., Jan Paweł II o żydach i do żydów w czasie pielgrzymek do Ojczyzny, CT (1991) n. 3, s. 109-112.
417. Zwoliński A., Biedy Afryki, Kraków 2009.
418. Zwoliński A., Leksykon współczesnych zagrożeń duchowych, Kraków 2009.
419. Zwoliński A., Świat voodoo, Kraków 2011.
420. Zwoliński A., Wielkie religie Wschodu, Kraków 2008.